

Tarih Alanında Seçme Yazılar-V

Editörler:

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü • Prof. Dr. Füsün Kara

Tarih Alanında Seçme Yazılar-V

Editörler:

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Prof. Dr. Füsun Kara

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozguruyayinlari.com

✉ info@ozguruyayinlari.com

Tarih Alanında Seçme Yazılar-V

Selected Articles in the Field of History -V

Editörler: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü • Prof. Dr. Füsün Kara

Language: Turkish-English

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-783-2

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub260>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tansü, Y. E. (ed), Kara, F. (ed) (2023). *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V*. Özgür Publications.

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub260>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozguruyayinlari.com/>

Önsöz

Tarih, zamanın hafızasında yer alan olayları, belgeler ışığında, objektif anlatma sanatı ile geçmişte geleceğe aktarmaktır. Bir bakıma dünü bugünle yoğurup yarına ders vermektir. Ünlü tarihçi Fernand Braudel'in söylediği gibi tarih, dün, bugün ve geleceğin incelenmesidir. Zaman mefhumu insanoğlu için farklı anlamlarda tezahür etse de ehemmiyetini her dönem korumuştur. Çünkü insanoğlu geçmiş yaşantısı ile bugünü arasında varoluşum şeklinde yer alır. Bundan ötürü geçmiş ve bugün arasında her daim bağlantı söz konusu olmuştur. Geçmiş ve geleceğin kombinasyonunun zorunlu kıldığı en önemli faktör, ulusların kendi tarihlerini bilmek zorunda olmasıdır. Siyasi, ekonomik, sosyal vb. alanlarda ulus hayatı, şekillenmesi için zamanın hafızasına ihtiyaç duymaktadır.

Bilimsel anlam kazanmadan önce tarih bilimi, ulusların, önemli şahsiyetlerin veyahut ki dini motifli öğelerin hikaye şeklinde rivayet edilmesi olarak algılanmıştır. 1500 lü yıllarda ise dinsel öğelerin yorumlanması için tarihe ihtiyaç hissedilmiş ve insanın faaliyetlerinin tarihe konu olması ile birlikte bilim sıfatı kazanmıştır. Tarih yazıcılığı dünya ulusları tarafından dönemsel ve siyasal olaylar çerçevesinde şekillenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti devletinde modern anlamda tarih yazıcılığı Mustafa Kemal Atatürk tarafından atıldı.

Mustafa Kemal Atatürk, Türk adının Anadolu da çok eski çağlardan bu yana var olduğunu ve zengin kültürel mirasa sahip olduğunu kanıtlamak istemiştir. Anadoluya sonradan geldiklerini ve barbar bir kavim oldukları iddiasını çürütmek amacıyla arkeolojik kazılarla belgeler ışığında objektif bir şekilde ulusal tarih yazıcılığı kapsamında çalışmalar yapmıştır. 15 Nisan 1931 tarihinde Türk Tarih Tetkik Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmuş ve Atatürk bizzat bu cemiyet içinde yer almıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu cemiyeti kurması ve faal şekilde rol almasında temel amaç, ulus bilincini oluşturmak ve batılı devletlere karşı yüzyıllardır biz bu topraklarda vardık mesajı vermektir.

Uluslar, tarih araştırmalarında buğünü için dününi araştırmak zorundadır. Bilhassa uluslararası meselelerde siyasi, ekonomik koşulların belirlenmesinde tarih yansıtma görevi üstlenmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün dile getirdiği gibi: "Geçmişini bilmeyen geleceğine yön veremez." Bu sebeptendir ki, ulusların tarihini öğrenmesi, varlıklarını idame etme açısından zaruridir.

Tarih Alanında Seçme Yazılar -V- başlıklı kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın Doç. Dr. Fatih Bagan'a ve Sayın yazarlarımıza ayrıca Özgür Yayınlarına teşekkürlerimi sunarım.

Do. Dr. Yunus Emre Tansü

Preface

History is to transfer the past to the future with the art of objectively telling the events in the memory of time in the light of documents. In a way, it is kneading yesterday with today and teaching tomorrow. As the famous historian Braudel said, history is the study of the past, present and future. Although the concept of time manifests itself in different meanings for human beings, it has always maintained its importance. Because human beings exist in the form of existence between their past life and their present. Therefore, there has always been a connection between the past and the present. The most important factor necessitated by the combination of the past and the future is that nations must know their own history. In political, economic, social, etc., the life of the nation needs the memory of time to be shaped.

Before gaining scientific meaning, historical science of history was the science of nations. It has been perceived as the narration of important personalities or elements with religious motives in the form of stories. In the 1500s, the need for history was felt for the interpretation of religious elements, and with the fact that human activities were the subject of history, the adjective of since has won. Historiography has been shaped by the nations of the world within the framework of periodic and political events. Historiography in the modern sense in the state of the Republic of Turkey was laid by Mustafa Kemal Atatürk.

Mustafa Kemal Atatürk wanted to prove that the Turkish name had existed in Anatolia since ancient times and has a rich cultural heritage. In order to refute the claim that they came to Anatolia later and that they were a barbarian people, they objectively in the light of archaeological excavations and documents. A society called the Turkish Historical Research Society was established on April 15, 1931, and Atatürk himself took part in this society. The main purpose of Mustafa Kemal Atatürk's establishment of this society and his active role was to create national consciousness and to give the message that we have been in these lands for centuries against the western states.

In their historical research, nations have to research their yesterday for their present. It undertakes the task of reflecting history in determining political and economic conditions, especially in international issues. As Mustafa Kemal Atatürk said: “Those who do not know their past cannot direct their future.” For this reason, learning the history of nations is essential for their survival.

Dear Associate Professor, who provided us with his efforts and support during the publication phase of our book titled Selected Articles in the Field of History -V-. Dr. I would like to thank Fatih Bugan and our esteemed authors, as well as Özgür Publishing.

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

İçindekiler

Önsöz	iii
Preface	v

Bölüm 1

İlk Türk Denizcisi Çaka Bey'in Constantinopolis'i Fethetme Girişimleri	1
<i>Sebahattin Çelik</i>	

Bölüm 2

Selçuklu Sultanlarının Hâkimiyet Mefkûresi Bağlamında Atsız Bey ve Tutuş'un Suriye-Filistin'deki Faaliyetleri	27
<i>Yaşar Bedirhan</i>	

Bölüm 3

Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi	61
<i>Mustafa Aylar</i>	

Bölüm 4

Türk Fethi Öncesi Erzurum Şehri: İdari ve Sosyo-Ekonomik Değişimler	79
<i>Öner Tolan</i>	

Bölüm 5

Avnullah el-Kâzımî ve Mürüvvet Gazetesindeki Yazıları	97
<i>Mustafa Oğuz</i>	

Bölüm 6

- SSCB Dönemi ve Sonrası Kuzey Kafkasya'da Vehhabilik: Çeçenistan Örneği 143
Yunus Ekici

Bölüm 7

- XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin İslah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler 155
Mehmet Ali Türkmenoğlu

Bölüm 8

- XX. Yüzyıl Başlarında Edirne'de Rum Liseleri (Edirne Rum Metropolitliği Kayıtları Işığında) 173
Ayfer Özçelik
Veynel Çolaker

Bölüm 9

- 20.Yüzyılın Başında Rusya Türklerinde Kültürel Gelişmeler ve Osmanlı Devleti ile Olan İlişkiler 205
Emin Özdemir

Bölüm 10

- Milli Mücadele'de İşgal Kuvvetlerinin Urfa Bölgesinde Ketikanlı Aşireti Mensuplarından Basravi ile Münasebetleri 227
Zafer Benzer
Ahmet İlyas

Bölüm 11

- Michel De Certeau'nun Strateji ve Taktik Kavramları Işığında Türkiye Cumhuriyeti'nin Tek Parti Dönemi'nde Devlet ve Kürt Aşiretleri Arasındaki İlişkiler 245
Süleyman Sıdal

Bölüm 12

- Middle East Command Between 1950-1952 in the Context of Egypt and Türkiye 269
Nil Türker Tekin

Bölüm 13

- 27 Mayıs Darbesi'nin Diyarbakır Basınına Yansımaları 287
Mehmet Serkan Şahin

Bölüm 14

- Arşiv Hizmetleri Değerlendirme (Akreditasyon) Kriterleri ve Devlet Arşivleri Başkanlığının (Türkiye) Arşiv Hizmetlerinin Değerlendirilmesi 311
İshak Keskin
Ceyhan Güler

Bölüm 15

- Antisemitizm Kurguları ve Holokost İncarcılığına Bir Bakış 337
Haydar Çoruh

İlk Türk Denizcisi Çaka Bey'in Constantinopolis'i Fethetme Girişimleri¹

Sebahattin Çelik²

Özet

Orta Asya'da kurulan Türk devletleri, coğrafi şartlar itibariyle deniz kuvvetlerine sahip olamamışlardır. İlk Müslüman Türk Devletlerinden biri olan Gazneliler'in İndus Nehri'nde bir donanma bulundurması ve Kirman Selçuklu Sultanı Kavurd'un Umman Denizi'nde birkaç gemiye sahip olması dışında, Türklerin Anadolu'ya gelişlerine kadar denizcilik alanında faaliyetlerinin neredeyse yok denecek kadar az olduğunu söyleyebiliriz. Çaka Bey'in 1081 yılında İzmir'i fethetmesi ile Türk denizcilik hayatına ciddi anlamda ilk adım atılmış; burada inşa edilen modern tersane sayesinde şehir adetâ bir deniz üssü kompleksine dönüştürülmüştür. İzmir'de tesis ettiği deniz kuvvetleri ile Bizans donanmasına karşı Ege Denizi'nde amansız bir mücadele içerisinde giren Çaka Bey'in 1095 yılındaki vefatı, yükselen bir değer olan Türk denizciliğinin gelişimini yavaşlattığı gibi Bizans'ın ömrünü birkaç asır daha uzatmıştır.

Giriş

Ülkemizde Çaka Bey ile alakalı akademik çalışmalar; 1936 yılında Akdes Nimet Kurat'ın 34 sayfalık küçük hacimli bir eseri ile başlamış, onun ardından pek çok akademisyen bu alanda bilimsel çalışmalar yaptığı gibi 2017 yılında da Türk Tarih Kurumu Başkanlığı tarafından, "1081 İzmir'in Türkler Tarafından Fethi ve Çakabey Sempozyumu" düzenlenmiştir. Ancak tüm bu çalışmalara rağmen, gerek Çaka Bey'in hayatı gerekse onun döneminde gerçekleşen hadiseler tam olarak aydınlatılabilmemiş değildir. Ne yazık ki bu konuda literatürde yer alan bilgiler arasında tutarsızlıklar, kronolojik hatalar, kesinlik kazanmamış bilgiler yer almaktadır. Tüm bunların nedeni, Çaka Bey

- 1 Bu çalışma, 2008 yılında TBBD'de yayımlanmış olduğumuz "Çakabey Hâkimiyeti Öncesi Selçuklular ve İzmir" isimli makalemizin devamı niteliğindedir.
- 2 Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Mardin/Türkiye, sebahattinçelik@artuklu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-8010-5034.

dönemini aydınlatacak yeterli derecede muteber kaynağın bulunmayışıdır. O dönemin muasır İslâm müverrihleri, muhtemelen denizde cereyan eden savaşlardan ya haberdar olmamış veya çok daha önemli hadiseleri kaleme almayı yeğleyerek Çaka Bey'in faaliyetlerini tarihsel bir değer olarak görmemişlerdir diyebiliriz. Bu konuda tarihsel bilgileri ne yazık ki ana kaynak olarak Anna Comnena'nın *Alexiad*³ isimli eserinden almak gibi bir zorunluluk ile karşı karşıya kalmaktayız. İşte bu zaruret nedeniyle Çaka Bey ile alakalı bilgileri belli bir süzgeçten geçirmemiz, mukayese ve tahlil edebilmemiz tam olarak mümkün olamamaktadır. Zira Bizans İmparatoru Aleksios Comnenos'un kızı ve Bizans tarihçisi Nikephoros Bryennios'un karısı olan Anna Comnena, 1071-1118 yılları arasındaki olayları kapsayan eserini kendi bakış açısıyla kaleme almış, babasını erdemli bir imparator olarak tarihte seçkin bir köşeye oturtmaya çalışmıştır. Anna, eserini bilimsel bir amaç ve tarihsel sorumluluk bilinciyle yazmadığı için kitabında tutarsızlıklar, çelişkiler, kronolojik hatalar ve eksiklikler bulunmaktadır. İşte bu noksanlıklar Anna'nın eserinde yer alan bilgilere ihtiyatlı yaklaşmamızı zaruri kılmaktadır. Ana kaynaklar ve çağdaş eserlerde yer alan bilgilerin derlenmesi ile ortaya konulan bu çalışmada, Türk denizcilik tarihine adını altın harflerle yazdıran Çaka Bey'in hayatı ve onun Constantinopolis (İstanbul)'u fethetme girişimleri, bilimsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli ticaret ve liman kentlerinden birisi olan İzmir; milattan önce çeşitli barbar kavimlerin, milattan sonra da Sasanilerin (224-651), Emevîlerin (661-750) ve Abbasîlerin (750-1258) art arda saldırılarına maruz kalmıştır⁴. Bizans İmparatoru III. Michael (846-867), deniz yoluyla gelebilecek tehlikelere karşı İzmir'de güçlü bir donanma bulundurmanın zaruri olduğunu görmüş ve burada büyük bir tersane kurdurmuştur. Bu tersanede gemi inşâsına başlanması İzmir'in gelişimine önemli katkı sağlamış, başta İtalyan şehir devletleri olan Venedik, Pisa ve Cenevizliler olmak üzere pek çok ülkenin ticaret gemileri İzmir Limanı'na uğrayarak şehrin ekonomisinin canlanmasına katkı sağlamışlardır⁵.

1071 yılına gelindiğinde Bizans ile Selçuklular arasında yapılan Malazgirt Savaşı'nı müteakip, Sultan Alparslan'ın emri ile Selçuklu beyleri Anadolu'yu fethetme girişimindedir. Bu fütuhât sürecinde; Saltuk (Erzurum), Danişment (Sivas), Mengüçük (Erzincan), Çubuk (Harput) ve Artuk (Mardin) beyler,

3 Anna Comnena, *The Alexiad of Anna Comnena*, Translated from the Greek by E.R.A. Sewter, Penguin Books, Londra 1969.

4 Sebahattin Çelik, "Çaka Bey Hâkimiyeti Öncesi Selçuklular ve İzmir", *Tarih Bilinci Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık 2008/6, İstanbul, ss. 78-81.

5 Yusuf Ayönü, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: IX, Sayı -1, İzmir 2009, ss. 1-8.

Bizans'tan ele geçirdikleri bölgelerde kendi adları ile anılan Selçukluya tâbi küçük hükümdarlıklar kurmuşlardır. Alparslan'dan sonra tahta geçen oğlu Melikşah da babasının fetih politikalarını devam ettirmiş ve hanedan üyeleri olan Kutalmışoğullarını da Anadolu'yu fethetmeye yönlendirmiştir. Bizans'ın iç karışıklıklarından faydalanan Kutalmışoğlu Süleymanşah 1075'de İznik'i fethetmiş ve burasını başkenti yaparak Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerini atmıştır⁶. Bu beyliklerin kuruldukları dönemde, Batı Anadolu'nun en uç noktasında Çaka Bey'in liderliğinde, İzmir merkezli olmak üzere deniz hâkimiyetine dayalı ilk Türk hükümdarlığı kurulmuştur (1085)⁷.

Orta Asya'da kurulan Türk devletleri, coğrafi şartlar itibarıyla deniz kuvvetlerine sahip olamamışlardır. İlk Müslüman Türk Devletlerinden biri olan Gazneliler'in İndus Nehri'nde bir donanma bulundurması ve Kirman Selçuklu Sultanı Kavurd'un Umman Denizi'nde birkaç gemiye sahip olması dışında, Türklerin Anadolu'ya gelişlerine kadar denizcilik alanında faaliyetlerinin neredeyse yok denecek kadar az olduğunu söyleyebiliriz. Çaka Bey'in 1081 yılında İzmir'i fethetmesi ile Türk denizcilik hayatına ciddi anlamda ilk adım atılmış; burada inşa edilen modern tersane sayesinde şehir adetâ bir deniz üssü kompleksine dönüştürülmüştür. İzmir'de tesis ettiği deniz kuvvetleri ile Bizans donanmasına karşı Ege Denizi'nde amansız bir mücadele içerisine giren Çaka Bey'in 1095 yılındaki vefatı, yükselen bir değer olan Türk denizciliğinin gelişimini yavaşlattığı gibi Bizans'ın ömrünü birkaç asır daha uzatmıştır.

Çaka Bey'in Hayatı

Çaka Bey hakkında ne yazık ki ana kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Doğu kaynaklarında Ege Bölgesi'ndeki Türk fütuhâtı ile alakalı yeterli bilgi bulunmadığı için Çaka Bey ile alakalı bilgileri, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnena'nın *Aleksiad* isimli eserinden ve ondan sonra yaşamış olan Bizans tarihçisi Ioannes Zonaras'ın *Tarihlerin Özeti* isimli eserinde yazılanlardan edinebilmekteyiz⁸. Çaka'nın hayatı ve faaliyetleri hakkındaki bilgilerin pek çoğu, Anna Komnena'nın eserinde yer almakla birlikte; onun Bizans için büyük bir tehdit oluşturduğu dönemde,

6 Sibte İbnü'l-Cevzi, *Miratu'z-Zaman fi Taribi'l-Ayan*, çev. ve thk. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011, s. 166-173.; İzzüddin Ebû'l-Hasen İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, çev. komisyon, C. X, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 72-73.

7 Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. I-II, TTK, Ankara 2020; Sebahattin Çelik, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, CBÜ Matbaası, 2010 Manisa, s. 68-93.

8 Geniş bilgi için bkz. Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008; Anna Komnena, *Aleksiad*, (*Anadolu'da ve Balkan Yarımadasında İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*), çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

düşmanının kızı olan biri tarafından kaleme alınmış bu bilgilerin sıhhatini sorgulamamızı gerekli kılmaktadır. Ancak bu bilgilerin ne ölçüde doğru olduğunu teyit edebilecek farklı bir kaynağın olmaması, Çaka ile alakalı belki de yanlış bilinen bir takım olayların günümüze kadar doğru kabul edilmesine sebep olmuştur diyebiliriz.

Çaka'nın adının *Alexiaud*'da Grekçe; "Tzachas, Çakhos, Çakas" şeklinde yazılmış olması, onun gerçek isminin Çaka mı yoksa Çakan mı olduğu ikilemine sebep olmuştur. Bizim tespitlerimize göre bu adın doğru şeklinin "Çakan" olması gerektiği yönündedir. Ancak Şark eserlerinden XI. yüzyıl eseri olup XIII. yüzyılda yazıya geçirildiği bilinen Danişmendnâme'de⁹ bu ad Çaka şeklinde yazılmış ve geçmişten bugüne bu şekilde şöhret bulmuştur¹⁰. Danişmendnâme'de Çaka'nın, Oğuzların Çavuldur boyuna mensup bir "Başbuğ" olduğundan bahsedilmektedir. Yaptığımız araştırmalara dayanarak Çaka Bey'in kimliğini şu bilgilerle tanımlayabiliriz; Çaka'nın babası Oğuzların Çavuldur Boyu'nun beyidir ve Alparslan'ın ordusunda Malazgirt Savaşı'na komutan olarak katılmıştır¹¹. Çavuldur Beyi'nin hanımı ölünce, arkasında on üç yaşında Çaka ve yedi yaşında Yalvaç¹² isimli iki oğul bırakmıştır. Çavuldur Beyi çocuklarını yanına alarak savaş meydanları dâhil nereye gittiyse onları da beraberinde götürmüş, böylece onları zorlukların üstesinden gelmesini bilen yiğit birer asker olarak yetiştirmeyi başarmıştır. Malazgirt Zaferi sonrasında (muhtemelen babaları bir çarpışmada şehit olmuştu), Danişment Gazi'nin birliklerinin başında Çaka ve Yalvaç da Anadolu'nun fethine komutan olarak katılmışlardır¹³.

Çaka Bey'in Bizans'a Esir Düşmesi

Danişmendnâme'den elde edilen bilgilere göre, Sivas fethedildikten sonra Battal Gazi'nin torunu olduğu ileri sürülen Sultan Durasan (Turasan),

9 Danişmendnâme, Anadolu'nun Türkler tarafından fethini anlatan şahıslardan sözlü rivayetlerin derlenmesi suretiyle kaleme alınmıştır. Mevlânâ İbn-i Ala tarafından II. İzzeddin Keykavus zamanında 1244-1245 tarihinde telif edildiği tahmin edilen asıl nüsha kayıp olup günümüze ulaşmamış olsa da 1360-1361 tarihinde Tokat dizdarı Arif Ali tarafından istinsah edilen nüsha günümüze ulaşmıştır. Danişmendnâme, tarihî hadiselerin çok, kaynakların az olduğu zamanlarda rivayet yoluyla ağızdan derlendiği için dönemin olaylarının aydınlatılması ve Anadolu insanının meydana gelen tarihî hadiseler konusundaki düşüncelerini yansıtmaya bakımından önemlidir.

10 Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M.S. 1081-1096*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1966, s. 21-23; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyliğinin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?", *İUEF Tarih Dergisi*, İstanbul 1984, ss. 55-60.

11 Çavuldur Beyi'nin isminin ne olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir.

12 Anna Komnena Yalvaç'ın adını Galabatzas olarak kaydetmektedir. Anna Komnena, s. 266.

13 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 321.

Anadolu'da fetihler yapmak üzere 20.000 kadar akıncıyla Sivas'tan yola çıkmıştır. Sivas-Kayseri güzergâhından güneye doğru ilerleyen Türk ordusu, Torosları aşırıp Maraş ve Sarız'ı Bizans'ın elinden almaya muvaffak olmuştur. Muzaffer komutan Durasan burada emirlerden Çavulduroğlu Çaka ile Kara Tona'nın emrine 2.000 asker vererek onları Karaman Dağlarından (Toroslardan) hareketle Batı'daki Bizans topraklarını fethetmeye yollamıştır. Kendisi de beraberindeki akıncılarıyla yönünü Constantinopolis'a doğru çevirmiş, fakat günümüzde Çekmeköy ilçesinde bulunan Alemdağ tepesinde karşısına çıkan kalabalık Bizans kuvvetleriyle giriştiği bir savaşta şehit düşmüştür¹⁴.

Bu sırada Çaka, kardeşi Yalvaç ve Kara Tona komuta ettikleri birliklerinin başında Bizans topraklarında başarılı akınlarda bulunarak Batı Anadolu'ya, Ege topraklarına kadar ulaşmışlardı. Onların bu seferleri esnasında binlerce Türkmen savaşçısı da kendilerine gönüllü olarak katılmıştı. 1078 yılında Ege Sahilleri'ne ulaşan bu Türk akıncıları, artık hem sayı bakımından hem de ganimet bakımından küçümsenemeyecek bir güç haline gelmişlerdi. Çaka Bey, Ege sahillerinde ücret mukabilinde birkaç gemi temin ettikten sonra, Türkmen kuvvetlerini kara savaşçıları ve deniz savaşçıları olarak ikiye ayırdı. Leventlerin başına kendisi geçerken akıncıların komutasını da kardeşine bıraktı. Bu taksimattan sonra Çaka Bey, Bizans'ın başkenti Constantinopolis'e doğru yelken açarken, kardeşi Yalvaç da kendilerine kalıcı bir hâkimiyet bölgesi kurmak amacıyla Ege Bölgesi'nde çeşitli fetih hareketlerine girişti¹⁵.

Constantinopolis'e doğru gemileriyle yol alan Çaka, bir süre sonra Amiral Alexandros Cabalicos komutasındaki Bizans Donanması ile karşılaştı. Ancak henüz deniz savaşlarında hiçbir tecrübesi olmayan Türklerin, güçlü Bizans donanması ile karşılaştığında doğal olarak hiçbir başarı elde etmesi beklenemezdi¹⁶. Amiral Cabalicos, Türklerle Bizanslıların arasında gerçekleşen çarpışma esnasında Çaka'nın gösterdiği cevvaliyete, az sayıdaki kuvvetlerini sevk ve idare etmedeki üstün meziyetlerine hayran kalmıştı. Kısa süre sonra hayatta kalan az sayıdaki levendiyle birlikte Çaka Bey de kılıcını bırakarak teslim olmak zorunda kaldı. Amiral Cabalicos onun önemli bir Türk emiri olduğunu fark etmişti. Bu nedenle Çaka'ya diğer esirlerden farklı olarak özel bir ilgi gösterdi ve Constantinopolis'e döndüklerinde doğruca

14 Krş. Anna Komnena, s. 232.

15 Bu tasnif esnasında komutan Kara Tona'nın adı kaynaklarda geçmemektedir. Onun Bizans birlikleri ile girişilen çarpışmalardan birinde şehit olduğu düşünülmektedir.

16 Erdoğan Merçil, "Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri", *Türk Denizcilik Tarihi*, C. I, ed. İdris Bostan v.dğr., Boyut Yay., İstanbul 2009; Kurat, s. 23-24; Ayönü, s. 3.

saraya giderek onu muhtemelen bir Selçuklu şehzadesi gibi imparatora takdim etti¹⁷.

Bu kıymetli hediyeden çok memnun olan İmparator Nicephorus Botaniates (1078-1081), kendi siyaseti gereği Türklere karşı elinde bir koz tutabilmek düşüncesiyle Çaka'yı zindana göndermedi ve onu kendi sarayında yanında tuttu. Bizans sarayında kıymetli bir misafir gibi ağırlanan Çaka, gün geçtikçe keskin zekâsı ve kişiliği ile imparatorun gözüne girmeyi başarmıştı. Bir süre sonra İmparator Botaniates Çaka'yı "Protonobilissimos"¹⁸ unvanı ile çeşitli nişanlar vermek suretiyle taltif ettirdi. Bundan sonra Çaka, sarayda büyük saygı görüp, saray dışında da serbestçe dolaşma imkânına sahip olmuştu. O, Constantinopolis'te bulunduğu süre zarfında Grekçe'yi kusursuz okuyup-yazacak ve konuşacak kadar iyi öğrenmiş, ayrıca Bizans'ın çeşitli kurumlarını özellikle de askerî ve deniz kuvvetlerini yakından inceleme fırsatını yakalamıştı. Böylece o, Bizans sarayında yaşadığı dönemde devletin siyasi zaafını öğrenmiş, Bizans'ın dost ve düşmanlarını çok iyi analiz etmişti¹⁹.

Ancak Çaka'nın bu imtiyazlı dönemi pek fazla uzun sürmedi. Sürekli iktidar çatışmalarına sahne olan Bizans'ın başkenti Constantinopolis'te bu kez eski imparatorlardan İsaakos Komnenos'un yeğeni olan General Alexios Komnenos (1081-1118), Botaniates'i bir darbe ile devirerek imparatorluk tahtını ele geçirdi. Bu iktidar değişikliği üzerine Çaka, haklı olarak saraydaki itibarlı döneminin sona ereceğinden ve can güvenliğinin ortadan kalkacağından endişe duymaya başladı. Constantinopolis'in güvenli bir yer olmaktan çıktığını ve kendi hayatının da tehlikede olduğunu düşünen Çaka, Constantinopolis'teki karışıklıklardan faydalanıp sarayı terk etti. Buradan Batı Anadolu'ya geçerek kısa süre önce Tanrıvermiş Bey'in hâkimiyeti altına aldığı Ephesos (Efes)'a geldi. Bir süre sonra da Ege Bölgesi'nde tutunmayı başaran kardeşi Yalvaç'ın idaresindeki Türk obalarına ve bölgedeki diğer silah arkadaşlarına kavuştu. Bundan sonra bir Türk kıızıyla evlenen Çaka'nın muhtemelen Ayşe isminde bir kızı oldu²⁰.

Çaka Bey'in İzmir'i Bizanslılardan Alması

Bizans sarayında elde ettiği üç yıllık bilgi ve tecrübeyi Türk denizciliği alanında hayata geçirmeye karar veren Çaka Bey, kardeşi Yalvaç'ın da

17 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 87-88.

18 Bu san, Lâtince Nobilissimus (en soylu) unvanının daha üstünü olan, Protonobilissimos (soylu kişilerin en soylusu) anlamı taşımaktadır. Anna Komnena, s. 413.

19 Anna Komnena, s. 232-233; Kurat, s. 23-24.

20 Anna Komnena, s. 266; Kurat, s. 26-27; Mücteba İlgürel, "Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri", *Belleten* Cilt 65 - Sayı 243, Ağustos 2001, ss. 637-654.

desteğiyle vakit kaybetmeden bölgedeki meskûn Türkmen obalarından gözü pek savaşçılar temin etmeye başladı. Bir taraftan kendisine kuvvetli bir ordu kurmanın hazırlıklarını yaparken, diğer taraftan da Venediklilerin ve Bizans memurlarının sömürüsünden bezmiş olan Smyrna (İzmir) ve civarında yaşayan Rumlarla el altından iyi ilişkiler kurmayı başardı. Onun bu girişimlerindeki esas amacı, uygun bir zamanda İzmir üzerine ani bir baskın yaparak bu şehri Bizans'ın elinden almaktı. Bu sırada Bizans imparatorluk tahtına oturan Aleksios Comnenos (1081-1118), devletin ne kadar büyük sorunlarla karşı karşıya olduğunu görmüştü. Zira Anadolu'da; Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah boğazlara kadar ilerlemiş, boğazdan geçen ticaret gemilerini vergiye bağlamıştı. Balkanlarda ise Peçenekler bölgeyi istilâ etmeye başlamış, Tuna'ya kadar pek çok yeri ele geçirmiş, Sırbistan ve Dalmaçya'daki pek çok Slav beyi Bizans'a tabi olmaktan çıkmış ve kendi feodal yönetimlerini kurmuşlardı. Bizans'ın ezeli düşmanı olan Güney İtalya Normanlarının Kralı Robert Guiscard da "Roma İmparatoru" unvanını ele geçirmek iddiasıyla ordusunun başında Epiros bölgesine kadar ilerlemişti²¹.

Bizans'ın içinde bulunduğu nazik durumdan haberdar olan Çaka, iç ve dış sorunlarla mücadele içerisinde girmiş bulunan imparatorun bölgeye herhangi bir destek kuvvet göndermeyeceğinden emin olunca, asıl hedefi olan İzmir'i ele geçirmenin hazırlıklarına başladı. Kısa sürede tam teçhizatlı bir ordu kurmayı başaran Çaka, vakit kaybetmeden İzmir'i karadan kuşatma altına aldı. İzmir'i savunan zayıf Bizans garnizonunun Türklere karşı direnmesi mümkün değildi. Bu sırada Peçeneklerle mücadele halinde olan imparatorun İzmir'e takviye kuvvet göndermesinden ümidini kesen ve kötü yönetimi sebebiyle yerli halktan da destek alamayan şehrin garnizon komutanı, canlarının bağışlanması karşılığında İzmir'i Çaka'ya teslim etmek zorunda kaldı. Böylece 1081 yılında Çaka Bey İzmir'i fetheden ilk Türk beyi unvanını elde etmiş oldu²².

Çaka Bey'in Tersane Kurması ve Deniz Muharebeleri

İzmir'de bağımsız bir hükümdarlık tesis eden Çaka Bey, kısa süre içerisinde bölgede asayişini sağlayarak bir taraftan karadaki sınırlarını genişletmenin diğer taraftan da Ege Denizi'nde hâkimiyet kurabilmenin hesaplarını yapmaya başladı. Vakit geçirmeden güçlü bir donanma inşâ ettirmek amacıyla

21 Geniş bilgi için bkz. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Müfit Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 1981.

22 Coşkun Alptekin, "İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)", *Tarihte Türk Devletleri*, C. II, Ankara 1987, ss. 476-480.; Kurat, s. 26.

faaliyetlere girişti. Bu dönemde Bizans'ın tersaneleri ve deniz kuvvetleri Ege, Marmara ve Karadeniz limanlarında faaliyetlerini sürdürmekteydi. Ne var ki Çaka Bey'in İzmir'i ele geçirmesinin ardından anlaşma gereği şehirdeki askerî birimler gemilerine binerek Constantinopolis'e dönmüş ve İzmir tersanesi faaliyetlerini sonlandırmıştı. Bu nedenle tersanede çalışan mühendisler ve ustalar da işsiz kalmışlardı. Çaka Bey'in yerli Rum halkına karşı merhametli ve uzlaşmacı bir tavır takınması Bizans'ın baskısından bunalan bu insanların kendisiyle işbirliği yapmalarını kolaylaştırdı. Bu vesileyle o, 1081 yılında Rum asıllı gemici mühendis ve ustalara maddi ve manevi güvence sunarak onları yeniden tersanede istihdam altına aldı. İzmir'deki Bizans tersanesini Constantinopolis'te edindiği bilgiler ışığında geliştirip modernize etti²³. Azimli ve gayretli bir çalışmanın neticesinde birkaç yıl içerisinde bir kısmı yalnız kürekli, bir kısmı da hem yelkenli hem kürekli olmak üzere; sayıları elliye bulan ve o dönemin en modern savaş gemileri sayılabilecek bu ilk Türk Filosu'nu 1086 yılında denize indirmeyi başardı²⁴.

1086 yılından itibaren karadan ve denizden sevk ettiği kuvvetlerle fetihlere başlayan Çaka Bey; Clazomenae (Urla), Phocaea (Foça), Erythrai (Çeşme) ve Sığala (Sığacık)'yı tek kuşatmayla ele geçirdi. O, üç yıl içinde İzmir ve civarındaki tüm sahil boyunca hâkimiyeti altına almayı başardı. Sahilleri güvenlik altına alan Çaka Bey, bu kez de donanması ile 1089 yılı baharında Ege'deki adaları fethetmek üzere İzmir Limanı'ndan denize yelken açtı. İlk olarak Bizans'ın İzmir yolu üzerindeki Mitylene (Midilli - Lesvos) Adası üzerine ilerleyerek burayı kuşatma altına aldı. Midilli'nin Bizans Valisi Courator Alopos'a elçi gönderip, ondan Midilli'yi kendisine vermesini, aksi halde taş üstünde taş koymayacağını ve kendisini en kötü işkencelerden geçireceğini bildirdi. Adayı kuşatan Türk donanmasına karşı duramayacağını anlayan ve Çaka'nın tehditlerinden korkan Alopos, gece olunca gizlice bir gemiye bindi ve yardım getirmek üzere başkente doğru yelken açtı. Ertesi sabah valinin adayı terk ettiğini haber alan Çaka, adaya karşı denizden ve karadan şiddetli bir saldırı başlatarak Bizans savunmasını kırmayı başardı. Daha sonra Midilli'nin kuzey burnu üzerinde yer alan Methymna kentine yürüyerek, kısa bir mücadelenin ardından burayı da ele geçirdi²⁵. Midilli'de asayiş ve hâkimiyeti tesis eden Çaka, daha sonra Khios (Sakız) Adası'nı kuşattı. Bizans'ın zulmünden bıkan yerli Rumların da desteğini alarak adayı

23 1081 yılı Türk Deniz Kuvvetlerinin kuruluş yılı olarak kabul edilmektedir.

24 Halil İncalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans Ve Haçlılar", *Türk Denizcilik Tarihi*, Denizcilik Müsteşarlığı Yay., Ankara 2002.

25 Anna Comnena, Methymna'nın Çaka'ya teslim olmadığını, İmparatorun önemli güçlerle, gemiler gönderip hisarın savunmasını güçlendirdiğini, bu yüzden Çaka'nın buradan ayrılarak Khios (Sakız)'a yöneldiğini kaydetmekte, ancak bu kentin akıbeti hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Bkz. Anna Komnena, s. 230.

kolayca ele geçirdi. Buradaki Rum gemicileri kendi tersanesinde istihdam etmek suretiyle gemi inşâsında görevlendirdi. Ardından 1090 yılı ilkbaharında rotasını bu kez Samos (Sisam), Rhodes (Rodos) ve diğer küçük adalara yöneltti. Bizans'ın Normanlar, Peçenekler ve Türkmenlerle uğraştığı bir dönemde, Çaka Bey bu adaları da kısa bir kuşatmanın ardından fethetmeye muvaffak oldu²⁶.

Çaka Bey'in Ege Denizi'nde Bizans için büyük bir tehlike oluşturmaya başladığını gören İmparator Aleksios, Nicetas Castamonites kumandasındaki bir donanmayı bölgeye sevk etti. Bu sırada Sakız Adası'nda gerekli askeri konuşlandırmaları tayin eden Çaka, Bizans'tan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı gemilerinden bir kısmını keşif için kuzeye doğru göndermişti. Nitekim keşfe çıkardığı gemilerden, Bizans Donanması'nın Çandarlı açıklarından güneye doğru ilerlemekte olduğu haberi geldi. Çaka Bey hemen harekete geçerek Bizans Donanması'nı karşılamak üzere adadan ayrıldı. 19 Mayıs 1090 tarihinde öğlen saatlerinde Türk ve Bizans Donanması, Karaburun ile Sakız Adası arasında kalan Koyun Adaları civarında karşı karşıya geldi. Çaka bey, Constantinopolis'teki esaret günlerinden beri kendisini bugün için hazırlamıştı. O, bu ilk ciddî muharebesine çıkarken, her yönüyle tam bir uyum sağladığı denizin kendisine verdiği güç ve ilham ile savaşı nasıl yöneteceğinin kararını hızla aldı. Donanmasını, seri taktik manevralarla sevk ve idare ederek düşmanına en zayıf yerinden art arda darbeler indirmeye başladı. Bu taarruzlara cevap veremeyen Nicetas Castamonites ağır kayıplar vermeye başlayınca, donanmasını geri çekmek zorunda kaldı. Bizans Donanması'nın toparlanıp yeniden saldırıya geçmesi üzerine, Çaka Bey bu defa saldırı yerine savunmada kalmayı tercih etti. Bizans Donanması'na karşı Türk gemilerini rampa haline gelecek şekilde birbirine kenetledi. Türk leventleri yaklaşan Bizans gemilerine rampa kancalarını savurarak onları kendi gemilerine kilitlediler ve Bizans gemilerine kaplanlar gibi daldılar. Gittikçe şiddetlenen bu kanlı boğuşma hiç durmadan gece boyunca devam etti. Çaka Bey açısından bir var oluş mücadelesine dönüşen bu savaş, gün aydınlandığında Bizans donanmasının hezimetini ile sonuçlanmıştı. Bizans gemilerinin bir kısmı batırılmış, büyük bir kısmı ise Türkler tarafından teslim alınmıştı. Kalan birkaç gemi ise gecenin karanlığından faydalanarak kaçmayı başarmıştı²⁷. Tarihe "Koyun Adaları Savaşı" adıyla geçen 19 Mayıs 1090 tarihli bu savaş, Türklerin düşmanlarına karşı kazandıkları ilk deniz savaşı olma özelliğini taşımaktadır. Türklerin bu ilk deniz zaferi; onların

26 Ali Fuat Öreñç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve On İki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 131; Zonaras, s. 164-165, Kurat, s. 28; Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *DİA*, VIII, (ss. 186-188), İstanbul 1993, s. 187.

27 Anna Komnena, s. 230-232.

karada olduğu kadar denizde de ne kadar maharetli savaşçılar olabildiklerini ortaya koymuştur.

Çaka Bey'in Peçeneklerle İttifak Etmesi

Çaka Bey, Batı Anadolu'ya doğru sefere çıktığı günden beri, her Müslüman askerin gönlünde yatan İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in; "Konstantiniyye elbet birgün fetholunacaktır, onu fetheden kumandan ne güzel kumandan, onu fetheden asker ne güzel askerdir"²⁸ meşhur hadisindeki övgüsüne mazhar olan "Fatih" unvanına sahip olabilmek düşüncesi ile yanıp tutuşuyordu. İzmir ve çevresini fetheden ve güçlü donanmasıyla Ege'de hâkimiyet kuran Çaka Bey, artık bu hedefini gerçekleştirebilmenin hesaplarını yapmaya başlamıştı. Çaka Bey enine boyuna düşündükten sonra Constantinopolis'i fethetme hususunda kafasında bir plan oluşturdu. Bu planlamaya göre; öncelikle denizden Ege Adaları'nı, karadan da Çanakkale'ye kadar olan sahil kesimini hâkimiyeti altına almaya karar verdi. Bu aşamadan sonra bir kısım kuvvetlerini Çanakkale Boğazı üzerinden Gelibolu'ya geçirip Constantinopolis üzerine sevk edecekti. Ancak bu fetihlerine başlaması için Constantinopolis'te ve Ege Bölgesi'nde bulunan Bizans kuvvetlerinin önemli kısmının Batı'ya yönlendirilmesi gerekiyordu.

Çaka Bey hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla Balkanlar'da Bizans ile savaş halinde olan ve Trakya'ya kadar inen Peçeneklere (İskit Türkleri) elçiler gönderdi. Onlara ortak düşmanları olan Bizans'a karşı ittifak kurmayı teklif etti. Peçeneklerin ittifak teklifini kabul etmeleri üzerine Çaka Bey onlara Constantinopolis'in nasıl ele geçirileceği hususunda yaptığı planlarını ilettiler. Peçeneklerin ittifakı kabul ettikleri plan gereği; 1091 yılı baharında Peçenek kuvvetleri karadan Trakya'ya doğru ilerleyecek, Çaka Bey'in donanması da Meriç Nehri üzerinden Trakya'ya ulaşacak ve müttefik kuvvetler bölgedeki Bizans kuvvetlerine karşı saldırıya geçeceklerdi. Böylece Trakya ve Gelibolu'nun kontrol altına alınmasıyla Bizans'ın Ege ile bağlantısı kesilmiş olacaktı. Ancak Çaka Bey, Peçeneklerle yaptığı ittifak ile yetinmeyerek, Bizans'ı Doğu'dan da kuşatacak bir çare düşünüyordu²⁹.

O dönemde Selçuklu hanedanından Kutalmışoğlu Süleymanşah, Konya'dan İznik'e kadar Anadolu'nun Batı bölgelerini fethetmiş ve başkenti İznik olmak üzere Anadolu Selçukluları Devleti'ni kurmuştu (1075). Süleymanşah'ın Kadıköy önlerine kadar ilerlediği dönemde Aleksios imparatorluk tahtına oturmuştu. O, daha büyük bir tehlike olarak gördüğü

28 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. IV, Beka Yayınları, İstanbul 2021, s. 335.

29 Ebru Altan, "Çaka Bey'in Peçeneklerle Beraber İstanbul'u Kuşatma Girişimi", *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Türhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., (ss. 299-310), İstanbul 2017, s. 300.

Normanlar ile mücadele ettiği için imparatorluğun doğu sınırını güvence altına almak maksadıyla boğazlardan geçen gemilerden vergi alacak kadar güçlenmiş olan Süleymanşah ile Haziran 1081'de çeşitli tavizler verip Dragos Suyu Antlaşması'nı yapmak zorunda kalmıştı. Antlaşma gereği, Selçuklular İstanbul boğazından Dragos Suyu'na kadar geri çekilmiş, Bizans da Süleymanşah'ın Marmara Denizi'nin doğu kıyılarına kadarki hâkimiyetini resmen tanımıştı³⁰. 1084 yılına gelindiğinde Süleymanşah, devletin yönetimini Nâibu'l-Sultan Ebu'l-Kâsım'a bırakıp İznik'ten Doğu'ya doğru hareket etmiş ve Bizans'ın elinde bulunan Antakya ve havalisini fethetmeye girişmişti³¹. Onun yokluğunda Çaka Bey İznik'te bulunan Ebu'l-Kâsım ile görüşerek onu da ikna etti ve onunla Constantinopolis'in fethi hususunda anlaştı. Buna göre yapılan üçlü anlaşma gereği; deniz üzerinden kendisi, Balkanlar'dan Peçenekler, Anadolu'dan da Selçuklular Bizans Devleti'ni baskı altına alacak ve başkent Constantinopolis ele geçirilebilecekti³².

1091 yılı İlkbaharı'nda Çaka Bey'in müttefiklerinden ilk harekete geçen Peçenekler oldu. Bizans ordusunun Peçenek saldırısını karşılamak amacıyla Trakya bölgesine sevk edilmesinden faydalanan Çaka Bey, bir kısım Ege Adaları'nı süratle ele geçirdi. Bu arada İmparator Aleksios da boş durmamış bazı ittifak arayışlarına girişmişti. O, kış ayları boyunca arayışlarını sürdürmüş, Papa II. Urbanus'a elçiler göndererek Türklerin ve Çaka'nın Hıristiyanlık dünyası için ne büyük bir tehlike haline geldiğini bildirmiş ve ondan Türklerle karşı savaşmak üzere kendisine ücretli askerler temin etmesini istemişti. Ancak papa onun bu talebine hemen cevap vermeyerek böyle bir gücü kendi lehine çevirmenin hesaplarını yapmaya başlamıştı. Nitekim Papa Urbanus, birkaç yıl sonra Katolik Kilisesi'nin Avrupa halkları üzerindeki nüfuzunu kullanarak, İslam âlemi üzerine topyekün bir Haçlı Seferi düzenlenmesinin fitilini ateşleyecekti. Papa'dan o günlerde beklediği desteği alamayan Aleksios'a şansı yardım etti. Tilki kadar kurnaz olan İmparator Aleksios, bu sırada Volga Irmağı üzerinden Balkanlar'a kadar ilerleyen bir başka Türk boyu olan Kumanlar ile gizlice anlaştı³³. Bizans ile Kumanların ittifakından habersiz olan Peçenekler, Meriç kıyısına kadar ilerlemiş, yapılan plan gereği burada Çaka Bey'i beklemeye başlamışlardı. Ancak, o yıl şiddetli geçen kış şartları nedeniyle donanmasını vaktinde hazırlayamayan, bazı adaların

30 Anna Komnena, s. 193; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara 1996, s. 4.

31 Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 166-173; İbnü'l-Esir, C. X, s. 72-73; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk - Nâme*, C. II, Hazırlayan Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 144-145.

32 Anna Komnena, s. 248; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 111.

33 Anna Komnena, s. 249.

kuşatmasının uzaması suretiyle de vakit kaybeden Çaka Bey, planlanan zamanda Meriç'e ulaşamadı. Diğer taraftan Süleymanşah'ın ölümünün ardından³⁴ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Anadolu Selçuklularını tâbiyeti altına almak amacıyla Emir Porsuk kumandasında bir kuvvet göndermiş ve İznik kuşatma altına alınmıştı. İznik'i savunma derdine düşen Ebu'l-Kâsım da Çaka'ya verdiği sözü yerine getirememiş ve sefer planlarını iptal etmişti³⁵.

Çaka Bey'in gemileriyle desteğe gelmesini bekleyen Peçenek kuvvetleri, 29 Nisan 1091'de bir anda karşılarında Bizans ordusu ile 40.000 kişilik müttefik Kuman kuvvetlerini buldular. Hazırlıksız yakalanan Peçenekler Trakya'daki Levunion mevkiinde yapılan çarpışmada ağır bir yenilgi almaktan kurtulamadılar³⁶. Bu zaferin ardından Aleksios, Balkanlardan gelen bu tehlikeyi kökünden ortadan kaldırmış ve yönünü bu kez Çaka Bey'e çevirmişti. Aleksios'un şimdiki hedefi; Ege'de kurduğu güçlü hâkimiyet nedeniyle Bizans'ın Akdenizle bağlantısını kesen Çaka Bey tehlikesini de bertaraf etmek yönündeydi. Bu amaçla imparator donanmasını güçlendirmek için yeni savaş gemileri yapımına hız verdi. Yaklaşık bir yıl sonra donanmasının eksikliklerini tamamladı. 1092 yılında İmparator Aleksios 80.000 kişilik büyük bir ordu hazırlattı. Bu orduyu Deniz kuvvetleri ve kara kuvvetleri şeklinde iki kısma ayırdı. Kara ordusunun başına kayınbiraderi olan Ioannes Doukas isimli bir generalini atarken, 200 gemiden oluşan donanmanın başına da Thalassokratör (Büyük Amiral) Constantinos Dalassenos'u getirdi. Bu düzenlemeden sonra Aleksios Bizans kuvvetlerini denizden ve karadan İzmir'e doğru harekete geçirdi.

Marmara Denizi'ni geçip Ege sularına ulaşan Amiral Dalassenos, Çaka Bey'in İzmir'de olduğunu tahmin ederek bu fırsatı iyi değerlendirdi ve 1093 yılında az sayıdaki bir garnizon tarafından korunan Sakız Adası'nı kuşattı. Beraberinde getirdiği mancınıklar ve Helepolis adı verilen kuşatma aletleriyle saldırıya geçti. Surlardan birini tahrip etmeyi başardıysa da Bizans askerleri surları aşamadılar. Gece olunca Türkler surları tamir ettiler. Daha sonra mancınıklardan atılan taşların etkisini azaltmak için surların dışına içi saman dolu minder, koyun postları ve benzeri şeyler astılar. Bu arada garnizon komutanı durumu Çaka'ya haber vermek üzere İzmir'e ulak göndermişti. Bizans saldırısını öğrenen Çaka, vakit kaybetmeden bazı gemilerini Sakız Adası üzerine sevk etti. Kendisi de 8.000 kişilik bir ordu hazırlayarak donanmasının başında Sakız açıklarına geldi. Dalassenos Sakız

34 Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah, 1086'da Halep yakınlarında Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un komutasındaki Büyük Selçuklu kuvvetleri ile giriştiği bir mücadelede hayatını kaybetmiştir. Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 167 vd.

35 Kafesoğlu, s. 112 vd.

36 Altan, s. 303.

Adası açıklarında görünen Türk donanmasını denizde karşılamak üzere Öpos isimli bir komutanını donanmanın başında harekete geçirdi. İki taraf akşam karanlığı çöktüğü için birbirlerine karşı saldırıya geçemediler. O gece Çaka tüm gemilerini yan yana dizerek onları zincirlerle birbirine sabitledi. Gün ışığınca Öpos gözlerine inanamadı. Karşısında onlarca gemiden müteşekkil dev bir platform duruyordu. Öpos korkuya kapılarak Çaka'nın tek parça halindeki donanmasına saldırmaya cesaret edemedi ve rotasını geri çevirip Sakız'a dönmek zorunda kaldı³⁷.

Çaka ise Bizans donanmasının ardından ilerleyerek, Öpos'un savunma pozisyonunda konuşlandığı Sakız Limanı'nı geçti ve hisarın surlarının bulunduğu kısma yanaştı. Çaka'yı uzaklaştırmak üzere limandan hareket eden Bizans donanması ile Türk denizcileri arasında şiddetli bir deniz savaşı başladı. Denizde iki donama çarpışırken Dalassenos, Türklerin adaya çıkarma yapmalarına karşın savunma tedbirleri almakta, askerlerine derin siperler kazdırmaktaydı. Denizde cereyan eden savaş birkaç saat içerisinde Öpos'un mağlubiyeti ile sonuçlandı. Bizans donanmasının önemli bir kısmı Türkler tarafından tahrip edildi. Öpos çaresiz birçoğu yara almış olan donanmasını tekrar limana geri çekmek zorunda kaldı. Böylece deniz üzerinden gelebilecek bir tehlike kalmadığını gören Çaka, bu kez savaşçılarıyla adaya çıkarma yaptı. Saldırıya geçmeden önce beraberinde getirdiği 50 kadar süvari birliğini adanın sağını ve solunu keşif için görevlendirdi. Süvariler siperlerdeki askerlerin haricinde etrafta takviye kuvvetlerin olmadığını haber verdiler. Bunun üzerine Çaka Dalassenos'un kuvvetlerine karşı şiddetli bir saldırı başlattı. Karada Türkleri durdurmaya çalışan Dalassenos'un kuvvetleri başarısız oldular ve siperlerini terk ederek kaçıp surların arkasına saklanmak zorunda kaldılar. Bizans kuvvetleri arasında yer alan paralı askerler de limana doğru kaçarak buradaki gemilere bindiler. Çaka Bey, her ne kadar adayı denizden ve karadan kuşatıp Bizanslılara karşı başarılı hücumlar yaptıysa da henüz adayı tümüyle ele geçirememişti. Amiral Dalassenos, Çaka'nın adayı tamamen ele geçireceğini ve donanma dâhil tüm Bizans askerlerinin Türkler'in eline düşeceğini korkmuştu. Bu yüzden elçiler göndererek ona sulh teklifinde bulundu³⁸.

Dalassenos'un barış görüşmesini kabul eden Çaka, ertesi sabah Dalassenos ile biraraya geldi. Ona sulh için önceki İmparator Nicephorus Botaniates döneminde kendisine verilen Protonobilissimos unvanı ile yoksun bırakıldığı tüm haklarının iade edilmesini şart koştu. Önceki dönemlerde Çaka'nın Bizans sarayındaki önemini bilen Dalassenos, ona hak verdiğini

37 Anna Komnena, s. 230-231.

38 Anna Komnena, s. 231.

ve isteklerinin onaylanması için imparatora derhal elçi göndereceğini vaat etti. Bu mutabakat üzerine iki taraf aralarında kutsal değerler üzerine yenin ederek bir antlaşma metni imzaladılar. Bizans oyunlarını iyi bilen Dalassenos, ona dostluk göstergesi olarak imparatorun General Doukas komutasında bir Bizans ordusunu kara üzerinden İzmir'e doğru yola çıkardığı sırrını söyledi. Ona Doukas'ın İzmir'i kuşatmaya geldiği sırada aralarındaki bu antlaşmayı göstermesini, onunla da aynı antlaşmayı yapmasını, böylece Doukas'ın geri dönmesi sonucunda imparatorun bu antlaşmayı kolaylıkla imzalayabileceğini tavsiye etti. Aslında onun amacı Çaka'yı adadan uzaklaştırıp İzmir'e dönmesini sağlamak ve adayı yeniden ele geçirmektir. Dalassenos'un samimi itirafı ve tavsiyeleri üzerine Çaka Bey ikilem içerisinde kaldı. Zira bu haberi teyit edecek vakti yoktu ve eğer Doukas İzmir önlerine ulaşmışsa başkentini tümünden kaybetmesi söz konusuydu. İzmir'in tehlike altında olduğunu düşünen Çaka, doğal olarak endişeye kapıldı. Dalassenos'un sözlerine çok güvenmese de onunla yaptığı antlaşmaya güvenmek zorunda kaldı. Adanın kendi hâkimiyeti altındaki bölgesine küçük bir garnizon bıraktı. Ada önlerinde demirlettiği donanmasından birkaç gemiyi bıraktıktan sonra kalan gemilere bindirdiği ordusunun önemli kısmıyla başkentine geri döndü. Çaka'nın adadan ayrıldığını gören ve bunu fırsat bilen Dalassenos, ertesi gün Türk güçlerini püskürterek Sakız Adası'nın kontrolünü tamamen ele geçirdi. Az sayıda Türk askeri yüzerek gemilerine ulaşabildiler. Onların İzmir'e ulaşmalarının ardından Çaka nasıl bir oyuna geldiğini anladı ve kendi kendine kızıp durdu. Çünkü İmparator Aleksios'un Ioannes Doukas komutasındaki karadan İzmir üzerine gönderdiği ordu hiçbir zaman İzmir'e gelmemiştir. Zira o günlerde Dalmaçya'nın Draç kentinde bir isyan çıkmış ve bu isyanı bastırmak üzere Doukas komutasındaki Bizans ordusu Constantinopolis'e geri dönmek zorunda kalmıştır³⁹.

Ertesi yıl 1094 İlkbaharında, İmparator Aleksios, Draç'taki isyanı başarıyla bastıran Doukas'ı bu kez karadan İzmir üzerine gönderdi. Ona Dalassenos ile birleşerek önce Midilli'yi ve diğer adaları, ardından da başta İzmir olmak üzere Çaka'nın hâkimiyeti altındaki toprakları geri alma emrini verdi. Kara ordusu hareket ettikten sonra bu kez hazırlattığı takviye deniz kuvvetlerini Sakız Adası'na sevk etti. İmparatorun gönderdiği gemiler Sakız'a ulaşır ulaşmaz Amiral Dalassenos, hiç vakit kaybetmeden harekete geçerek Midilli Adası'nı kuşatma altına aldı. Bu sırada Midilli Adası Çaka Bey'in kardeşi Yalvaç'ın koruması altındaydı. Bizans donanmasının adaya doğru ilerlediğini gören Yalvaç, ağabeyinden yardım istemek üzere derhal İzmir'e haber gönderdi. Adayı korumakla görevli az sayıdaki gemilerle karşı harekete geçerek Bizans

39 Anna Komnena, s. 230-231.

donanmasını ateşli toplarla adadan uzak tutmaya çalıştı. Ancak yanındaki az sayıdaki kuvvetle buna muvaffak olamayacağını anlayınca gemilerini limana çekti ve tüm kuvvetleri ile kaleye sığınarak ağabeyinin gelmesini bekledi. Bu gelişme üzerine adaya kolayca çıkarma yapan Dalassenos, limandaki Türk gemilerine el koyduktan sonra birkaç gemiyi Doukas'ın ordusunu adaya taşımak üzere Edremit (Atramytion) Körfezi'ne sevk etti. Midilli'yi denizden ve karadan kuşatan Dalassenos, kısa süre sonra Çaka'nın adaya doğru yaklaştığını gördü. Derhal donanmasını harekete geçirerek Çaka'yı ada açıklarında karşıladı. Ancak Bizans donanmasına karşı kendi gemilerini zincirle birbirine bağlayarak filosunu devasa, yekpare bir gemi haline getiren Çaka'nın savaş taktiğinden ürken Dalassenos, deniz savaşıdan kaçınarak daha önce Öpos'un yaptığı gibi gemilerini ada açıklarına geri çekti⁴⁰.

Diğer taraftan imparator tarafından kararlaştırılan yere ulaşan Doukas, ordusunu Edremit Körfez'inde bekleyen gemilere bindirip Midilli Adası'na doğru hareket etti. Bu sırada Çaka henüz adaya çıkarma yapmadığı için adanın Bizans donanması tarafından korunan bölgesine yanaşarak ordusunu karaya çıkarttı. Midilli'nin savaş komutasını Dalassenos'tan alan Doukas, ordusunda bulunan marangozlara adadaki büyük ağaçları kestirdi ve bunlardan devasa ahşap kuleler yaptırdı. Bu kulelere seçkin askerler yerleştirdi ve Türklerin sığındığı kaleye karşı şiddetli bir saldırı başlattı. Bu sırada Çaka donanmasıyla Midilli'nin güvenli bir bölgesine yanaşarak piyade ve süvarilerden müteşekkil 8.000 kişilik ordusunu karaya indirdi. Birliklerini savaş düzeninde dizip Doukas'ın kumandasındaki Bizanslılara karşı şiddetli bir saldırı başlattı. Gün boyu taraflar arasında süren şiddetli çarpışma gecenin karanlığına kadar sürdü. Müteakip günlerde de aynı şiddetle süren çarpışmalar neredeyse üç ay boyunca hiç ara vermeden devam etti. Doukas, sayıca üstün olmasına rağmen Çaka karşısında herhangi bir üstünlük sağlayamıyordu. Midilli'den sürekli haber alan imparator, karadan ve denizden sevk ettiği bunca askere ve yaptığı harcamalara karşılık küçücük bir adanın bile elde edilememesine üzülüyor ve haklı olarak endişeleniyordu⁴¹.

Çaka Bey, Bizans kuvvetleriyle üç ay boyunca başarılı savaşlar yaptı. Midilli'deki çarpışmaların üçüncü ayı dolduğunda her iki tarafın askerleri de yorulmuş, artık savaşmaktan bıkmışlardı. O günlerde Constantinopolis'ten gönderilen takviye kuvvetler, askeri levazım ve erzak Doukas'ın moralini yükseltmişti. Yeni gelen kuvvetleri ordusunun ön saflarında savaş düzenine sokan Doukas aniden Türklerin üzerine saldırıya geçti. Ancak Bizanslıların faaliyetlerini an be an takip eden, Çaka gafil avlanmamış ve o da hemen tüm

40 Kurat, s. 44.

41 Anna Komnena, s. 265-266.

birlikleriyle Rum saflarına karşı saldırıya geçmişti. İşte tam bu sırada denizden esen güçlü bir fırtına, göğe kadar uzanan toz bulutlarını savaş alanına doğru sürüklemiş ve adeta taraflara bu kör dögüşüne dönen savaşı sonlandırmaları mesajını vermişti. Toz bulutunun arasında kalan iki ordunun askerleri de savaşı bırakmış ve ordugâhlarına geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Çaka Bey, askerî levazımın azalması, kötü hava şartları, çıkan şiddetli fırtınalar ve askerlerinin yorgunluğu sebebiyle bu kez kendisi Doukas'a elçi göndererek sulh teklifinde bulundu⁴².

Doukas onun sulh teklifini memnuniyetle karşıladı ve taraflar barış şartlarını görüşmek üzere bir araya geldiler. Çaka barış teklifinde; İmparator Aleksisos'un daha önce imparatorluk nezdinde sahip olduğu unvan ve imtiyazları geri vermesi halinde, adayı Bizans'a bırakabileceğini vaat etti. Doukas, Çaka'nın bu teklifini hemen kabul etti ve bu şartları onaylaması için uzlaştıkları antlaşmayı imparatora göndereceğini bildirdi. Bundan sonra taraflar adadaki Türk askerlerinin ve Müslüman halkın gemilere bindirilip İzmir'e güven içinde dönmeleri hususunda mutabakata vardılar. Antlaşma metninin imparator tarafından imzalanmasına kadar taraflar birbirlerine güvence olarak rehineler vermeyi vaat ettiler. Buna göre Çaka Bey iki güzide komutanını Doukas'a rehine olarak bırakırken ondan da soylu komutanlarından Alexandros Euphorbenos ile Manouel Boutoumites'i rehine olarak teslim aldı. Antlaşmanın ardından Çaka Bey karargâhına geri döndü ve halkına hayati önemi haiz eşyalarını alarak gemilere binmeleri emrini verdi. Ateşkes antlaşması yapıldığını öğrenen Türk denizcileri zaten üç aydır savaşmanın verdiği bıkkınlıkla rehavete düştüler. Bizans entrikalarını iyi bilen Çaka, her ihtimale karşı antlaşma şartları görüşülürken askerlerinin bir kısmını adanın burnunda pusuya yatırdı. Adadaki tahliye işlemlerinin tamamlanmasının ardından Türk gemileri birer birer demir alarak İzmir'e doğru yelken açmaya başladılar. Bu sırada Çaka Bey hafif ve hızlı bir gemiyle sessizce adanın burun kısmında bulunan askerlerine doğru yol almaktaydı. Tam o anda aniden beklenmedik bir gelişme oldu. Dalassenos komutasındaki Bizans gemileri saklandıkları burundan hareket ederek Türk gemilerine doğru saldırıya geçtiler. Doukas da, Çaka donanmasından henüz demir almamış olan gemilerine karadan bir baskın verdi. Bu ani saldırıya hazırlıksız yakalanan Türk denizcileri büyük bir bozgun yaşadılar. Türklere ait birçok gemi batırıldığı gibi kalan gemiler de içindekilerle birlikte Bizanslıların eline geçti. Doukas Türklerin elinde tutsak olarak tutulan forsalari sağ salım adaya çıkarttıktan sonra Çaka'nın tüm askerlerini, kürekçiler de dâhil tüm tayfalarını ve kadın, çocuk, yaşlı demeden adada yaşayan tüm Müslümanları

42 Anna Komnena, s. 230-231.

öldürttü. Bu arada muhtemelen kendisine rehine olarak bırakılan iki Türk komutanı da öldürttü. Eğer Çaka birkaç saat önce limandan ayrılmamış olsaydı kuşkusuz o da Bizanslılar tarafından ele geçirilecekti. O, burunda beklettiği askerlerini gemisine bindirerek hızla İzmir'e doğru yola çıktı ve Bizans donanmasının eline düşmekten son anda kurtulmuş oldu⁴³.

Türklere karşı yaptığı hileli antlaşma sonucu zafer kazanan Doukas, Midilli'de tek bir Müslüman bırakmadı. Ardından adanın savunmasını güçlendirerek yeni surlar ve burçlar inşa ettirdi. Çaka'nın uzun zaman toparlanamayacağını bildiği için güçlü donanısıyla hareket ederek Sisam ve birkaç küçük adayı daha Türklere geri aldı. Ancak o, İzmir üzerine yürüyüp Çaka ile çarpışmayı göze alamadı. Bu gelişmelerin ardından Ege Denizi ve adalar tekrar Bizans'ın hâkimiyeti altına girmiş oldu. Doukas adalarda gerekli sayıda asker bıraktıktan sonra muzaffer bir eda ile başkente imparatorun yanına döndü. Bu sırada donanmasının önemli bir kısmını kaybettiği için olan biteni izlemekle yetinen Çaka Bey, Bizanslılara güvenmekle bir kez daha ne kadar hata ettiğini anlamıştı. Ancak o bu kayıplardan dolayı hedefinden vaz geçecek değildi. Çaka Bey, bu kayıplardan bir ders çıkararak Bizans'la kaldığı yerden mücadelesine devam etmek üzere, yeni ve daha güçlü bir donanma kurmanın hazırlıklarına başladı⁴⁴.

İzmir'de ve adalarda bu olaylar yaşanırken hemen yanı başındaki İznik'te Anadolu Selçuklularında da bir takım gelişmeler yaşanmıştı. Devletin kurucusu Süleymanşah, 1086'da Büyük Selçuklu kuvvetleri ile giriştiği bir mücadelede hayatını kaybetmiş, oğlu Kılıç Arslan da bu savaşta esir düşmüştü⁴⁵. 1092 yılına gelindiğinde ise Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ile veziri Nizamülmülk birer suikast sonucu hayatını kaybetmiş, hanedanın varisleri arasında taht kavgaları başlamıştı. Bu kargaşa ortamında Kılıç Arslan İsfahan'daki zindandan kaçarak İznik'e gelmiş ve babasının naibi Ebu'l-Kasım'dan yönetimi devir almıştı⁴⁶. Çaka Bey, hükümdarlık bölgesinin yanı başındaki Selçuklu Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya başından beri önem veriyordu. Bu nedenle Anadolu Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı I. Kılıç Arslan ile dostluk ilişkilerini ilerletti. Kılıç Arslan da Büyük Selçuklu ve Bizans tehlikesine karşı Çaka Bey ile ittifaka sıcak bakıyordu. Nitekim iyi ilişkiler sayesinde kurulan dostluğun sonucunda Çaka Bey, muhtemelen Ayşe Hatun isimdeki kızını sultana vererek onunla akrabalık bağları tesis

43 Anna Komnena, s. 266-268; Kurat, s. 45-47; İlgürel, s. 188.

44 Anna Komnena, s. 268.

45 Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 167 vd.

46 Kemalüddin İbnü'l Adım, *Buğyetu'r-Talep fî Tarih-i Haleb*, 2. Baskı, yayımlayan Ali Sevim, TTK, Ankara 2011, s. 83 vd.; Anna Komnena, s. 23 vd.; Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 15.

etti. Bu yakınlaşmanın ardından kayınpeder ve damadı, ortak düşmanları olan Bizans'a karşı müşterek hareket etme kararı aldılar. Ancak o günlerde İmparator Aleksios da yeni sultan ile dostane ilişkiler kurmak için birtakım girişimlerde bulunmayı ihmal etmiyordu⁴⁷.

Çaka Bey'in Doukas'a ve Constantinos Dalassenos'a karşı kaybettiği mücadelesinin üzerinden tam bir yıl geçmişti. Bu süre içerisinde İzmir Hâkimi, donanmasını yeniden kurmuş, ordusunu silah, teçhizat ve asker sayısı bakımından eskisinden daha güçlü bir hale getirmişti. Onun amacı Ege Denizi'ndeki kaybettiği adaları yeniden ele geçirmek ve ardından damadı Sultan Kılıç Arslan'ın yardımıyla Constantinopolis'i fethetmekti. O, bu hedefine ulaşabilmek için ilk iş olarak Çanakkale Boğazı ve Gelibolu Yarımadası'na kadar olan tüm adaları ve sahilleri kontrol altına almanın hazırlıklarını yapmaya başladı. 1095 yılı sonlarında Girit ve Kıbrıs'ın hâkimleri Rapsomates ve Caryces ile ittifak yaparak onların Bizans'a karşı isyan etmelerini sağladı. Peçeneklere haber göndererek onlardan Kherronesos (Gelibolu) Yarımadası'nı işgal etmelerini istedi. Bu tedbirlere ilaveten Çaka, imparatorun ücretli asker olarak Anadolu'dan getirttiği birliklerin Constantinopolis'e geçmesini önledi ve onlara ganimetten pay vereceğini vaat ederek onlardan birçoğunu kendi saflarına kattı⁴⁸.

Bizans donanmasının Girit ve Kıbrıs'ta çıkan isyanları bastırmak üzere Constantinopolis'ten ayrılmasını fırsat bilen Çaka Bey, eskisinden daha güçlü hale getirdiği donanmasıyla kaybettiği adalara doğru yelken açarak; Sakız, Midilli ve Sisam adalarını süratle geri aldı. Ardından güneye inerek Rodos'u ve birkaç küçük adayı daha ele geçirdi. Böylece 1095 yılı içerisinde Ege Denizi'nin kontrolünü neredeyse tümüyle eline almış oldu⁴⁹. Bu sırada Bizans donanması Kıbrıs ve Girit'teki isyanı bastırarak, Normanların Amilfi şehrini kuşatmaları üzerine yönünü Güney İtalya'ya çevirmişti. Aleksios'un Amilfi üzerine Constantinopolis'ten bir ordu göndermesi de Çaka Bey için önemli bir fırsat doğurmuştu⁵⁰. Şimdi başkenti Marmara Bölgesi'nden Anadolu Selçukluları, Ege Denizi'nden de kendisi kısaç altına alabilirdi. Çaka Bey damadı Kılıç Arslan'a harekete geçme zamanının geldiğini haber verdi. Kendisi hazırladığı ordusunun başında karadan Çanakkale boğazına doğru harekete geçerken, kardeşi Yalvaç'a da yapımı devam eden gemiler

47 Tülay Metin, "Sultanlığı Meşrûiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, (ss. 35-52), Konya 2017, s. 40; Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 17.

48 Anna Komnena, s. 248.

49 Örenç, s. 131.

50 Anna Komnena, s. 233-234; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 23.

bitir bitmez donanmayla Çanakkale Boğazı'na gelmesi emrini verdi⁵¹. Diğer taraftan İmparator Türklerin faaliyetlerini yakından takip etmekteydi. Çaka ve Kılıç Arslan'ın ittifakından haberdar olan Aleksios, 1095'te Piacenza'da toplanan konsile elçiler göndererek Papa II. Urbanus'tan Hıristiyanlığın doğu sınırlarından Türkleri atmak üzere kendisine ücretli asker temin etmesini bir kez daha istedi. Onun bu talebi papanın geniş kapsamlı bir sefer düzenleyerek Müslümanları kutsal bölgelerden atmak amacıyla Haçlı Seferlerini başlatmasına neden oldu⁵².

Çaka Bey'in Ölümü

Çaka Bey, 1095 yılında ordusunun başında Çanakkale'ye doğru harekete geçerek İzmir ile Constantinopolis arasında stratejik öneme sahip olan Edremit kentini kuşattı. Kısa bir kuşatmanın ardından kenti fethetmeyi başaran Çaka, buradan ilerleyerek yolu üzerindeki Kaz Dağları ve yöresini ele geçirip Çanakkale sınırlarına dayandı. Çanakkale Boğazı'nın en önemli mevki olan Nara Burnu'nun doğusundaki gümrük kenti Abydos'u kuşattı. Abydos Kalesi'ni de şiddetli bir hücumdan sonra ele geçirdi⁵³. Çaka Bey'in Abydos'u ele geçirmesi Bizans için fevkalade tehlikeli bir vaziyet doğurmuştu. Zira burası boğazlardan geçen gemilerin kontrolünü sağlayan ve onlardan vergi tahsili yapılan yerdi. İmparatorun Çaka'yı ve Selçuklu ordusunu durdurabilecek kuvveti yoktu. O esnada Peçenekleri yenen Kumanları Balkanlardan çekip denizin öbür tarafına sevk etmesi de imkânsızdı. Papadan talep ettiği ücretli askerler de henüz ortada gözükmüyordu. Tam bu sırada Aleksios'a Çaka Bey'in öldüğünün haberi adetâ bir müjde olarak geldi.

Çaka Bey'in nasıl öldüğü ile alakalı elimizde kesin bir kanıt olmamakla beraber bu husustaki iki görüşü dile getirmekte fayda görüyoruz. Bunlardan birincisi; Bizans İmparatoru I. Alexios Komnenos'un kızı Anna Comnena'nın kaleme aldığı *Alexiad* adlı eserinde yer alan bilgilere dayanmaktadır. Bu kaynağı esas alacak olursak; tilki kadar kurnaz olan Aleksios'un meşhur Bizans entrikalarına başvurmak suretiyle Kılıç Arslan'a; İzmir Beyi'nin asıl amacının Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçmek olduğu şeklinde mektuplar yazarak onların arasındaki ittifakı bozmaya çalıştığı ve bunda muvaffak olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Bu hususta Anna Comnena babasının Kılıç Arslan'a gönderdiği mektubunu eserinde şu şekilde nakletmektedir;

Haşmetli ve azametli Sultan Kılıç Arslan, biliyorum ki senin Sultanlığın babandan ve dedenden kalmadır. Evlenme suretiyle senin akrabaları olan Çaka

51 Alex Mallet, "Çaka Bey", çev. Sekan Acar, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 2016, s. 73-74.

52 Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 3 vd.

53 Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 429.

zahiren İmparatorluğuma karşı harp hazırlıkları yapmakta ve kendini imparator tesmiye etmektedir. Fakat onun yaptıkları hileli gösterişten başka bir şey değildir. O, Bizans tahtının kendisine layık olmadığını bilmeyecek kadar az malumatlı ve akılsız değildir. O, Rum hâkimiyetini ele geçiremeyeceğini de biliyor; Onun bütün bu fena planları aslında sana karşıdır. Bundan ötürü sen onunla düşüp kalkmamalısın; bilakis eğer yerinden olmak istemezsen uyanık bulunmalısın. Ben kendi hesabıma, Tanrının yardımıyla, onu ele geçirmiş olduğu Rum arazisinden çıkaracağım. Seni temin ederim ki, sırf sana karşı olan muhabbetim yüzünden, saltanatını ve makamını düşünmeni tavsiye ederim ve bu adamı ya sulhla veya kılıç kuvvetiyle tabiiyetin altına almamı dilerim⁵⁴.

Bu mektubun ne derece doğru olduğunu tespit edebime imkânına ne yazık ki sahip değiliz. Anna'ya göre, Constantinopolis'ten gönderilen Bizans elçilerinin söyledikleri ve Aleksios'un mektupları ile ikna olan Sultan, Abydos'u ele geçirerek sınırlarına kadar dayanan Çaka'ya karşı bütün ordusu ile harekete geçti. Aynı zamanda İmparator Aleksios'un Dalassenos komutasında sevk ettiği Bizans Donanması da Abydos sahillerini abluka altına aldı. Çaka Bey, denizden ve karadan saldırıya geçen Selçuklu ve Bizans orduları arasında kaldı. Çaka'nın kardeşine tevdi ettiği donanması, bazı noksanlıklar yüzünden henüz bölgeye ulaşmamıştı. Onun Bizans İmparatoru ile sultanın aralarında yaptıkları uzlaşmadan haberi yoktu ve damadından da düşmanca bir hareketi hiç beklemiyordu. İş derhal tatlıya bağlamak niyetiyle Kılıç Arslan'dan müzakere için talepte bulundu. Kılıç Arslan da Çaka'nın arzusunun yerine getirerek onu müzakere için otağına davet etti. Sultan huzuruna az bir kuvvetle gelen Çaka'yı çok iyi karşıladı, onun şerefine mükemmel bir ziyafet hazırlattı. Onu iyice sarhoş ettikten sonra, kılıcını çekti ve Çaka'nın böğrüne daldırdı. Çaka, oracıkta cansız yere yıkıldı⁵⁵.

Anna Comnena, I. Kılıç Arslan'ın kayınpederi Çaka'yı öldürdüğünü ifade ederken daha sonra I. Haçlı Seferi esnasında Bizans kuvvetlerinin İzmir üzerine yürüdüklerinde Çaka Bey'in İzmir'de bulunduğunu ileri sürmek suretiyle çelişkiye düşmektedir. Ayrıca onun birer İslâm mücahidi olarak tanınan her iki lider için içkili sofralarda ziyafete katıldıklarını söylemesi de pek tutarlı görünmemektedir. Çaka Bey hakkındaki tek ana kaynak olan Anna'nın eserindeki bu ve benzeri çelişkiler de bilim adamları arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır⁵⁶. A. N. Kurat, Çaka Bey'in öldüğünü ve bu tarihten sonra bahsedilen Çaka'nın aslında onun kardeşi

54 Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 18.

55 Anna Komnena, s. 269-271; Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 17 vd.; İlgürel, s. 187-188.

56 Anna Komnena, s. 336-337.

Yalvaç olabileceğini, Osman Turan ise oğlu olabileceğini ifade etmektedir⁵⁷. Bizim ihtimal dâhilindeki görüşümüz; Çaka Bey'in Kılıç Arslan tarafından öldürülmediği yönündedir. Zira eski Türk geleneğine göre hükümdar düşmanın kanını eline bulaştırmaz ve eğer bu kişi hanedan mensubu ise onu yayın kirişi ile boğdurularak idam ettirir ve kanını yere döktürmez. Yine bize göre Çaka Bey, Abydos kuşatması sırasında yaralanmış, tedavi için damadının otağına götürülmüş ve burada aldığı yaraların tesiriyle şehit olmuş olabilir. Çünkü ne Abydos öncesi ne de sonrası bu iki Türk hükümdarı ve askerleri arasında herhangi bir düşmanlık emaresi görülmemektedir. Eğer Kılıç Arslan damadına karşı bir husumet beslemiş olsaydı; onun ordusunu, gemilerini ve hâkimiyeti altındaki topraklarını ilhak edebilirdi. Ancak o böyle bir kudrete sahip olmasına rağmen hiçbir olumsuz girişimde bulunmamıştır. Öte yandan Sultan'ın hanımı Ayşe Hatun babasının katili olan eşinden ayrılarak İzmir'e gidebilir, Yalvaç da abisinin intikamını almanın peşine düşebilirdi. Çaka Bey'in kuvvetleri arasında da Sultan'a karşı herhangi bir olumsuz girişimde bulunulmamıştır. Ancak ne yazık ki ilk el kaynaklarda bu görüşümüzü destekleyecek herhangi bir hususu şimdilik tespit edememekteyiz. Çaka'nın ölüm tarihi gün ve ay olarak da kaynaklarda belirtilmemiştir. Onun 1097'de başlayan I. Haçlı Seferi'nden önce öldüğü kesin olduğuna göre; bu tarihin 1095 veya 1096 olması gerekmektedir. Çaka Bey'in mezarının nerede olduğuna dair de kaynaklarda hiçbir bilgi mevcut değildir. Abydos'ta şehit olduğuna göre; mezarının ya orada olduğu veya askerleri tarafından İzmir'e götürüldüğü ve kurduğu devletinin başkentinde defnedildiği şeklinde bir tahminde bulunabilmekteyiz. Bölgede yapılmakta olan arkeolojik kazılarda Çaka Bey ile alakalı bir mezar taşı veya kitabe rastlanması durumunda bu durum belgeli olarak netliğe kavuşmuş olacaktır.

Çaka Bey'in vefatından kısa süre sonra Birinci Haçlı Seferi başladı (1096). Bu sırada İzmir ve civarı ile pek çok ada halen Yalvaç Bey'in hâkimiyeti altında idi. Efes kenti ise, Tanrıvermiş Bey'in elinde idi. 19 Temmuz 1097'de İznik Haçlıların kuşatması sonucu Bizans'ın eline geçince, Kılıç Arslan başkentini Konya'ya taşımak zorunda kaldı ve Haçlılar ile mücadelesine Orta Anadolu'da devam etti. Bizans İmparatoru bu fırsattan istifade ederek bütün Ege Bölgesi'ni yeniden hâkimiyeti altına almak üzere kayın biraderi Ioannes Doukas'ı görevlendirdi⁵⁸. Doukas, ana ordunun

57 Kurat, *Çaka Bey*, s.55; Turan, s. 95; Savvides, s.87, 96 vd.

58 Anna Comnena, Eumathios Philokales isimli bir Bizans komutanının daha önce Çaka'nın hâkimiyetinde bulunan Edremit'i ele geçirdiğini, burada yaşayan Türklerin şehri önceden terk ederek Çanakkale ili Ayvacık sınırları içerisinde bulunan Lamponcia'ya kaçtıklarını öğrenince buraya hareket ederek Türkler'i kılıçtan geçirdiğini, Rum askerlerin son derece gaddarca davranarak onların yeni doğmuş bebeklerini bile kaynar su kazanlarına attıklarını kaydetmektedir. Bkz. Anna Komnena, s. 441

başında Palekanon'dan hareket ederek Abydos üzerinden İzmir'e doğru ilerledi. Bizans Amiralî Kaspaks da donanmanın başında Ege Denizi'ne yelken açtı. Kaspaks Türklerin hâkimiyeti altında bulunan adaları kolayca zapt ederek Doukas ile aynı günlerde İzmir önlerine geldi. Böylece İzmir hem denizden hem karadan Bizanslılar tarafından abluka altına alınmış oldu. İzmir'in zahmetsizce ele geçirilmesi için Doukas yanında kıymetli bir esir de getirmişti. Bu esir, İznik'in Bizanslıların eline geçmesinden sonra Aleksios'a gönderilen Çaka Bey'in kızı olan Kılıç Arslan'ın hanımından başkası değildi. Doukas yanında getirdiği Selçuklu melikesini İzmir'i koruyan Yalvaç'a ve diğer Türk kumandanlarına gösterdi. Yalvaç yengesini görünce İznik'in Türklerin elinden çıkmış olduğuna kanaat getirdi. Başka yerden gelecek bir yardım da olmadığından, Bizanslılara daha fazla mukavemet edemeyeceğini anladı ve Ioannes Doukas ile teslim şartlarını görüşmek zorunda kaldı. Yapılan anlaşmaya göre; Müslümanlardan dileyen şehirde kalarak yaşamını sürdürecektir, dileyen de mallarını alıp şehirden serbestçe çıkıp gidebilecekti. Bu şartları kabul eden Doukas'a İzmir teslim edildi. Böylece İzmir'de fevkalade parlak bir yükseliş kaydederek 17 yıl süren Çaka Bey Devleti son bulmuş oldu. Ioannes Doukas İzmir'i ele geçirdikten sonra buraya Amiral Kaspaks'ı vali olarak atadı ve buradan ayrılarak Efes üzerine yürüdü. Kaspaks ise şehirde hâkimiyeti tamamen ele geçirdikten sonra bir Müslüman'ın kendisine saldırıp yaraladığını ve ondan beş yüz altın çaldığını ileri sürerek Türklerle yapılan antlaşmayı bozdu. Ardından emrindeki askerler Müslümanlara saldırarak İzmir'de yaşayan on binden fazla masum insanı katlettiler⁵⁹. İzmir'de bu soykırım olayı yaşanırken, 50 km ötede Efes'te Tanrıvermiş ile Mazares Barak, Bizanslılara karşı zorlu bir direniş göstermekteydiler. Ancak bütün kahramanlıklarına rağmen onlar da bir süre sonra serbestçe çıkıp gitmeleri şartıyla hâkimiyet bölgelerini Doukas'a teslim etmek zorunda kaldılar. Efes'teki Türk kuvvetleri Menderesi geçerek önce Bolvadin (Polybotum) şehrine yerleştiler, ancak Sart (Sardes) ve Alaşehir (Philadelphia)'in de Bizanslıların eline geçmesi üzerine, 1099 yılında burasını da düşmana bırakmak mecburiyetinde kaldılar ve sonrasında da muhtemelen Konya'ya gelerek Kılıç Arslan'ın tabiiyetine girdiler. Bu suretle Ege Bölgesi Türk hâkimiyetinden tekrar Bizans idaresine geçmiş bulunuyordu. Ancak XIII. yüzyılının sonlarından itibaren, Batı Anadolu'ya doğru ilerlemeye başlayan Türkler, İzmir'e yeniden eski sahiplerinin geldiğinin işaretini verecektir.

59 Anna Komnena, s. 337-338.

Sonuç

Çaka Bey'in kısa zamanda gerçekleştirdiği işlere baktığımızda; onun ne kadar kabiliyetli bir teşkilatçı ve mahir bir kumandan olduğunu görebilmekteyiz. Ege sahillerini ele geçirdikten sonra kurduğu donanmasıyla Ege Denizi'ndeki adalara hâkim olması, ardından Constantinopolis'i ele geçirmek üzere teşebbüslerde bulunması; Çaka'nın siyasi hedeflerinin ne kadar büyük ve kapsamlı olduğunu göstermektedir. İzmir'de henüz yeni bir hâkimiyet kurmuş olan bu yiğit Türk Beyi'nin Constantinopolis'i fethetme girişimleriyle; 457 yıl sonraki Fatih Sultan Mehmet'in emrindeki güçlü orduların, bu kadim şehri Bizans'tan alarak yeni bir çağ açmalarının dünya tarihindeki önemini mukayese edecek olursak; onun askerlik dehasının, basiretli uzak görüşlülüğünün ve hedeflerinin ne kadar devasa boyutlarda olduğunu daha iyi kavrayabiliriz.

Çaka Bey, denizci kimliğini devletinin tüm kurumlarına yansıtarak Türklerin, artık rakipleriyle denizlerde de kıyasıya mücadele edebilecek bir duruma geldiğini ispat etmiştir. Onun ölümü Türk denizciliğinin gelişimine büyük bir darbe vurmuştur. Çaka'nın kardeşi Yalvaç onun cesaret ve kudretine sahip olup Çanakkale Boğazı ve Marmara Sahilleri'ni elinde tutabilseydi ve denizdeki bu kuvvetli donanmayı muhafaza edebilseydi, belki de Haçlıların İslam dünyası üzerine yaptıkları seferler daha en başından itibaren sert bir savunmaya çarparak dağılabilir ve akim kalabilirdi. İzmir ve civarında ilk Türk hâkimiyetini kuran bu kahraman Türk Başbuğu'nun büyük başarıları, Haçlı Seferlerinin debdebesi arasında kaybolup gitmiştir. Çaka Bey'in zamansız ölümü, yükselen bir değer olan Türk Denizciği'nin gelişim hızını yavaşlatmış, onun ateşlediği denizcilik akımının ivmesini kaybetmesi, Constantinopolis'in fethinin birkaç yüzyıl daha gecikmesine sebep olmuştur.

Kaynakça

- ALPTEKİN, Coşkun, “İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği)”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. II, (ss. 476-480), Ankara 1987.
- ALTAN, Ebru, “Çaka Bey'in Peçeneklerle Beraber İstanbul'u Kuşatma Girişimi”, *Byzantion'dan Constantinopolis'e İstanbul Kuşatmaları*, ed. Murat Arslan-Türhan Kaçar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., (ss. 299-310), İstanbul 2017.
- AKKAYA, M. Şükrü, “Kitab-ı Melik Danişmend Gazi - Danişmendname”, *Ankara Üniversitesi Dergiler Veri Tabanı*, C. 8, Sayı: 1-2, Ankara 1950, ss. 131-144.
- ANNA COMNENA, *The Alexiad of Anna Comnena*, Translated from the Grek by E.R.A. Sewter, Penguin Books, Londra 1969.
- ANNA KOMNENA, *Alexiad, (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası)*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yay., İstanbul 1996.
- AYÖNÜ, Yusuf, “İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt. IX, Sayı:1, (ss. 1-8), İzmir 2009.
- BAŞ, Ersan, “İlk Türk Amiralisi Çakabey ve Türk Deniz Tarihindeki Yeri”, *Deniz Magazin Dergisi*, Sayı 42, Eylül- Ekim 2000.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E yayınları, İstanbul 1994.
- ÇELİK, Sebahattin, “Çaka Bey Hâkimiyeti Öncesi Selçuklular ve İzmir”, *Tarih Bilinci Dergisi*, Ekim-Kasım-Aralık 2008/6, (ss. 78-81), İstanbul.
- ÇELİK, Sebahattin, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 1, CBÜ Matbaası, 1. Basım, Manisa 2009.
- ÇELİK, Sebahattin, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, CBÜ Matbaası, Manisa 2010.
- EL-AZİMÎ, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. Ali Sevim, TTK, Ankara 1988.
- DEMİRKENT, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara 1996.
- DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- HANBEL, Ahmed b., *Müsned*, C. IV, Beka Yayınları, İstanbul 2021.
- İBNÜ'L ADÎM, *Buğyetu't-Talep fi Tarih-i Haleb*, 2. Baskı, yayımlayan Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.
- İBNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil fi't-Tarih*, çev. komisyon, C. X, Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İLGÜREL, Mücteba, “Çaka Bey”, *DİA*, C. VIII, (ss. 186-188), İstanbul 1993.
- İLGÜREL, Mücteba, “Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri”, *Belleten*, Cilt 65 - Sayı 243, (ss. 637-654), Ağustos 2001.

- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyliğinin Adı: Çakamı, Çağamı, Çakan mı?”, *İÜEF Tarih Dergisi*, (ss. 55-60), İstanbul 1984.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996.
- KIRPIK, Güray, “Çaka Bey Zamanında İzmir Ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası” *Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu*, Ankara 2017.
- KIRPIK, Güray, *Belgelerle Çaka Bey*, TTK, Ankara 2018.
- KÖYMEN, Mehmed Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. II, TTK, Ankara - 1984.
- KURAT, Akdes Nimet; *Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi M.S. 1081-1096*, Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara - 1966.
- MAHMÛD, Ahmed b., *Selçuk – Nâme*, C. II, Hazırlayan Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- MALLET, Alex, “Çaka Bey”, çev. Sekan Acar, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, (ss. 73-74), 2016.
- MERÇİL, Erdoğan, “Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri”, *Türk Denizcilik Tarihi I*, Ed. İdris Bostan v. dğr., Boyut Yay., İstanbul 2009.
- METİN, Tülay, “Sultanlığı Meşrûiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, (ss. 35-52), Konya 2017.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, TTK, Ankara 1981.
- ÖRENÇ, A. Fuat, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve On iki Ada*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.
- ÖZTUNA Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, C. 2, Hayat Yayınları, İstanbul 1964.
- SEVİM Ali - YÜCEL Yaşar, *Türkiye Tarihi Selçuklu Ve Beylikler Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- SEVİM Ali - MERÇİL Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Miratu'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan*, çev. ve thk. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998
- VASİLİEV, A. Alexandroviç, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara 1943.
- YINANÇ, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. I-II, TTK, Ankara 2020.
- ZONARAS, Ioannes, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

First Turkish Sailor Çaka Bey

Turks have established the first state in Central Asia, starting from, until you came to Anatolia, a marine activities were not important. Beg to crash, by order of Sultan Alparslan's first entry into the Turkish conquest of Anatolia, one of the guys. He and a handful of orders directly through Anatolia overall wanted to dive into the heart of Byzantium. The first naval battle lost, but was captured by the Byzantines. In the Byzantine palace "Pratanobilissimos" with the title of class between the nobility lived. Grekçe where the Byzantine intrigues of the palace and the maritime industry has learned. Later escaped from Istanbul was established in 1081 with an army seized in Izmir. It can be considered the modern era according to a shipyard, this region has transformed into a naval base complexes. This is why the establishment of the Turkish Navy in 1081 as the year is acceptable. Drove to the bey's untimely death in 1095, rising to a value that has slowed the growth rate of the Turkish Maritime.

Selçuklu Sultanlarının Hâkimiyet Mefkûresi Bağlamında Atsız Bey ve Tutuş'un Suriye- Filistin'deki Faaliyetleri

Yaşar Bedirhan¹

Özet

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun 1040 yılında Dandanakan savaşından sonra Merv'de toplanan kurultaydan sonra Devletin dış politikasının şekillendiğini görüyoruz. Özellikle Sultan olarak devletin başına geçen Tuğrul Bey'in bile isteye kendisine batının fethini üstlenmesiyle, devletin yönünü batıya döndüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bu minvalde özellikle İslam Dünyası içerisinde bulunan siyasi ve dini kargaşanın Selçuklu sultanları tarafından bertaraf edilme çabası ve başarısı Selçuklu sultanlarının Ortadoğu hâkimiyetini beraberinde getirmiştir. Tuğrul Bey ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Batı Politikasının önemli bir unsuru olan Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ın ele geçirilmesi hedefi; yeni kurulan Selçuklu Devleti'nin yeni yerler ele geçirme ve İslâm dünyasında kendisini kabul ettirme, başka bir deyişle meşruiyetini pekiştirme amacından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Selçuklu Devleti sultanlarının Suriye ve Filistin bölgesini fethetme ve burada kalıcı olarak hâkimiyet kurmak amacıyla görevlendirmiş oldukları Atsız Bey ve Tutuş, bölgeyi fethedip Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atmakla kalmamışlar, aynı zamanda da Mısır Fatımileri'nin bölge hâkimiyetine de son vermişlerdir. Her ne kadar Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Suriye ve Filistin bölgesinde Selçuklu hâkimiyeti gücünü kaybetmiş olsa da, Türklerin buralarda yüzyıllarca kalmasını ve buraları Türklerin vatani haline getirmelerini engelleyememiştir.

Giriş

Suriye ve Filistin topraklarına ilk Türk akınları İskitler devrinde olmuştur. Mısır, İbrani ve Asur kaynakları İşguzların bu topraklara hücum ettiklerinden

1 Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0002-3581-0682

ve Mısır'ı hâkimiyetleri altına aldıklarından bahseder. Daha sonraki devirlerde Türkler Kafkaslarda ve Doğu Anadolu bölgesine yerleşince bu arazilerle de bazı münasebetler kurmuşlardır. Arap cahiliye devri (İslam öncesi) eserlerinde² Suriye arazisinde “*Türk, Ak Hun atlılarından*” söz edilir, ki bunlar Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesine daha önce gelmiş yerleşmiş olan Türklerdir. Bilindiği gibi Güney Kafkasya arazisi İskitlerden itibaren Türklerin kalabalık olarak yaşadıkları bölge idi.

Abbasiler devrinden Suriye ve Filistin arazilerinde bir Türk devleti ortaya çıkmıştır. Merkezi arazisi Mısır olan bu devlet Toloniler Tolunoğulları ismini taşıyordu.³ Tolunoğulları'ndan sonra Mısır ve Suriye'de ortaya çıkan ikinci Türk devleti ise İhşidiler olmuştur.⁴

2 İslam öncesi Arap edebiyatında Türkler hakkında geçen malumatlar için bak. Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967; Z. Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler* (2 Cilt Takım) (Ciltli), Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005; Z. Kitapçı, “İslamın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı: 112, Yıl: X, Şubat Ankara 1972, ss.209-221.

3 Toloniler; Toloniler ve Tolunoğulları adıyla bilinen bu devletin kurucusu Abbasi halifelerinin sarayında emir olan Türk asıllı Ahmed b. Tolun olmuştur. O, halife tarafından Mısır'a vali olarak tayin edilmiş, ancak halifelerden el-Mu'temid ve onun kardeşi el-Muvaffak'ın zafiyetinden istifade ederek Mısır ile birlikte Suriye ve Filistin'i de eline geçirerek burada kendi müstakil devletini kurdu. Tolunoğulları Devleti 868-905 yılları arasında varlığını sürdürmüş olup, 905 yılında Abbasi emiri Muhammed İbn Süleyman tarafından ortadan kaldırılmıştır. E. Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Türkçe Yay. Hazırlayanlar: F. Gazenferoğlu – S. Akın, İstanbul 1997.

4 İhşidiler; İhşidi ve İhşidoğulları adıyla bilinen bu devletin kurucusu Muhammed İbn Toğaç adında Türk asıllı bir emir olmuştur. Tolunoğulları devletinin 905'de Abbasiler tarafından yıkılmasından sonra Mısır, 30 yıl süre ile Bağdat'tan gönderilen valiler tarafından idare edildi. Ancak bu valiler ülkede bir türlü istikrarı sağlayamadılar. Bir yandan iç isyanlar diğer yandan Kuzey Afrika üzerinden Fatımilerin, Suriye'den de Karmatîlerin saldırıları sebebiyle Mısır'ın siyasi, iktisadi ve toplumsal düzeni bozulmuştu. Abbasi halifesi Mısır'ın Bağdat'tan kopmasını engellemek için Dımaşk valisi Muhammed b. Tuğcu 933'te buranın valiliğine getirdi Abbasi halifesi er-Radi tarafından ona verilen İslami unvan Ebu Bekir el-İhşid adına göre de bu devlete İhşidiler Devleti denilmiştir. 935 yılında Mısır'a vali olarak tayin edilen Muhammed burada müstakil bir devlet kurmuştur. 946 yılında onun ölümünden sonra hükümdar olan oğlu Ebû'l-Kâsım Ünücür (Enücür) devrinde (946-961) hayli güçlenmiş, 969 yılında ise Fatimi emiri Cevher es-Sikillî tarafından ortadan kaldırılmıştır. Geniş bilgi için bak. C. Ed, Bosworth *Doğustan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar ve Kronolojik Soykütüğü*, Türkçe tercüme: H. Canlı, İstanbul 2005, s. 107; H. D, Yıldız, “İhşidiler”, *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1987, c. VI, s. 182-222; Ahmet Ağırca, “İhşidiler”, *DİA*, C. 21, ss. 551-553; İlyas Gökhan, “İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (17), 255-269; Kazım Yaşar Kopruman, “İhşidiler”, *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VI, Çağ Yay, İstanbul 1987, s.181-221; Nadir Özkuyumcu, “İhşidiler”, *Türkler*, C.V, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2005, ss.39-59; Ebülfez Elçibey, “IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü”, çev. M. Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 6 Haziran 2012, ss.104-120.

Suriye-Filistin bölgesinin tamamen Türklerin eline geçtiği devir Selçuklular zamanıdır. Bölgeye gelen ilk Türk siyasi-askeri birliklerinin başında Hanoğlu Harun,⁵ Afşin,⁶ Sunduk (Sanduk)⁷, adıyla meşhur olan Türk emirleri bulunmaktadır.

Suriye’de kalabalık halde bulunan ilk Oğuz-Türkmen gruplarının *Navekiyye Türkmenleri*⁸ adını taşıyordu. Bu ünlü Türk unsuru Sultan Alparslan’ın damadı Gevher Hatun’un kocası Erbasgan’ın komutası altında Güney Kafkasya bölgesinde dolaşıyorlar ve zaman zaman da Anadolu’ya

- 5 Bir Türk hükümdarının oğlu olan Hârun, babasına kızarak ondan ayrılmış, Azerbaycan üzerinden, Anadolu’daki Selçuklu askeri harekâtını yöneten prens ve emirler arasında, Selçuklu hizmetinde olarak, beraberinde bulunan bin atlı ile birlikte Diyarbekir bölgesine gelmiştir. Bu sıralarda Diyarbekir bölgesi Kürt asıllı Mervan - oğulları beyliğini kendisine bağlamış, daha sonra da Bizans’a karşı mücadelelere başlamıştır. Daha sonra 1066 yılında Suriye taraflarına hareket etmiştir. İbnü'l-Adim Hanoğlu Harun hakkında sunları söylüyor: Bir Türk hükümdarının oğlu olarak zuhur etmesiyle birlikte, O bu ülkeye gelen ilk Türk’tür.” İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihî Haleb (Seçmeler)*, A. Sevim nşr, TTK. Ankara 1989, s. 34; A. Sevim, “Kuzey Suriye’de Görünen İlk Türk Emiri: Han-oğlu Harun”, *Belleten*, Nisan 1979, c. XLIII, Sayı: 170, s. 365-380.
- 6 Sultan Alparslan’ın meşhur emirlerinden olan Bekçioğlu Afşin E. Sümer’e göre “*Bekçiyeye Emirlerinden*”dir. O, Anadolu’nun fethi için gönderilen emirler arasında sayılır. Ancak Büyük Selçuklu Devleti emirlerinden Gümüştigin’i bilinmeyen bir sebepten öldürmüş, daha sonra sultan tarafından cezalandırılmaktan korkarak Bizans sınırlarına geçerek buralarda fetihlere başlamıştır. Afşin 1068 yılında Haleb tarafına hareket etmiş, daha sonra da Antakya üzerine yürümüştür. Bu emirin daha sonra Suriye hâkimi Tutuş’un emrine girdiğini görüyoruz. Geniş bilgi için bak. A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s. 18-32; A. Ali, "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin", *Makaleler Cilt 1*, Ankara 2005.
- 7 Bu Türkmen Emiri Sunduk et-Türki adı, eski Türkçede “*sun-duk*”, yani “*takdim edilen, sunulan*” manasına gelir. Emir Sunduk et- Türki, 461-462/1069-1070 yılında Bekçioğlu Afşin, Demleçoğlu Muhammed v.s. gibi, ünlü Türkmen Beyleriyle birlikte Bizans hakimiyetindeki Anadolu’ya akınlarda bulunuyordu. Kendisinden daha önce Suriye’ye gelip buralara akınlarda bulunmuş olan Bekçioğlu Afşin gibi Sunduk Bey de beraberinde kalabalık bir Türkmen kuvvetiyle, gaza yapmakta olduğu Anadolu dan 462/1069 başlarında Suriye’ye gelmiştir. 1069 kışını buralarda geçiren Sunduk Bey’in Türkmenleri, bu bölgeyi tamamen istilaya uğratmışlardır. Kış bitince Sunduk Bey, Emir Mahmud’dan pek çok hediyeler aldıktan sonra adamlarıyla birlikte 462/1070 yılı ortalarına doğru, Anadolu’da, yeniden gazalara başlamak üzere, Kuzey Suriye’yi terk etmiştir. M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu’nun Fethi*, TTK. Yayınları, Ankara 2020, s. 67; İbnü'l - Adim, *Zübde’ü’r-Taleb fi Tarihî Haleb*, nşr. S. ed-Dehhan, Dımaşk 1954, II, 16; İbnü'l - Adim, *Bugyetü’r-Taleb fi Tarihî Haleb*, s. 26,28; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 48-49; Süleyman Tülüci, “Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümelere”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, ss.291-334; Faruk Sümer, “Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri”, *SAD*, IV (1975). s. 197.
- 8 A. Sevim, “Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu”, *Erdem*, Sayı:26, 1996, ss.789-792; Navekiyye adı tartışmalıdır. Ancak E. Sümer bu adın aslının 24 Oğuz boyundan biri olan Yıva olduğunu ileri sürmektedir. Fakat O. Turan bu adı “*Yavgıyya*” olarak okumakta ve “*Yabgulu Türkmenleri*” olduğunu ve bununla da Arslan Yabgu’nun emrindeki Oğuz Türkmenlerinin kastedildiğini bildirmektedir. Geniş bilgi için bak. Sümer E, “Yıva Oğuz Boyuna Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, IX, s. 151-166; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 171-175.

Bizans topraklarına gaza niyetiyle akınlarda bulunuyorlardı. Erbasan komutasındaki Nevakiyye Türkmenleri, Sultan Alparslan tarafından isyan eden Afşin'i ortadan kaldırmak için Anadolu'ya gönderilmişlerdi. Burada Manuel Komnen adındaki meşhur Bizans komutanı öncülüğündeki Bizans ordusunu Sivas yakınlarında ağır yenilgiye uğratan Erbasan Bey bir çok esir de ele geçirmişti. Ancak ne olmuşsa Erbasan Bey daha sonra Sultan Alparslan'a isyan ederek Bizans tarafına geçerek Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştı.⁹ Bunun üzerine Navekiyye Türkmenleri Kurlu et-Türkî,¹⁰ Uvakoğlu Atsız ve Şöklî gibi Türk komutanlarının emri altında Suriye ve Filistin'e hareket ettiler. İbnü'l-Adim'e göre, Filistin topraklarına gelen ilk kalabalık Türk unsuru *Nevakiyye Türkmenleridir*.¹¹ Kaynaklar bunların 3-4 bin çadır, yani yaklaşık olarak 10-12 bin kişi olduğunu haber vermektedir.¹² Navekiyye Türkmenlerinin başında bulunan Kurlu, Taberiyye gölü çevresinde bulunan verimli toprakları ele geçirdi ve Arapların mallarını sakladıkları Numan kalesini fethetti. Buradan Taberiyye gölünün güneyine hareket ederek Kudüs'ün 50 km batısında bulunan Remlen'i de fethetti.¹³ Ancak bu zamanda Arap kabilelerinin kendisine karşı hareket ettiği bilgisini alan Kurlu, bir gece vakti gizlice onların üzerine saldırıp çoğunu kılıçtan geçirdi. Kurlu Bey, merkezi Remle olan Filistin'de ele geçirdiği topraklarda bir Beylik kurdu. Onlar Remle'de boş toprakların ekimi ve bölgede bulunan zeytinliklerin bakımı için yakın yörelerden çiftçiler getirdiler. Bunun sonucunda o yıl zeytin ağaçlarının verimi oldukça artmış ve Türkmenler, zeytinliklerden üç yüz bin altın elde etmişlerdi. Zeytinliklerin gelirinden otuz bin altın kadarını miri hakkı olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne gönderdiler, geriye kalanını da halka dağıttılar.¹⁴ Kurlu Bey'in bu davranışı Filistin halkının büyük rağbetine sebep oldu.¹⁵

9 Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları, s. 50; Turan, Selçuklular, s. 176; Mehmet Altay Köymen, *Alparslan Vê Zamani*, İstanbul 1972, s.45-46; İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası Cild XIII'den ayrı basım.*, Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1958.

10 Kurlu adı eski Türkçede "kur" – "kemer, kuşak, mertebe, derece" anlamına gelmektedir. Bak. Kaşgarlı Mahmud, *Dıvanü Lugati't-Türk*, I, s. 324.

11 İbbü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, c. II, s. 31.

12 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan* (ter.: A. Sevim, Makaleler), Ankara 2005. c. II, s.265; A. Dudu Kuşçu, "Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin", *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi*, 20-22 Ekim 2017, *Tam Metin Bildiri Kitabı*, Novotel Konya, ss.1-10.

13 İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. II, s.266.

14 İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. II, s.266; A. Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Çamlıca Basım Yayın, 2014, c. I, s. 405.

15 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 51.

Böylece 1070 yılında Suriye ve Filistin topraklarında Selçuklu devletinin ilk tohumları atılmış oldu. Kurlu Bey tarafından temelleri atılan bu siyasi teşekkül daha çok bir Türkmen beyliği olarak bilinmektedir.

Kurlu Bey'in fethetmiş olduğu bu topraklar Mısır'daki Fatımiler Devleti'nin¹⁶ toprakları olarak kabul edilirdi. Buna göre de Türkmenler ile bölgedeki Fatımi hâkimleri kuvvetleri arasında ciddi bir mücadele başladı. Kurlu Bey, Fatımilerin bölgedeki en güçlü hâkimi Bedü'l-Cemâli'yi¹⁷ ve ordusunu birçok defa yenilgiye uğrattı.¹⁸

Oğuz Türkmenlerinin çok az kuvvetle Suriye ve Filistin coğrafyasında en büyük siyasi güç olması bölge hâkimlerinin bir bir Selçuklu hâkimiyeti altına girmesine neden oldu. Bölge topraklarının yerli halkı olan Arap halkı aslında birçok kabilelere ayrılmış ve aralarında mücadeleler bulunmakta idi. Çoğu Şiiliğe meyilli olan bu Arap kabileleri hutbeyi Fatımiler adına okutuyorlardı.

-
- 16 Fatımiler, Hz. Ali'nin soyundan geldiklerini ve Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın neslinden geldiklerini ileri sürdükleri için Fatımiler adını almışlardır. Fatımiler Şii inançlarını benimsedikleri için dini-siyasi bir cereyan idiler. Bu cereyanın ilk temsilcisi Abdullah eş-Şia olmuştur. O, Güney Afrika'da dini tebligatlarına başlamış, ortadan kaybolan son imam Mehdi'nin torunu olduğunu ileri sürerek etrafına birçok taraftar toplamıştır. Daha sonra da 909 yılından itibaren Afrika'da güçlenmeye başlamıştır. 969 yılında Fatımi ordusunun emiri Gevher Mısır'ı Türk İhşidoğulları'nın elinden alarak devletin başkentini buraya naklettiler. Fatımiler daha sonra güçlenerek Mısır ve Güney Afrika'nın bazı toprakları dışında Suriye ve Filistin'i de ele geçirecek büyük bir Şii devleti kurdular. Fatımiler mezhep olarak sadece Şia mezhebinin hâkim olmasına izin verseler de ilmi sahalarda çok fazla ileri gittiler. Mısır'da kütüphaneler, hamamlar, medreseler inşa ettirmişler ve Avrupa'ya tesir etmişlerdir. Fatımiler Devleti'nin hâkimiyetine Musul Atabeyi Nureddin'in hizmetinde yer alan Türk asıllı Selahaddin Eyyubi 1171 yılında son vermiştir. Geniş bilgi için bak. Abdül-Mün'im Mâcid, *Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fatımiyye ve Sukûtuha fî Mısır*, Kahire 1994; Makrizi, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Abbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ* (Thk., C. eş-Şiyâl), C. I, Kahire 1948; Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fikhi Mezhepler Tarihi* (Çev. A. Şener) İstanbul 1983; Ferhât Ed-Dişrâvî (Arp. Çev., H. es-Sâhili), *el-Hilâfeti'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut 1994; Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 108-110.
- 17 Bedü'l-Cemâli aslen Hıristiyan Türklerinden olduğu için kaynaklar onu Ermeni asıllı olarak gösterirler. Onun ailesi sonradan İslam dinin kabul etmiştir. Bedü'l-Cemâli Fatımilerin hizmetinde vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Geniş bilgi için bak. İbn Tağrıberdî, Cemalüddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 597/1201), *en-Nüccûnu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVII, Darul Kütübil İlmîyye, Beyrut 1992; Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, Cambridge: Belknap Press 2006; Farhad Daftary, *A Short History of the Ismailis*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press 1998; Ergin Ayan, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fetihine Kadar*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006; Aydın Çelik, *Fâtımiler Devleti Tarihi* (909-1171), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018; Kasım Ertaş, "Fâtımi Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, ss. 63-84; Fuâd Seyyid Eymen, "Efdal bin Bedrü'l-Cemali ve Fatımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddîn-i Eyyûbî Sempozyumu* (23- 24 Kasım 1996 Diyarbakır), (1997): 138-152; Yusuf Derviş Gavanime, "el-Efdal b. Bedrü'l-Cemâli ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü" (çev. Abdülkerim Özeydin), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 13, ss. 138-154, İstanbul 1987.
- 18 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s.51-54.

Ancak Selçukluların bu toprakları hâkimiyetleri altına almasıyla burada bulunan Arap kabile reisleri ve şehir hâkimlerinin siyasi hâkimiyetleri tehlike altına girdiğini görünce, kendi mevkillerini koruyup sağlamak için hutbeyi “Bağdat’taki Sünni Abbasi halifeleri ile Selçuklu sultanları” adına okutarak Selçuklulara tabii olmayı kabul ettiler. Bu Arap kabilelerin en kuvvetlisi olan Haleb’teki Mirdasiler’in lideri Mahmud, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan’a bir elçilik heyeti göndererek “Bundan böyle Haleb ve etrafında Mısır Şii halifeleri adına okunmakta olan hutbeyi Sünni Bağdat Abbasi Halifesi, sonra Selçuklu sultanı ve son olarak da kendi adına okutacağını” haber verdi.¹⁹

Bu sırada Mısır’da Fatımiler arasında da taht ve hâkimiyet adına mücadeleler devam etmekte, özellikle de Sudanlılarla Fatımiler Devleti’nin zayıflamasına neden olan kanlı savaşlar yapılmaktaydı. Bu devirde Fatımi halifesi el-Müstansir’in (1036-1094) veziri olan Nasirü’l-Devle Ebu Ali el-Hasan İbn Hamdan devleti ele geçirmek için, Horasan’da bulunan Sultan Alparslan’ı Mısır’ı fethetmesi için bir haber göndererek Mısır’a davet etmişti.²⁰ Bunun üzerine sultan acele hazırlıklara başlayıp önce Azerbaycan bölgesine geldi. Azerbaycan bölgesinde bulunan büyük ve kalabalık Türk boylarını etrafına toplayarak buradan Anadolu’ya geçti. Anadolu üzerinden Suriye topraklarına geçen Alparslan’ın ordusu burada Haleb hâkimi Mirdasiler’den Mahmud’un Sultan’ın huzuruna çıkmaktan korkup kaçması üzerine şehri muhasara altına aldı. Ancak daha sonra Mirdasi emiri Mahmud Alparslan’ın yüksek hâkimiyetini kabul ederek ona tabi oldu ve huzura çıkıp yer öpmesi üzerine bağışlandı.²¹ Ancak tam bu sırada Sultan Alparslan Bizans hükümdarı Romanos Diogenis (Romen Diyojen)’in büyük bir orduyla Amid taraflarına hareket ettiğini öğrenince Mısır’ın fethinden vazgeçerek Malazgirt’e gelecek ve burada yapılan savaşta Bizans’ı (26 Ağustos 1071) büyük bir yenilgiye uğratarak Anadolu’nun kapılarının Türklere açılmasını sağlayacaktır.²²

19 Sevım, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 55.

20 İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, Trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994 C. XI, s. 321; Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hamdâniler”, *DİA*, C. XV, s. 446; Sami Keyyali, *Seyfüddeve ve asrî’l-Hamdâniyyin, el-Matbaatü’l-Hadîse*, Haleb 1939, s. 39-40; Abdulgani Bulduk, *el-Cezîre’nin Muhtasar Târîhi*, Haz. Mustafa Öztürk,

İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s.35; İbnü’l-Esir, *el-Kamil fî’l-tarih*, Trc. Abdülkerim Özeydin vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1985, C. VIII, s. 258; Ali b. Zafir el-Ezdî, *Abbaru’l devleti’l Hamdaniyye: Hamdaniler*, thk. Temime Ravvaf, trc. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011, s. 28.

21 İbnü’ş-Şihne Ebü’l-Fazl Muhibbüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafi el-Halebî, *ed-Dürü’l-müntehâb fî târîhi memleketi Haleb*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Dumaşk 1983, s. 73.

22 Köymen, *Sultan Alparslan ve Zamamı*, s. 46; Mükrimin Halil Yananç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I : Anadolu’nun Fethi*, İstanbul 1961, s. 96 ved; Sevım, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 56-62; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 178.

Kurlu Bey 1071’de bölgenin merkezi olan Dimaşk’ı kuşatsa da alamadı ve aynı yıl içinde hayatını kaybetti.²³ Onun ölümünden sonra Nevakiyye Türkmenlerinin başka bir Oğuz emiri olan Atsız Bey geçmiştir. Suriye Selçuklu Devleti’nin temellerini bu Türk emir atacaktır. Böylece, Suriye Selçuklu Devleti önceleri bir Türkmen beyliği olarak ortaya çıkmış, daha sonra da Atsız tarafından meliklik şeklinde teşkilatlanmış, Melikşah’ın kardeşi Tutuş tarafından ise devlet şeklini almıştır.

Suriye Selçuklu Devleti (1079-1117)

Kurlu Bey’in Suriye ve Filistin’de kurmuş olduğu beyliğin siyaseten çok güçlü olduğu, ancak arkasını dayayacağı güçlü bir Türkmen kuvvetlerinin bulunmaması onun geniş toprakların fethinden alıkoymuştur. Ancak Kutlu Bey’in yarım kalan Suriye ve Filistin bölgesinin fethini emirlerinden Atsız Bey’in hayata geçirmeye çalıştığını görmekteyiz. Mısır Fatimî idaresinde olan Filistin’de Selçuklulara tabi bir Türkmen beyliği kuran Kurlu Bey’in ölümü üzerine (1071) onun yerine geçen Atsız Bey Melikşah döneminin Suriye- Filistin ve Mısır fetih siyasetini yürüten baş aktördür.²⁴

Kaynaklarda Atsız Bey’in menşei hakkında farklı görüşler yer almaktadır. Umumiyetle ondan bahseden kaynaklar Atsız et-Türkî, Atsız et-Türkmanî ve Atsız İbn Abak el-Harezmî et-Türkî künyesine yer verirler. Bütün bu malumatlar da onun Harezm’de Abak isimli bir babanın evladı olarak dünyaya geldiğini ortaya koymaktadır. Büyük Türk tarihçilerinden Ali Sevim’in verdiği bilgilere bakılırsa O, aslında Türklerin Oğuzların Kınık boyuna mensup olup, Selçukluların akrabası idi.²⁵

Uvakoğlu Atsız adıyla Türkmenler arasında meşhur olan bu komutan 1069 yılından itibaren Suriye’de idi.²⁶ 1071 yılında Kurlu Bey’in ölümünden sonra Navakiyye Türkmenlerinin başına geçti. Atsız Bey’in asıl amacı Suriye ve Filistin topraklarının tamamını ele geçirip, daha sonra da Mısır Fatimilerini ortadan kaldırarak orada Selçuklu hâkimiyetini sağlamak idi. Bu maksatla

23 Sibt İbnü’l- Cevzî, *Mir’âtü’z-Zaman fî Tarihî’l-Ayan*, s.46.

24 Ayşe Çekiş, “Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır’ın Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018 Cilt:1 Sayı: 1, ss.119-138.

25 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 63.

26 Geniş bilgi için bak. Lokman Turan, *Suriye ve Filistin Fatihî, Selçuklu Meliki el-Melikü’l-Muazzam Atsız b. Uvak*, Fenomen Yayıncılık, İstanbul 2022; İ. Gökhan, “Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerine Selçuklu-Fatimî Mücadelesi”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013) 92-108; Salim Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın Suriye, Filistin ve Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.22 (Güz 2007), s.10-11.

evvela Kudüs üzerine yürüdü.²⁷ Buranın idaresi aslında Türk asıllı²⁸ bir komutanın elinde olduğu için Kudüs savaş yapılmadan teslim alındı.²⁹ Atsız Bey şehri ele geçirip 1071 yılı başlarında hutbeyi Selçuklu sultanı Alparslan ile Abbasi Halifesi adına okuttu. Daha sonra da merkezini Kudüs'e taşıyıp burada bir Selçuklu Melikliği tesis etti.³⁰

Suriye'nin merkezi kabul edilen Dımaşk/Şam Mısır Fatımilerinin elinde bulunuyordu. Şam'ın Türkler tarafından ele geçirilmesi demek Suriye'yi ellerinde bulunduran Fatımilerin siyasi hâkimiyetlerinin sona ermesi manasına gelmekteydi. Atsız Bey Remle ile Kudüs'ün fethinden sonra Şam'ı muhasara altına aldı. O, Şam'ın muhasarası ile meşgul olduğu bir sırada ona bağlı olan emirlerinden Şöklü Bey Akka'yı ele geçirerek buradaki Fatımi hâkimiyetine son verdi (1074).³¹ Bu başarı Şöklü Bey'in başını döndürmüştü. Atsız Bey Akka şehrinden ele geçirilmiş olan tutsakların ve ganimetlerin yarısını Türkmenlerin lideri olma sıfatıyla kendisine göndermesini isteyince, Şöklü'nün itirazı ile karşılaştı.³² Emir Şöklü Atsız Bey'e, "*buraları ben kılıcım la fethettim, kılıç hakkımdır*" diyerek Atsız Bey'in emrine karşı çıktı. Artık Şöklü, Atsız'ın sadık bir adamı ve silâh arkadaşı değil, onun liderliğini tanımayan kuvvetli bir rakibi idi. Böylece Suriye ve Filistin'deki Türkler arasında ihtilaf çıkmıştı. Bunun üzerine Atsız Bey Dımaşk muhasarasına son verip Şöklü üzerine yürüdü ve Ramazan 467 (Nisan/Mayıs 1075) yılında Akdeniz kıyısında bir yerde onu mağlup etti. Şöklü kaçarak canını zor kurtarmıştı.³³

Ancak bu mağlubiyetten sonra Şöklü, Atsız Bey'e karşı kendine müttetikler aramaya başladı. Şöklü'nün niyeti, sadece Atsız Bey'den ayrılmak ve bağımsız hareket etmek değildi. Onun asıl amacı, başka bir Selçuklu beyinin hizmetine

27 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin ve Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.10-11.

28 Onun Türk asıllı olduğunu Atsız Bey'e yazmış olduğu; "Ben de sizler gibi Türküm, bunun için de şehri size karşı müdafaa etmeyeceğim. Ancak hizmetinde olduğum Fatımi halifesine sadık kalmak mecburiyetindeyim. Bu yolda da ben üzerime düşen görevi layıkıyla yerine getirdim. Bunun için de benim hayatımı, servetimi ve ailemin hayatını bağışlarsanız size şehri ve kaleyi teslim edeceğim." şeklindeki mektubundan da anlayabiliriz. Sibt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 169; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devlet'ül-Fatımiyye*, ed-Darü'l-Mısriyyetü'l-Lübnaniye, Kahire 1992, s.128; Nihat Yazılıtaş, *Fatımi Devleti'nde Türkler*, TTK yayınları, Ankara 2009, s.60-96.

29 N. Karakuş, "Kudüs Fatihisi Atsız b. Uvak Et-Türki", *Diyanet İlmî Dergi*, 58 (2022): ss.1207-1230.

30 Sevim, Suriya ve Filistin Selçukluları, s. 65; Kuşçu, "Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin", *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi*, 20-22 Ekim 2017, *Tam Metin Bildiri Kitabı*, Novotel Konya, ss.1-10.

31 Çekiç, "Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi", *Ortaçağ* ss.119-138.

32 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 173.

33 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 173.

girmek suretiyle Atsız Bey'i bertaraf etmek ve Mısır Fatımî Halifeliğine bağlanmaktı. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin malumatına göre, O, Atsız Bey'in liderliğini tanımayıp, muhalefete geçmesinden hemen sonra, Güney-Doğu Anadolu bölgesinde fetih faaliyetinde bulunan Kutalmış Oğullarına (Mansur, Süleymanşâh, Alp İlig ve Devlet) yazdığı mektupta, “*Sen Selçuklulardan olup, sultan ailesindensin. Bu nedenle, sana tâbi olup, hizmetinde olursak, şeref duyar ve öğünürüz. Halbuki Atsız, sultan ailesinden değil. Bu nedenle, ona tâbi olup, itaat ve hizmet etmeye razı olamayız*” dedikten sonra “*Eğer, Atsız'ı yenilgiye uğratarıp Suriye'den uzaklaştırırsak, kesinlikle Mısır Halifesinden bize yardım ve para gelir*”³⁴ şeklindeki bir sözle asıl niyetini ortaya koymuştur.³⁵ Kutalmış'ın dört oğlundan ikisi, yani Alp İlig ve Devlet, Şöklî'nin bu davetini kabul ederek, arkalarındaki kuvvetlerle harekete geçtiler ve Şöklî ile birleşip Atsız Bey'in karşısına çıktılar.³⁶ Kutalmış Oğulları ve Şöklî, Taberiyye gölü civarında buluşup, Atsız'a karşı birlikte mücadele etmek üzere kuvvetlerini birleştirdiler. Öte yandan, Şöklî'nin hareketini adım adım takip eden Atsız da aynı zamanda karşı harekete geçti. Taraflar, Taberiyye gölünün civarında karşı karşıya geldiler. Kardeş kuvvetler arasındaki kanlı hâkimiyet mücadelesi çok uzun sürmedi; Atsız, kısa sürede muhalif beylere galip geldiği gibi kendilerini ve bütün yakınlarını da tutsak aldı. Bunlardan Şöklî ve oğlunu okunun yayı ile boğdurarak öldürdü. Şöklî'nin babasını, yaşlı olduğu için serbest bıraktı. Kutalmış Oğullarının hayatına ise dokunmadı. Daha doğrusu, onlarla ilgili kararı, Sultan Melikşâh'a bıraktı.³⁷ Şöklî ile hâkimiyet mücadelesine girerek onu ortadan kaldıran Atsız Bey kısa sürede Remle, Taberiye, Trablus, Sur, Akka, Humus, Rafeniye gibi önemli kale ve şehirleri fethederek hâkimiyet alanını genişletti.³⁸

Atsız Bey'in en büyük arzusu Fatımilerin önemli merkezlerinden biri olan Dimaşk'ı ele geçirmektir. Bunun için de Dimaşk'ı sürekli muhasara ve baskı

34 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 174-175; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 68-69; F. Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 43, (1986), s.135.

35 Koca, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, s.13.

36 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 68.

37 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 173; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s. 11-14; Gökhan, "Sultan Melikşâh Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", s. 96-97; Çekiç, “Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi”, ss.119-138.

38 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman*, s. 173; Ali Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, C. 4, 1991, s. 92; Claude Cahen, "Atsız b. Uvak" *EI*, C.1, Leiden, 1986, s.750; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s. 11-14; Gökhan, "Sultan Melikşâh Zamanında Suriye Üzerinde Selçuklu-Fatımî Mücadelesi", s. 96-97; Çekiç, “Selçuklulardan Eyyübilere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi”, ss.119-138.

altında tutmaya başladı. Şehre bağlanan bütün yolları kontrol altına almakta, özellikle de şehrin iaşesini kesmek için şehrin mahsul ekilen ve toplanan aylarda etrafı talan ettirmekteydi. Bu sırada Dımaşk'ın Fatımi valisi Mualla idi. Atsız'ın bütün bu yıldırma ve yıpratma faaliyetleri sonunda meyvesini vermeye başladı: Şehir halkı dayanılmaz bir açlık tehlikesiyle yüz yüze geldi. Valinin de zalimce davranışlarından bıkmış olan halk valiye karşı isyan bayrağını açtı. Zor durumda kalan vali Dımaşk'tan Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Dımaşk halkı şehrin başına vali olarak Berberi asıllı Rezinü'd-Devle İntisar İbn Yahya el-Masmudi'yi getirdiler. Masmudi, Fatimî idaresine bağlı kaldı ise de o da Atsız karşısında bir şey yapamadı. Şehirde yiyecek sıkıntısı hat safhaya ulaştı. Fiyatlar çok yükseldi. Zahire yokluğundan dolayı ölü eti yiyecek duruma gelmiş olan şehir halkı, yeni bir isyanla patlamak üzere idi.³⁹ Bu durumu kendi lehine iyi değerlendiren Atsız Bey, şehrin üzerine büyük bir saldırı başlattı. Dımaşk'ı bu durumdan ancak Mısır'dan gelebilecek bir yardım kurtarabilirdi. Kaldı ki, bu mümkün değildi. Zira Mısır Fatımi halifeliği tam bir karışıklık içerisinde idi. Mısır ordusu, etnik gruplara göre parçalanmış idi. Berberiler, Araplar, Zenciler ve Türkler arasında kanlı bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı.⁴⁰ Fatımi halifeliği kendi hâkimiyetini kurtarmanın derdine düştüğü için Dımaşk'a yardım edemiyordu. Dımaşk'ın yeni valisi için tek kurtuluşun Atsız Bey ile anlaşmaktan başka çıkar yol kalmamıştı. Nitekim o da, son çare olarak bu yola başvurdu: Derhal Atsız'a bir mektup göndererek, idaresine bir yer verilmesi şartıyla şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Atsız da, onun bu teklifini memnuniyetle kabul edip, idaresine Banyas kalesi ile Yafa şehrini bıraktı. Bu anlaşmadan sonra Fatimî valisi, bütün askerlerini alıp, şehri terk etti. Atsız da Türkmen kuvvetleriyle şehre girdi ve verdiği bir emirle Fatimî hâkimiyetinin sembolü olan Şiî ezanını camilerden hemen kaldırdı. Ayrıca, Cuma günleri okunan hutbelere de, Abbasî halifesi ile Sultan Melikşâh'ın adlarını koydurdu. Böylece, Güney Suriye Fatimî hâkimiyetinden çıkıp, Atsız Beyin liderliğinde Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine girmiş oldu.⁴¹ Atsız Bey, Suriye Selçuklu melikliğinin payitahtını Kudüs'ten Dımaşk'a taşıdı. Şehir halkının bütün problemleri halledildi ve onlara iyi muamele edildi. Özellikle muhasara sırasında kıtlık yaşayan halkın açlıktan kurtarılması gerekiyordu. İbn Kesir'in verdiği bilgiye göre; *"Bunun için Atsız, yöredeki şehirlere çok miktarda hububat getirtti.*

39 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Meliksâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.14.

40 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X/83-89; Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2005), 189-210; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s.21.

41 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/98 vd; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII/237; Makrizî, *İtti'âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, II, Kahire 1996, II, s.315.

Bu hububatı halka dağıttı. Böylece halk, açlık tehlikesinden kurtulup, huzura kavuştu. Atsız, bununla da yetinmedi; daha köklü tedbirlere başvurdu: Üretimi arttırıp bolluk yaratmak için, özellikle terk edilmiş olan tarım alanlarını halka dağıtarak, bunları ekme zorunluluğu getirdi. Ayrıca, Şam şehrinin çevresindeki tahrip olmuş tahkimatları yeniden onartıp kuvvetlendirmek suretiyle yörenin güvenliğini de artırdı".⁴² Bunu gören ve muhasara sırasında şehri terk eden halkın tamamı şehre geri döndü.⁴³

Atsız Bey'in Mısır'ı Ele Geçirme Teşebbüsü ve Uğradığı Büyük Mağlubiyet (1076)

Atsız, bu şekilde 1071-1076 yılları arasında Selçuklu merkezi idaresinden hiçbir yardım almadan Askalan ve Yafa haricinde Filistin ile Suriye'nin tamamını fethetmişti. Dimaşk'ı kendi yönetiminin merkezi yaptı. Artık Atsız, gücünün ve kudretinin zirvesine ulaşmıştı. Bu güç ve kudretin sembolü olarak da, Abbasi Halifesi ve Sultan Melikşah'tan aldığı izin ve onay ile "*melikü'l-muazzam*" (büyük hükümdar) unvanını taşımaktaydı.⁴⁴ Fakat Atsız bununla yetinmek niyetinde değildi; Nil nehrine kadar uzanan zengin Mısır topraklarını fethederek, Büyük Selçuklu Devleti topraklarına katmak ve elinde bulunan toprakları daha da genişletmek istiyordu. Öyle ki, bu sırada Fatimî idaresinin geçirmekte olduğu ağır sarsıntı ve bunalım, Atsız'a, gayesini gerçekleştirebilmek için mükemmel bir fırsat sunmaktaydı. Daha doğrusu, tarihin önüne çıkardığı bu fırsat, Atsız için kaçırılmayacak kadar uygun gözükmekteydi.⁴⁵ Mısır'da Fatimilere karşı mücadele eden gruplar arasında Türk askeri güçleri de vardı. Onların başında da Yeldeniz/İldeniz el-Acemi bulunuyordu. Aslında Mısır Fatimileri Devleti içerisinde hâkimiyet mücadelesi veren üç büyük emir bulunmakta idi: Bunlardan biri Vezir Nasirü'd-Devle (Alparslan'ı Mısır'a davet eden), Türk kökenli askerlerin başında bulunan İldeniz, bir diğeri ise Fatimilerin Suriye valisi Bedrü'l-Cemal. Bu savaşı Bedrü'l-Cemal kazanmış ve vezirlik makamını ele geçirmişti. Bedrü'l-Cemâlî, Ermeni kökenli olup, emrinde de Ermenilerden oluşan özel bir alay bulunmaktaydı. Ayrıca o, yetenekli bir idareci ve kurnaz bir komutan idi. Kahire'de özel alayı ile birlikte bulunan Bedr, hemen

42 İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII/237-239.

43 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X/99-100; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 180; Ebu'l-Farac, *Ebu'l-Farac Tarihi*, I, s. 327; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 32; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 72-73.

44 İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 31-38; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 63-90; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.17; A. Sevim, "Atsız b. Uvak", *DİA*, IV, 1991, ss. 92-93.

45 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.17.

“*emîri'l-cuyûş*” (ordu komutanı) görevini de üstlendi.⁴⁶ O kısa süre içerisinde Mısır’daki vaziyete hâkim olup kargaşayı sona erdirdi. Bu sırada İldeniz Kahire sarayından kaçarak Atsız Bey’in yanına geldi ve Mısır’ı ele geçirmek için onu teşvik etti. İldeniz, Mısır ordusunun zayıf olduğunu, büyük bir kısmının Sudanlılarla muharebe ettiğini Atsız Bey’e haber verip, onun hızla Mısır’a sefer yapmasını sağladı. Atsız Bey, iki kardeşi, daha önce öldürdüğü Emir Şöklî’nin babasına ait 700 atlı, İldeniz, Türklerden ve Araplardan meydana gelen 20.000 kişilik ordusuyla Mısır’a sefere çıktı. Atsız önce yolunun üzerindeki ve Mısır’ı kilidi kabul edilen er-Rif kalesini ele geçirdi. Ordusu ile şehre giren Atsız, daha önce ele geçirdiği şehirlerde uygulamış olduğu halkı koruyucu tedbirleri Rîf’te uygulamadı. Aksine, ordusunun şehirde “*namusa tecävüz, cinayet işleme, para toplama*” gibi Türk devlet gelenekleri ve insanlık anlayışı ile bağdaşmayan çirkin faaliyetlerine göz yumdu.⁴⁷ Böylece, en kısa sürede cemaziyelahir 469 (Aralık 1077) yılında Kahire kapılarına dayandı. Atsız Bey’in Kahire kapısına dayandığını haber alan Fatımi veziri Bedrü’l-Cemal, ona 150 bin altın vererek seferden vazgeçirmeye çalıştı, ancak seferin gecikmesinde başarılı oldu. Bedrü’l-Cemal bu esnada da Sudanlılarla savaşta olan Mısır askerini Kahire’ye getirmeyi başardı, daha sonra da Şöklî’nin babası ile gizlice görüşmelere başladı.⁴⁸ Şöklî’nin babası oğullarını öldürdüğü için Atsız’a karşı kin gütmekteydi. Atsız Bey Kahire yakınlarında Mısır Fatimileri ordusunun ileri kollarını tarumar ettikten sonra şehre yaklaştı. Ancak daha önceden Şöklî’nin babasıyla anlaşan Bedrü’l-Cemali amacına ulaşmıştı. Atsız Bey’in ordusundan 700 kişilik bir grup asker, savaş sırasında saf değiştirmek üzere Bedr ile gizlice anlaşmıştı.⁴⁹ Savaşın en kızgın anında 700 kişilik Türkmen kuvvetinin Mısır tarafına geçmesi ile Atsız Bey’in ordusunda manevi bir çöküş meydana getirdi. Şöklî’nin babasının ihaneti sonucunda Atsız Bey Kahire önlerinde Bedrü’l-Cemali ile yapmış olduğu savaşı kaybetti. Ordusunun büyük kısmını kaybetmiş olan Atsız, esir olmaktan veya ölmekten ancak tam zamanında kaçmak suretiyle kurtulabildi. Yanında pek az adamı bulunuyordu. Öte yandan, Fatimî birlikleri, Atsız’ı ve adamlarını Remle

46 Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, çevr. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s.170.

47 Makrizî, *İtti’âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtîmiyyin el-Hulefâ*, II, s.317; İbnü’l-Müeyesser, *Abbâr Mısır*, yay. E. F. Muhammed, Kahire 1981, s.44; Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, s.137.

48 İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, X/89; Makrizî, *İtti’âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtîmiyyin el-Hulefâ*, II, Kahire 1996, II, 312; Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb*, yay. M. Emîn-M. H. M. Ahmed, Kahire 1992, XXVIII, 235; Yazılıtaş, *Fâtîmî Devletinde Türkler*, 168-170; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s.23.

49 Makrizî, *İtti’âz el-Humefâ Bi-Abbâr el-Eimme el-Fâtîmiyyin el-Hulefâ*, II, s.317; İbnü’l-Müeyesser, *Abbâr Mısır*, s.44; Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, s.139.

şehrine kadar takip ettilerse de yakalayamadılar. Mısır ordusunun eline 10 bin kadın ve çocuk, 3 bin at, pek çok mal ve elbise geçti.⁵⁰

Savaş meydanından kaçarak canını zor kurtaran Atsız Bey, Suriye'ye döndüğünde burada onun öldüğü haberini duyan Arap kabile ileri gelenleri ve şehirlerin valileri isyan ederek Atsız'ın ve askerlerinin ailelerini bile esir almış, hazinesini tarumar etmişlerdi. Atsız Bey 10 recep 469 (7 Şubat 1077) yılında Dımaşk'a geldi. Atsız Bey kısa süre içerisinde gerekli tedbirleri alarak şehirde sükuneti sağladı ve isyancıları ortadan kaldırarak ailesi ve hazinesini onların elinden geri aldı. Böylece Suriye ve Filistin'de Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis etti.⁵¹

Ancak Büyük Selçuklu sarayına ulaşan haberlere göre Atsız Bey Mısır seferinde savaş meydanında öldürülmüştü. Bunu haber alan Sultan Melikşâh o sırada Azerbaycan valiliği görevinde bulunan kardeşi Tutuş'u acilen Suriye ve Filistin'e gitmesini ve vaziyete el koymasını istedi. Ayrıca ona Suriye ve Filistin'in hâkimiyeti yanında Mısır'ın fethi görevini de verdi.⁵² Bunun üzerine Tutuş büyük bir orduyla Gence'den hareketle Diyarbekir'e doğru yola çıktı. Fakat Tutuş burada, Atsız hakkındaki haberin doğru olmadığını, yani "*kendisinin Mısır seferinde ölmediğini*", aksine "*isyan halindeki Güney Suriye ve Filistin'e tekrar sahip olduğunu*" öğrendi. Bu haber karşısında son derece endişelenmiş olan Tutuş, durumu derhal Sultan Melikşâh'a bildirip, kendisinden destek kuvveti istedi.⁵³ Bu haber üzerine Sultan Melikşâh, Tutuş'a verdiği tayin emri üzerinde önemli bir değişiklik yapmak zorunda kaldı. Zira Sultan, Atsız'ın ölüm haberinden dolayı kardeşi Tutuş'a Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethi emrini vermiş idi. Atsız, ölmeyip tekrar Güney Suriye ve Filistin'e hâkim olduğuna göre, aynı bölgede iki Selçuklu beyi karşı karşıya gelecek ve kendi aralarında anlaşmazlığa düşeceklerdi. Sultan Melikşâh, bu tehlikeli durumu önleyebilmek için Tutuş'a tekrar bir mektup gönderip, sadece "*Haleb ve çevresi ile yetinmesini*", "*Atsız'ın hâkimiyetinde olan topraklara da dokunmamasını*" kendisine bildirdi. Başka bir mektupla da, Van gölü ve Diyarbekir bölgesinde faaliyet gösteren "*Sunduk (hâcib), Afsin, Dilmaç oğlu Muhammed, Dudu oğlu, Birik (?) oğlu, Türkmen, Ay-tigin (hâcib),*

50 Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I", s.139; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.21.

51 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X/s. 103; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 184-185; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 36-37; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 78-84.

52 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.25.

53 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 197-198; İbnü'l-Adîm, 1976: 32; 1982: 28 vd; Sevim A, "Suriya Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1988, c. VII, s. 363-364.

Arslantaş” gibi Selçuklu ve Türkmen beylerinin arkalarındaki kuvvetlerle Tutuş’a katılmalarını emretti.⁵⁴

Bu sırada Kahire’de Atsız Bey’i mağlup eden Fatımiler hemen harekete geçip Suriye ve Filistin’i de Selçuklulardan geri almak istediler. Bu maksatla vezir Bedrûl-Cemal Hicri 470 (1077/78) yılında Nasirü’d-Devle el-Cüyüşî komutasında bir orduyu Dımaşk’a gönderdi. Dımaşk’ta Atsız’ı muhasara altına alan Fatımiler Rebiülahir 472 yılında şehrin kapılarına dayandılar. Vaziyeti ağırlaşan Atsız Bey, Diyarbekir bölgesinde bulunan Tutuş’a bir mektup göndererek acele yardıma gelmesini ve Suriye hâkimiyetinin ona ait olduğunu bildirdi. Bunu üzerine Tutuş hemen harekete geçerek Dımaşk’a geldi. Emrindeki kalabalık Selçuklu ordusu ile Tutuş’un Dımaşk’a geldiğini haber alan Fatımiler muhasarayı kaldırarak hemen Dımaşk’ı terk ettiler. Atsız, ordusu ile yardımına gelen Tutuş’u, surların önünde yeni Suriye meliki olarak karşıladı. Şehri, derhal kendisine teslim edip, bütün maiyetiyle emrine girdiğini bildirdi.⁵⁵ Ancak kısa süre sonra Atsız Bey’in hareketlerinden şüphelenen Tutuş Atsız Bey ve kardeşini önce hapsedirdi, sonra da her ikisini de yayının kirişiyile boğdurarak öldürttü.⁵⁶ Böylece Atsız, son derece hareketli ve maceralı hayatının son sayfasını Tutuş’un elinden hüzmün verici bir cinayetle kapamış oldu (1079).⁵⁷ Tâcü’d-devle (devletin tâcı) lâkabıyla tanınan Tutuş ise, Atsız’ın hazinesine el koyup, Şam şehrinin rakipsiz sahibi haline geldi.⁵⁸ Her şeye rağmen Atsız Bey büyük bir büyük bir emir, Suriye ve Filistin halkına karşı adil, tedbirli ve akıllı, cesur ve bütün hâkimiyeti boyunca da Büyük Selçuklu sultanlarına karşı her zaman sadık kalmış bir lider idi.⁵⁹ Atsız Bey 1071-1079 yılları arasında Suriye ve Filistin bölgesinin tek

54 Ali Sevim, (Sıbt İbnü’l-Cevzî), Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman fi Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, (2000), XX, 32 vd.; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, II, 603; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.25.

55 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.26.

56 Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zaman*, s.200; İbnü’l-Kalânisi, *Zeyl Tarih Dımaşk*, nşr: H. E. Amedroz, Leyden 1908, s. 112; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 364-365.

57 İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, X, 107; Sevim, “(Sıbt İbnü’l-Cevzî), Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman fi Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi”, XX, 35, 36, 38; Sadrüddîn Hüseyinî, *Abbârü’l-devleti’s-Selçukîyye*, çvr. N. Lugal, Ankara 1943, s.49; el-Bundarî, *Zubdetü’n-Nusra*, çvr. K. Burslan, Ankara 1943, s.71 vd.; *Azâmi Tarîhi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), yay. ve çvr. A. Sevim, Ankara 1988, s.22; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, haz. E. Merçil, İstanbul 1977I, s.135 vd.; Münecimbaşı, *Câmiü’d-Düvel*, yay. ve çvr. A. Öngül, İzmir 2000, I, s.214.

58 İbnü’l-Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nibaye*, (Büyük İslâm Tarihi) çvr. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, XII, s.247.

59 Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 44-45.

hâkimi olmuştu. Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini de atan o olmuştur. Her ne kadar o hâkim olduğu bu topraklarda müstakil bir devlet kurmamış olsa da, sadece hutbe ve sikkeler üzerinde büyük sultan ile halifenin adını kaydetmek dışında bütün idareyi kendi elinde tutmaktaydı. Buna göre de Selçuklu tarihçileri tarafından Atsız devri Suriye'de “*Selçuklu Melikliği Devri*” olarak gösterilmektedir.

Tâci'd-devle (devletin tâcı) lâkabını alan Tutuş Suriye ve Filistin'e büyük bir orduyla gelmişti. Onun emrinde Bekçioğlu Afşin, Suduk et-Türkî, Demleçoğlu Mehmed, Tutuoğlu, Birikoğlu, Türkmen et-Türkî, Aytigin el-Süleymanî gibi büyük Selçuklu emirleri yer almıştı.⁶⁰ Tutuş Dimaşk'a gelmeden önce birkaç defa Haleb'i muhasara etmiş, ancak alamamıştı. Bunun dışında burada bulunan Türkmenleri katleden Arap kabilelerini şiddetle cezalandırarak Suriye'nin kuzeyinde hâkimiyetini sağlamıştı.⁶¹

Hicri 471-472 (1079) yılında Dimaşk'a gelip Atsız Bey'i öldürdükten sonra Tutuş, Diyarbekir'den Mısır'a kadar bütün Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'in idaresini de kendi uhdesine almıştı. Tutuş daha sonra Kudüs'ü hâkimiyeti altına aldı.⁶² Ali Sevim, “*daha bu sırada Tutuş'un Şii Fatımi Halifeliğinin dini hâkimiyetini tanıyarak bu bölgede Abbasi ve Büyük Selçuklu Sultanlığına rağmen kendi hakimiyetini kurmaya çalıştığını*” belirtmektedir. Ancak ona göre, “*Tutuş bu niyetini kardeşi Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar tam olarak hayata geçirmemiş, iki taraflı siyaset gütmeyi yeğlemiştir.*”⁶³ Buna rağmen Tutuş 1085 yılında artık kendini “*Sultanî'l-Azam*” (Büyük Sultan) ilan edecektir. Bu da Tutuş'un öncülüğünde Büyük Selçuklu, Kirman ve Türkiye Selçuklularından sonra dördüncü bir Selçuklu Devleti'nin, yani Suriye Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı manasına gelmektedir. Dini merci olarak Büyük Selçuklu sultanlarının Bağdat'taki Sünni Abbasi halifelerine bağlı olması karşısında, her halde Tutuş, kendi hâkimiyetine dinî meşruiyet sağlamak için Kahire'deki Şii Fatımi halifelerini mercii kabul etmiştir. Bu da bize Selçukluların aslında dini kaygılardan daha çok siyasi meseleleri esas aldıklarını ortaya koymaktadır. Böylelikle, Suriye Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve ortaya çıkışı resmi olarak Tutuş ile başlamıştır.⁶⁴

60 Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 44-45.

61 Sevim, *Suriye Seçukluları*, s. 366-370.

62 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 201; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, s.237, 239; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 136; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 98.

63 Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 98-99.

64 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 202; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 113; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 114-115; Bundari, *Zubdet*, s. 72; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 371-372.

“Tutuş, bu defa asıl hedefi olan Haleb’i ele geçirebilmek için hazırlanmaya başladı. Haleb Mirdas Oğulları emîri Sâbık, Tutuş’un bu hazırlığı karşısında eli kolu bağlı oturmadı. Haleb’i ve buradaki hâkimiyetini koruyabilmek için kurnazca bir plân hazırladı. Bu plânın esası şu idi: Tutuş’un karşısına bir rakip çıkarmak. Bu suretle iki rakip karşı karşıya gelecek ve onlar birbiriyle mücadele ederken de kendisi aradan sıyrılacaktı. Bu sırada Tutuş’a rakip olabilecek en uygun kişi ise, Musul Arap emîri Müslim bin Kureyş idi. Müslim, oynak ve her duruma uygun bir politika gütmekteydi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse o, her fırsatta Büyük Selçuklu Devletinin en sadık vassalı olduğunu söylemekle birlikte sık sık el altından yürüttüğü gizli faaliyetlerle bu vassallığı zedeleyip durmaktaydı. Bu durum, Müslim’in iki yüzlü bir karakter yapısına sahip olmasından ileri gelmekteydi. Karakteri, sözüne bağlılığı değil, çıkarlarına uygun hareket etmesini gerektiriyordu. Nitekim o, Tutuş’un ilk Haleb kuşatmasında, Büyük Selçuklu Devleti aleyhine emîr Sâbık’a yaptığı gizli yardımlarla, bu tutumunu açık bir şekilde göstermiş idi.”⁶⁵

Tutuş’un Haleb üzerine geldiği haberini alan Sâbık Musul Arap emîri Müslim bin Kureyş’e Ham’a Maarra ve Kefertab’ı vermeyi teklif ederek Tutuş’a karşı ittifak teklifinde bulundu. Bunun üzerine Müslim Melikşah’ın halası Safiye Sultan’dan olma oğlunu Isfahan’a göndererek Sultan Melikşâh’a “*her yıl devlet hazinesine 300 bin dinar göndereceğine*” dair hoşça giden bir vaatte bulunup, Haleb’in zaptı için kendisinden izin istedi. Sultan Melikşâh, bu teklifi uygun bulup, Müslim’e istediği izni verdi. Bunun üzerine Müslim, hemen harekete geçti, yanına Kialbi ve Nümeyra adlı Arap kabilelerine mensup askerleri de alarak Balis üzerinden 16 Zilhicce 472 (8 Haziran 1080) yılında Haleb’e geldi.⁶⁶ Aslında Sâbık’ın amacı Müslim ile Tutuş’u karşı karşıya getirmektir. Ancak Sâbık’ın bu planı tutmamıştı. Bu durum ise, Müslim’in işini bir hayli kolaylaştırmıştır. Müslim, Sultan Melikşâh’tan aldığı izinden sonra süratle gelip, Haleb’i kuşattı. Kendi oyununun kurbanı olan Sâbık ise, ciddî bir direniş gösteremedi. Şehir düştü. “Böylece, Arap Mirdas Oğulları Emîrliğinin Haleb ve çevresinde 1023 yılından beri sürüp gelen hâkimiyeti sona ermiş, Büyük Selçuklu Devleti’nin *Musul emîri Şerefü’l-devle Müslim bin Kureyş’in* hâkimiyeti başlamış oldu (1080).”⁶⁷ Daha sonra Tutuş’un elindeki Esarib, Azaz, el-Faya, ed-Deyr ve Cibrin Kurustaya adlı

65 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.29.

66 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 202; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 113; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 114-115; Bundari, *Zubdet*, s. 72.

67 Sıb İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 203; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 67-73; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 114-115; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 113; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.30.

kaleleri de eline geçiren Müslim, İsfahan'a bir elçi göndererek Haleb'de eline geçirdiği topraklar hakkında malumat vermiş ve Sultan Melikşah'tan buraya yıllık vergi tayin etmesini istedi. Sultan Melikşah Müslim'in bu isteğini kabul etmenin dışında anne tarafından Selçuklu soyuna mensup olan oğluna da Güney Suriye'de Ferat çayı sahillerindeki Balis şehrinin ikta olarak verdi.⁶⁸ Böylece, Arap Ukayliler veya Ukayloğulları sülalesinin temsilcisi Müslim Selçukluların vassalı sıfatıyla geniş bir coğrafyayı eline geçirmiş, arkasından da Suriye'nin tamamına sahip olma planlarını hayata geçirme hayalleri kurmaya başlamıştır. Bu maksatla Zilhicce 474 (Mayıs 1082) yılında Ebu'l-Hasan İbn Munkız'ın elindeki Şeyzer'i muhasara etti. Daha sonra da Humus'a hücum edip burasını da muhasara eden Müslim'in hareketi karşısında bölgeye gelen Tutuş Müslim'in kendisinden korkup kaçmasından sonra yeniden Dımaşk'a döndü. Ancak Tutuş'un dönmesinden sonra işine kaldığı yerden devam eden Müslim, ordusuyla yeniden Humus'a geldi.⁶⁹ Ancak Humus hâkimi İbn Mualib'in karısının Müslim'e yalvarması neticesinde muhasara kaldırıldı.⁷⁰

Müslim'den memnun olmayan emirler, Suriye'nin Antartus ve Banyas kalelerini ele geçirip (1082/83) Dımaşk'a dönen Tutuş'a müracaat ettiler. Bunun üzerine Haleb'e gelen Tutuş tarlalardan toplanan mahsule el koyup ganimet olarak sattıktan sonra, o sırada el-Cezire'de bulunan Müslim'in üzerine gönderdiği orduyu beklemeye başladı.⁷¹ Tutuş'un komutanlarından olan ve daha sonra Anadolu'da Artuklular Devleti'nin kurucusu Artuk Bey komutasındaki askeri birlikler Müslim'in göndermiş olduğu orduyu bozguna uğratarak darmadağın ettiler. Tutuş'un Haleb'e gittiğini duyan kardeşi Sultan Melikşah, ona gönderdiği bir mektupla Dımaşk'a dönmesini, Artuk Bey'i de sulanın hizmetine göndermesini istedi. "Böylece Sultan Melikşâh'ın müdahalesi, Müslim'i içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmış oldu. Tutuş, Sultan Melikşâh'ın Müslim lehine, kendisinin de tamamen aleyhine yaptığı bu etkili müdahaleden sonra Suriye sahillerindeki Fatımî toprakları üzerine yöneldi. Baalbek şehrini ele geçirdi. Bundan sonra Antakya çevresine geçen Tutuş, burada yeni fetih faaliyetlerine girişti."⁷² Müslim de Tutuş'tan

68 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.115.

69 Ahmed b. Muhammed b. İbrahim İbn Halikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 2009, V, s.267-269; Sibte İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 215; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 77; Gülay Ögün Bezer, "Müslüm b. Kureyş", *DİA*. C. 32, s. 94-95; Ali M. Ali Üdeh el-Gâmidî, *Bilâdü'ş-Şâm*, (baskı yeri yok), 1404/1984, (el-Mektebetü'l-Faysaliyye), s. 233-261; M. Sobernheim, "Müslim b. Kureyş", *İA*, VIII, ss.822-823.

70 Sibte İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 215.

71 A. Sevim, "Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, C. XXVI, Sayı:101, 1961, ss. 119-146; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 375.

72 Sibte İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 216-217; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 77 v_d; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 114; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 376; Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.31.

intikam almak için faaliyetlerine başladı. Bu maksatla el-Cezire, Suriye ve Irak bölgesinde yaşayan Ukayl, Kilab, Nümeyr, Tayy, Uleym, Şeybani ve Kelb kabilelerini etrafında toplayan Müslim bin Kureys, Büyük Selçuklu Devleti'nin vassalı olduğu halde Mısır Fatımi halifesi Mustansır Billah'a müracaat ederek Tutuş'un elinde bulunan Dımaşk'ı alabilmek için ondan yardım istedi.⁷³ Özellikle bu destek vaadi, Şam'ı alabilmek için Müslim'i bir hayli ümitlendirmişti. Hiç şüphesiz, Müslim'in bu tutumu, Sultan Melikşâh'a karşı açıkça bir ihanet ve Selçuklu politikası ile de taban tabana zıt bir davranış idi. Fakat onun için vefa ve sadakat değil, çıkar en önde gelmekteydi.⁷⁴

Bu defa roller değişmişti. Daha önce saldırıya uğrayan Müslim, şimdi saldıran kişi olmuştu. Bundan sonra kalabalık bir ordu ile Muharrem 476 (Mayıs 1083) yılında Balis üzerinden Dımaşk'a hareket etti. Müslim'in Dımaşk üzerine yürüdüğü haberini alan Tutuş Antakya seferini yarıda kesip Dımaşk'a geldi. Bunu beklemeyen Müslim çok şaşırılmıştı. Müslim Dımaşk'ı muhasara ettiği sırada elinde yeteri kadar gücü olmadığı için şehri savunmaya çalışan Tutuş, Müslim'in emrinde savaşan bazı Arap kabilelerinin onu terk etmesi ve Mısır'dan da beklediği yardımın gelmemesi üzerine Müslim'in kuvvetleri üzerine ani bir saldırı ile onu şehir surları önünde büyük bir bozguna uğrattı. Burada ağır yenilgiye uğrayan Müslim Harran'da da kendisine karşı isyanlar çıktığı haberini alınca Dımaşk seferinden eli boş dönmek mecburiyetinde kaldı.⁷⁵

Haleb haricinde Suriye ve Filistin'i kendi hâkimiyeti altında tutan Tutuş ile Kuzey Irak (el-Cezire) ve Kuzey Suriye'nin bir kısmına sahip olan Ukaylilerden Şerefü'd-Devle Nüslim arasında devam eden hâkimiyet mücadelelerine bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Rükneddin Süleyman Şah da dahil oldu. Süleyman Şah'ın olaylara müdahil olmasının en önemli sebebi Antakya üzerine yapmış olduğu seferden ve Antakya hâkimiyeti arzusundan kaynaklanmaktaydı. Bu sırada Antakya'nın hâkimi olarak "*Filardüsü'r-Rumi*" veya "*el-Firdüsü'r-Rumi*" olarak bilinen Philaretos Brachamios (Filaretos Braçamos) bulunuyordu. O, Bizans İmparatorluğu adına kenti yönetiyordu, yani Bizans'ın vassalı idi. 1084 yılında Philaretos şehrin idaresini İsmail adında Müslüman birine bırakıp Urfa'ya hareket etmişti. Çok sert ve acımasız bir kişi olan Philaretos halkına ve askerlerine çok

73 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s.121; Sevim (Sıbt İbnü'l-Cevzi), Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi, XX, s.52.

74 Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", s.32.

75 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 115; A. Sevim, "*Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü* (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Belleten*, C. XXVII, Sayı: 107, 1963, s. 411-413.

sert davranıyordu. Philaretos o kadar zalimdi ki, kendi oğlu Barsaman'ı dahi zindana attırmaktan çekinmemişti. Onun Urfa'ya gittiğini fırsat bilen İsmail, kralın oğlu Barsaman'ı hapisten çıkararak halkın ve askerlerin de yardımıyla isyan etti. Amaçları Antakya şehrini Süleyman b. Kutalmış'a teslim etmekte. Antakya'yı Müslim ile Tutuş'un da ele geçirmek istediğini bilen Süleyman Şah onların haberinin olmaması için büyük çaba gösteriyor, geceleri hareket edip gündüzleri gizlenerek kuzeyden güneye bütün Anadolu'yu geçerek 10 Şaban 477 ((12 Aralık 1084) yılında Antakya'ya ulaştı.⁷⁶ “Kuzey Suriye ile ilgili aktif politikasını sürdüren Süleyman Şah'ın bir süre sonra Kuzey ve Orta Suriye ile Anadolu arasında bir geçiş noktası ve hareket üssü olarak büyük önem taşıyan Antakya'yı ele geçirmesi (12 Aralık 1084)⁷⁷ Tutuş ve Müslim için kendi hakimiyetleri açısından tehlike olmuştur. Hemen akabinde Süleyman Şah'ın Kuzey Suriye'deki mahalli emirlerle anlaşıp Müslim'e karşı ittifak kurması da ciddi bir tehditti.”⁷⁸

Antakya'dan yıllık 30 bin altın vergi alan Müslim el-Kureyşi'nin bundan mahrum olması üzerine Süleyman Şah'a karşı Artuk Bey ile ittifak kurduğu görülmektedir. Artuk Bey o sıralarda Tutuş'un Kudüs emiri idi. Müslim ile Artuk Bey arasında oluşan ittifaka göre Müslim Melikşah'a itaat etmeyip “*Sultanu'l-Azam*” (büyük sultan) olarak Tutuş'u tanıyacak halife olarak da Mısır Şii Fatimi hilafetine tabii olacaktı. Süleyman Şah ile Müslim arasındaki mücadeleler 24 Safer 478 (20 Haziran 1085) yılında iki taraf arasında Afrin Çayı yakınlarındaki Kurzahil'de meydana gelen savaşta son buldu.⁷⁹ Bu savaşta Müslim yenilerek savaş meydanından kaçmış ancak Halep yakınlarında Türk askerleri tarafından yakalanarak öldürülmüştür.⁸⁰ Müslim'in öldürülmesiyle

76 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 299; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 138; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 87; Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK. Yayınevi, Ankara 2000, s. 19-da Süleyman Şah'ın 1000 kadar savaşçı ile İznik'ten Antakya'ya 5 günde gittiğini haber vermektedir.

77 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 47-48; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 128; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, s. 31; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, s. 31; *Azîmî Târîhi*, s. 24; *Abû'l-Farac Târîhi*, s. 331; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 261.

78 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 49-51; *Abû'l-Farac Târîhi*, s. 329-330; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 259-261; Kırmeddin Burslan, *Abbârü'd-Devleti's-Selçukkiye*, s. 78.

79 İbnü'l-Adim, *Zübdet'ül-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular; Seçme, Tercüme ve Değerlendirme*: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2014, s. 49-51; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târih*, s. 129-130; Gregory Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Târîhi*, Cilt: I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 332; Sevim, “İbnü'l-Kalânîstî Zeylî Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler”, s. 12; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Yayınevi, Ankara 2019, s. 164; *Azîmî Târîhi*, s. 25; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zamân*, s. 267; A. Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK. Yayınları, Ankara 1990, s. 36.

80 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 230-234; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 91-92; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 118; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 139-140; Urfalı Mateos, *Vekayiname*, s. 163-164; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 380-383.

el-Cezire ve Kuzey Suriye bölgesinde Selçuklu hâkimiyeti tesis edildi.⁸¹ Müslim'in ortadak kaldırılması üzerine Süleyman Şah Kuzey Suriye'de Tutuş'un en güçlü komşusu haline gelmiş ve bu vaziyet iki Selçuklu Devletini karşı karşıya getirmişti. "Süleyman Şah galibiyetin ardından bir süre Haleb civarında faaliyet gösterdikten sonra şehri tekrar kuşattı (Mayıs 1086). Bu sırada şehrin hâkimi Şerif Hasan el-Huteyti Sultan Melikşah'tan yardım istemiş fakat istediği yardımın gelmemesi üzerine Tutuş'a müracaat etmiş ve Haleb'i ona teslim etmek istediğini haber vermişti.⁸² Süleyman Şah'ın Haleb'i ele geçirme ihtimali bu kez de Tutuş'u harekete geçirdi. İki taraf Haleb civarındaki Aynu Seylem denilen yerde karşılaştılar. Artuk Beyin desteklediği Tutuş'un kuvvetleri galip geldi ve çatışmalar sırasında Süleyman Şah öldü (5 Haziran 1086)."⁸³

Tutuş kazandığı zaferin ardından Haleb'e hareket etti. Ancak Şerif Hasan vaadinden vazgeçip şehri ona teslim etmedi. O, Tutuş'a gönderdiği mektubunda Sultan Melikşah'ın Haleb'e geldiğini ileri sürerek şehri ona teslim etmeyeceğini bildirdi. Bunu üzerine Haleb'in etrafını yağmalayan Tutuş şehri muhasara altına aldı. Ancak şehrin ileri gelenleri ve halkı Şerif Hasan'ın idaresinden rahatsız oldukları için Tutuş ile görüşmelere başladılar ve neticede şehri ona teslim ettiler. İbnü'r-Ravi adlı birisinin koruduğu burçlardan şehre giren Tutuş 26 Rebiülevvel 479 (11 Haziran 1086) yılında Haleb'e hâkim oldu.⁸⁴

Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi ve Bölgenin Doğrudan Selçuklulara Bağlanması

"Mirdasoğulları hakimiyetinin sona ermesinin ardından, Müslim, Tutuş ve Süleyman Şah arasında yaşanan çatışmalar sebebiyle doğan siyasi istikrarsızlığa son vermek isteyen Melikşah, Eylül 1086'da Kuzey Suriye seferine çıktı. Porsuk, Bozan ve Aksungur gibi beyleriyle birlikte Harran üzerinden ilerleyerek Halep önlerine geldi. Süleyman Şah'ın ölümünden beri Halep iç kalesini Tutuş'a karşı savunan Salim bin Mâlik kaleyi Melikşah'a teslim etti (3 Aralık 1086). Melikşah şehre hâkim olunca derhal çeşitli

81 Hülya Yiğit, "Artuklu Hâkimiyetine Kadar Kuzey Suriye'de Selçuklular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül - Ekim 2018, Cilt: 120, Sayı: 236, ss.113-132.

82 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 147; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 96; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s.384; Sevim, "*Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü*", s. 412.

83 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.135-136; Sevim, *Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 38; Süleymanşah'ın ölüm şekliyle ilgili kaynaklar farklı bilgiler verirler. Konuyla ilgili bkz. Hülya Yiğit, "Türkiye Selçuklu Devlet Erkânı İçinde Gayritabii Ölümler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Nisan 2017, İstanbul 2017, s. 170-171.

84 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 98-99; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 148; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s.119; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 239; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukları*, s. 387.

tainler yapmak suretiyle Büyük Selçuklu idaresini tesis etti.⁸⁵ Buna göre Halep, Menbiç, Hama ve Lazkiye'nin idaresini bölge valisi statüsüyle Aksungur'a, Halep Kalesi kumandanlığını Nuh et-Türki'ye ve defterdarlığı da İbn-i Hallalî'ye verdi. Ardından Antakya'ya yürüyerek şehri ele geçirip Yağısıyan'ı vali tayin etti.⁸⁶ Böylece Kuzey Suriye ve çevresi doğrudan Büyük Selçuklulara bağlanarak merkezden tayin edilen valiler tarafından yönetilir hale geldi. Hanoğlu Harun'un Kuzey Suriye'de görüldüğü 1063/1064'den itibaren yerel hanedanların hizmetinde veya onlarla mücadele içinde olan Selçuklular artık bölgeye tam olarak hakim oldular. Aksungur'un idaresinde Halep ve çevresi istikrarlı bir düzene kavuşarak ticaret canlandı ve halkın refah seviyesi yükseldi. Dolayısıyla uzun zaman süren karışıklık döneminin ardından Selçuklu idaresi altında halk rahat bir nefes aldı. Aksungur aynı zamanda çevrede akınlar, yağmalar ve fetihler yaptı. Mesela Efamiye yakınlarındaki Berzuye Kalesi'ni Ermenilerden aldı.⁸⁷ Böylelikle, bir süredir Anadolu ve Suriye bölgesinde meydana gelen olaylara müdahil olan Melikşah kardeşi Tutuş'un faaliyetlerini de gözetim altına almış oldu.⁸⁸

Melikşah'ın seferi sırasında Dımaşk'tan çıkamayan Tutuş, kardeşinin Ramazan Bayramı'nı geçirmek için Bağdat'a dönmesinden sonra Rebiyülevvel 480 (Haziran/ Temmuz 1087) Fatımilere ait Sayda ve Beyrut üzerine sefere çıkıp buraları fethetti. Böylece daha önce Fatımilerin elinde bulunan Lazkiye, Artartus, Trablusşam, Akka ve Yafa Selçukluların hâkimiyeti altına girdi.⁸⁹ Bunun üzerine Fatımiler Suriye üzerine sefer düzenleyip Nasir ed-Devle el-Cuyuşî komutasında büyük bir ordu hazırlayıp h. 482 (1089) yılında Filistin ve Suriye'nin sahil hattı boyunca harekete geçirip Sur kalesini muhasara ettiler. Akdeniz sahillerinde bir şehir olan Sûr'u⁹⁰ ele geçiren

-
- 85 Müslim'in ölümünün ardından Süleyman Şah'ın şehri ele geçirmesinden endişe eden Halep Muhafız kuvvetleri komutanı Hasan el-Huteylî ile iç kale idarecisi Salim bin Mâlik Melikşah'a bir mektup yazarak Süleyman Şah'ı şehirden uzaklaştırması kaydıyla şehri kendisine kayıtsız şartsız teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Salim bin Malik daha sonra Tutuş'a karşı da savunmasını sürdürmüştü, Malikşah'ın gelmesinin ardından taahhüdünü yerine getirmiştir. İbnü'l-Adîm, *Zühdet'ül-Haleb*, s. 58-62; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 120-129.
- 86 İbnü'l-Adîm, *Zühdet'ül-Haleb*, s. 60-63; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 136, 146; *Azîmî Tarihî*, s. 26; *Buğyat At-Talab*, s.73; *Abû'l-Farac Tarihî*, s. 334; *Mir'atü'z-Zamân*, s. 273; Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî Zeylî Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 12; Kıvamed-din Burslan, *Abbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 78; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 171.
- 87 Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî Zeylî Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 15-16; *Azîmî Tarihî*, s. 27; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 76.
- 88 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 240; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 119; İbnü'l-Adîm, *Zuhdet*, II, s. 101; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 172; Turan, *Selçuklular Tarihî*, s. 149; Kafesolu, *Melikşah Devri*, s. 94; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 390-391.
- 89 Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 392.
- 90 Sûr, (Arapça: صور Şûr, Fenike dili: Şur, İbranice: Tzor, Yunanca: Tyros, İngilizce: Tyre, Fransızca: our), Lübnan'ın Akdeniz kıyısında yer alan tarihi bir liman kentidir.

Fatimiler Sayda ve Beyrut istikametinde yollarına devam ettiler. Burayı ele geçirdikten sonra Filistin ile Suriye sahil bölgelerinin bir kısmına sahip olan Fatimiler Baalbek'e yürüdüler. Baalbek'i kan dökmeyen ele geçiren Fatimiler Dımaşk'ı da muhasara etmiş, ancak ele geçirememişlerdi. Ele geçirdiği bütün şehir ve kalelerindeki Selçuklu Türk emirlerinin tamamını hapseden Fatimi emiri Nasir ed-Devle Suriye ambarlarındaki bütün erzak ve mallara da el koydu. Fatimi istilası karşısında Sultan Melikşah'a bir mektupla müracaat eden Tutuş müdafaa tedbirlerini güçlendirmeye başladı. H. 483 (1090) yılında Melikşah, çevre emirlerine gönderdiği mektupla acilen Tutuş'un yardımına gitmelerini emretmiş, bunun üzerine de Haleb emiri Aksungur, Antakya hâkimi Yağısıyan ve Urfa hâkimi Emir Bozan Tutuş'un yardımına koşmuşlardır. Tutuş'un emrinde birleşen Selçuklu ordusu Humus'u muhasara ile ele geçirdi. 3 Recep 484 (22 Ağustos 1091) ise Trablusşam'ın Kuzeydoğusunda yer alan Irka kalesini fethettiler.⁹¹

Emirler daha sonra Gazi Ebu'l-Hasan İbn Ammar'ın idaresinde bulunan Trablusşam'ı muhasara ettiler. Ancak Gazi Ebu'l-Hasan Emir Aksungur ile gizlice görüşmelere başlayıp ona 30 bin altın vaat ederek şehrin muhasarasını kaldırmasını istedi. Ayrıca ona, kendisine şehrin Sultan Melikşah tarafından verildiğine dair sultanın menşurunu da gönderdi. Aksungur bu menşuru bahane ederek "*sultanın verdiği menşuru elinde bulunduran biri ile savaşmam*" diyerek Haleb'e döndü. Bunun üzerine diğer emirler de kendi ülkelerine geri döndüler. Emirlerin bu davranışlarına çok kızan Tutuş oğlunu Isfahan'a gönderip onları Sultan Melikşah'a şikayet ettiyse de bundan hiçbir netice alamadı.⁹²

Sultan Melikşah Abbasi halifesi Halife Muktedî Billah ile kızı Mahmelek Hatun'dan dolayı araları açılmış ve hatta Mahmelek Hatun geçimsizlik nedeniyle babasına şikayette bulunmuş, Bağdat'a bir heyet gönderen Sultan kızını ve torunu Cafer'i de aldırarak Isfahana getirtmişti. İşte bu gergin ortama bir son vermek ve hatta Sultanı bir hayli kızdıran Abbasi halifesini Bağdat'ı terk etmeye zorlamak amacıyla 1091/1092 yılında Bağdat'a gitti.⁹³ Melikşah'ın Bağdat'a ikinci gelişini ziyaret değil bir sefer olarak görmek esasen daha doğru olur. İbn Kalânîsî bunu doğrular mahiyette, "*Sultan*

91 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman*, s. 244; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 120; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 202-203; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 106; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mü'lûki Mısr ve'l-Kahire*, Kahire 1388, V, s. 132.

92 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 203'de bu hadiselerin h. 485-cu yılda (1092/3) cereyan ettiğini yazılmaktadır. Ayrıca bax. İbn Tağrıberdî, *Nücum*, V, s. 133; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 100-101; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 396.

93 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992, IX, s.74.

Melikşah İsfahan'dan Bağdat'a, Mısır'ı ele geçirmek amacıyla yöneldi. Sultan Bağdat'a birçok Türk beyini çağırarak onlarla yeni yapacağı fetihler hakkında görüşme yaptı."⁹⁴ demektedir. Melikşah'ın Mısır'a sefer düzenleyeceğini öğrenen Tâcü'd-Devle Tutuş 1092 yılının sonlarına doğru Sultan Melikşah'a itaatini arz etmek üzere Bağdat'a hareket etmek için Dımaşk'tan yola çıktı. Fakat Fırat ırmağının sağ sahilinde yer alan Hit kasabasına geldiğinde Sultan Melikşah'ın vefat haberini aldı.⁹⁵ Tutuş burada kendisini Büyük Selçuklu Devleti sultanı ilan edip adına hutbe okutturdu.⁹⁶

Bu andan itibaren "Büyük Sultan" olma yolunda faaliyete girişen Tutuş, Melikşah'ın idaresindeki tüm ülkelere hâkim olmak amacıyla Dımaşk'a dönerek bütün kuvvetlerini bir araya getirdi. Sultan Melikşah'ın vefatından sonra daha önce araları açılmış olan Emîr Aksungur ile Bozan ve Yağsıyan da itaatlerini arz edip onun sultanlığını tanıdılar.⁹⁷ Böylece gücünü iyice pekiştiren Tutuş, Fâtımîler'in elindeki şehirleri geri alma işini şimdilik erteleyerek, kendisi için daha büyük önem taşıyan Selçuklu büyük tahtını ele geçirme faaliyetine devamla, Azerbaycan istikametinde harekete geçerek önce Musul 'Ukaylîlerinin elinde bulunan Rahbe şehrini hâkimiyeti altına aldı (Şubat 1093).⁹⁸ Ardından el- Cezîre'nin önemli şehirlerinden Rakka'yı ve nihâyet Nusaybin'i ele geçirdikten sonra Musul üzerine yürüdü. Buranın hâkimi İbrâhim b. Kureyş, Tutuş adına hutbe okutmayı reddetmişti.⁹⁹ Musul hâkimi İbrahim b. Kureyş'in Musul'u Tutuş'a teslim etmemesi üzerine aralarında Musul yakınında el- Mudayya mevkiinde yapılan savaşı Tutuş kazandı ve başta İbrâhim b. Kureyş olmak üzere pek çok Arap emîri öldürüldü, hatta mescitlere gizlenenleri dahi affetmedi. Musul'u tamamıyla yağma ettiren Tutuş şehri ele geçirip Muhammed İbn Şeref ed-Devle'ye verdi.¹⁰⁰ Ali Sevim'in de dediği gibi; "Kuzey Suriye'nin iki önemli şehirleri

94 İbn Kalânîsî, *Tarihu Dımaşk*, thk. Süheyl Zekar, Dımaşk, M.1983/H.1403, s.200.

95 Sultan Melikşah Bağdat'ta bulunduğu sırada bir gün ava gitmişti. Hastalandı ve öldü. Öldüğünde 37 yaşındaydı.

İbnü'l Cevzî, Melikşah'ın ölümüyle ilgili üç görüş nakleder: Birincisi, av etinden yedi, sonra hacamat yaptırdı, nefesi kesildi ve öldü. İkincisi hummaya (ateşli hastalık) yakalandı ve öldü. Üçüncüsü zehirlendi. (İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 74). İbn Hallikan, Melikşah'ın av etinden yedikten sonra hastalanıp, kan çıkarmaya başlayarak öldüğünü nakleder. Ebu'l Fida ise sultanın ateşli hummadan öldüğünü rivayet eder. (İmadüddin İsmail b. Ali Ebu'l Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l Beşer*, Kostantiniyye, tsz., IV, 374; İbn Kalânîsî, *Tarihu Dımaşk*, s.200).

96 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 219; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s.396.

97 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 106-108; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.219-220; *Urfa'lı Mateos Vekayinamesi*, s. 180.

98 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 107; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.220.

99 H. Dokdemir, "Suriye Selçukluları Hükümdârı Tâcü'd- Devle Tutuş'un (1062 – 1095) Dönemi Ve Faaliyetlerine Bakış", *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2021, 7(40): ss.1015-1020.

100 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s.221; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 122; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 107-

Halep ve Antakya ile Urfa'yı, buraları ellerinde tutan Aksungur, Yağusıyan ve Bozan'ı kendisine tabi eden, bütün Suriye ülkesini hâkimiyeti altında birleştiren Tutuş, bu emirlerin yardımı ile Rahbe, Rakka, Nusaybin ve sonunda Musul şehir ve etrafını ellerine geçirmek suretiyle kısa zaman zarfında hâkimiyet sahasını genişletti."¹⁰¹

Musul'a sahip olduktan sonra Tutuş, Halife Muktedi Biemrillah'a bir elçi gönderip sultan olarak adına hutbe okutulmasını istedi. Büyük Selçuklular'ın Bağdat şahnesi Sa'düddeve Gevherâyîn¹⁰² (ö. 493/1100) elçinin teklifini uygun görse de Halife bunun için bir takım şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlar arasında; Horasan ve diğer şehirlere hükümdar olarak bütün İslam alemine sahip olması, yeğenlerinden hiçbirinin ortaya çıkıp sultanlık iddiasında bulunmaması, İsfahan'daki devlet hazinesine sahip olması. Tutuş'un bu üç şartı yerine getirdiği taktirde onun adına hutbe okutabileceğini bildiren Halife, başka bir deyişle Selçuklu tahtındaki saltanat kavgasını derinleştirmek istiyordu.¹⁰³ Halife bunun dışında birtakım isteklerde de bulundu. Tutuş'a; "hizmette sınırı aşma, bana karşı her daim yumuşak ve itaatkâr ol, eğer beni dinlemezsen seninle savaşırım." şeklinde ona haber gönderse de Tutuş bu sözler karşısında sükunetini korumuştur.¹⁰⁴

Musul'dan sonra Tacî'd-Devle Tutuş, Arap asıllı Cüheyriiler sülalesinde Ebu'l-Hasan İbn el-Kâfi'nin elinde bulunan el-Cezire'yi¹⁰⁵ ve yine Arap asıllı başka bir sülale Mervaniler'den de Diyarbekir'i alıp, buraları kendisine bağladı.¹⁰⁶ Bundan sonra Tutuş Azerbaycan'a giderek Tebriz'e ulaştı. Melikşah'ın yerine tahta geçen Berkyaruk bu sırada Rey'de idi. Berkyaruk'un tahta geçmesi Tutuş taraftarları arasında bölünmeye neden oldu. Emir Aksungur Emir Bozan'a; "Biz Tutuş'a vefat eden Sultan Melikşah'ın tahta geçecek bir oğlunun ortaya çıkmadığını göverek tâbi olmuştuk. Şimdi ise Berkyaruk taht iddiasında bulunmaktadır. Biz onunla birlik olup hizmetine girmeliyiz." demiştir. Bunun üzerine Emir Aksungur ile Emir Bozan Tutuş'tan ayrılıp,

108; *Urfalı Mateos Vakayinamesi*, s. 181; Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü*, s.416.

101 Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü*, s. 418.

102 Türk asıllı gulâm emirlerdendir. Hûzistanlı bir kadının gulâmı iken Büveyhiler'den Irak hâkimi Ebû Kâlicâr tarafından satın alınmış, onun ölümünün ardından oğlu el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz'un hizmetine girmiştir. 447'de (1055) Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'in el-Melikü'r-Rahîm'i hapsedmesi üzerine efendisiyle birlikte kalmayı tercih etmiştir. Efendisi 450'de (1058) ölünce Alparslan'ın hizmetine girdi. Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan'ın maiyetinde yer aldı. Daha sonra Ay Tegin es-Süleymânî azledilince Bağdat şahneliğine tayin edildi (464/1072). (Aydın Usta, "Sa'düddeve Gevherâyîn", *DİA*, C. I, s.477.)

103 Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Ele geçirme Teşebbüsü*, s. 419.

104 İbn Tağrıberdi, *Nücum*, V, s. 137-138.

105 Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*. VII/509-511.

106 Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 400.

Berkyaruk'un tarafına geçtiler.¹⁰⁷ İki büyük Türkmen emirinin Tutuş'tan ayrılması üzerine Berkyaruk ile savaşı göze alamayan Tutuş, Tebriz'den Diyarbekir'e döndü. Zilkade 486 (Kasım-Aralık 1093) yılında ise Dımaşk'a gitti.¹⁰⁸

Berkyaruk amcasının Suriye'ye dönmesi üzerine ülke dahilindeki işleri tanzim etme fırsatı yakaladı. Tutuş ise Dımaşk'tan Hama'ya hareket etmiş ve burada Antakya hâkimi Yağısıyan ona katılmıştır. (Rebiülevvel 487/Mart-Nisan 194). Nisan 1094 yılında Asi ırmağını geçen Tutuş Maarretünnuman yakınlarındaki Tell-Menas kalesi etrafında ordugâh kurdu.¹⁰⁹ Emir Aksungur da aldığı yardımla birlikte ordusunu güçlendirerek Tutuşla savaşıcak güce erişti. İki ordu Haleb'in yedi fersah yakınlarında bulunan Sebin'de karşı karşıya geldiler. İbn Adim'in verdiği bilgiye göre, savaş zamanını Aksungur kendi münecciminin tayin ettiği zamanda ve saatte başlatmış ve atına binerek Tutuş üzerine hücumla geçmiştir. Ancak savaş esnasında Emir Bozan ile Berkyaruk'un gönderdiği ordunun başında yer alan Kür Boğa savaşa katılmadığı gibi, Aksungur'un yanında yer alan Abukoğlu Yusuf da Tutuş tarafına geçmiştir. Tabi bu durumda Aksungur, İbnü'l-Esir'in de dediği gibi "bir lahza bile mukavemet gösteremedi."¹¹⁰ Neticede Aksungur mağlup olup esir düştü. Tutuş, esir aldığı Aksungur dahil 14 emiri idam ettirdi.¹¹¹

Aksungur'un mağlup olduğunu gören Emir Bozan ile Kür Boğa Haleb'e kaçıp şehrin müdafaa tedbirlerini arttırdılar. Tutuş'un Haleb'i muhasaraya aldığı sırada şehirde ihtilaf çıkmış ve bir grup muhafızın şehrin Antakya kapısını Tutuş'a açması üzerine Haleb teslim olmuştur. Haleb'i ele geçiren Tutuş, Emir Bozan'ı idam ettirmiş, Emir Kür Boğa'yı ise Humus kalesinde zindana attırmıştır. Böylece Tutuş, Berkyaruk karşısında bu zaferle hem savaşı kazanmış hem de psikolojik üstünlük sağlamıştır.¹¹²

Haleb'de çok kalmayan Tutuş, yeğeni ile girmiş olduğu saltanat mücadelesine bir son vermek için Harran, sürç, Urfa ve Diyarbekir'i ardi

107 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 222; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 108-109; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s.134; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 181.

108 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 109-110; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 124; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 181; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 402.

109 İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 124; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 110-111; Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Elegeçirme Teşebbüsü*, s. 423-424.

110 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 232.

111 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 126, 130, 137, 140, 144-145, 147; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 112; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 126; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 232; C. Alptekin, "Aksungur", *DİA*. İstanbul 1986, C. 2, ss.296.

112 İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 110-118; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 126; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 232; *Urfalı Mateos Vekayinamesi*, s. 182-183; Kafesoğlu, "Kür-Boğa", İ.A.; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 405; Sevim, *Tutuş'un Saltanatı Elegeçirme Teşebbüsü*, s. 427.

ardına ele geçirip yönünü Isfahan'a dönmüştür. Burada Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun kendi oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak için Berkyaruk'a karşı isyan başlatmış ve Tutuş ile evlenerek bu emeline nail olmak amacıyla onu beklemekteydi. Tutuş Isfahan'a ulaşabilmek için Diyarbekir'den Ahlat'a, buradan da Azerbaycan'a gelmiş ve Hemedan'a hareket etmiştir. Hemedan'da Tutuş ile görüşmek için yola çıkan Terken Hatun yolda hastalanarak geri dönmek zorunda kalmış ve Ramazan 487 (Eylül-Ekim 1094) yılında vefat etmiştir.¹¹³ Ordugâhını Isfahan'da kuran Tutuş, kendi emirlerine güvenemediği için o sırada Dımaşk'ta bulunan oğlu Rıdvan'ın ordusuyla kendisine katılmasını beklemeye başladı. Sultan Berkyaruk ise Terken Hatun'un ölüm haberini alır almaz Nüsaybin'den süratle hareket ederek Erbil'e gelip buradan Isfahan yönüne harekete geçmiştir. Bu sırada Hemedan'da bulunan Tutuş'a da 9 fersah mesafede idi. Berkyaruk'un geldiğini haber alan Tutuş, Abukoğlu Yusuf komutasında bir bölük askeri ona karşı göndermiş ve Abukoğlu Yusuf da Berkyaruk'un askerlerini darmadağın etmiştir. Bu mağlubiyetten sonra Isfahan'a kaçan Berkyaruk burada kardeşi Mahmud tarafından çok iyi karşılanmış olsa da daha sonra tutuklanarak zindana atılmıştır. Ancak Mahmud'un çiçek hastalığından ölmesi üzerine Isfahan'da bulunan devlet ileri gelenleri ve emirler Berkyaruk'u zindandan kurtarıp yeniden sultan ilan ettiler (Şevval 487/Eylül 1094).¹¹⁴

Ancak Sultan Berkyaruk'un da sağlık durumu pek iyi durumda değildi. Tam bu sırada Emir Ahur isimli bir komutan Tutuş'u kandırarak ona ihanet etti ve Tutuş'un yanından kaçıp Cerbazakan'a gitti ve buradan da Isfahan'a gelerek Tutuş hakkında Berkyaruk ve emirlerine kıymetli malumatlar verdi. Bunun üzerine Tutuş, önce Cerbazakan'ı yağmalamış, Muharrem 488 (Şubat 1095) yılında ise Rey şehrini işgal etmiştir. Irak ve Horasan emirlerinin orduları ile birlikte Berkyaruk'a katılmaları üzerine Sultan'ın ordusu 30 bine çıkmış ve bu güç ile Berkyaruk Rey'e hareket etmiştir. "Suriye, Irak, el-Cezire, Diyarbakır ve Azerbaycan'a kadar olan bölgeleri ele

113 İmamaddin al-Katib al-İsfahani, *Zubdet al Nusra va Nuhbat al-Usra- Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Türkçeye çev: Kıvameddin Burslan), TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 52-53; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden 1921, s. 134 (aynı eserin çevirisi: çev.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1957, s. 131); Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ut-Tevârih*, haz.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1960, s. 49; Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, İran 1339, s. 437; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 240; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl*, s. 127; İbnü'l-Adim, *Zubdet*, II, s. 118; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname-I*, Haz. Erdoğan Merçil, Tecüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s.140-141; G. Ö. Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, İstanbul 2011, C. 40, s. 510; Nurullah Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, c. 10, sayı: 20, ss. 211-219; G. Sutaç, "Büyük Selçuklu Devletinde Kadın ve Siyaset: Terken Hatun Örneği", *Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştay*, İçdir, 9 Haziran 2018: ss.307-340.

114 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, s. 234, 245; Hamdullah Mustevfi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, s. 240-241.

geçirerek, Hemedan ve Rey'i alarak Cerazakan'da 30 bin kişilik bir orduyla Tutuş'a saldırmıştır. Tutuş, 17 Sefer 488'de (26 Şubat 1095) askerlerinin Berkyaruk tarafına geçmesi sonrası yenilmiştir. Rivayete göre Sungurca adlı Aksungur'un adamlarından biri beyinin intikamı almak için Tutuşun başını gövdesinden ayırarak 17 sefer (26 Şubat 1095) 488'de öldürülmüştür. Urfalı Mateos'a göre ise; Berkyaruk'un askerlerinden biri ilerleyip kılıcıyla onun başını kesmiştir.¹¹⁵ Böylece Berkyaruk'un saltanatı sağlamlaştırmıştır." İbnü'l Esir'in yorumuna göre:

*"Allah bir işin vukuunu dilerse sebeplerini de hazırlar. Daha dün amcası Tutuş karşısında mağlup olup az sayıdaki adamlarıyla İsfahan'a giden Berkyaruk'u kimse takip etmemişti. Şayet yirmi süvari onu takip etmiş olsaydı onu mutlaka yakalayacaklardı. Çünkü İsfahan kapısında birkaç gün beklemişti. Daha sonra İsfahan'a girince emirler onun gözlerine mil çekmek istediler. Tam bu sırada İsfahan'a girişinin ikinci günü kardeşi Mahmut'tan bulaşan hastalıklardan (çiçek ve daha sonra menenjitten) kurtulmuştur. Amcası karşısında mağlup olup İsfahan'dan ayrılıncaya kadar dört ay geçmiş geçtiği halde amcası Tutuş hiçbir faaliyette bulunmadı. Şayet Berkyaruk ve kardeşi Mahmut hasta iken onun üzerine (İsfahan'a) yürümüş olsaydı hiç şüphesiz ülkeye hâkim olurdu"*¹¹⁶ diyerek bunun Allah'ın bir takdiri olduğunu ifade etmiştir.

Rey savaşında Tutuş'un kesilen başı Bağdat'a gönderilmiş ve burada "*Hazairü'n-Riüsa*", yani başlar hazinesine konulmuştur. Bedeni ise babası Sultan Alparslan'ın Merv'deki türbesine gömülmüştür.¹¹⁷

Sonuç

Suriye Selçuklu Devleti'nin banisi olan Tacü'd-Devle Tutuş, "*Büyük Sultanlık*" tahtı uğrundaki mücadelesini kaybederek öldürüldüğünde yerine varis olarak Rıdvan ve Dukak isimli iki oğlunu bırakmıştır. Ancak Tutuş'un ölümünden sonra Suriye Selçuklu Devleti parçalandı. Tutuş'un evlatlarından biri Dımaşk'ı, diğeri ise Haleb'i ele geçirerek kendi melikliklerini kurdular. Buna göre de Tutuş'tan sonraki Suriye Selçuklular Devleti Haleb ve Dımaşk melikliklerine ayrılmıştır. Dımaşk Selçuklu Melikliği Dımaşk atabeyleri Tuğtekinliler'in tesiri altında olduğundan onların tarihi Tuğtekinliler tarihi ile birlikte anılmaktadır.

115 er-Ravendi, Rahatü's-Sudur, s.140; el-Azimi, el-Azimi Tarihi, s.29; *Urfalı Mateos Vâkayinamesi*, s.183; A. Sevim, "Tutuş", *DİA*, C. XII/2, 134-137; A. Özyaydn, "Berkyaruk", *DİA*, 1992, C. III, 514-516.

116 İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, X. S. 207-208.

117 Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 410-411.

Kaynaklar Tutuş'un çok güçlü Selçuklu Sultanlarından biri olduğunu kaydederler. Eğer Rey savaşında hayatını kaybetmeseydi, Büyük Selçuklu Devleti'ni idare etmek için Berkyaruk'tan daha ciddi ve kabiliyetli bir kişiliğe sahipti. Onun çok sert tabiatlı olması emrindekileri de korkutmaktaydı. Ancak tutuş kendine sadık adamları her zaman korumuş ve mükâfatlandırmıştır. Tutuş'un Türk tarihindeki en büyük hizmeti Suriye, Filistin ve bir çok Arap toprakları üzerinde Selçuklu-Türk hâkimiyetini kurması ve bu coğrafyaların bin yıldan fazla Türklerin idaresinde kalmasının banisi olmasıdır. Onun devrinde Suriye ve Filistin topraklarına çok fazla Türkmen-Oğuz boyu gelip yerleşmiş ve bu topraklar Türk yurdu haline gelmiştir. Tutuş eğer Büyük Selçuklu tahtını eline geçirmiş olsa idi, hiç şüphesiz Selçuklu Devleti Melikşah'tan sonra daha güçlü bir hükümdarın eline geçmiş olacaktı.

KAYNAKLAR

- Ağırakça, A. “İhşidiler”, *DİA*, C. 21, ss. 551-553.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname-I*, Haz. Erdoğan Merçil, Tecüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l-Abbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK. Yayınevi, Ankara 2000.
- Alptekin, C. “Aksungur”, *DİA*. İstanbul 1986, C. 2, ss.296.
- Ayan, E. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler* (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), yay. ve çev. A. Sevim, Ankara 1988.
- Bezer, G. Ö. “Müslüm b. Kureyş”, *DİA*. C. 32, s. 94-95.
- Bezer, G. Ö. “Terken Hatun”, *DİA*, İstanbul 2011, C. 40, s. 510.
- Bosworth, C. Ed, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar ve Kronolojik Soykütüğü*, Türkçe tercüme: H. Canlı, İstanbul 2005.
- Bulduk, A. *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- Cahen, Cl. “Atsız b. Uvak”, *EI*, C.1, Leiden, 1986, s.750.
- Çekiç, A. “Selçuklulardan Eyyûbîlere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır'ın Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2018 Cilt:1 Sayı: 1, ss.119-138.
- Çelik, A. *Fâtımîler Devleti Tarihi* (909-1171), TTK. Yayınları, Ankara 2018.
- Daftary, F. *A Short History of the Ismailis*. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press 1998.
- Dokdemir, H. “Suriye Selçukluları Hükümdârı Tâcü'd- Devle Tutuş'un (1062 – 1095) Dönemi Ve Faâliyetlerine Bakış”, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2021, 7(40): ss.1015-1020.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Çev. A. Şener) İstanbul 1983.
- Ebu'l Fida, İmadüddin İsmail b. Ali Ebu'l Fida, *el-Mulhasar fi Abbâri'l Beşer IV*, Kostantiniyye, tsz.
- Ed-Dişrâvî, Ferhât, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, (Arp. Çev., H. es-Sâhilî), Beyrut 1994.
- el-Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, çev. K. Burslan, Ankara 1943.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967.

- Elçibey, E. "IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü", çev. M. Kemaloğlu, *Gümüüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 6 Haziran 2012, ss.104-120.
- Elçibey, E. *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Türkçe Yay. Hazırlayanlar: F. Gazenferoğlu – S. Akın, İstanbul 1997.
- el-Ezdî, Ali b. Zafır, *Abharu'l devleti'l Hamdaniyye: Hamdaniler*, thk. Temime Ravvaf, trc. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011.
- el-Gâmidî, M. Ali Üdeh, *Bilâdü's-Şâm*, (baskı yeri yok), 1404/1984, (el-Mektebetü'l-Faysaliyye).
- el-İsfahani, İmamaddin al-Katib el-İsfahani, *Zubdet al Nusra va Nuhbat al-Ustra Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Türkçeye çev: Kıvameddin Burslan), TTK Basımevi, Ankara 1999.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatu's-Sudür ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden 1921, (aymı eserin çevirisi: çev.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1957.
- Ertaş, K. "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rollerini", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, ss, 63-84.
- Eymen, F. S. "Efdal bin Bedrü'l-Cemali ve Fatımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddin-i Eyyübî Sempozyumu* (23- 24 Kasım 1996 Diyarbakır), (1997): 138-152.
- Gavanime, Yusuf D. "el-Efdal b. Bedrü'l-Cemâli ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü" (çev. Abdülkerim Özeydin), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 13, ss. 138-154, İstanbul 1987.
- Gökhan, İ. "İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), ss. 255-269.
- Gökhan, İ. "Sultan Melikşah Zamanında Suriye Üzerine Selçuklu-Fatımi Mücadelesi", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013) ss.92-108.
- Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Cilt: I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayını, 3. Baskı, Ankara 1999.
- İbn Halikan, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim İbn Halikan, *Vefeyâtü'l-A'yân V*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 2009.
- İbn Kalânisi, *Taribu Dimaşk*, thk. Süheyl Zekar, Dimaşk, M.1983/H.1403.
- İbn Tağrıberdî, Cemalüddin Ebü'l-Mehâsin Yüfuf (ö. 597/1201), *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XVII, Darul Kütübil İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbni Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* XII, (Büyük İslâm Tarihi) çevr. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.

- İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem IX*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbnu'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnu'l Adim Bugyetü't-taleb fî Târihi Haleb (Seçmeler)*, A. Sevim nşr, TTK. Ankara 1989.
- İbnu'l-Adim, *Zübdet'ül-Haleb min Târihi Haleb'de Selçuklular; Seçme, Tercüme ve Değerlendirme*: Ali Sevim, TTK Yayını, Ankara 2014.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih VIII*, Trc. Abdülkerim Özaydın vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1985.
- İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyl Tarih Dimaşk*, nşr: H. F. Amedroz, Leyden 1908.,
- İbnu'l-Müeyesser, *Abhâr Mısr*, yay. E. F. Muhammed, Kahire 1981.
- İbnu'ş-Şihne Ebü'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafi el-Halebî, *ed-Dürrü'l-müntebâb fî târihi memleketi Haleb*, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Dimaşk 1983.
- Kafesoğlu, İ. "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, Cild XIII'den ayrı basım.", Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1958.
- Kafesoğlu, İ. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Karaarslan, Nasuhi Ü. "Hamdâniler", *DİA*, C. XV, s. 446.
- Karakuş, N. "Kudüs Fatihî Atsız b. Uvak Et-Türki", *Diyanet İlmî Dergi*, 58 (2022): ss.1207-1230.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, I. (Yayına Haz. Ş. H. Akalın), TTK. Yayınevi, Ankara 2008.
- Keyyali, S. *Seyfüddeve ve asrû'l-Hamdâniyyin, el-Matbaatü'l-Hadise*, Haleb 1939.
- Kitapçı, Z. "İslamın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı: 112, Yıl: X, Şubat Ankara 1972, ss.209-221.
- Kitapçı, Z. *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler* (2 Cilt Takım) (Ciltli), Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- Koca, S. "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin ve Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.22 (Güz 2007), s.10-11.
- Koprman, K. Y. "İhşidiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VI, Çağ Yay, İstanbul 1987, s.181-221.
- Köymen, M. A. *Alparslan Vê Zamani*, İstanbul 1972.
- Kuşçu, A. Dudu, "Türkiye-Filistin Kardeşliğinde Tarihi Bellek; Selçuklular Döneminde Filistin", *Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi*, 20-22 Ekim 2017, Tam Metin Bildiri Kitabı, Novotel Konya, ss.1-10.

- Mâcid, Abdü'l-Mün'im, *Zubûru'l-Hilâfeti'l-Fatûmiyye ve Sukûtuba fî Mısr*, Kahire 1994. Makrizî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Abbâri'l-Eimmeti'l-Fâtûmiyyîn el-Hulefâ* (Thk., C. eş-Şiyâl), C. I-II, Kahire 1948.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel I*, yay. ve çevr. A. Öngül, İzmir 2000.
- Öngül, A. *Selçuklular Tarihi I*, Çamlıca Basım Yayın, 2014.
- Özaydın, A. "Berkyaruk", *DİA*, 1992, C. III, 514-516.
- Özkuyumcu, N. "İhşîdiler", *Türkler*, C.V, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2005, ss.39-59.
- Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, haz.: Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1960. Kazvinî, Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, İran 1339.
- Sadrüddîn Hüseyinî, *Abbâriü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çevr. N. Lugal, Ankara 1943.
- Sevim, A. "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin", *Makaleler*, Cilt 1, Ankara 2005.
- Sevim, A. "Atsız b. Uvak", *DİA*, C. 4, 1991, s. 92.
- Sevim, A. "(Sıbt İbnü'l-Cevzî), Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, (2000), XX, 32.
- Sevim, A. "Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Bellekten*, C. XXVI, Sayı:101, 1961, ss. 119-146.
- Sevim, A. "Atsız b. Uvak", *DİA*. IV, 1991, ss. 92-93.
- Sevim, A. "Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri: Han-oğlu Harun", *Bellekten*, Nisan 1979, c. XLIII, Sayı: 170, s. 365-380.
- Sevim, A. "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Erdem*, Sayı:26, 1996, ss.789-792.
- Sevim, A. "Suriye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1988, c. VII, s. 363-364.
- Sevim, A. "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Bellekten*, C. XXVII, Sayı: 107, 1963, s. 411-413.
- Sevim, A. "Tutuş", *DİA*, C. XII/2, 134-137.
- Sevim, A. Kutalmışoğlu Süleymanşah, TTK. Yayınları, Ankara 1990, s. 36.
- Sevim, A. *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.
- Seyyid, Eymen F. *ed-Devlet'ül-Fatûmiyye, ed-Dariü'l-Mısrıyetü'l-Lübniyye*, Kahire 1992.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan II* (ter.: A. Sevim, Makaleler), Ankara 2005.
- Sobernheim, M. "Müslim b. Kureyş", *İA*, VIII, ss.822-823.

- Sutay, G. “Büyük Selçuklu Devletinde Kadın ve Siyaset: Terken Hatun Örneği”, *Uluslararası İslam ve Kadın Çalıştayı*, Iğdır, 9 Haziran 2018: ss.307-340.
- Sümer, F. “Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri”, *SAD*, IV (1975). s. 197.
- Sümer, F. “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 43, (1986), s.135.
- Sümer, F. “Yıva Oğuz Boyuna Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, IX, ss. 151-166.
- Sümer, F. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II*, İstanbul 1999.
- Şeşen, R. “Cezire”, *DİA*. VII/509-511.
- Tağrıberdî, Ebül-Mehâsin Cemâlüddîn Yusuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbügavî ez-Zâhirî, *en-Nücumü'z-zâhire fi milûki Mısr ve'l-Kahire* V, Kahire 1388.
- Turan, L. *Suriye ve Filistin Fatihî, Selçuklu Meliki el-Melikü'l-Muazzam Atsız b. Uvak*, Fenomen Yayıncılık, İstanbul 2022.
- Turan, O. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- Türlüçü, S. “Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümelere”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, ss.291-334.
- Tyerman, Christopher, *God's War: A New History of the Crusades*, Cambridge: Belknap Press 2006.
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Yayınevi, Ankara 2019.
- Usta, A. “Sa'düddevlle Gevherâyîn”, *DİA*, C. I, s.477.
- Yazar, N. “Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, c. 10, sayı: 20, ss. 211-219.
- Yazılıtaş, N. “Fâtîmî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2005), 189-210; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah, İstanbul 1973, s.21.
- Yazılıtaş, N. *Fatimî Devleti'nde Türkler*, TTK yayınları, Ankara 2009.
- Yıldız, H. D, “İhşidiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1987, c. VI, s. 182-222.
- Yiğit, H. “Artuklu Hâkimiyetine Kadar Kuzey Suriye'de Selçuklular”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül - Ekim 2018, Cilt: 120, Sayı: 236, ss.113-132.
- Yiğit, H. “Türkiye Selçuklu Devlet Erkânı İçinde Gayritabii Ölümler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Nisan 2017, İstanbul 2017, s. 170-171.
- Yinanç, M. H. *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I. Anadolu'nun Fethi, TTK. Yayınları, Ankara 2020.

Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Cibâl Bölgesi

Mustafa Aylar¹

Özet

IX.-X. yüzyılda İslâm dünyasında coğrafya ilminin gelişmesi ile birlikte Müslüman coğrafyacılar, başta İslâm coğrafyası olmak üzere o dönemin ülkeleri, bölgeleri, şehirleri hakkında bilgi veren önemli eserler kaleme almışlardır. VII. yüzyılda Arap-İslâm hâkimiyetine geçen İran coğrafyası, Müslüman coğrafyacıların eserlerinde mühim bir yer tutmaktadır. Müslüman coğrafyacılar tarafından batıda Mezopotamya'dan doğudaki büyük İran çölüne doğru uzanan ve dağlık olması nedeniyle coğrafyacılar tarafından dağlar anlamında tavsif edilen Cibâl bölgesi müelliflerin eserlerinde detaylı bir şekilde irdelenmiştir. Bu bölge Rey, Hemedân, İsfahan, Kirmanşah gibi Eskiçağ ve Ortaçağ'da önemli bir yere sahip şehirlerin yanında mezkûr şehirlere nazaran daha küçük -ancak ehemmiyeti büyük- birçok şehre ev sahipliği yapmıştır. Bu çalışmada, başta Ortaçağ İslâm coğrafyacılarının eserleri esas alınarak Cibâl bölgesi hakkında verilen bilgiler derlenip bir değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Giriş

Arapça dağlar anlamına gelen Cibâl (جبال), dağ manasındaki Cebel (جبل) kelimesinin çoğuludur. Bu isim, dağlık bir alan olan bölgenin coğrafi durumuyla tutarlıdır. İslâm'dan evvel Cibâl bölgesine Mâh veya Mâd bazen de Pehle adı verildiği anlaşılmaktadır.² Müslüman müelliflerden İbn Nedîm (ö. 385/995 [?]), bölgeden Pehleviyye;³ İbn Hurdazbih (ö. 300/912-13) ise Bilâd-ı Pehleviyyîn olarak bahsetmektedir.⁴

1 Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Ortaçağ ABD, mustafaaylar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5536-283X

2 Hüsrev Hüsrevî, "Cibâl", *Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm*, C. IX, Tahran 1384, s. 537.

3 İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî, *el-Fibrîst*, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dârü'l-Mearife, Beyrut 1417, s. 24.

4 İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah, *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, çev. Murat

Ancak Cibâl adının kullanımı sonraki dönemlerde terk edildi ve Selçukluların hüküm sürdüğü XII. yüzyılda Arapların Aşağı Mezopotamya olan eski Irak'tan ayırmak üzere hatalı bir isimlendirmeye İran Irak'ını ifade eden Irak-ı Acem olarak anılmaya başlandı. XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklular İran'ın tüm batı bölgelerini fethettiklerinde ve bundan kısa bir süre sonra da Hemedan'ı başkent yapıp nüfuzlarını ve fetihlerini Abbasi halifeliğinin merkezi olan Mezopotamya'ya kadar genişlettiklerinde, halifelik makamından "Irakeyn Sultanı" ünvanını aldılar. Bu ünvanın, yani ikinci Irak'tan kastın Cibâl eyaleti, yani Selçuklu hükümdarlarının merkezinin olduğu yer olduğu anlaşıldı. Dolayısıyla bu Irak'ı asıl Irak'la karıştırmamak için insanlar buraya "Irak-ı Acem" dediler.⁵ XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Cibâl bölgesinin Irak-ı Acem olarak adlandırılmasının yanlış olduğunu belirterek bu adlandırmanın yeni olduğunu ve geçmişte böyle bir kullanım olmadığını ifade etmiştir.⁶ Zekeriyâ Kazvîni (ö. 682/1283), Cibâl kelimesini kullanarak buranın Farsça'da dağlar anlamına gelen Kûhistân olarak da adlandırıldığını belirtir.⁷ Ancak XIV. yüzyıla geldiğimizde artık Cibâl adının artık kullanılmadığı görülmektedir. Abdülhakk Bağdâdî, bölgeyi açıklarken buranın Iraku'l-Acem diye bilinen bölgenin özel adı olduğunu,⁸ Ebû'l-Fidâ ise halk arasında bu bölgeye Irak-ı Acem dendiğini belirtir.⁹ XIV. yüzyılın önemli coğrafyacılarından Hamdullah Müstevfi ise Cibâl yerine Irak-ı Acem adını kullanması¹⁰ artık Cibâl adının terkedildiğini göstermektedir.

1. Coğrafi Durum

Bölgenin coğrafi konumu hakkında İslâm müellifleri birbirine yakın bilgiler vermektedir. Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) bölgeyi; "Bağdat'tan Cebel'e, Azerbaycan'a, Kâzvin'e Zencan'a, Kûm'a, Isfahan'a, Rey'den Taberistan'a, Cürcan'a, Sicistan'a ve Horasan'a doğru olan yerler ile Horasan'a, Tibet ve

Ağarı, İstanbul 2008, s. 56.

5 Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge 1930, s. 185-186.

6 Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, Dârü Sâdr, Beyrut 1995, s. 99.

7 Zekeriyâ Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed, *Asâri'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dârü Sâdr, Beyrut 1998, s. 341.

8 Safiyüddîn Abdülmümin b. Abdülhakk El-Bağdâdî, *Merâsidi'l-İttılâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Vê'l-Bikâ*, C. I, çev. H. İbrahim Gök, TTK, Ankara 2014, s. 353.

9 Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ali, *Takvimü'l-Büldân*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniye, Kahire 1427, s. 469.

10 Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Guy Le Strange, London-Leiden 1915, s. 51.

Türkistan yolundan komşu olan bölgelerdir"¹¹ şeklinde tanımlamaktadır. İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra)'ye göre Cibâl, Mâh-ı Kûfe (Dinever) ve Basra'dan başlar, doğusunda Horâsân Çölü, Fars, İsfahan ve Huzistan'ın doğusu ve sınırları; batısında Azerbaycan ve sınırları, kuzeyinde Deylem hududu, Kazvîn ve Rey ve güneyinde Irak ve Huzistan bulunur. Kazvîn, Rey, Ebher ve Zencân, Deylem bölgesinde bulunurlar ve Cibâl'i yay gibi keserler.¹² Eserini İstahrî'den sonra telif eden İbn Havkal'ın verdiği bilgiler İstahrî'ye çok yakındır. Müellife göre Cibâl'in doğusunda Horasan Çölü, Huzistan, Fars ve İsfahan'ın doğu sınırları; batısında Azerbaycan; kuzeyinde Deylem, Kazvîn ve Rey ve güneyinde Irak ve Huzistan'ın bir kısmı bulunur. Rey, Kazvîn, Ebher ve Zencân Cibâl'den ayrılarak Deylem bölgesine dâhil olur.¹³ 372 (982-83) yılında yazılan *Hudûdü'l-Âlem*'e göre Cibâl eyaletinin doğusunda Pârs sınırlarının bazı kesimleri, Kerkes Dağı Çölü ve Horasan'ın bazı kesimleri; güneyinde Horasan sınırları; batısında Irak ve Azerbaycan sınırlarının bazı kesimleri; kuzeyinde Deylemân Dağları bulunmaktadır.¹⁴ XIII. yüzyıl müelliflerinden Yakût el-Hamevî (ö. 626/1229)'ye göre bölge İsfahân, Zencân, Kazvîn, Hemedân, Dinever ve Karmîsîn (Kirmânşâh) ve Rey arasında bulunmakta olup büyük şehirlere ve geniş mıntikalara sahiptir.¹⁵ XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Zekeriyâ Kazvînî (ö. 682/1283)'ye göre Cibâl eyaletinin doğusunda Horâsân ve Fars Çölü; batısında Azerbaycan; kuzeyinde Hazar Denizi ve güneyinde Irak ve Hûzistan bulunur.¹⁶ Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331)'ya göre bölgenin batısında Azerbaycan, güneyinde Irak ve Huzistan, doğusunda Horâsân çölü, Fars bölgesi, kuzeyinde Deylem, Kazvîn ve Rey bölgeleri bulunur.¹⁷ Abdülhakk Bağdâdî (ö. 739/1338-39) ise bölgenin İsfahan, Zencân, Kazvîn, Hemedân, Dinever ve Rey'in arasında kaldığını belirtmektedir.¹⁸

Cibâl bölgesinin yazları sıcak ve kışları soğuk karasal bir iklime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Abartılı olarak Cibâl bölgesinde, sivrisinek, yılan ve kurt bulunmadığını söyleyen Makdisî (ö. 390/1000 civarı) bölgenin yazları

11 Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002, s. 51.

12 İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, nşr. Ahmed b. Sehl Ebûzeyd, Dâru-Sâdr, Beyrut 1927, s. 195.

13 İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1938, s. 357.

14 *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrık ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sütüde, Kitâbhâne-yi Tehürî, Tahran 1983, s. 139-140.

15 Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 99.

16 Zekeriyâ Kazvînî, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 341.

17 Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 469.

18 el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttulâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Vê'l-Bikâ*, C. I, s. 353.

bir cennet, bir bahçe olduğunu, ancak kış günleri insanların yanaklarını çatlatan bir soğuk yaşandığını ve bu soğukluğun insanların ten renginin değişmesine yol açtığını belirtmektedir.¹⁹ Yâkût el-Hamevî, bazı idarecilerin Irak'ın yazlarının sıcaklığı, sivrisinek ve haşerelerinden dolayı bölgeyi yaz aylarında ikametgâh olarak kullandıklarını ancak bölgenin kışları soğuk olması nedeniyle Irak'ı tercih ettiklerini ifade etmektedir.²⁰ Zekeriyya Kazvîni ise Cibâl'i hava, su ve insanları yönünden zemin yüzündeki en iyi bölge olduğunu belirterek Irak padişahlarının yaz aylarında buraya geldiklerini belirtmektedir.²¹

Şekil 1, Cibâl Bölgesinin sınırlarını gösteren bir harita (Url-1)

1.2. Dağlar ve Nehirler

İsminden anlaşılacağı gibi bölgede çok sayıda dağ bulunmaktaydı. Bu dağlardan en önemlisi, İran'ın en yüksek dağı olan 5610 metre yüksekliğindeki Demâvend Dağı'dır. Bu dağ hakkında bilgi veren Mes'ûdî (ö. 345/956), dağın

19 Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Abseni'î-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 396.

20 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 99.

21 Zekeriyya Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 341-342.

Rey ile Taberistân arasında olduğunu, 100 fersah uzaklıktan görüldüğünü ve tepesinin karla kaplı olduğunu ifade eder.²² İstahrî, Demâvend dağının yüksek bir dağ olduğunu, pek çok yerden görüldüğünü ve yüksekliği nedeniyle buraya çıkan birisi olmadığını söyler.²³ Benzer bilgileri veren İbn Havkal, Demâvend Dağı'nın diğer dağlara bitişmediği için gerçek yüksekliğinden daha az yüksek görüldüğünü belirtir.²⁴ Bizzat Demâvend Dağı'nı gören Ebû Dülef (ö. 1000 civarı) ise dağ hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“Zirvesinde yaz ve kış kar eksik olmaz. Zirvesine Bivrasederler ve oraya, hatta yakınlarına kimse çıkamamıştır. Burası Mercu'l-Kale'den, Hemedân yokuşundan çıplak gözle görülebilir. Rey'den bu dağa bakıldığında çok yakın geliyor. Çok zahmet çekerek ve canımı tehlikeye atarak dağın yarısına tırmanabildim. Orada dağın iyice inceledim. Baktım ki büyük bir çeşme etrafında kükürt taş haline gelmiş, güneş ona vurunca ondan yansıma meydana gelir ve ateş gibi gözükür. Dağın eteklerinde, etrafında mezarlar olan çok eski bir binanın izine rastladım. Bu gösteriyor ki burası Sâsânî padişahlarının yaylaklarıymış. Şimdiye kadar kimse bu dağın tepesinin karsız olduğunu görmemiştir. Bu dağın yakınlarında sürme taşı madenleri (antimon), gümüş köpüğü, kurşun ve sac madenleri vardır”*²⁵

Ünlü seyyah Nasır Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) ise Demâvend Dağı'ndan şöyle bahseder: *“Bir kubbeye benzer ve ona Levasan derler. Üstünde bir kuyu vardır, nışadırın ve kükürdün oradan çıktığını söylerler. Halk öküz derisini götürüp nışadurla doldururlar, dağ başından aşağı yuvarlarlar. Yoldan indirmeye imkân yoktur”*²⁶

Ebû'l-Fidâ, Demâvend dağının Rey amilliğinin kuzey sınırı olduğunu, Sâve şehrinden görünebildiğini, kimsenin bu dağa çıkamadığını ve dağın zirvesinde dumanın tüttüğünü belirtir.²⁷ Zekeriyâ Kazvîni, dağın Rey şehrine yakın olduğunu, zirvesine çıkılamadığını ve Dağın yakınlarında sürme madeni bulunduğunu ifade etmektedir.²⁸ Hamdullah Müstevfi (ö. 740/1340'tan sonra), bu dağın Rey'in doğusunda bulunduğunu, 100 fersahlık mesafeden görüldüğünü, etrafının 20, yüksekliğinin 5 fersah olduğunu, yazın karların erimesinden dolayı dağ içinde gölün oluştuğunu,

22 Mesûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 74-75.

23 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 202.

24 İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 325.

25 Ebû Dülef, *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 105-106.

26 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 6.

27 Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân*, s. 484-485.

28 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 345.

çok sık çığ yaşandığını ve bu çığdan dolayı çok sayıda insanın hayatını kaybettiğini belirtir.²⁹

Sekil 2, Kum şehrindeki Dırgeçin Kervansarayından Demâvend Dağı'nın görünüşü (Url-2)

Bölgede yer alan diğer bir dağ ise günümüzde Kirmanşah sınırları içinde yer alan 2.800 metre yüksekliğindeki Bisütûn Dağı'dır. Bu dağ, Bisütûn yazıtı ve Ahameniş kralı Büyük Daryuş'un M.Ö. 500 civarında kahramanlıklarını anlattığı kaya kabartması ile ünlüdür. Aynı zamanda bu dağ Hüsrev ile Şîrin efsanesinin yaşandığı yerdir. İstahrî bu dağ hakkında şunları söyler: “*Bisütûn Dağı, engebeli bir dağdır ve zirvesine ulaşmak imkânsızdır. En üstü ile en altı şekil verilmiş gibi düzdür. Yerden sıvrıldığı yerleri oyulmuş gibi çok sayıdadır. Görüntüsü ise dümdüzdür. Kimileri, kısıraların bu dağı güçlerini ve saltanatlarını göstermek amacıyla pazar yeri olarak kullandıklarını düşünür. Bu dağın ön yüzünde, yolun yakınlarında mağaraya benzeyen bir yer ve suyu akan bir pınar vardır. Burada en güzel hayvan resimlerinden biri mevcuttur. Bu resmin Şîbdîz denilen bir hayvan üzerinde kısıra resmi ile Şîrîn'in resmi olduğu sanılır*”.³⁰

29 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 194.

30 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203; İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 187.

İbn Havkal ise Bîsütûn Dağı hakkında şunları söylemektedir: “Sarp zirvesine çıkılmaz bir dağdır. Nişabur’dan Hulvân’a gelen hac yolu bu dağın alt tarafının bir kısmından geçer. Dağın yüzü baştan aşağı çiplak kaygandır; bu şekle sokulmuştur. Rey’den Hulvan’a kadar bu şekildedir. Hatta yerden itibaren bir bölümü yontulmuş gibidir. Câhiz, ‘Kitabü’l-Büldân’ isimli eserinde dediğine göre, kısıralardan biri gücünü göstermek için bu dağın içinde bir çarşı kurmak istedi. Bu dağın yamacında Irak’a giden yol yakınında mağaraya benzer bir yer vardır; bu mağarada akarsu gözü bulunur. Burada çok güzel bir binek hayvanı resmi vardır. Bu resmin kısıranın Şibdaz denen atının resmi olduğu söylenir. Üzerinde kısıranın mağarasının tavanında eşi Şîrîn’in resmi vardır”.³¹

Zekeriyâ Kazvîni, “Bîsütûn Dağı Hemedân ve Hulvân arasındadır. Yüksek bir dağdır ve tepesine çıkılmaz. Dağın tepesinden aşağıya kadar düzdür; sanki tıraşlanmıştı. Onun çevresi üç günlük yol mesafesindedir. Ferhâd’ın Şîrîn için oyduğu dağ burasıdır. Hüsrev Pervîz’in atı Şebdîz’in üzerinde olduğu ve Şîrîn’in de sureti bu dağda oyuludur” demektedir.³² Hamdullah Müstevfi ise eserinde şunları belirtir: “Bîsütûn Dağı, Kürdistan’dadır. Çok meşhur bir dağdır. Siyah taşlarla kaplıdır. 20 fersahlık bir mesafeden zirvesi görünür. Etrafı 20 fersaktır. Bu dağın zirvesi, yaklaşık beş yüz metre karelik bir düzlüktür. Burada çesmeler vardır. Ziraat da yapılır. Moğol hükümdarı Olcaytu’nun emriyle, mühendisler Bîsütûn Dağı’nın etrafını ölçmüşlerdir. Etrafı, 4.800 hayyatî metresi gelmiştir. Bu dağın eteklerinden büyük bir su çıkar. Bu su, 2–3 değirmeni döndürebilir. Bu suyu, biriktirmek amacıyla önüne bir set yapılmıştır. Bu setin kalıntıları hâlâ yerinde duruyor. Bu dağın diğer tarafına, küçük bir set daha yapılmıştır. Burada da, birkaç değirmeni döndürecek su vardır. Bu sete, Şebdîz Saffası denir. Hüsrev, Şîrîn, Ferhat, Rüstem ve İsfendiyar’ın yüzleri, setin taşlarına çizilmiştir. Burada, pek çok altın, gümüş ve çeşitli eserler bulunmuştur”.³³

31 İbn Havkal, *Süretü’l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, s. 324.

32 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü’l-Bilâd ve Abbârü’l-İbâd*, s. 342.

33 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 192-193.

Şekil 3, Bisütun Dağı üzerinde yer alan Abameniş hükümdarı I. Dâryûş tarafından yaptırılan Bisütun Yazıtı (Url-3)

Müellifler bölgede bulunan başka dağ isimlerinden de bahseder. Her ne kadar İstahrî, Erdebil tarafından bulunan ve Cibâl'e ait olmayan Sebelân Dağından bahsederek Demâvend Dağı'ndan yüksek olduğunu belirtirse de hatalıdır.³⁴ Öte yandan Zekeriyâ Kazvîni bölgede çok sayıda dağ olduğunu söyleyerek Ervend Dağı'nın Hemedân'a bakan yeşil bir dağ olduğunu³⁵ Rey ve Kum arasında Kerkes Dağı, Nihâvend Dağı, Yele Beşem Dağı gibi diğer dağların da bulunduğunu ifade etmektedir.³⁶ Hamdullah Müstevfî ise Hemedân yakınında bulunan Elvend Dağı, Kazvîn'de bulunan Berçîn Dağı, Sâve'de bulunan Sâve Dağı, Rey'de bulunan Taberek Dağı, Vatanz ve Müfaze yakınlarındaki Kerges Dağı, Kum ve Âve arasında Nemaklan Dağı'ndan bahseder.³⁷

Cibâl bölgesinin coğrafi konumundan dolayı su kaynakları azdır. Bölgenin en önemli nehri *Hudûdü'l-Âlem*'de tarlaları sulamak için kullanıldığı ifade edilen İsfahan'daki Zâyenderûd'dur.³⁸ İstahrî, Cibâl bölgesinde içinden küçük veya büyük bir gemi geçebilecek kadar büyük bir nehrin bulunmadığını belirtir.³⁹ İbn Havkal, İsfahân'da bulunan Zerrinrûd (Zâyenderûd)'dan

34 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

35 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 342.

36 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 346-347.

37 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 191 vd.

38 *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşruk ile'l-Mağrib*, s. 140.

39 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 202; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 186-187.

bahsederek nehrin Hânân'da bulunan yüksek bir dağın dibinden çıktığını, suyunun tatlı olduğunu, her iki yakasında köşkler kurulduğunu belirtir.⁴⁰ Zâyenderûd'un yanında Rey'deki Sûrîn (Rûde) ve Cîlâbâd (Gîlâbâd) nehirleri, Kum'daki Kum Nehri, Kazvîn'deki Vâdîü'l-Kebîr ve Vâdî Seyrem nehirleri, Ebher'deki Ebher Nehri; Zencân'daki Zencân Nehri, Ebher ve Zencân arasında bulunan Sefîd Rûd (Ak Nehir) Nehri, Âbah yakınındaki Harrakan Nehri, Kerec yakınlarındaki Kerec Nehri ve diğer bazı nehirler bölgenin önemli su kaynakları arasında idi. İstahrî ve İbn Havkal'a göre Cibâl bölgesinde bir göl bulunmamakla birlikte herhangi bir göle kıyısı bulunmuyordu. Cibâl şehirleri ve yerleşim yerlerinin çoğu yüksek dağlar ve sarp yerlerdi ve Hemedân, Rey ve Kum arasında kalan yerlerin çoğu ova olup dağlık alan azdı.⁴¹

Şekil 4, Zâyenderûd Nehri ve Safevîler zamanında inşa edilen Siyose (Otuş Üç) Köprüsü (Url-4)

40 İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 363, 365.

41 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 202; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 186-187; İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 370.

2. Cibâl Bölgesinin Şehirleri ve Beldeleri

İran'ın merkezi bir konumunda yer alan bölgede tarih boyunca çok önemli konumda yer alan birçok şehir bulunmaktadır. İsfahan, Rey, Hemedân, Karmisin (sonraki Kirmanşah) gibi Eski çağdan itibaren İran tarih ve medeniyetinde büyük bir yer edinmiş şehirlerin Cibâl'in en mühim şehirleri olduğunu söyleyebiliriz. Müellifler bölgede bulunan şehirlerin sayısında farklı rakamlar vermişlerdir. Bölgeyi Bilâd-ı Pehleviyî'nin olarak niteleyen İbn Hurdazbih, burada Rey, İsfahan, Hemedân, Dinever, Nihavend, Mihricânkuzak, Masebezan ve Kazvîn şehirlerinin bulunduğunu ifade eder.⁴² İbn Nedîm, Pehleviyye'yi İsfahân, Rey, Hemedan, Nihâvend ve Azerbaycan olmak üzere beş kısma ayırmıştır.⁴³

Makdisî, Cibâl Bölgesi'ni üç şehir ve yedi nahiye olarak göstermiştir. Bunlar Rey, Hemedan ve İsfahan şehirleri ile Kum, Kâşân, Saymere, Kerec, Mâh-ı Kûfe (Dinever)⁴⁴, Mâh-ı Basra (Nihavend)⁴⁵, Şhrizûr nahiyeleridir.⁴⁶ İstahrî ve İbn Havkal'e göre bölgenin meşhur ve büyük şehirleri Hemedân, Dinever, İsfahân ve Kum'dur. Bunun yanında Kâşân, Nihâvend, Lûr, Kerec, Burc gibi küçük şehirleri de vardır. Ancak İstahrî ve İbn Havkal, Rey, Kazvîn, Ebher ve Zencan'ı Cibâl bölgesine dâhil etmeyerek Deylem bölgesi içinde göstermişlerdir.⁴⁷ Bununla birlikte İslâm coğrafyacılarının çoğuna göre Rey şehri Cibâl bölgesinde yer almaktadır. Ebû'l-Fidâ, bazı coğrafyacıların, Deylem dağları tarafından kuşatıldığı için Rey'i Deylem bölgesinden saydıklarını ifade etmiştir.⁴⁸ İbn Rüste, Cibâl Bölgesi'nin şehirlerini Mâsebezân, Mihricankazek, Mâhü'l-Kûfe (Dinever), Mâhü'l-Basra (Nihâvend), Hemedân ve Kum olarak göstermiştir.⁴⁹ Zekeriyâ Kazvîni, bölgenin şehirlerini İsfahan, Rey, Hemedân ve Kazvîn olduğunu söyler.⁵⁰ Ebû'l-Fidâ, bölgenin en önemli şehirlerinin Hemedân, Dinever,

42 İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah, *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden-Brill 1889, s. 57.

43 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 24-25.

44 Yakûbî'ye göre bölgenin fethine katılan ve Kufe'de bulunan ordunun giderleri bu şehrin vergilerinden karşılandığı için, "Kufe'nin arpalığı anlamına" Mahu Kufe denilmiştir. Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s. 53.

45 Muâviye b. Ebû Süfyan döneminde Nihâvend gelirleri Basralılar'a tahsis edildi ve şehir Mâhulbasra diye anılmaya başlanmıştır. Ahmed b. Yahyâ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 348.

46 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü't-Takasim)*, s. 385.

47 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 195; İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 358.

48 Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ali, *Takvimü'l-Büldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 324.

49 İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *Kitabu'l-A'lâku'n-Nefise*, Dâru Sâdr, Beyrut 1892, s. 106.

50 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 342.

İsfahan ve Kum olduğunu ve Kâşân ve Nihâvend'in bunlardan küçük olduğunu belirtmiştir.⁵¹

Müelliflerin verdikleri bilgilere göre Ortaçağ İslâm döneminde Cibâl bölgesinin en önemli ve meşhur şehirleri Rey, İsfahân, Hemedân ve Karmisin (Kirmanşah)'dir. Rey şehri X. ve XI. yüzyıllarda Büveyhîler ve Selçuklulara başkentlik yapmıştır. Yine Hemedan şehri XII. yüzyılda Irak Selçuklularına başkentlik yapmıştır. Ancak bu dönemde eyaletin en büyük ve en mamur şehrinin İsfahân olduğu göze çarpmaktadır.⁵²

3. Cibâl Bölgesinin Tarihine Genel Bir Bakış

Cibâl bölgesi Eskiçağdan itibaren önemli bir yere sahipti. Eyaletin tarihi Medlere kadar uzanmaktadır. Medler genellikle bölgenin önemli şehirlerinden Rey, İsfahan, Hemedân gibi şehirlerde yaşamaktaydı.⁵³ Medlerden sonra Eşkanîler (Partlar), Cibâl eyaletinde hüküm sürmeye başladılar. Onlar zamanında bu bölgeye Bilâd-ı Mâh denilmekteydi.⁵⁴ Partlar uzun yıllar eyalet üzerinde hüküm sürmüşler ve Hemedan, İsfahan ve Rey gibi şehirleri başkent olarak seçmişlerdir. Cibâl bölgesinin Büyük İskender'in İran'ı fethetmesinden sonra Büyük Media olarak adlandırılan topraklara tekabül ettiği de belirtilmektedir. Media ismi Yunanlıların tarih ve coğrafya eserlerinde geniş bir yansımayla sahiptir.⁵⁵ Sâsânîler dönemine geldiğinde Enûşîrvân zamanında İran dört kısma bölünmüştü⁵⁶ ve Cibâl bölgesinin şehirleri dört kısma taksim edilmişti.⁵⁷ Sâsânî döneminin sonlarındaki idari taksimatlarda Med (Pehlevi dilinde Mah) adı, batıda Hulvan geçidinden doğuda Nihavend'e kadar uzanan daha küçük bir araziye ifade ediyordu ve Kâren hanedanının hükümdarları buraya hükmediyordu.⁵⁸

Müslümanların Cibâl Eyaleti ile ilk temasları 16/637 yılında yaşanmıştır. Hz. Ömer zamanında İslâm ordusu Celûlâ Muharebesini kazandıktan sonra

-
- 51 Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldân (Ebû'l-Fidâ Coğrafyası)*, s. 325.
- 52 Guy Le Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, çev. Adnan Eskinur, Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 245.
- 53 İgor M. Diakonoff, *Târih-i Mâd*, çev. Kerim Keşâverz, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1345, s. 127-128.
- 54 Ebu Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsariü'l-Bakıye)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 156.
- 55 Ali Kerem Hemedânî, "Cibâl", *Dâiretü'l-Meârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XVII, Tahran 1388, s. 445.
- 56 Arthur Christensen, *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, çev. Reşid Yâsemi, Donyâ-yı Kitâb, Tahran 1368, s. 470.
- 57 Abbâs Kadiyânî, *Ferheng-i Câmî-i Târih-i İran*, C. I, İntişârât-ı Ârven, Tahran 1387, s. 172, 370.
- 58 Joseph Marquart, *Eranshahr*, Berlin 1901, s. 19.

Hulvân şehrini barış yoluyla ele geçirmiştir (18/639). Cibâl bölgesinin bir şehri olan Hulvân'ın ele geçirilmesiyle Müslümanlar'ın bölge üzerindeki ilk temasları başlamıştır. "Fethü'l-Fütûh (Fetihlerin Fethi)" olarak adlandırılan 21/642 yılında yapılan Nihâvend savaşından sonra bölgenin fethi tamamen Araplara açılmıştır. Bununla birlikte bölgenin şehirlerinin tam olarak ne zaman Arapların eline geçtiği konusunda farklılıklar vardır. Bosworth'a göre 639 yılında Hûlvân'ın fethedilmesinin ardından sırasıyla 640 yılında Nihâvend, 642 yılında Dinever ve Kirmânşah, 644-45 yılında Isfahan, Hemedân, 642-44'te Kâzvin, 644-45'te Rey şehirleri fethedilmiştir.⁵⁹ Buna binaen Cibâl bölgesinin şehirlerinin 639-645 yılında ele geçirildiğini söyleyebiliriz.

Arapların 642'de Nihâvend'de kazandıkları zaferden kısa bir süre sonra ele geçirdikleri Dinever ve Nihâvend şehirleri, Arapların Batı İran'ı fethettikleri bu genişleme döneminde özel bir öneme sahipti. Dinever şehri Mâh el-Kufe; Nihâvend şehri Mâh el-Basra olarak tanındı ve bu şehirlerden elde edilen gelirler, kuzeye, Kafkasya'ya ve Horasan'a doğru sefer yapan Arap savaşçıların bakımına tahsis edildi. Fethedilen şehirler Arap garnizonlarına sahip oldu, böylece Araplar orada kalıcı bir nüfus unsuru haline geldi ve Arap şefler kırsal mülkler edindi.⁶⁰

Hız. Ömer zamanında fethine başlanan bölgenin tam anlamıyla Hız. Osman zamanında hâkimiyetin tesis edildiği söylenebilir. Çünkü bazı şehirlerde zaman zaman isyanlar çıkmış ve Müslümanlar yeniden bu şehirleri ele geçirmek zorunda kalmışlardır. Emevîler Devleti'nin kuruluşunun ardından bölge Emevîler tarafından gönderilen valilerce idare edilmiştir. Ancak bu dönemde Cibâl muhaliflerin sığındığı bir bölge durumundadır. Nitekim Abbâsî ihtilali sırasında Cibâl bölgesinden birçok kişi Abbâsîler yanında yer alarak Emevîlere karşı mücadele etmiştir. Ancak Abbâsîler zamanında Ebû Müslim Horasanî'nin öldürülmesinin ardından bölgede birtakım isyanlar çıkmıştır. Bölgede çıkan isyanların en ünlüsü Halife Memûn zamanında ortaya çıkan Bâbek el-Hürremî isyanıdır. Bu isyan, Abbâsîleri çok uğraştırmış Cibâl'de meydana gelen karışıklıkların ana nedenini oluşturmuştur. 22 yıl devam eden bu isyan ancak Halife Mutasım zamanında bastırılabilmiştir.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsîler Devleti'nin zayıflamasının ardından İran'da ortaya çıkan mahalli devletler döneminde bölgede çeşitli karışıklıklar yaşanmıştır. Nitekim Hasanveyhîler, Sacoğulları, Sâmanîler, Ziyârîler, Buveyhîler, Kakaveyhîler gibi hanedanlar bölgeyi ele geçirmek için yoğun gayret göstermişlerdir. XI. yüzyıldan itibaren ise Bozkır kökenli

59 C. E. Bosworth, "Jebâl", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Last Update: April 13, 2012.

60 Bosworth, "Jebâl".

devletlerin hâkimiyetine geçmiştir. Gazneliler, Selçuklular, Harezşahlar, İldenizliler, İlhanlılar, Timurular, Akkoyunlular ve Karakoyunlular gibi devlet ve hanedanlıkların, Cibâl Bölgesinde hâkim oldukları görülmektedir.

Etnik ve Dini Durum

İslâm öncesi dönemde Fars nüfus ekseriyeti oluşturuyordu. Bunun yanında İsfahan başta olmak üzere diğer şehirlerde Yahudiler yaşıyordu. Ancak İslâm fetihlerinin ardından tüm İran'da olduğu gibi bölgenin etnik ve dini yapısı değişti. Zerdüştiliğe mensup birçok kişi İran'ın doğusuna ve Hindistan'a göç etti. Buna karşın Cibâl bölgesinin çeşitli şehirlerinde Arap garnizonlarının kurulması neticesinde birçok Arap asker bölgeye geldi. Buna ilaveten sivil Arapların da bölgeye göç etmesi neticesinde Arap nüfus sürekli arttı. Emevîler zamanında özellikle Kûfe ve Basra gibi Hz. Ali taraftarı olan, Emevî aleyhtarı olan bazı kabileler Kum ve Kâşân gibi şehirlere göç etmesi sonucunda bölgedeki Arap nüfusu daha da çoğaldı. IX. yüzyıl müelliflerinden Ya'kûbî, Cibâl bölgesinin Arap ve Acemlerden oluştuğunu bildirmektedir.⁶¹ Öte yandan müelliflerin verdikleri bilgilerden Cibâl bölgesinin batısında, başta Şehrûzûr, Hûlvân, Saymara, Sührevend gibi şehirler olmak üzere Kürtler de yaşamaktaydı. Ancak XI. yüzyıla gelindiğinde Gaznelilerin Rey şehrini ele geçirmesinin akabinde Cibâl bölgesinin diğer şehirlerine nüfuz etmesinin ardından Türkmenler bölgeye gelmeye başladı. Özellikle Sultan Mes'ûd döneminde, Selçukluların kuruluşunda birçok Türkmen yağma amaçlı bölgeye gelmiştir. Selçukluların kuruluşundan sonra ise Cibâl'in Selçuklulara geçişi ile birlikte bölgedeki Türk nüfus artış göstermiştir. Bu durum sonraki yüzyıllarda da devam etmiş XIII. yüzyılda Moğolların İran'ı ele geçirmesinin ardından bozkır kökenli birçok kabile Cibâl bölgesine gelmiştir.

Makdisî'ye göre bölgedeki şehirlerin âdetleri dilleri ve lehçeleri birbirinden farklılık göstermekteydi ve bölgedeki dilleri en iyi ve düzgün kullanan Rey halkı idi. Öte yandan en güzel ten rengine sahip olan halk Rey halkıydı ve diğer şehirlerin insanlarının ten rengi daha esmerdi. Buna karşın İsfahan halkını kötüleyen müellif onların ahmak, kaba ve çirkin olduğunu ve Muaviye konusunda aşırıya kaçtıklarını belirtmektedir.⁶²

İslâm'dan önce bölgenin hâkim dini Zerdüştilik idi ve birçok şehirde çok sayıda ateşkede bulunuyordu. Ancak İslâm dininin İran'da yayılmasının ardından Zerdüştilik azınlık duruma düştü. Buna karşın İslâm hâkim din oldu ve bölgede çok sayıda cami ve mescid inşa edildi. Bunların haricinde başta İsfahan olmak üzere bölgenin birçok şehrinde Yahudiler yaşamaktaydı. Buna

61 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, s. 51.

62 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü'r-Takasim)*, s. 398-399.

ilaveten Hıristiyanlar da az sayıda olmalarına rağmen bölgede faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Sonraki dönemlerde İslâm içerisinde çeşitli mezheplerin ortaya çıkması, Cibâl bölgesinde de kendisine taraftar buldu. Emevîler zamanında Haricilik mezhebi mensuplarına uygulanan baskı sonucunda çok sayıda Cibâl bölgesine göç etti ve burada taraftar buldu. Bundan daha da önemlisi bilhassa Basra ve Kûfe'de Hz. Ali ve ailesinin taraftarı olan çok sayıda Arap zalim lakabıyla meşhur Emevîlerin Irak valisi Haccac zamanında Kum şehrine göç etti. Araplar zaman içerisinde Kum'da hâkimiyeti ele geçirdiler ve burada Şiîliğin temellerini attılar. Kum şehrine yakın olan Sâve, Kâşân, Rey gibi Cibâl bölgesinin şehirleri bundan birinci derecede etkilendi ve bu şehirde Şiî mezhebine mensup insanların sayısı daha da arttı. Bunun dışında Mutezile ve diğer bazı inançlara sahip insanlar da bulunmaktaydı. Bölgede mutaassıp Hanbeli ve Neccarîlerin bulunduğunu söyleyen Makdisî Muaviye'ye sevgide aşırıya kaçtıklarını belirtmektedir.⁶³

Ekonomik Durum

Bölge halkı genellikle tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlıyor, çeşitli meyveler, pamuklu ve ipekli giysiler, safran ürettiyordu. Bölge insanları çoğunlukla koyun yetiştirmekte, süt ürünleri ile beslenmekte, süttten yoğurt ve peynir gibi ürünler elde ederek çevreye satmaktaydılar.⁶⁴ Makdisî'ye göre bölgenin bitkisi safran; ağaçları ceviz ve incirdi. Horasan'a bu bölgeden kurutulmuş et götürülmekteydi.⁶⁵ Zekeriyâ Kazvîni bölgede hurma, narenc ve turunç gibi bitkilerin yetişmediğini ve fil ve camus gibi hayvanların yaşayamadıklarını belirtmektedir.⁶⁶

İstahrî ve İbn Havkal'e göre Cibâl bölgesinin en bereketli, en geniş ve en kalabalık şehri İsfahân'dı.⁶⁷ Cibâl bölgesinde en çok mal taşınan yer İsfahan idi. En fazla yük devesinin İsfahan'da bulunması şehrin ticari büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.⁶⁸ Şehirde bulunan el-Attâbî, el-Veşâ/el-Veşî ve ipekli ve pamuklu kumaşlar Irak, Fars, Horasan ve diğer yerlere götürülüyordu. Aynı zamanda şehirde üretilen safran ve diğer meyveler Irak'a gönderiliyordu.⁶⁹

63 Makdisî, *a.g.e.*, s. 384.

64 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, s. 372-373; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

65 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü't-Takasim)*, s. 384.

66 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 342.

67 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, s. 362; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 198.

68 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, C. II, s. 362.

69 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 198.

İbn Havkal'a göre bölgede çoğunlukla altın; bunun yanında az da olsa gümüş para da kullanılmaktaydı. Hemedân ve Mâhât menni 400 dirhem ölçüsündeydi.⁷⁰ Makdisî'yi göre Cibâl bölgesine ait şehirlerde birbirinden farklı ölçü ve tartı birimleri kullanılmaktaydı.⁷¹

İbn Hurdazbih, Kazvîn şehrinin haracının 1.200.000 dirhem olduğunu belirtir.⁷² Bölgede İsfahan ve civarı dışında vergiler ağır ve çok değildi. Rey'in haracı 10 milyon; Dînever'in haracı 3 milyon; Kum'un haracı 2 milyon; Kazvîn, Ebher ve Zencân'ın haracı 1.628.000; Saymere'nin haracı 3.100.000 ve Kâşân'ın haracı 1 milyon ve Demâvend'in haracı ise 10 milyon dirhemdi.⁷³

Müellifler bölgedeki çeşitli madenlerden bahsederler. İstahrî ve İbn Havkal'a göre İsfahan yakınlarında rastık/sürme/antimon madeni dışında Cibâl bölgesinde altın, gümüş veya başka bir madenin varlığı bilinmemektedir.⁷⁴ Makdisî'ye göre Kûhistan'ın kırsal, Teymeretü'l-Suğrâ ve Teymeretü'l-Kübrâ'da altın ve gümüş yatakları vardı. Yine Kûhistan'da mumya madeni, Sâğend'de Mısır'daki kadar iyi Zâc madeni, İsfahan'da ise antimon yatakları bulunuyordu.⁷⁵

70 İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 372; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

71 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü'r-Takasim)*, s. 397-398.

72 İbn Hurdazbih, *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 57.

73 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü'r-Takasim)*, s. 400.

74 İbn Havkal, *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, s. 372-373; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 203.

75 Makdisî, *İslam Coğrafyası (Absenü'r-Takasim)*, s. 397.

Kaynakça

- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ: *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- Birûnî, Ebu Reyhan: *Maziden Kalanlar (el-Âsariü'l-Bakriye)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Bosworth, C. E., "Jebâl", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Last Update: April 13, 2012.
- Christensen, Arthur: *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, çev. Reşid Yâsemi, Donyâ-yı Kitâb, Tahran 1368.
- Diakonoff, İgor M.: *Târîh-i Mâd*, çev. Kerîm Keşâverz, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1345.
- Ebü Dülef: *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, çev. Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Ebü'l-Fidâ, İsmail b. Ali: *Takvimü'l-Büldân*, Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniye, Kahire 1427; Türkçe trc. *Takvimü'l-Büldân (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- El-Bağdâdî, Safiyüddin Abdülmümin b. Abdülhakk: *Merâsidiü'l-İttilâ' Alâ Esmâi'l-Emkine Vê'l-Bikâ*, C. I, çev. H. İbrahim Gök, TTK, Ankara 2014.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni: *Nüzhetü'l-Kulûb*, Nşr. Guy Le Strange, London-Leiden 1915.
- Hemedânî, Ali Kerem: "Cibâl", *Dâiretü'l-Meârif-i Bozorg-i İslâmî*, C. XVII, Tahran 1388, s. 445-446.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sütûde, Kitâbhâne-yi Tehûrî, Tahran 1983.
- Hüsrev, Nâsır-ı: *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.
- Hüsrevî, Hüsrev: "Cibâl", *Dâneşnâme-i Cibân-i İslâm*, C. IX, Tahran 1384, s. 537.
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal: *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1938; Türkçe trc. *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kasım Ubeydullah bin Abdullah: *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden-Brill 1889; Türkçe trc., *el-Mesâlikü'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî: *el-Fibrîst*, nşr. İbrâhîm Ramazân, Dâriü'l-Mearifê, Beyrut 1417.
- İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer: *Kitabu'l-A'lâku'n-Nefise*, Dâru Sâdr, Beyrut 1892.

- İstahrî, İbrahim b. Muhammed: *Mesâlikü'l-Memâlik*, nşr. Ahmed b. Sehl Ebûzeyd, Dâru-Sâdr, Beyrut 1927; Türkçe trc. *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- Kadiyânî, Abbâs: *Ferheng-i Câmi-i Târîh-i İran*, C. I, İntişârât-ı Ârven, Tahran 1387.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed: *İslam Coğrafyası (Absenü't-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Marquart, Joseph: *Eransbahr*, Berlin 1901.
- Mesûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali: *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- Strange, Guy Le: *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge 1930; Türkçe trc. *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk: *Kitâbü'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî: *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1995.
- Zekeriyyâ Kazvîni, Zekeriyyâ b. Muhammed: *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdr, Beyrut 1998.

Görsel Kaynaklar

Url-1: <https://de.wikipedia.org/wiki/Dschib%C4%811>

Url-2: <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AF%D9%85%D8%A7%D9%88%D9%86%D8%AF#>

Url-3: https://en.wikipedia.org/wiki/Mount_Behistun

Url-4: <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%B2%D8%A7%DB%8C%D9%86%D8%AF%D9%87%E2%80%8C%D8%B1%D9%88%D8%AF#>

Türk Fethi Öncesi Erzurum Şehri: İdari ve Sosyo-Ekonomik Değişimler¹

Öner Tolan²

Özet

Tarih boyunca Karin, Theodosiopolis, Kālīkalā, Erzenü'r-Rûm, Arz-ı Rûm, gibi farklı isimlerle anılan Erzurum şehri V. yüzyılın ilk çeyreğinde İran saldırılarına karşı müstahkem bir mevki olarak Theodosiopolis adıyla kurulmuştur. Kuruluşundan X. yüzyıla kadar önce Bizans ile İran sonra Bizans ile Araplar arasında el değiştiren şehir 949 yılında artık Türk fethine kadar sürecek olan Bizans hakimiyeti altına girmiştir. Gerek önceki sınır mücadeleleri döneminde ve gerekse Bizans hakimiyetinde uzun süre kaldığı son dönemde şehirde bir takım siyasi ve sosyo-ekonomik değişimler meydana gelmiştir. Bir kere Bizans devleti, bütün doğu sınırında tekrar ele geçirdiği yerlerde yeni bir askeri-idari yönetim sistemi uygulamaya koymuştu. Bu yeni değişiklik çerçevesinde Erzurum'u da küçük bir *thema* birimi olarak örgütleyip idari bir merkez haline getirmiştir. Öte yandan Türk fethi öncesi Erzurum ve çevresi ekonomik bakımdan oldukça hareketli idi. Şehir X. yüzyılın başlarında Gürcülerle ticaret yaptığı anlaşılacak önemli bir kervan şehriydi. XI. yüzyıl Bizans ve Ermeni kaynakları şehrin çok nüfuslu ve zengin olduğunu ve Suriyeli, Ermeni ve diğer milletlerden birçok tüccarın şehirde ikamet ettiğini bildirmektedirler. Ayrıca yeni fetihler devletin doğu sınırındaki demografik yapıyı da değiştirmişti. Bizans saldırıları sonucu tenhalaşan bölgeler farklı etnik gruplarla yeniden iskân edildi. Ancak bu yeni Hıristiyan nüfusun inancı ile imparatorluğun resmi inanç esasları arasındaki uyumsuzluk başka bir sorun teşkil ediyordu. İşte bu çalışmada, kaynaklar ışığında bölgenin Türkler tarafından fethine kadar geçen sürede idari ve sosyo-ekonomik durumundaki değişiklikler tespit edilmeye çalışılacaktır.

- 1 Bu metin, 21-23 Ekim 2022 tarihleri arasında Elazığ'da düzenlenen 6. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi'nde sunulan sözlü bildirin genişletilmiş halidir.
- 2 Dr. Öğr. Üyesi. Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. onertolan@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9148-6944

1. Erzurum Şehrinin Kuruluşu ve X. Yüzyıla Kadarki Tarihsel Gelişimi

Tarih boyunca Karin, Theodosiopolis, Kālikalâ, Erzenü'r-Rûm, Arz-ı Rûm gibi farklı isimlerle anılmış olan Erzurum şehri³ Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde, Fırat nehrinin yukarı havzasında, geniş bir ovanın güneydoğusunda ve Ereğli Dağ eteğinde kurulmuştur. Önemli yolların kesişme noktasında yer alması dolayısıyla siyasi ve ekonomik açıdan hassas bir merkez olmuş ve bölgedeki siyasi güçlerin çekişme alanı haline gelmiştir. Bu şehir, buranın doğusunda yer alan Pasinler ovası ve onun merkezi olan Hasan-Kale, doğudan gelen saldırılara karşı mukavemet konusunda zayıf kaldığından, tarihsel süreç içerisinde bölgenin ana savunma merkezi haline gelmiştir. Zira dağlarla çevrili Erzurum ovasını, Deve-Boynu denen alçak bir eşik Pasinler ovasından ayırmış ve savunmaya elverişli bir geçit meydana getirmiştir. Bu da şehre doğal savunma merkezi konumu sağlamıştır⁴. Şehrin kurulduğu yer ilkçağda ortaya çıkan ve orta çağda kaynaklarda sıklıkla bahsedilen Fırat boyu bölgelerinden biri olan ve şimdiki Erzurum civarına tekabül eden, Ermenilerin Karin adını verdikleri bölge idi⁵. Karin, Karenitis, Caranitis, Karnoy, K'alak, Karnaçi veya Garin gibi farklı isimler, orta çağ kaynaklarında şehir ve bölge için kullanımının yanı sıra şahıs ismi olarak da geçmektedir⁶.

Erzurum şehrinin kurulduğu coğrafya esasen öteden beri bölgede hakimiyet kurmaya çalışan güçlerin mücadele alanı haline gelmişti. Bu bağlamda Roma İmparatorluğunun batı sınırları, Fırat ve Dicle boylarında İran ile uzun yüzyıllar süren mücadeleler esnasında sıklıkla değişimlere uğramış ve bu sınırın Karin/Theodosiopolis bölgesini de içine alan kuzey kısımları önceki dönemde (Roma) olduğu gibi sonraki (Bizans) dönemde de iki devlet arasındaki başlıca çekişme alanlarından biri olmuştur. Öyle ki çekişen her iki devlet de - Bizans ve Sasani - bölgeyi rakibine bırakmak istememiş, bizzat hakimiyet kuramadığı dönemlerde dahi yerel hakimleri kontrol etme yoluyla bölgede varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Bu coğrafyada süren

3 Tarihsel süreç içerisinde Erzurum şehri farklı siyasi güçlerin hakimiyeti altında kalmış, bu dönemlerde hâkim olan gücün kültürel etkisiyle farklı isimlerle anılmış ve kaynaklara da o isimle yansımıştır. Ancak bu çalışmada adlandırma konusunda birlik sağlama adına her dönem için farklı isim yerine şehrin günümüzdeki adı olan Erzurum adının kullanılması uygun görülmüştür.

4 Besim Darkot, "Erzurum" maddesi, *İA.*, C. 4, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 340-341.

5 Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'dan Saltuklular'a Theodosiopolis", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1995), 58.

6 Detaylı bilgi için bkz. Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Theodosiopolis'in Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 33, (2007): 184-188.

hakimiyet mücadelesi aynı zamanda Erzurum şehrinin kuruluş nedenini de oluşturmaktadır. Zira bölge kavşak noktasında bulunması nedeniyle stratejik açıdan oldukça önemli olduğu için ilgili coğrafyada müstahkem bir merkezin tesisi sınır savunması açısından öncelik oluşturmakta idi.

Erzurum'un kuruluşundan önceki siyasi süreç zaten şehrin kuruluş amacını açıklamaktadır. Şöyle ki; Roma'nın M.Ö. I. yüzyılda İran'a komşu olması ile başlayan iki devlet arasındaki mücadele IV. yüzyıla gelindiğinde II. Şapur'un uzun saltanatı döneminde aynı hızla devam ediyordu. İran şahının başarılı seferleri akabinde Armenia, Georgia ve Albania Sasanilere bağlı birer vasal devlet haline gelmişti. Ancak Armenia'nın küçük bir bölümü Sasani kontrolü dışında kalmıştı. Sınırdaki Bizans'ın egemenliğini genişletmeye çalışan imparator I. Theodosius (379-395), 383/384'te bölgeye bir ordu göndermiş ise de bu durum ciddi bir savaşa neden olmamış ve Armenia üzerinde yeniden sınır tespiti anlaşma yoluyla sağlanmıştır. Kendi himayesindeki Armenia'nın idarecisi Arşak 390'da öldüğünde Bizans, bölgeye *comes Armeniae* unvanıyla bir idareci atamıştır ki bu, bölgeyi ilhak ettiğinin göstergesidir. Armenia'nın diğer büyük kısmı ise, 428 yılına kadar Sasanilerin bir vasalı olarak Arşak hanedanının idaresi altında kalacaktı⁷.

Bölgenin zikredilen stratejik önemi nedeniyle, Kafkasya'dan ve Sasanilerden gelmesi muhtemel saldırılara karşı müstahkem kalelere ihtiyaç duyulmuştu. İşte bu politikanın bir sonucu olarak Erzurum şehri ortaya çıkmıştır. Şehrin kim tarafından ve ne zaman kurulduğu konusunda bir fikir birliği yoktur. Bu durum, kaynaklardaki bilgilerin doğruluğunun kesin olmamasından ve kaynakların birbirleriyle çelişmesinden ortaya çıkmaktadır. Şehrin kuruluşu ile ilgili en detaylı bilgiyi Ermeni müellifi Movses Khorenats'i vermektedir. Buna göre; kale, bölgede bulunan Arşak Krallığı bölündüğünde yeni sınır üzerinde inşa edilmişti. İmparator II. Theodosius (408-450), Karin'de oturan Büyük Patrik'in (Sahak) mektubu üzerine generallerinden Anatolius'u, kale yapmaya uygun bir yer bulması için bölgeye gönderdi. Uzun bir süre bölgede dolaşan Anatolius, Karin vilayetinde muhtelif küçük derelerin peyda olduğu bir dağın eteğinde bir yer seçmişti. General, ovaya hâkim olan o yerde hendek, sur ve kalelerle müstahkem bir şehrin temellerini attı⁸. İmparator'un adını alan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun İran hududu üzerindeki müstahkem bir kalesi/

7 R. N. Frye, "The Political History of Iran Under The Sasanians", *The Cambridge History of Iran Vol. 3 (I) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 141-142.

8 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Trans. Robert W. Thomson (Cambridge-London: Harvard University Press, 1980), III.59, 331-332; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936), 16.

şehri olan Erzurum, böylece kurulmuş oldu. Şehir, kuruluşu ile beraber hem idari hem dini hem de askerî açıdan çok önemli bir merkez haline geldi. Sasani imparatorluğuna karşı yürütülen ağır savaşlar nedeniyle Erzurum merkezli son derece önemli bir komutanlık oluşturulmuş ve şehrin istihkâmları en üst düzeyde güçlendirilmişti⁹. Dolayısıyla şehir esasen askeri amaçlarla vücuda getirilmiştir. Bununla Kafkas ötesinden, İberya'dan ve İran'dan gelecek istilaları durdurmak amaçlanmıştı. Sonraki dönemde Bizans ile İran arasında sık sık el değiştirmiş ve zaman zaman yeni baştan imar edilmiştir¹⁰.

X. yüzyıla kadar bölge ve şehir üzerinde yaşanan çekişmelerin satır başlarına bir göz atacak olursak; 502-506 Bizans-İran savaşı sırasında İran Şahı Kavad önce kuzeyden ilerleyerek Erzurum'u ele geçirdi. Şehre ve sakinlerine karşı tutumu hakkında kaynaklardaki ifadeler çelişkilidir. Şehir daha sonra 504 yılında Bizans tarafından geri alınabildi. İmparator Anastasius (491-518) kaleyi yeniden tahkim ettirmiştir¹¹. I. Justinianus dönemine gelindiğinde İran ile olan çekişme yeniden alevlenince çarpışmalar Erzurum surları önüne kadar ulaşmıştı. Justinianus'un (527-565) bölgedeki komutanları Dorotheus ve Sittas 530 yılında Sasani ordusunu mağlup etmeyi başardılar¹² ve ardından da şehir, imparatorun sınır koruma programı çerçevesinde tekrar tahkim edildi. 536 yılında Erzurum, Armenia Prima eyaletinin komutanlık merkezi haline getirildi¹³.

Sonrasında şehir ve çevresi, Hüsrev Anuşirvan'ın 572 yılında Bizans'a karşı başlattığı şiddetli saldırılara kadar tehlikeden masun kalmıştır. İran Şahı 575/576 yılında Bizans Ermenistan'ına karşı saldırıya geçtiği sırada, stratejik konumu dolayısıyla Erzurum'u kuşatmayı planlamış ancak şehrin güçlü tahkimatının caydırıcı etkisiyle Şah bu planından vazgeçmiştir¹⁴.

9 Kaynaklardaki bilgilerin çevirisi için bkz. Eğilmez, "Karin Bölgesi ve Theodosiopolis'in Kuruluşu", 189-196.

10 Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'dan Saltuklular'a Theodosiopolis", 58.

11 Joshua Stylite, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Translated with notes and introduction by Frank R. Trombley and John W. Watt (Liverpool: Liverpool University Press, 2000), XLVIII, 50-51; LII, 58-59; *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor, Church and War in Late Antiquity*, G. Greatrex, translated from Syriac and Arabic sources by R. R. Phenix and C. B. Horn with introductory material by S. Brock and W. Witakowski (Liverpool: Liverpool University Press, 2011), VII.3, 234-235; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abî'l-Farac Târîhi*, C. 1, trc. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 149; Procopius, *History of the Wars*, vol. 1, with an English Translation by H. B. Dewing (London-New York: William Heinemann & The Macmillan Co., 1914), I.10.18-19, 81-83.

12 Procopius, *Wars*, vol. 1, I.15.1-18, 129-135.

13 Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the 'Naxarar' System*, trans. and rev. by Nina G. Garsoian (Lisbon: Caluste Gulbenkian Foundation, 1970), 112 vd.

14 Menander, *The History of Menander the Guardsman*, Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes R. C. Blockley, (Cambridge: Francis Cairns, 2006), frg. 18.6.58-

Nihayetinde yirmi yıl kadar süren İran-Bizans savaşlarının İmparator Maurikios (582-602) döneminde Bizans'ın zaferi ile sonuçlanması ve 591 yılında anlaşma yapılması üzerine Erzurum ve çevresi de işgal tehdidinden kurtulmuştur¹⁵.

Bölgeye bundan sonraki İran saldırısı İmparator Maurikios'un tahttan indirilip yerine Phokas'ın geçmesiyle başlayan yeni bir İran Bizans savaşının bir sonucu olarak gerçekleşti. 602 yılından itibaren Bizans topraklarında sistematik olarak ilerlemekte olan İran ordusu 607 yılındaki seferinde Basean bölgesinde Bizans ordusunu mağlup ettikten sonra Erzurum şehrini ve onun batısındaki bazı kaleleri ele geçirdi¹⁶. Uzun süre İran'ın elinde kalan bölgenin siyasi durumu ancak imparator Herakleios'un (610-641) tahta geçmesi sonrasında yaptığı İran seferi ile eski haline gelebilmiştir. 624 yılında harekete geçen imparator ordusunu Kapadokya'da topladıktan sonra Erzurum üzerinden Dvin ve sonra da Nahçıvan'a ulaştı. Bu şekilde bölge tekrar Bizans'ın kontrolüne geçti¹⁷.

VII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Sasaniler tarihten silinmiş yerini halifeler idaresindeki İslam devleti almıştı. Kuzeye doğru ilerleyen Arap fetihleri kısa süre içerisinde Erzurum önlerine ulaştı. Bu bağlamda şehir önce 638 yılında Hz. Ömer döneminde ele geçirilmiştir. Halifenin İyâs b. Ganem idaresinde gönderdiği az sayıda askerle Erzurum'u ele geçişi erken dönem İslam tarihçisi Vâkîdî tarafından tafsilatlı olarak nakledilmiştir. Bu rivayetten anlaşıldığına göre o dönemde Erzurum'daki Bizans idaresi çok zayıf bir halde bulunuyordu ve bu durum şehrin Araplar tarafından alınmasını kolaylaştırmıştı¹⁸. Ancak bu fetih kısa süreli olmuştu. Çünkü Halife Osman 651 yılında Şam valisi Muaviye'ye bir mektup yazmış ve Habib b. Mesleme'yi Doğu Anadolu'ya göndermesini istemiştir. Habib altı veya sekiz bin kişilik bir kuvvetle Erzurum önlerine gelmiş ve güçlü bir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirmiştir. Bu bilgiyi aktaran El-Belâzuri'ye göre Araplar şehri Kâlikâlâ olarak zikretmeye başlamışlardır. Bir süre sonra bölge idarecisinin kendisine karşı ordu topladığını öğrenen Habib

116, 166-171.

- 15 Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby, (Oxford: Clarendon Press, 1997), V. 15.2, 153.
- 16 Sebeos, *The Armenian History attributed to Sebeos*, Translated with notes by R.W. Thomson Historical commentary by James Howard-Johnston, (Liverpool: Liverpool University Press, 1999), 111, 63.
- 17 Sebeos, *The Armenian History*, 124, 81.
- 18 Vâkîdî'den nakleden Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kıtabeleri*, 34.

b. Mesleme halifeden yardım istemiş ve gelen takviye kuvvetler sayesinde rakiplerini mağlup edip hakimiyetini sağlamlaştırmayı başarmıştır¹⁹.

Şehir bu tarihten sonra bu defa Bizans devleti ve Müslümanlar arasında el değiştirecektir. Taberî'nin bir kaydına göre 686 yılında Müslümanların iç karışıklıklarla meşgul oldukları bir dönemde Bizans Devleti doğu istikametinde ilerlemeye başladı. İmparator II. Justinianos'un (585-595; 705-711) Leontios idaresinde gönderdiği ordu diğer bazı yerlerle birlikte Erzurum'u da ele geçirdi. Kaybedilen yerlerin bir kısmı ile birlikte Erzurum şehri ancak 700 yılında Halife Abdülmelik'in oğlu tarafından geri alınabildi²⁰. Daha sonra 751 yılında bizzat imparator V. Konstantinos (741-777) doğuya yaptığı sefer ile Malatya'yı ele geçirmiş ve gönderdiği bir askeri kuvvetle Erzurum'u da almıştır. Şehir halkı esir edilmiş ve surları da yıkılmıştır. Bunun ardından 756 yılında Halife el-Mansur Bizans ile anlaşmak suretiyle Erzurum esirlerini satın alarak tekrar şehre yerleştirmiş ve şehri tahkim ettirmiştir²¹. Sonrasında İslam müverrihi Yakubî ve Ermeni tarihçi Ghevond'un aktardığına göre 770-772 yıllarında yerel Ermeni asilzadelerinin liderliğinde başlatılan bir isyan sırasında şehrin muhasara edildiğini görüyoruz. Şehrin valisi isyancılarla baş edemeyince halifeden yardım istemek zorunda kaldı. Halifenin Âmir b. İsmâ'il el-Hârîsi komutasında gönderdiği ordunun Erciş önünde Ermenileri mağlup etmesi neticesinde Erzurum şehri de kuşatmadan kurtulmuş oldu²².

Erzurum üzerindeki mücadele IX. yüzyılda da devam etti. Halife Mu'tasım zamanında 838'de Azerbaycan'daki Babek isyanını fırsat bilen Bizans imparatoru Theophilos (829-842) şehri kuşatıp surlarını tahrip etti. Büyük zarar görmesine rağmen Müslümanların elinde kalan şehrin surlarını onartmak için halife beş yüz bin dirhem para göndermişti²³. Ermeni tarihçisi Anili Samuel Müslümanların 868 yılında Erzurum'u tekrar ele geçirdiklerini yazmaktadır. Buradan çıkan sonuç bu tarihten bir süre öncesinde şehrin tekrar Bizans'ın eline geçmiş olduğudur²⁴. Ancak ne zaman Bizans idaresine girdiği ve kimin tarafından geri alındığı bilinmemektedir.

19 El-Belâzurî, *Fütûbu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 282-283.

20 Taberî'den naklen Mükrimin H. Yınaç, "Erzurum" maddesi, *İA*, C. 4, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 346.

21 El-Belâzurî, *Fütûbu'l-Büldân*, 285-286.

22 Aktaran Yınaç, "Erzurum", 347; ayrıca bkz. Savaş Eğilmez, *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar* (İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 54.

23 El-Belâzurî, *Fütûbu'l-Büldân*, 286.

24 Eğilmez, *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 55-56.

2. X. Yüzyılda Erzurum'un Bizans Hakimiyetine Giriş

X. yüzyıla gelindiğinde şartların Bizans lehine değişmiş olduğu gözlenmektedir zira bu dönem Bizans Devleti'nin doğu sınırlarında bir yeniden fetih hareketine giriştiği döneme denk gelmektedir. Bunun bir sonucu olarak Erzurum şehri de geri alınmış ve Türk fethine kadar Bizans'ın elinde kalmıştır. Doğu sınırında Bizans'ı üstün duruma getiren ve bölgede hakimiyetini genişletmesini sağlayan gelişmeler IX. yüzyılın ikinci yarısında Makedonya hanedanının başa geçmesiyle başlamıştı. Bizans devletinin en güçlü dönemi olarak kabul edilen bu dönemde devlet hem doğuda hem de batıda rakiplerine karşı daha güçlü bir duruma gelmiş ve sınırlarını genişletmeyi başarmıştır. Bizans'ın Araplar karşısında üstünlük sağlaması doğu sınırında diğer önemli merkezlerle birlikte Erzurum'u da geri kazandırdığı için bu süreçteki gelişmelerden kısaca bahsetmek konumuz açısından faydalı olacaktır.

Devletin doğu sınırında üstün konuma geçtiği ve sınır ötesi harekete geçtiği dönemi başlatan dönüm noktası niteliğindeki hadise 863 yılında Malatya emirliği ordusunun Bizans tarafından ağır şekilde mağlup edilmesidir. Öncesinde Erzurum ve Tarsus ile birlikte bu emirliği merkez edinen Araplar, doğu sınırına yakın bölgelerdeki heretik grup Pavlikyanlarla birlikte Bizans topraklarına sürekli saldırılar gerçekleştiriyorlardı²⁵. 863 yılında yine böyle bir saldırıda Malatya Emiri Ömer, Karadeniz kıyılarındaki Samsun'a kadar ilerlemişti. Petronas idaresinde karşısına çıkan Bizans ordusu ile şiddetli bir savaşa girişen Emir Ömer bu savaşta hayatını kaybetti ve Araplar çok ağır bir yenilgi aldılar²⁶. G. Ostrogorsky bu zaferi Bizans-Arap mücadelesinde bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Ona göre mücadelenin başından beri Araplara karşı savunma durumunda olan ve hatta bir varlık yokluk mücadelesi sürdüren Bizans devleti bu zaferden sonra artık taarruz dönemine Araplar ise savunmaya geçmişlerdir²⁷. Ancak bu taarruz döneminin ilk safhasının oldukça yavaş ilerlediğini, asıl geniş kapsamlı hareketlerin X. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığını belirtmek gerekir.

X. yüzyılın ilk yarısındaki yavaş ilerleyen ilk safha, Erzurum'un alınışını da içeren bu kapsamlı ilerlemenin ilk adımlarının atıldığı dönem oldu.

25 Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1996), 310-311.

26 Symeon Logothetes, *The Chronicle of the Logothete*, Translated with introduction, commentary and indices by Staffan Wahlgren (Liverpool: Liverpool University Press, 2019), 131.26, 184; Genesisios, *On the Reign of the Emperors*, Translation and Commentary Anthony Kaldellis (Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998), IV.15, 83-86.

27 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 212.

Kuzey batı sınırındaki Bulgar tehlikesi bertaraf edilince imparator Romanos Lekapenos (920-944), ordu komutanı *domestikos* Ioannes Kourkuas'ı doğuda askeri seferler için görevlendirmişti. Kourkuas 928 yılında Müslümanların elinde olan kuzey doğu bölgelerinde Dvin'e kadar uzanan bir harekât gerçekleştirdi²⁸. Bununla birlikte doğuda bu ileri hareketlerin en önemli aşaması Malatya'nın alınışı oldu. Çevrede Bizans nüfuzunun artması sonucu yavaş yavaş ekonomik güçlük yaşayan Malatya Emirligi önce bir elçilik heyeti göndererek imparatorla anlaşma yaptı. Hatta bu anlaşma çerçevesinde Bizans ordularının Müslümanlar üzerine yaptıkları seferlere de katıldılar. Sonrasında anlaşma bozuldu ve Bizans kuşatması sonucu şehir 934 yılında teslim oldu²⁹.

Bu noktada esas konumuz Erzurum'un alınışı olduğundan Bizans doğu sınırının güney kısmındaki hadiseleri bir kenara bırakıp kuzeydeki gelişmelere daha yakından bakmaya çalışacağız. Ancak belirtmek gerekir ki bu dönemde Erzurum çevresinde cereyan eden hadiselerin kronolojisi oldukça muğlaktır. Kaynaklardaki yetersiz ve bazen çelişkili ifadeler şehrin tam olarak hangi dönemde hangi siyasi otoritenin hakimiyeti altında bulunduğunu tespit etmeye tam olarak imkân vermemektedir. Dolayısıyla X. yüzyılın ilk yarısında şehir birkaç defa el değiştirmiş gibi görünmektedir. Şimdi kısaca bu değişiklikleri tespit etmeye çalışacağız.

Öncelikle şunu ifade edelim ki Malatya'nın düşmesinin ardından Bizans'ın karşısına en güçlü rakip olarak Hamdanîler çıkmıştı. Seyfu'd-Devle idaresindeki Hamdanîler, 938'de Harput'u almak suretiyle Bizans'ın doğudaki ilerleyişini yavaşlattılar. Bizans'ın 939'daki Erzurum'u alma teşebbüsü de Seyfu'd-Devle'nin gönderdiği ordu sayesinde akamete uğradı³⁰. Sonrasında Bizans tahtında yaşanan değişiklikler doğudaki askeri komuta kademelerine de yansdı. İmparator Romanos Lekapenos, oğulları tarafından tahttan indirilirken oğulları da zaten başta bulunan ortak imparator VII. Konstantinos (913-959) tarafından bertaraf edildi. İdareyi ele geçiren VII. Konstantinos, Romanos Lekapenos'un sadık komutanı Ioannes Kourkuas'ı görevden aldı ve yerine Bardas Phokas'ı tayin etti. Bunun ardından doğuda

28 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Ed. by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition, (Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1985), 45.55-58, 208-209; Stepanos Taronetsi, *The Universal History of Stepanos Tarōnec'i*, Introduction, Translation, and Commentary by Tim Greenwood (Oxford: Oxford University Press, 2017), III.6, 221-222.

29 Symeon Logothetes, *The Chronicle of the Logothete*, 136.52-53, 243; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Introduction, Text and Notes Translated by John Wortley, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), X.19, 216-217.

30 Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford-California: Stanford University Press, 1997), 483-484.

durmuş olan fetihler 948 yılında yeniden başladı³¹. İşte bu dönemdeki en önemli gelişme Erzurum'un alınışı oldu. 949 yılında Ioannes Kourkuas'ın kardeşi Teophilus Kourkuas bu sınır şehrini ele geçirmeyi başardı. Şehrin surları yıkıldı ve Arap nüfusu tahliye edilerek Grek ve Ermenilerle yeniden iskân edildi³². Böylelikle şehir Türkler tarafından fethedilmeden önce son kez Bizans himayesine girmiş oldu. Bu tarihten sonra Türk fethine kadar bölge ve bölgenin merkezi olan Erzurum şehri zaman zaman idaresi mahalli yöneticilere bırakılmak suretiyle Bizans hakimiyeti altında kalacaktır.

3. İdari ve Sosyo-Ekonomik Değişimler

Görüldüğü üzere kuruluşundan Türk fethine kadar olan uzun tarihi süreçte Erzurum, sınır bölgesinde olması nedeniyle siyasi güçler arasında çok defa el değiştirmiş ve idari manada tam bir istikrarlı yönetime sahip olamamıştır. Bununla birlikte şehir ve bölge sahip olduğu stratejik önemden ötürü hangi siyasi otoritenin hakimiyeti altına girmişse o gücün sınırdaki en önemli garnizon merkezi ve stratejik bir savunma kalesi vazifesi görmüştür. Çünkü Erzurum, yukarı Karasu vadisini, yani yukarı Fırat vadisini Aras'ın kaynaklarına kavuşturan yolların birleşme noktası idi. Bir başka deyişle, eski Roma Armenia'sı ile eski İran Armenia'sı arasındaki birleşme noktasıydı; antik kentin ve daha doğuda yer alıp kentin girişini koruyan eyaletin kayda değer rolü de buradan kaynaklanmaktadır³³.

Şehrin kuruluşundan Türkler tarafından fethine kadar geçen süreyi başlıca üç döneme ayırmak mümkündür: Birinci dönem kuruluşun 651 yılında Müslümanlar tarafından fethine kadar olan dönemdir. İkinci dönem 651'den tekrar Bizans tarafından ele geçirildiği 949 yılına kadar olan dönem, üçüncü dönem ise 949'dan Türk fethine kadar olan dönemdir. Her bir dönemde şehirde hâkim olan siyasi otorite farklı olmuştur. Buna göre birinci dönemde hâkim olan devlet Bizans iken ikinci dönemde Müslüman idaresi kurulmuş, üçüncü dönemde ise şehir tekrar Bizans idaresine geçmiştir. Elbette ki belli bir dönemde belli bir siyasi otorite hâkim iken kısa süreli iktidar değişiklikleri yaşanmıştır. Ancak bu kısa süreli değişiklikler dönemin hâkim gücünün tesis ettiği idari yapıyı köklü biçimde etkilememiştir.

Yukarıda geçtiği üzere şehir her bir dönemde hakimiyeti altında bulunduğu siyasi otoritenin bölgedeki idari merkezi vazifesini görmüştür.

31 Whittow, *The Making of Byzantium*, 321-322.

32 Yahya İbn Said el-Antaki, *Histoire de Yahyâ-Ibn-Sa'îd d'Antioche Continuateur de Sa'îd-Ibn-Bitriq*, éditée et traduite en Français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, 18, (1924), 768; Stepanos Taronetsi, *Universal History*, III.7, 230-231.

33 Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e*, çev, Sosi Dolanoğlu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 23.

İlk dönem olan Bizans'ın hâkim olduğu, kuruluştan İslam fethine kadar olan süreçte, zaten askeri bir savunma noktası olarak kurulmuş olan şehir imparator I. Justinianos'un idari-askeri düzenlemeleri çerçevesinde bölgenin idare merkezi olarak düzenlenmiş ve Armenia I eyaletinin komutanlık merkezi haline getirilmiştir³⁴. Müslümanlar tarafından fethine kadar bu konumunu sürdürdüğü anlaşılan Erzurum şehri 651 yılında alındıktan sonra Araplar tarafından da bölgenin idari merkezi durumuna getirilmiştir. Halifeler, Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde Erzurum, Kâlikâla Emirliği olarak Arap asıllı Valiler tarafından yönetilmiştir³⁵. Burası Malatya ve Tarsus Emirlikleri ile birlikte Arapların Bizans sınırı boyunca kurdukları üç önemli ileri harekât merkezinden birini oluşturmaktadır³⁶. 949 yılında Bizans'ın şehri tekrar ele geçirmesine kadar yaklaşık üç yüzyıl devam eden Kâlikâla Emirliği dönemi aynı zamanda şehrin ve bölgenin İslamlaşma sürecini de oluşturmaktadır. Kurulduktan sonra kurucusuna nispetle Theodosiopolis adıyla anılmış olan şehir Müslüman hakimiyeti süresinde Kâlikâla adıyla anılmıştır. Ancak Bizans'ın yeniden şehre hâkim olmasıyla Kâlikâla ismi unutulmaya başlamış ve Bizanslılar tarafından tekrar Theodosiopolis adı kullanılmıştır. İlerleyen zamanda Türklerin gelişinden sonra ise şehir için Erzen-i Rum ve Arz-ı Rum isimleri kullanılmaya başlanacak ve bugünkü Erzurum isminin temelini oluşturacaktır. Ermeniler ise bölge için Karin adını kullanmaya devam etmişlerdir³⁷.

Üçüncü dönemi de yine Bizans hakimiyet dönemi olarak niteleyebiliriz. 949'da Bizans'ın bölgeyi ele geçirmesiyle başlayan süreç Türklerin şehri fethettiği 1080 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde de yine Erzurum bölgede bir idare merkezi olarak önceki dönemlerde yüklendiği idari pozisyonu sürdürmüştür. Yalnız bu dönemde Erzurum'un idari konumu önceki dönemden biraz farklı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çünkü Bizans devleti doğu istikametinde genişlemeye başladığı X. yüzyılda ele geçirdiği yeni topraklarda farklı bir idari yapılanmaya gitmiştir³⁸. Alınan yerler eski *themalar* sistemine dahil edilmek yerine başlarındaki *strategos*ların

34 Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, 112 vd.

35 Enver Konukçu, "Kâlikâla Emirliği", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, Ed. Emine Uyumaz-Süleyman Kızıltoprak (İstanbul: İSAR - İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 2005), 103.

36 Whittow, *The Making of Byzantium*, 310.

37 Konukçu, "Kâlikâla Emirliği", 108.

38 N. Oikonomides, "L'organisation de La Frontière Orientale de Byzance Aux Xe-XIe Siècles et Le Taktikon de l'Escorial", *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 September 1971*, ed. M. Berza and E. Stănescu (Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974), 285-302 [tıpkı basımı N. Oikonomides, *Documents et études sur les institutions de Byzance, VIIe-XVe s.*, (London: Variorum Reprints, 1974 içinde), 285.

birer garnizon komutanı gibi görev yaptıkları bir şehir ve onu çevreleyen ovadan biraz büyük ölçekte yeni küçük *themalar* oluşturulmuştur³⁹. İşte bu yeni *themalardan* biri 949 yılında ele geçirilişinin ardından oluşturulan Theodosiopolis *theması* idi⁴⁰. Küçük *thema* birimleri X. ve XI. yüzyıl boyunca Malazgirt savaşı öncesine kadar varlıklarını korudular. Bunların bir nevi düşman saldırılarını ana *themaya* ulaşmadan önce absorbe etmek gibi bir fonksiyonunun bulunduğunu da ekleyelim⁴¹.

Kuşkusuz Türk fethi öncesi ilgili coğrafyada yaşanan en önemli değişiklikler bölgede meskûn olan nüfus konusunda gerçekleşmiştir. Demografik açıdan bölge Türk fethi öncesinde büyük değişimlere uğramıştır. Öncelikle şehirde İslam fethine kadar Grek ve Ermeni nüfusun mevcut bulunduğu söylenebilir. İran'ın bölgede hakimiyet kurduğu dönemlerde her ne kadar şehir ve çevresinden dışarıya doğru bir nüfus göçü vuku bulmuş ise de Sasanilerin bölgeye yönelik herhangi bir iskân politikası uyguladıklarına dair bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla şehir eski nüfus yapısını uzun süre muhafaza etmiştir. Müverrih Vakıdî'nin, İyas b. Ganem'in Erzurum'u ele geçirmesi hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu sıralarda Bizans'ın bölgedeki idaresi oldukça zayıf idi ve bir nevi derebeylik şartları hüküm sürüyordu. Bu bilgilerden Grek nüfus ile Ermeni nüfus arasında bir barış ortamı ve birlik duygusu olmadığı da anlaşılmaktadır. Sonuçta oluşan demografik ortam ise kuşkusuz Arap fethini kolaylaştıran unsur olmuştur⁴². Belâzurî, Habib b. Mesleme'nin şehri ele geçirdikten sonra halkı göç etmek veya cizye ödemek seçeneklerinden birini tercih etmeye zorladığını, neticede halkın çoğunun şehri terk ettiğini söylemektedir. Habib, bundan sonra Suriye ve Mezopotamya'dan Arap nüfus getirip şehri iskân etmiş ve yeni gelenlere arazi dağıtmıştır⁴³. Müslüman hakimiyetinde geçen üç asır boyunca şehirdeki Arap nüfus, yönetici konumda olmalarının da etkisiyle, bir hayli artmış olmalıdır. Müslümanlar genelde Suriye, Kûfe veya el-Cezire menşeli idiler. Bunlardan gaza için, cihad için sınır bölgelerine gelenler orduda istihdam edilmekteydi⁴⁴. Halife Mehdi (775-785) döneminde uçlara iskân edilen nüfus arasında Türkler de bulunuyordu. Bu dönemde halife Fergana, İsficab, Merv, Harezm, Herat ve Semerkand halkından aralarında Türkler de olan

39 Whittow, *The Making of Byzantium*, 324-325.

40 Oikonomides, "Organisation", 285-286; bu yeni sistem için ayrıca bkz. Öner Tolan, "X. Yüzyılda Bizans-Arap Sınırında Yeni Bir Askeri-İdari Birim: Armeniaka Themata", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim 2022 (Baskıda).

41 Oikonomides, "Organisation", 300.

42 Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, 34.

43 El-Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, 283.

44 Konukçu, "Kâlikala Emirliği", 108.

pek çok ahaliyi Anadolu'daki, içerisinde Erzurum'un da bulunduğu şehirlere göndermişti⁴⁵. Dolayısıyla Bizans'ın tekrar idareyi ele alışına kadar başlıca Arap ve kısmen Türk nüfusun bölgede meskûn olduğunu söyleyebiliriz.

X. yüzyılda Bizans devletinin doğuda üstün konuma geçip toprak kazanmaya başladığı dönemde ise bölgede demografik anlamda daha köklü değişiklikler meydana geldi. Çünkü Bizans doğu hareketleri sırasında alınacak topraklar üzerine daha önceden yerel direnişi kırmayı amaçlayan sürekli yağma ve yıkım seferleri yapıyordu. Ekinlerin ve tahkimatların yok edilmesiyle zor durumda kalan nüfus çareyi kaçmakta buluyor veya özellikle ihtida etmeyi reddeden Müslümanlar zorla sürgün ediliyordu. Bu nedenle Bizans ordularının ilerlemesinden önce bölgede önemli bir nüfus kaybı meydana geliyordu. Alınan yerler bu defa Ermeniler, Grekler ve Hıristiyanlaştırılmış Araplar tarafından yeniden iskân ediliyordu⁴⁶. Ancak bu toplulukların çoğunluğu Bizans'ın resmi dini görüşü bakımından sapkın olarak sınıflandırılan gruba giriyordu (Ermeniler, Suriyeli Yakubiler, Nasturiler, Pavlikyanlar ve bir de Bizans hegemonyasını kabul etmiş olan küçük Müslüman grupları)⁴⁷. Yine de savaşçılık özellikleri nedeniyle Bizans bu nüfusu, toprak vermek ve askere almak suretiyle kendine adapte etmeye çalışmıştır⁴⁸. Antakyalı Yahya 949 yılında Bizans tarafından Erzurum alınırken şehrin surlarının yıkıldığını ve Arap nüfusun tahliye edilerek Grek ve Ermenilerle yeniden iskân edildiğini aktarmaktadır⁴⁹. Dolayısıyla Türkler bölgeye geldiklerinde nicelik olarak zayıf ve aynı zamanda merkezi otorite ile uyumsuz bir nüfus yapısıyla karşılaşmışlardır.

Türk fethi öncesi Erzurum ve çevresi ekonomik bakımdan da oldukça hareketli görünmektedir. Bunun temel sebeplerinden biri şehrin ticaret yolları açısından bir kavşak noktasında bulunmasıdır. Zira Erzurum tarihte iki temel özelliği açısından ön plana çıkmıştır. Birisi askerî, diğeri ticarî; şehrin bulunduğu geçit bunların her ikisini de kendisinde toplamış olduğundan tarihte oynadığı rolde bu yüzden büyük olmuştur⁵⁰. Bizans başta askeri, ticari ve dini amaçlarla kullanmak üzere Anadolu'daki eski Roma yol sistemini

45 Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944), 19-20.

46 Oikonomides, "Lorganisation", 295-296.

47 Catherine Holmes, "How the East was Won' in the Reign of Basil II", *Eastern Approaches to Byzantium: Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999*, ed. Antony Eastmond (Aldershot: Ashgate Publishing Ltd, 2001), 42-45.

48 Oikonomides, "Lorganisation", 297.

49 Yahya İbn Said, *Histoire*, 768.

50 Beygu, *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, 31.

miras almış ve geliştirmişti. Bu sistem içerisinde doğudaki önemli yollardan biri Sebasteia'dan (Sivas) çıkan, Tephrike (Divriği) ve Erzurum'dan geçip Malazgirt'e giden yol idi. Ayrıca Trabzon'dan gelen ticaret yolu da Erzurum üzerinden Malazgirt'e gidiyordu⁵¹. Öte yandan Erzurum özellikle orta çağda doğudan gelen kervanların önemli bir konaklama ve ticaret merkezi idi. İran ve Azerbaycan'dan gelen kervanlar, genelde Erzurum yoluyla Trabzon'a giderler ve bu liman kentinden mallarını gemilere yükleyip deniz yoluyla Konstantinopolis'e ulaşırlardı⁵². Bu bağlamda Erzurum, X. yüzyılın başlarında Gürcülerle ticaret yaptığı anlaşılan önemli bir kervan şehriydi. Sakinlerinin çoğu ticaret koşullarının çok daha uygun olduğu Artze kentine taşınmıştı, ama Türklerin Artze'yi yağmalamalarının ardından nüfusun büyük bir kısmı Erzurum'a geri döndü. Burada Suriyeli ve Ermeni tüccarların yanı sıra birçok başka ulustan tüccar da bulunurdu. Şehir her tipten mala sahipti ve İran, Hindistan ve Asya'nın diğer yerlerinde üretilen malların ve eşyaların ticaretini yapıyordu⁵³.

İbn Havkal, İrminiyye, Azerbaycan ve Ran bölgelerinden bahsederken buranın şehirleri arasında Kālīkalâ'yı da saymakta ve “*Bunların miktarı (yani büyüklük ve küçüklükleri) birbirine yakındır. Hiçbiri büyüklük hususunda Debil'e benzemez, fakat hepsi bolluk, hayır ve bereketi çok ve ma'murdurlar*” demektedir. Benzer bilgileri İstahrî de aktarmaktadır⁵⁴. Kudame b. Cafer, Kālīkalâ ucunun yıllık hasılatının bir milyon üç yüz bin dirhem olduğunu ve bu ucun Haldiya ve Armenyak temleri (thema) ile hudut olduğunu zikreder⁵⁵. Urfalı Mateos Selçuklular geldiği zaman şehri sayısız erkek ve kadın ile hesapsız altın ve gümüşle dolu olarak bulduklarını ele geçirilen altın, gümüş ve kıymetli kumaşların miktarını kalemle ifade etmeye imkân olmadığını aktarmaktadır. Yine onun ifadesine göre şehirde sekiz yüz kilise bulunuyordu⁵⁶. Bizans kaynakları bu şehrin çok nüfuslu ve çok zengin olduğunu ve Suriyeli, Ermeni ve diğer muhtelif milletlere mensup, çok miktarda tüccarın ikamet ettiğini

51 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1971), 33.

52 Eğilmez, *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, 26, 28.

53 Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, 17.

54 *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. hazl. Mehmet Şeker ve diğ. (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 94, 206.

55 Yinanç, “Erzurum”, 347.

56 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andriasyan, Notlar E. Dulaurer-Halil Yinanç (çev.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 86-87.

zikretmektedir.⁵⁷. Bütün bunlar bize bölgenin ve şehrin müreffeh bir belde olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Erzurum tarih içerisinde hem askeri hem de ticari kavşak noktası olma özelliklerini bünyesinde toplamış nadir şehirlerden biridir. Bu özellikleri de onu tarihte paylaşamayan bir belde haline getirmiştir. Şehrin kuruluşundan itibaren takip edilebilen tarihi süreci bu durumu net biçimde ortaya koymaktadır. İdari manada Erzurum'un bölgedeki siyasi güçler arasında sık sık el değiştirmesi sınırda olma konumuyla alakalı bir konudur. Ancak sınırda olma ve sık el değiştirme esasen bir bölge veya bir şehir için genellikle dezavantajlı bir durum ortaya çıkarır. Sınır bölgesinde uzun süren mücadeleler ekonomik ve sosyal yapıyı derinden etkiler. Bunun sonucu olarak da şehrin, cazip olmayan, az nüfuslu, yaşam koşulları bakımından zor şartlara sahip bir beldeye dönüşmesi beklenir. Ancak Erzurum özelinde durum böyle olmamıştır. Şehir cazibesini her dönemde korumuş, iskân edilen nüfusu yüzyıllar boyunca barındırmış ve göç veren değil göç alan bir konumda olmuştur. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus şehri ele geçiren her siyasi otoritenin, nüfus yapısını değiştirip demografiyi kendine benzetme eğilimi içerisine girmiş olmasıdır. Bölgeyi koruma ve elde tutmanın önemli bir vasıtası olarak düşünülen bu iskân politikası bölgede hakimiyet kuran devletlerin bilinçli uygulamalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan şehre bu avantajlı durumu sağlayan unsur sahip olduğu ticari potansiyelidir. Tarihi kaynakların açıkça ifade ettiği gibi yüzyıllar süren mücadelelerin ardından bile şehir müreffeh bir yaşam sunabilecek kadar zenginliğe sahip bir bölge durumundadır. İşte anlatmaya çalıştığımız idari ve sosyo-ekonomik değişimlerin yaşanmasının temel sebebi şehrin idari ve iktisadi anlamda çok önemli bir konumda olmasıdır.

57 Yinanç, "Erzurum", 348.

Kaynakça

- Adontz, Nicholas. *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the 'Naxarar' System*. trans. and rev. Nina G. Garsoian. Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970.
- Beygu, Abdürrahim Şerif. *Erzurum, Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936.
- Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. Greek Text Ed. by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins. New, Revised Edition. Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1985.
- Darkot, Besim. "Erzurum" maddesi. *İA*, C. 4. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988. 340-345.
- Eğilmez, Savaş. "Karin Bölgesi ve Thloedosiopolis'in Kuruluşu." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 33, (2007): 183-198.
- Eğilmez, Savaş. *Erzurum, Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*. İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- El-Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Frye, R. N. "The Political History of Iran Under The Sasanians." *The Cambridge History of Iran Vol. 3 (I) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 116-180.
- Genesios. *On the Reign of the Emperors*. Translation and Commentary Anthony Kaldellis. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abû'l-Farac Tarihi*. trc. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Grousset, Rene. *Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e*. çev. Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Holmes, Catherine. "How the East was Won' in the Reign of Basil II". In *Eastern Approaches to Byzantium: Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999*. ed. Antony Eastmond. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd. 2001. 41-56.
- John Skylitzes. *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*. Introduction, Text and Notes Translated by John Wortley. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

- Joshua Stylite. *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*. Translated with notes and introduction by Frank R. Trombley and John W. Watt. Liverpool: Liverpool University Press, 2000.
- Konukçu, Enver. “Katakalon Kekaumenos’dan Saltuklular’a Theodosiopolis”. *Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1995. 57-65.
- Konukçu, Enver. “Kâlikala Emirliği”. *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*. Ed. Emine Uyumaz-Süleyman Kızıltoprak. İstanbul: İSAR - İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, 2005. 99-110.
- Moses Khorenats’i. *History of the Armenians*. Trans. Robert W. Thomson. Cambridge-London: Harvard University Press, 1980.
- Menander. *The History of Menander the Guardsman*. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes R. C. Blockley. Cambridge: Francis Cairns, 2006.
- Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ’da Türkler*. Derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. hazl. Mehmet Şeker ve diğ. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Oikonomides, N. “L’organisation de La Frontière Orientale de Byzance Aux Xe-XIe Siècles et Le Taktikon de l’Escorial”. *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 September 1971*. Ed. M. Berza and E. Stănescu. Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974. 285-302 [tıpkı basımı Oikonomides, N. *Documents et études sur les institutions de Byzance, VIIe-XVe s.*. London: Variorum Reprints, 1974. içinde]
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Procopius. *History of the Wars*. vol. 1. with an English Translation by H. B. Dewing. London-New York: William Heinemann & The Macmillan Co., 1914.
- Sebeos. *The Armenian History attributed to Sebeos*. Translated with notes by R.W. Thomson, Historical commentary by James Howard-Johnston. Liverpool: Liverpool University Press, 1999.
- Stepanos Taronetsi. *The Universal History of Step’anos Tarōnec’i*. Introduction, Translation, and Commentary by Tim Greenwood. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Symeon Logothetes. *The Chronicle of the Logothete*. Translated with introduction, commentary and indices by Staffan Wahlgren. Liverpool: Liverpool University Press, 2019.

- The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor, Church and War in Late Antiquity.* G. Greatrex, translated from Syriac and Arabic sources by R. R. Phenix and C. B. Horn with introductory material by S. Brock and W. Witakowski. Liverpool: Liverpool University Press, 2011.
- Theophylact Simocatta. *The History of Theophylact Simocatta.* An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Treadgold, Warren. *A History of the Byzantine State and Society.* Stanford-California: Stanford University Press, 1997.
- Tolan, Öner, “X. Yüzyılda Bizans-Arap Sınırında Yeni Bir Askeri-İdari Birim: Armeniaka Themata”, XIX. *Türk Tarih Kongresi*, 3-7 Ekim 2022 (Baskıda).
- Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162).* çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar E. Dulaurer-Halil Yinaç (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1971.
- Whittow, Mark. *The Making of Byzantium, 600-1025.* Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1996.
- Yahya İbn Said el-Antaki. *Histoire de Yahyâ-Ibn-Sa’id D’antioche Continuateur de Sa’id-Ibn-Bitriq.* éditée et traduite en Français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev. *Patrologia Orientalis*, 18, 1924. 699-833.
- Yinaç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu’nun Fethi.* İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1944.
- Yinaç, Mükrimin H. “Erzurum” maddesi. *İA*, C. 4. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988. 345-353.

Avnullah el-Kâzımî ve Mürüvvet Gazetesindeki Yazıları

Mustafa Oğuz¹

Özet

Avnullah el-Kâzımî, Türk siyasi hayatında Fedakâran-ı Millet Cemiyeti kurucusu ve başkanı, Kerkük Mutasarrıfı ve gazeteci kimliği ile tanınır. Avnullah el-Kâzımî 1866-1917 tarihleri arasındaki hayatı oldukça çalkantılıydı. Babasının sürgün yeri olan Halep'te eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. Avnullah Bey, İstanbul'da Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey'in çıkardığı Mürüvvet gazetesinde sorumlu yazı işleri müdürü olarak elli iki gün çalıştı. Mürüvvet gazetesinin kapatılması üzerine yurt dışına kaçtı. Avnullah Bey, İstanbul'da Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girdi. Müşir Fuad Paşa'nın II. Abdülhamid'i tahttan indireceği iddiasıyla yargılandığı mahkemede Avnullah Bey de yargılandı. Bu yargılama sonucu ömür boyu kürek cezasına mahkûm olan Avnullah Bey, Sivas ve Sinop cezaevlerinde yattı. Avnullah el-Kâzımî, II. Meşrutiyet'te ilan edilen genel afı İstanbul'a döndü ve İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı sert bir muhalefet yaptı. 1909-1914 tarihleri arasında Kerkük Mutasarrıflığı görevinde bulundu.

Mürüvvet gazetesi, Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey tarafından 1887-1891 tarihleri arasında yayın yapan haftalık ve günlük bir gazeteydi. Avnullah el-Kâzımî, Mürüvvet gazetesinde 13 Ocak 1890-4 Mart 1890 tarihleri arasında sorumlu yazı işleri müdürü olarak çalıştı. Avnullah el-Kâzımî, elli iki gün süren bu görevinde "Politika İcmali" başlığı altında Avrupa ve dünya siyaseti hakkında yazıları yayımlandı. Avnullah Bey'in gazetede bu yorumları Avrupa'dan gelen gazete ve telgraflardan yaptığı değerlendirmelerdi. Avnullah Bey'in yazılarının ana fikri "sulh ve selamet-i umumiye" kavramı oldu. Ona göre Avrupa'da barış ve huzuru "düvel-i muazzama" olarak tanımlanan Avrupa'nın büyük devletleri sağlayacaktı.

1 Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Kayseri-Türkiye, mustafaozug@erciyes.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-3931-0781

Mürüvvet gazetesi, 507. Sayısında sansür heyetinin kaldırılmasını istediği bölümün olduğu sütunları boş bırakarak çıkması üzerine kapatıldı. Avnullah el-Kâzımî, sorumlu yazı işleri müdürü olarak sansür heyetinin emrine ve kanunlara karşı gelmekten dolayı cezalandırılma endişesiyle yurt dışına kaçtı. Avnullah el-Kâzımî'nin yurt dışına kaçmasının sebebi Mürüvvet gazetesindeki idareye olan muhalif yazıları olduğu iddia edildi. Bu çalışma bunun doğru olmadığını göstermektedir. Avnullah el-Kâzımî'nin yazıları Avrupa ve dünyadaki siyasi olaylarla ilgili olup Osmanlı yönetimine dair herhangi bir eleştiri bulunmamaktadır.

Giriş

Osmanlı'da ilk gazeteler Fransızların İstanbul ve İzmir'de çıkardıkları Fransızca yayınlarla başladı. İlk Türkçe gazete Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1828'te çıkardığı Vakay-i Mısriyye oldu. 1831'de II. Mahmut Takvim-i Vekayi gazetesini yayınlamaya başladı. William Churchill'in Ceride-i Havadis gazetesi ile ilk özel gazete Osmanlı toplumuna hizmet vermeye başladı. Ağâh Efendinin çıkardığı Tercüman-ı Ahval, sahibi Türk olan ilk Türkçe gazete oldu. Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Ahlak gazetesi ile Türk basın tarihi süreli yayınlar alanında kendi yolunu çizmeye başlamış oldu. Osmanlı Devleti'nde süreli yayınların sayısında 1856'dan sonra bir artış olmuş ve 1860 ve 1870'li yıllarda daha da hız kazanmıştır.²

Gazetelerin artışı ile birlikte kamuoyu olgusu da oluşmaya başlamıştı. Kamuoyunun oluşmasında II. Mahmut ile başlayan modernleşme ve okullaşmanın yaygınlaşması, bunun sonucu olarak okuryazarlık seviyesinin de yükselmesinin etkisi vardır. Gazete ve mecmuaların sayısının artışı ile beraber sahib-i imtiyaz, sorumlu müdür, başmuharrir, muharrir, muhabir kavramları ve meslekleri de toplumsal hayatın bir parçası haline gelmiştir.³

II. Abdülhamid dönemi hem okullaşmanın arttığı hem de gazete ve mecmualarının ve durgunluk geçirdiği bir devredir. Bu dönemde gazeteler yönetimi eleştirecek, rahatsız edecek yazılardan kaçınmışlar, bilim, sanat ve Avrupa ve dünyada olan olayları gazete sayfalarına aktarmışlardır.

Gazeteciliğin gelişme göstermesi ile birlikte muharrirlik, muhabirlik, müretteplik gibi meslekler de gelişmiş ve insanlar hayatlarını gazetecilik

2 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006, s. 21-49; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2005, s. 165-199; Uygur Kocabaşoğlu, Türkiye'de Matbuatın "Zuhuru" Üzerine Gözlemler, *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar Sina Akşin'e Armağan* içinde, haz. Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 113-123.

3 Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbüali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2022, s. 23-24.

mesleğinden kazanmaya başlamışlardı. Osmanlı toplumunda gazete muharrirliği saygın bir meslek halini almış, hevesli gençler ve okuryazar insanlar bu işe girmek için gayret etmişlerdi. Toplum tarafından saygı gören bir meslek olan muharrirlik, aynı zamanda riskleri de barındıran bir meslekti. İdarenin hoşuna gitmeyen veya II. Abdülhamid döneminde yazdıklarından farklı anlamlar çıkarılarak jurnal edilen muharrirlerin soluğu hapisane veya sürgünde alması kaçınılmazdı.

Muharrirliğin bu risklerine karşı yazı yazmak, toplumu aydınlatmak veya geçimini bu iş ile devam ettirmek için bu mesleği seçenlerin sayısı devamlı olarak artıyordu. Muharrirlik mesleğini seçenlerden biri de çalışmamızın konusu olan Avnullah el-Kâzımî Bey'dir. Avnullah Bey, abisi Süleyman Tefvik (Özzorluoğlu)⁴ aracılığı ile gazetecilik mesleğine Ocak 1890 tarihinde adım attı.⁵

1- Avnullah el-Kâzımî

Avnullah el-Kâzımî gazeteci, kaçak, mahkûm, sürgün, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti kurucusu ve reisi, Kerkük Mutasarrıfı vasıflarına sahip bir Osmanlı aydınıdır.⁶ Yurt dışına kaçmadan önce Selim Avnullah adını kullandı.

-
- 4 Süleyman Tefvik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011, s. 33-39, 77; M. Sabri Koz, 19. ve 20. Yüzyıllarda İki Fıkra Derleyicisi: Mehmed Tefvik ve Süleyman Tefvik, *Müteferrika*, S. 4, Kış 1994, s. 45-58; Eshabil Bozkurt ve Ayşe Banu Karadağ, Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tefvik, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ekim 2014, S. 1, s. 41-49; Süleyman Tefvik, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 936.
- 5 DH.MKT. 1687/104.
- 6 Avnullah el-Kâzımî'nin hayatı hakkında bkz. Mehmed Avnullah el Kâzımî, *Son Müdafaa*, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326; es-Seyyid Mehmed Avnullah el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, Nümune-i Tıbaat Matbaası, Dersaadet 1327; Avnullah el-Kâzımî, *Son Müdafaa & Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, Şehir Yayınları, İstanbul 2005, s. 6-8; Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. IV, haz. Hava Selçuk, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 4-6; Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000; İsmet Kür, *Yarı Roman*, 3. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul 2011; Süleyman Tefvik, *age.*; İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946, s. 212; Feroz Ahmad, Al-Kâzımî, Mehmed Salim, *The Encyclopedia of Islam* içinde, C. IV, New Edition, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 857; Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960, s. 131; Zeki Gürel, *Halide Nusret Zorlutuna Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 1-3; Galip Varoğlu, *Ein osmanischer Journalist, Provinzgouverneur und Vater Avnullah el-Kazimi und seine Familie*, Otto-Friedrich-Universitaet Bamberg, Turkologie, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014; Perihan Ergun Turgut, *Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998, s. 28-29, 38; Muhsin Karabay, *Devirlerin Kadını: Öğretmen, Şair, Yazar ve Dergici Halide Nusret Zorlutuna, Türk Dili*, S. 818, Şubat 2020, s. 79-82; Kâzımî (Mehmed Selim, Avnullah), *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi* içinde, C. 7, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 134; Emin Nedret İşli, *Unutulan Bir Muhalif Avnullah el-Kâzımî, #Tarih*, S. 35, Nisan 2017, s. 100-101.

Ailesinin kökeni Erzurum olan Avnullah Bey'in büyük dedesi Zorlu Han Ali adında bir derebeyi idi.⁷ Avnullah Bey, aile kökenini vurgulamak için Mürüvvet gazetesindeki ilk yazısında "Zorluzade Selim Avnullah" imzası ile yayınladı.⁸ Hicaz'da Hicri 1283 ve Rumi 1281 tarihinde doğdu.⁹ Babası Aziz Hüsnü Bey, annesi Advıye Hanımdır.¹⁰

Avnullah el-Kâzımî'nin asıl ismi Mehmed Selim'dir. Onun, Kâzımî adını kullanması aile soyunun¹¹ "İmam Musa Kazım radiyallahü anhü'l-Bârî sülale-i tahirelerine mensubiyeti" ile alakalıdır.¹² Avnullah Bey'in babası Aziz Hüsnü Bey V. Murad'ın birkaç gün süre ile kâtib-i sanisi görevinde bulundu.¹³ Aziz Hüsnü Bey'in Mithat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ebu'z-Ziya Beylerle dostluğunu oğlu Süleyman Tevfik hatıralarında anlatır.¹⁴ Aziz Hüsnü Bey, Kleanti-Aziz Bey komitesini II. Abdülhamid'e ihbar etmiş¹⁵ fakat Ali Suavi

7 Gövsa, *age*, s. 212; Nahid Sırrı Örik, *Eski Zaman Kadınları Arasında*, 2. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul 1995, s. 125.

8 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

9 DH. SAİDd. 169/101. Hicri ve Rumi tarihlerin keşişimi 1866 tarihidir. Bkz. Pakalın, *age*, s. 4. Avnullah el-Kâzımî'nin doğum tarihini sehven 1886 olarak veren bir kaynak için bkz. Avnullah Kâzımî, *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, Ankara 2002, s. 44. Bu ansiklopedi, Avnullah Kâzımî maddesinden Mehmed Selim maddesine yönlendiriyor, fakat Mehmed Selim maddesi unutulmuş, olması gereken ciltte yok. Bkz. *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara 2006, s. 278.

10 Kür, *age*, s. 130.

11 "Muharrem ayının onuncu günü yapılan büyük "Mâtem Merasimi"ni Bağdat'ta Kâzımîye'de yüce ceddimiz Musa Kazım Hazretleri'nin geniş avlusunda, bizim için hazırlanmış özel bir odadan izledik." Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 66.

12 DH.SAİDd. 169/101. Musa el-Kâzım için bkz. Mustafa Öz, Mûsâ el-Kâzım, *DİA* içinde, C. 31, Ankara 2020, s. 219-221.

13 "Cennetmekan Sultan Murad Han-ı hamisi hazretlerinin katib-i sanisi" ifadeleri için bkz. DH.SAİDd. 169/101. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi, *Bellekten*, C. VIII, S. 30, Nisan 1944, s. 249, 250, 258, 316, 318, 319, 326. Halide Nusret Zorlutuna hatıralarında dedesini V. Murad'ın Başkâtibi olduğunu ve aynı zamanda tasavvufta "kutb" olduğunu belirtir. Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 6; Kür, *age*, s. 128; Örik, *age*, s. 124-125, 128; Basiretçi Ali Efendi, Hüsnü Bey'den "Sultan Murad hazretlerinin ikinci kâtibi efâzıl-ı ulemâ ve serâmedân-ı erbâb-ı irfândan" sözleriyle bahseder. Bkz. Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mübîimme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 107, 154. Basiretçi Ali Efendi'den aynı alıntı için bkz. Reşad Ekrem Koçu, Basiret Gazetesi, *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Koçu Yayınları, İstanbul 1960, s. 2139; Mehmet Selim, *Türkiye Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Ankara 1957, s. 141; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 116-117; Uzunçarşılı, *agm*, s. 316.

14 Süleyman Tevfik, *age*, s. 19.

15 Uzunçarşılı, *agm*, s. 279-280; Ziya Şakir, *Çırağan Sarayı'nda 28 Yıl Beşinci Murad'ın Hayatı ve Dönemi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 158.

Vakasının tertipçilerinden olduğu iddiasıyla yargılanıp Halep'e sürgün edilmişti.¹⁶ Aziz Hüsnü Bey 1891'de Antakya'da koleradan vefat etti.¹⁷

Avnullah el-Kâzımî eğitimini babasının sürgün yeri olan Halep'te tamamladı.¹⁸ Bu eğitiminin yanında ilm-i kelâm, tefsir, felsefe, hadis, fıkıh-ı şerif, usul, beyan, bedii ve meani, mantık, ilm-i ahval-i ruh, coğrafya, hesap ve hendese, hey'et, fenn-i askeri, sarf ve nahiv tahsil etti. Arapça, Farsça ve Türkçe okuyup yazdığı, Kürtçe ve Fransızca konuştuğu sicil dosyasında kayıtlıdır.¹⁹

Avnullah el-Kâzımî, babası Aziz Hüsnü Bey'in vefatından önce İstanbul'a geldi ve Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey'in Mürüvvet Gazetesi'nde²⁰ 19 Ocak 1890'da "müdür-i tahrir ve mesul" olarak çalışmaya başladı.²¹ Matbuat idaresinin gazeteyi kapatması sonrasında²² tutuklanma korkusuyla yurt dışına kaçtı.²³ Avnullah el-Kâzımî, kaçak hayatı süresince Yenipazar, Priştine, Metroviçe, Üsküp, Kumanova, Köprülü ve diğer yerleri dolaşip kendi ifadesiyle halkı aydınlatmağa çalıştı. Onun kaçak hayatının son durağı

16 Pakalın, *age*, s. 4. Süleyman Tevfik, hatıralarında babası ile birlikte on yıl süre ile Halep'e sürgün edildiklerini belirtir. Bkz. Süleyman Tevfik, *age*, s. 28. Uzunçarşılı, Hacı Hüsnü Bey'in cezasının altı yıl kalebentliğe mahkûmiyet ardından da cezanın sürgüne çevrilerek Antep'e sürgüne gönderildiğini ve bu sürgünün Fenike kazasına tahvil edildiğini belirtir. Bkz. Uzunçarşılı, *agm*, s. 286, 305, 316-317, 326; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s. 190-191; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat Târihi Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, C. I-III, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 609-612.

17 Süleyman Tevfik, *age*, s. 67. Avnullah el-Kâzımî ise babasının zehirlendiğini iddia eder. Bkz. el-Kâzımî, *Son Müdafaa* &, s. 110; el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 74.

18 Bkz. Pakalın, *age*, s. 4; Ali Çankaya. (1968-1969). *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, (Cilt. III), Mars Matbaası, s. 58-59. Pakalın ve Çankaya, Avnullah Bey'in Mülkiyeyi bitirdiğini belirtirler fakat Mülkiye mezunları arasında onun adı geçmez. Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316 Sene-i Hicriyyesine Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul 1316, s. 516-546.

19 DH. SAİDd. 169/101.

20 DH.MKT. 1687/104.

21 Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s. 634-636; M. Orhan Bayrak, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, Küll Yayınları, İstanbul 1994, s. 101-102; Süleyman Tevfik, *age*, s. 40-43, 45; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 37.

22 Mürüvvet gazetesinin sahibi Ziyaeddin Bey'in müdür-i mesul Selim Avnullah'ı matbaadan çıkardığı hakkında yazı için bkz. DH.MKT. 1716/115. 20 Şaban 1307-11 Nisan 1890.

23 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 81; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* &, *age*, s. 114; Mardin, *age*, s. 37; Kür, *age*, s. 129.

ise Selanik olmuş, burada da Çukur Han'da kalmıştı.²⁴ Avnullah el-Kâzımî Anadolu'da ise Bergama'da kaçak hayat yaşamıştı.²⁵

Avnullah el-Kâzımî, Balkanlardaki kaçak hayatı sonrası Halep'e yerleşti ve kardeşi Süleyman Tevfik ile Halep-İstanbul arasında ticaretle meşgul oldu.²⁶ Avnullah el-Kâzımî Halep'te ticaretle uğraşırken Balkanlarda kaçak hayatı sırasında yaptığı gibi iktidara muhalif faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu faaliyetlerle ilgili kendisi hakkında "cemiyyet-i muzırira teşkil ettiğine dair" iddialardan dolayı tahkikat yapılması istenmektedir.²⁷

Avnullah el-Kâzımî 1901'de İstanbul'a döndü. Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girdi.²⁸ Avnullah el-Kâzımî, Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girmesini "Benim müşârinileyşin konağına dâbil ve vesâtetleriyle arz-ı atebe-i ulyâ kılınıduğunda ba-irâde-i seniyye-i cihânbâni-yi nezd-i müşârinileyşde nev-ummâ²⁹ mabhus bırakılmaklığımdan ibâretidir." ifadeleriyle anlatır.³⁰ Avnullah el-Kâzımî, Müşir Fuad Paşa'nın konağında II. Abdühamid'in affını beklerken Müşir Fuad Paşa³¹ ile Serhafiye Fehim Paşa³² arasında yıllardan beri devam eden husumet, iki grubun adamlarının silahlı çatışmasıyla sonuçlandı.³³ Müşir Fuad Paşa ve adamları verilen jurnaller sonucunda II. Abdülhamid'i hal' iddiasıyla Divan-ı Harpte yargılandı. Yargılama sonucunda Müşir Fuad Paşa ile birlikte Avnullah Bey'de sürgün cezasına çarptırıldı³⁴. Avnullah el-Kâzımî'ye verilen ceza suretinde:

24 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 81; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 114. Selanik'te Vardar Kapısı Caddesinde bulunan Çukur Han için bkz. Meryem Kaçan Erdoğan, Osmanlı Döneminde Selanik Hanları ve Sakinleri, *History Studies*, 13/3, Mayıs 2021, s. 887. (871-899) DOI 10.9737/hist.2021.1017

25 el-Kâzımî, *age*, s. 114; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 137.

26 Süleyman Tevfik, *age*, s. 74-75.

27 BEO. 1139/85375; Varoğlu, *agt*, s. 31.

28 Pakalın, *age*, s. 4.

29 Nev-ummâ: bir suretle, bir derece. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 25. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 831.

30 el-Kâzımî, *Son Müdafaa*, s. 19; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 25.

31 İncirköylü Refet Hasan Paşa'nın (1793-1901) oğlu olan Müşir Fuad Paşa'nın (1835-1931) hayatı hakkında bkz. Gövsa, *age*, s. 145; Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vuhublar Soçî'nin İnsanları (Portreler)*. Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2013, s. 546-552; Saro Dadyan, Dört Devre Şahitlik Etmış Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa. *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 230, Şubat 2013, s. 52-58.

32 Gövsa, *age*, s. 133.

33 el-Kâzımî, *Son Müdafaa*, s. 20-22; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 27-29.

34 Ender Korkmaz, *Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 31-33; Ender Korkmaz, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın II. Meşrutiyet Öncesi Kariyeri, *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)*, V. 1; S. 2, 2019, s. 171-173.

“Mümaileyhin bâ-tanzim ita etmiş olduğu tercüme-i hal varakasında memalik-i Osmaniye'nin muhtelif cihetlerinde türlü isim ve şekl ve kıyafette millet efkârının tenvirine hizmet etmekle vakit geçirdiği ve üç yüz on yedi senesinde [1901] idama mahkum bulunduğu cihetle altı sene dokuz ay haricen ve dahilen ihtilalattan men' ile zincire vurulmak suretiyle haps edilip ... Fuad Paşa'nın pay-ı taht-ı saltanat-ı seniyye de ika-i fesad ve ihtilal ve mücerred avam-ı nassa dehşet vererek efkâr-ı umumiyyeyi tahdis için tertip ve teşekkül eylediği fırkaya müşareketi sabit olduğundan olvechle mücrimiyetine ve kanun-ı cezanın 57 inci ve 45 inci maddeleri hükmüne tevfikeyen ve ibtidaî tevfikeyen olan üç yüz on dokuz senesi Zilkadesinin altıncı [14 Şubat 1902] gününden itibaren on beş sene müddetle küreğe konulmasına 5 Mart 1318 tarihinde [18 Mart 1902] karar verilmiş olduğu mahkeme cinayet ifadesine atfen işar olunmuştur.”³⁵

Avnullah el-Kazımî müebbet kürek cezası ile Payas hapishanesine gönderildi.³⁶ Payas hapishanesinin tamire alınması üzerine Sivas'a nakledildi.³⁷ Avnullah Bey, Sivas sürgününde de kaçak hayatında olduğu gibi yönetim aleyhinde çalıştı.³⁸ Bu faaliyetleriyle ilgili aleyhinde verilen jurnal üzerine Avnullah el-Kazımî Sivas'tan Sinop Kalesine³⁹ gönderildi.⁴⁰ Jurnalın içeriği aşağıdaki gibidir:

“Matrud Fuad'ın kethüdası olub Sivas hapishanesinde mevkuf bulunan Avnullah'ın haricтен tedarik ettiği hempalarıyla şu günlerde büyük bir fenalık çıkaracaklarına ve mevad-ı mühimme-i saireye aid olarak mezkûr vilâyet hapishanesinde bulunan kolağalıktan matrud Celâl mühriyle alınan iki kıt'a taahhüdlü mektubun mündericatı şayan-ı ehemmiyet görülmüş olmasına mebni aynen ve leffen arz ve takdimine mücaseret eylerim. Ferman. 30 Teşrinisani 321.⁴¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneleri Eczacıbaşısı Mirliya kulları Refik”⁴²

35 Pakalın, *age*, s. 4. Halide Nusret, babasının 101 yıl hüküm giydiğini belirtir. Bkz. Turgut, *age*, s. 29; Kür, *age*, s. 132.

36 DH.MKT. 520/15.

37 Süleyman Tevfik, *age*, s. 166-167.

38 Avnullah Bey'in II. Abdülhamid'e suikast teşebbüsü ve alınan ifadelerini içeren Sivas Valisi Reşid Akif'in telgrafi için bkz. Y. EE. 14/166.

39 Y.PRK.UM. 80/38.

40 Sivas valisi Reşid Akif'in Yıldız Sarayı Baş kitabete dairesine çektiği şifreli telgrafta Avnullah'ın Sinop'a gönderildiğine dair bkz. Y.MTV. 281/10.

41 13 Aralık 1905.

42 Y. EE. 15/176. H. 15 Şevval 1323. Bu belgenin yayını için bkz. Asaf Tuğay, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1961, s. 73.

Avnullah Bey, Aralık 1905'ten itibaren üç yıla yakın Sinop cezaevinde kaldıktan sonra II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası çıkarılan genel af ile birlikte 1908'de Sinop'tan İstanbul'a döndü.⁴³ Avnullah Bey İstanbul'a geldikten sonra sürgün ve firarilerin haklarını korumak için Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük edip cemiyetin başkanlığına seçildi.⁴⁴ Avnullah el-Kâzımî ve arkadaşları Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin haklarını korumak ve faaliyetlerini duyurmak amacıyla "Hukuk-ı Umumiye" adıyla bir gazete çıkardılar.⁴⁵

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti ve Hukuk-ı Umumiye gazetesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oldukça sert bir muhalefet takip ediyordu.⁴⁶ Bu muhalefet sonucunda Fedakâran-ı Millet Cemiyeti merkezi ve Avnullah el-Kazımî'nin evinde aramalar yapıldı ve Avnullah Bey ve arkadaşları tutuklandılar. Mahkeme, Avnullah Bey ve arkadaşlarını suçsuz bulup beraat kararı verdi.⁴⁷

10 Mart 1909'da Kerkük mutasarrıflığına atanan⁴⁸ Avnullah el-Kazımî, İskenderun üzerinden görev yerine giderken Adana Olayları başladı.⁴⁹ Adana

43 Zorlutuna, *age*, s. 12-16.

44 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964, s. 21-36; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 131-141; Sina Akşin, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, *AÜSBF Dergisi*, C. XXIX, S. 1-2, s. 125-136; Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tefvik, *age*, s. 251; Zorlutuna, *age*, s. 18; Hasan Taner Kerimoğlu, İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, S. 2, İzmir 2007, s. 133-149; Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 286-287.

45 Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tefvik, *age*, s. 254-255; Zorlutuna, *age*, s. 19; Çapanoğlu, *age*, s. 32-36. Hukuk-ı Umumiye gazetesi hakkında bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 18, 2009, s. 21-38; Naziye Saralı, *Hukuk-ı Umumiye Gazetesi'nin (1908-1909) Meşrutiyet ve Monarşi Rejimlerine Bakışı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018.

46 Baran Hocoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 75-77; Aykut Kansu, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 34-35.

47 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 7; el-Kâzımî, *Son Müdafaa &*, *age*, s. 57; Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tefvik, *age*, s. 285; Zorlutuna, *age*, s. 19-20.

48 İ.DH. 1474/26; İ.DH. 1477/6; DH.MKT. 2780/10; DH.MKT. 2791/14; BEO. 3522/264139; el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 19; el-Kâzımî, *Son Müdafaa &*, *age*, s. 68; Pakalın, *age*, s. 5; Zorlutuna, *age*, s. 21; Ata Terzibaşı, *Kerkük Matbuat Tarihî*, 2. Baskı, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 32.

49 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, haz. Recep Karacakaya vd, C. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihî İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 93-96; Ahmet Erdoğan, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire Adana Ermeni Olayları*

Olaylarının tahrikçisi ve şüphelisi olarak Divan-ı Harb-i Örfiye tarafından 6 Mayıs 1909'da görevden el çektirilen Avnullah Bey, İstanbul'a getirildi ve Harbiye Nezareti'ndeki Bekir Ağa Bölüğü'nde hapsedildi.⁵⁰ Avnullah Bey'in Adana Olaylarında herhangi bir dahlinin olmadığı anlaşılınca Kerkük Mutasarrıflığı görevine 17 Ağustos 1909'da iade edildi.⁵¹ Avnullah el-Kâzımî'nin Kerkük Mutasarrıflığı görevinde dört yıl kaldı.⁵² Avnullah el-Kâzımî, bu süre boyunca Kerkük mutasarrıflığında birçok hizmetlerde bulundu.⁵³ Avnullah el-Kâzımî, 1913 yılının sonunda mutasarrıflık görevine son verilmesi üzerine İstanbul'a döndü.⁵⁴

Avnullah el-Kâzımî, uzun yıllar hapisane zindanlarında kalmasının sonucunda zatülcenp (akciğer veya göğüs zarı iltihabı) hastalığına⁵⁵ yakalandı ve bu hastalık sebebiyle 1917'de⁵⁶ vefat etti.⁵⁷ Halide Nusret "Bir Devrin Romanı" kitabında babasının öldüğü yıl (H. 1335-M.1916/1917) içinde "Ağlayan Kahkalar" başlıklı ilk yazısının "Talebe Defteri" dergisinde yayınlandığını anlatır.⁵⁸

Günlüğü, Gençlik Kitabevi Yayınları, Konya 2012; Zorlutuna, *age*, s. 23-27.

- 50 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 65-141; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* & *age*, s. 103-157; Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tevfik, *age*, s. 329-331; Zorlutuna, *age*, s. 34-40.
- 51 DH. SAİDD. D. 169 G.101; DH.MKT. 2913/50.
- 52 Zorlutuna, *age*, s. 57.
- 53 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000, s. 341-342; İbrahim Sarı, *Irak Türkmenleri*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2017, s. 104; Necat Kevseroğlu, Kerkük'te Yıkılan Türkmen Eserleri, *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, V. 2018, S. 1, 2018, s. 33.
- 54 Zorlutuna, *age*, s. 57-58; Hicran Göze, Gerçek Müslümanlığı Yaşayanlardan Kerkük Mutasarrıfı Avnullah Bey, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 32, S. 2, Nisan 2003, s. 49-51.
- 55 Halide Nusret Zorlutuna'nın kızı Emine Işınsoy Öksüz, dedesinin 48 yaşında zatürreden öldüğünü belirtir. Bkz. Zeynep Uluant, *Hasbihaller*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2007, s. 201; Kür, *age*, s. 142.
- 56 BEO. 4458/334342. 12 Cemaziyülevvel 1335-6 Mart 1917.
- 57 Halide N. Zorlutuna hatıralarında babasının 49 yaşında öldüğünü yazar ama ölüm tarihini gün, ay ve yıl olarak vermez. Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 88. Avnullah Bey'in kardeşi Süleyman Tevfik Bey'in hatıralarında da onun ölümünden bahsetmez. Avnullah Bey'in hastalıktan vefat etmesine rağmen onun Kerkük'te teftiş için köyleri dolaşırken Kürt eşkıyalarının pususu sonucu 1914'te öldürüldüğü iddiası hakkında bkz. Gövsa, *age*, s. 212; Pakalın, *age*, s. 5; Terzibaşı, *age*, s. 33. F. Ahmad, *agm*, s. 857; *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, s. 44.
- 58 Nusret el-Kâzımî, Ağlayan Kahkahalar, *Talebe Defteri*, S. 36, İkinci Sene, 15 Mart 1333, s. 577; Bayrak, *age*, s. 132.

Avnullah el-Kâzımî, Ayşe Nazlı Hanım⁵⁹ ile evli olup Halide Nusret Zorlutuna⁶⁰ ve İsmet Kür⁶¹ adında iki kız çocuk ve Kerkük'te doğan ve erken ölen oğlu Abdülhây Hâdî'nin⁶² babasıydı. Avnullah Bey, Divân-ı Örfî kitabında üç evladının sürgün ve hapis hayatı sırasında vefat ettiğini anlatır.⁶³

2- Mürüvvet Gazetesi

Mürüvvet, Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey (1861-1918)⁶⁴ tarafından 1887-1891 tarihleri arasında çıkarılan bir gazetedir.⁶⁵ Mürüvvet gazetesi 24 Ocak 1887'de yayınına haftalık olarak başladı ve ilk yılında 52 sayı çıktı. Gazetenin başlığı olan “**Mürüvvet 1304**” siyah ve kalın puntolarla yazılıdır. Başlığın hemen altında “*Menâfi-i umumiyeye aid edebiyat ve fînûna müteallik ağıraz ve şahsiyatdan ari her nevi muharrerat-ı mübahase derc olunur*” yazısı yer alır.⁶⁶

Mürüvvet Gazetesi ikinci yılında günlük olarak yayınlandı. İkinci yayın yılına altmış günlük bir aradan sonra 5 Recep 1305/17 Mart 1888 tarihinde 1 numaralı sayı ile başladı.⁶⁷ Gazetenin ikinci yılında künyesine ait bilgilerde en üstte ortada gazetenin başlığı olan “**Mürüvvet 1304**” siyah ve kalın puntolarla yer alır. Gazetenin başlığının altında “*Umur-ı siyasiye ve mevad-ı mütenevviadan bâhis Osmanlı gazetesidir*” yazılıdır. Mürüvvet gazetesi ikinci yılında fiyat politikasında bir değişikliğe gitmiş ve daha önce nüshası 20 para olan gazete 10 paraya satılmaya başlanmıştı. Bu fiyat ile Osmanlı basınında en ucuz fiyata satılan gazetesi oldu.⁶⁸

59 Ayşe Nazlı Hanım, Osmanlı-Rus Harbinde şehit olan Yüzbaşı Mahmud Ragıp Bey'in kızıdır. Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 1. İsmet Kür, annesinin babasının ismini Binbaşı Kemal olduğunu söyler. Bkz. Kür, *age*, s. 126.

60 Zorlutuna, Halide Nusret, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1168-1169.

61 Kür, İsmet, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 671-672.

62 Suphi Saatçi, *Kerkük Güldestesi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1997, s. 273; Vehbi Günay, Saad F. Oumar, Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği), *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, Aralık 2017, s. 91, 110.

63 el-Kâzımî, Divân-ı Örfî, s. 75; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* & *age*, s. 110. Avnullah Bey'in ilk çocuğu Heybetullah adını verdiği kızı olup küçük yaşta bir salgında Halep'te vefat etmiştir. Bkz. Kür, *age*, s. 131.

64 DH.SAİDd. 92-451; Çankaya, *age*, s. 58-59.

65 Duman, *age*, s. 934-936; Bayrak, *age*, s. 101-102.

66 Mürüvvet, sene 1, S. 1, 28 Rebiyülahir 1304, s. 1.

67 Mürüvvet, sene 2, S. 1, 5 Recep 1305.

68 Çankaya, *age*, s. 59.

Gazete birinci ve ikinci yıllarında 3 sütun üzerine 4 sayfa olarak yayınlandı. Mürüvvet gazetesinin ikinci yılında yayınlanan nüsha sayısı 252'de kaldı.⁶⁹ Gazetenin bir yılda 252 sayı çıkmasının sebepleri arasında Pazar günleri yayınlanmaması,⁷⁰ Kurban ve Ramazan bayramları ile Paskalya tatilleri⁷¹ ve matbuat idaresince 109 ve 110. sayılar arasındaki 80 gün kapatılmış olması yer alır. Mürüvvet gazetesinin 109. Sayıdan sonra yayınının tatil edilmesinin sebebi ise “Letaif” başlıklı kısımda anlatılan kısa bir menkıbedir.⁷² Matbuat İdaresi tarafından Mürüvvet gazetesinin kapatılma gerekçesine dair gazetelere gönderilen yazıda sebebi açıklanmıştır:

“Matbuat idare-i behiyyesinden tebliğ buyurulan tatilname suretidir: Mürüvvet gazetesinin işbu cumartesi günkü nüshasında münderiç bulunan bir fıkra sansür memurlarına gösterilmeksizin neşr edildiğine ve usul-i mevzua iktizasınca sansüre gösterilmeksizin hiçbir şeyin derc ve neşri caiz olmadığına mebni usul-i mevzuaya adem-i riayete mücazat olmak üzere mezkûr gazete bugünden itibaren ba-emr-i âli bila-müddet tatil kılınmıştır. Fi 27 Şevval sene 1305 ve fi 25 Haziran sene 304.”⁷³

Mürüvvet gazetesi seksen günlük aradan sonra 20 Muharrem 1306/27 Eylül 1888 tarihinde 110. Sayı ile yeniden çıkmaya başladı.⁷⁴ Mürüvvet gazetesinin üçüncü yılı 11 Recep 1306/13 Mart 1889'da 253. Sayı ile devam etti. Gazetenin “**Mürüvvet 1304**” başlığının altında “Menâfi-i mülk ve devlete hâdim Osmanlı gazetesidir” ibaresi yer alır.⁷⁵ Gazetenin başlığının bulunduğu künye kısmı 20 Muharrem 1307/16 Eylül 1889 tarihli 407. Sayısı ile değişti. Gazetenin daha önce üç sütun olarak çıkan sayfaları 407. Sayısı ile beş sütun haline dönüştü.⁷⁶ Gazetede ki 13 Ocak 1890 tarihi 461. Sayısında başlığının olduğu künye yeni bir mizanpajla çıkmış ve Cuma günleri gazetenin çıkmayacağını okuyucularına duyurmuştur.⁷⁷

69 Mürüvvet, sene 2, S. 252, 10 Recep 1306.

70 “Gazetemizin şimdilik haftada bir gün tatilini tensib ettiğimizden Pazar günleri gazetemizin çıkmayacağını beyan ederiz.” Bkz. Mürüvvet, sene 2, S. 112, 22 Muharrem 1306, s. 2.

71 “Hristiyanların Paskalyası olmak ve müvezzilerin ekserisi Hristiyan bulunmak hasebiyle gazetemiz yarın ki pazar günüyle ertesi günü neşr olunmayıp salı günü çıkarılacaktır.” Bkz. Mürüvvet, sene 2, S. 50, 24 Şaban 1305, s. 1.

72 İ.DH. 01088-085322.

73 Tercüman-ı Hakikat, S. 3016, 29 Şevval 1305, s. 2.

74 Mürüvvet, sene 2, S. 110, 20 Muharrem 1306, s. 1.

75 Mürüvvet, sene 3, S. 253, 11 Recep 1306.

76 Mürüvvet, sene 3, S. 407, 20 Muharrem 1307.

77 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1. Gazetenin Cuma günleri tatil edilmesi 489. Sayıya kadar devam etti. Bununla ilgili gazetede “İhtar-ı Mahsus” başlığıyla “Gazetemizin umum tarafından görmekte olduğu rağbet aldığımız birçok varakalar gazetesinin Cuma günleri de neşrine bizi mecbur etmiştir. Şimdiden sonra Mürüvvet'in Cuma günleri dahi neşr edileceğini kariin-i kiramımıza arz ve beyan eyleriz.” şeklinde ilan edildi. Bkz. Mürüvvet,

Mürüvvet gazetesi 460 ve 461. sayıları arasında yayınına 64 gün ara verdi. Bu aranın sebebi ise Mehmed Ziyaeddin Bey'in hastalığıdır. Mehmed Ziyaeddin Bey, 460. sayıda “*İfade-i Mahsusa*” başlığı ile bu rahatsızlığını ve gazete hakkındaki niyetini belirtir:

“... mizacıma, bir zaaf ve inhiraf târî oldu. En hâzık etibbâ tedavi etmeğimi ve bir müddet iş ile ziyadece iştigal eylememekliğimi tavsiye eylediler. Şu mizacsızlığımdan dolayı şimdilik âlem-i matbuatdan çekilmeğe karar verdim. Bundan dolayı gazetemiz bir müddetcik tatil edilecektir. Lakin mücerred saye-i şahaneden teessüs eden ve “Mürüvvet” namıyla çıkan bir gazetenin ilelebet tatilini hiçbir vakit arzu etmeyeceğimden birkaç güne kadar gazeteyi, matbaayı meslek-i müttehiz-i sadakatkaranem vecihle idare edecek münasip bir zata tevdi edeceğim. Yine elimden geldiği kadar gazetenin hal-i hazırından ziyade terakkisine muavenetten kusur etmeyeceğim.”⁷⁸

Mehmed Ziyaeddin Bey, sağlığına kavuşunca Mürüvvet gazetesini 23 Cemaziyülevvel 1307/13 Ocak 1890 tarihinde 461. Sayı ile tekrar çıkarmaya başladı. Mürüvvet gazetesi 4 Mart 1890 tarihli 507. sayısından sonra ikinci kez tatil edildi. Gazetenin tatil edilmesinin sebebi ise sansür heyetinin çıkarılmasını istediği yazının yerine başka bir yazı koymak yerine bu yazının olduğu iki buçuk sütunun boş bırakarak yayınlanmasıdır.⁷⁹

Gazetenin dördüncü yılında “**Mürüvvet 1304**” başlığının altında “Her gün neşr olunur Osmanlı gazetesidir” ibaresi ile yayınlandı.⁸⁰ Mürüvvet gazetesi yayın hayatı süresince 812 sayı çıktı.⁸¹ Mürüvvet gazetesinin İBB Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane koleksiyonlarında son nüshası H. 12 Cemaziyülevvel 1308/M. 24 Aralık 1890 tarihindeki 116. sayı ile son bulmakta ve bundan sonra başka bir sayısı görülmemektedir.⁸² Gazete, toplam 812 sayı çıkmış olup dördüncü yılında 253 sayının daha çıkmış ve 1 Şevval 1308/10 Mayıs 1891 tarihinde son nüshası yayınlanmıştır.⁸³

Mürüvvet gazetesinde Muallim Naci başta olmak üzere İbnülemin Mahmud Kemal, Faik Reşad, Nabizade Nazım, Mehmed Celal, Mehmed

sene 3, S. 484, 18 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

78 Mürüvvet, sene 3, S. 460, 21 Rebiyülevvel 1307, s. 1.

79 Y.A.HUS. 234/27; Mürüvvet, sene 3, S. 507, 12 Recep 1308, s. 3

80 Mürüvvet, sene 4, S. 1, 15 Muharrem 1308.

81 Bayrak, *age*, s. 101-102; Süleyman Tevfik, *age*, s. 40

82 Bu makaleyi hazırlarken Mürüvvet gazetesinin İBB Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane’de bulunan dijital koleksiyonlarından yararlanılmıştır.

83 Mürüvvet’in 12 Cemaziyülevvel 1308/24 Aralık 1890 tarihli 117. Sayısında tefrika edilmeye başlayan Pierre Zaccone’a ait “Bir Kontun Cinayetleri” romanı 20 Cemaziyülahır 1308/31 Ocak 1891 tarihli 154. Sayıda sona erdi. Roman hakkında bkz. <https://ereseach.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5583> erişim tarihi: 27.09.2023

Ziver, Menemenlizade Tahir, Şerafeddin Mağmumi, Süleyman Tevfik, Mehmed Asaf, Vassaf Bey gibi dönemin yazar ve edebiyatçılarının yazıları yer aldı. Avnullah el-Kâzımî'de yazı işlerinden sorumlu müdür olarak 461. Sayıdan itibaren gazetenin yazar kadrosunda yer aldı.

2.1. Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet Gazetesine Atanması

Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey, sağlık sorunlarından dolayı gazetesini 460. Sayı ile birlikte durdurmuştu. Bu konuyu okuyucularına aşağıdaki gibi duyurdu:

“Ahiren mizacıma, bir zaaf ve inhiraf târî oldu. En hâzık etibbâ tedavi etmekliğimi ve bir müddet iş ile ziyadece iştiğal eylememekliğimi tavsiye eylediler. Şu mizaçsızlığımdan dolayı şimdilik âlem-i matbuattan çekilmeğe karar verdim. Bundan dolayı gazetemiz bir müddetcik tatil edilecektir. Lakin mücerred saye-i şahaneden teessüs eden ve “Mürüvvet” namıyla çıkan bir gazetenin ilelebet tatilini hiçbir vakit arzu etmeyeceğimden birkaç güne kadar gazeteyi, matbaayı meslek-i müttehiz-i sadakatkaranam vecihle idare edecek münasib bir zata tevdi edeceğim. Yine elimden geldiği kadar gazetenin hal-i hazırından ziyade terakkisine muavenetten kusur etmeyeceğim.

Mesleğim, her hal u karda doğrudur. Menafi-i zatiyemi hiçbir vakit düşünmem. Nan û nimetiyle perverde olduğumuz devlet ve memleketimizin menafii için hizmet etmekten başka bir şey bilmem. Cenab-ı hak doğruluktan ayırmasın ve mahcub etmesin. Bu hal insan için her yerde mucib-i selamet ve necattır. Birkaç güne kadar gazetenin yine neşriyle beraber abonelerin, ilan sahiblerinin matlubu icra ve ikmal edilecektir. Gazetenin böylece bir müddet tatilinden dolayı kariin-i kiramdan afvımı rica ederim. Ne yapayım ki bunca gayret ve mesaime karşı mazurum ve bu mecburiyette bulunuyorum.”⁸⁴

Mehmed Ziyaeddin Bey, 460. Sayıda okuyucularına söz verdiği “gazeteyi, matbaayı meslek-i müttehiz-i sadakatkaranam vecihle idare edecek münasib bir zata ...” ifadeleriyle belirttiği kişi olarak Selim Avnullah Bey ile anlaşmış ve gazetenin “müdür-i tahrir ve mesul” sıfatıyla atamıştır. Mehmed Ziyaeddin Bey, gazetesinin “umur-ı tahririyelerini” Selim Avnullah Bey’i atadığına dair matbuat idaresine de bilgi vermiştir.⁸⁵ Bu konuda 461. Sayıda okuyucularına aşağıdaki açıklamayı yazar:

“460” numrolu gazetemizde vücudca rahatsız olmaklığıma mebni bir müddet işten çekilmeğe ve gazeteyi suret-i muvakkata da tatil eylemeğe mecbur olduğumu beyan eylemiş idim. Salifü’z-zikr rahatsızlığa mebni

84 Mürüvvet, sene 3, S. 460, 21 Rebiyülevvel 1307, s. 1.

85 DH.MKT. 1687/104.

hayli masraf ve himmetle tesis eden bir gazetenin tûl-i müddet tatili caiz olmayacağından umur-ı tahririyyenin bir yed-i iktidara tevfihi lazımeden olmasıyla bu vazife-i mühimmeyi mukavelat-ı muharrirliğince suret-i resmîyede musaddak olan bir kıta mukavelename mucibince erbab-ı sıdk û istikametten Selim Avnullah Beğ Efendi'ye tevdi eylemişimdir. Selim Avnullah Beğ Efendi marû'z-zıkr mukavele mucibince müdir-i tahrir ve mesuldür acizleri bervech-i maruz umur-ı tahririye ile iştigal etmeyip umur-ı idareye nezaret edeceğim. Sıhhatim müsaade ettiği mertebe yazı işlerine muavenet eyleyeceğim. Maazallah-ı Taâlâ gazetenin hastalık vesaire gibi ehemmiyetsiz arızalarla neşrinin sektedar olmaması madde-i mühimmesini lütf-i hakla suret-i mahsusa ve kaviyye de taht-ı temine almışızdır."⁸⁶

Avnullah el-Kâzımî, Mürüvvet gazetesinin 461. Sayısında "Zorluzade Selim Avnullah" imzasıyla okuyuculara merhaba diyen bir yazı yazmıştır.

"Evvel Hâlık-ı kevn û mekan ve tahir fi sınaî'l-ukul ve'l-ezhan hazretlerinin hariç ez tadad-ı inamat-ı ilahiyesinden birinin bile ifa-yı şükrü iktidar-ı beşeriyyenin fevkinde bulunduğu arz ve beyandan müstağnidir ancak (ma . . .)⁸⁷ nutk-ı celilini vird-i zeban ile hamd ve şükr-i acizanemizi min gayr-i haddin takdim-i dergah-ı ahadiyyet eyleriz.

(Eda-yı şükr ne kabil hakir-i benden için)

(Ki şükr eylemeğe iktidar sendendir)

İşte şükründen aciz bulunduğumuz in'âmat-ı ilahiyyenin yeganesi, zıllullahi, ve vekil-i hazret-i peygamberi, hami-i din-i Ahmedî, hadim-i şeriat-ı garra-yı Muhammedî, sultan-ı⁸⁸, veliy-yi nimet-i biminnetimiz el-gazi (Abdülhamid) han-ı sani efendimiz hazretleridir sevgili padişahımız her ferd için vacibü'l-eda bulunan dua-yı devam-ı ömr û şevket ve iclal-ı hilafetpenahilerini tekrar ile tezyin-i lisan-ı ubudiyet eylerim: Öyle bir dua ki makbul-i hüdadır umum-ı Osmanıyan için saadet-nümadır.

(Yaşa bin yıl yaşasın padişahım zıll-ı adlinde)

(Umum Osmanlılar rahatla emr-i arzuman etsün)

(Terakki-i adl û ihsan cümlesi mahsul-ı asrıdır)

(Zafer vakt-i hümayununda irha-yı inan etsün)

Gazetemiz sahib-i imtiyazı refikim Ziyaeddin Beğ Efendi'nin balada beyan eylediği vecihle (Mürüvvetin) müdir-i tahrir ve mesulluğu min gayr-i

86 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

87 (ma) noktalar yazının kendisinde bulunmaktadır.

88 Kelimedede harfler silinmiş, okunamadı.

liyakat uhde-i aciziye ihale olunmuştur. Rabbim Taâlâ ve takaddes hazretleri rıza-yı bari ve maksad-ı ali-i hazret-i şehriyari daire-i necat-ı bahiresinde ifa-yı hüsn-i hizmete muvaffak eylesin amin.”⁸⁹

2.2. Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet Yazıları

Avnullah el-Kâzımî, Mürüvvet gazetesinde 461. Sayıdan itibaren yazı işlerinden sorumlu müdür olarak çalışmaya başlamış ve bu görevini gazetenin kapatıldığı 507. Sayıya kadar sürdürmüştü. Bu süre boyunca gazetenin ilk sayfasında yer alan “Politika İcmali” başlıklı yazıları Avnullah Bey yazmıştır. Mehmed Ziyaeddin Bey, gazetenin idari işleri ile ilgilenmeye devam etmiştir.

2.2.1. Politika İcmali

Politika İcmali, Mürüvvet gazetesinin birinci sayfasında yer alan Avrupa ve dünyadaki siyasi gelişmeler hakkında yorumların yapıldığı bölümdü. Bu bölümü Mehmed Ziyaeddin Bey’in “acizleri bervech-i maruz umur-ı tahririye ile iştigal etmeyip umur-ı idareye nezaret edeceğim” sözleriyle yazmadığı kesindir. Gazetenin sorumlu yazı işleri müdürlüğü görevini Avnullah Bey yaptığından dolayı Politika İcmali başlıklı Avrupa siyaseti hakkındaki yazıları kaleme almıştır.

Politika icmali kısmındaki haberler, Ajans de Konstantinopol (Agence de Constantinople) ve Ajans Oriyantal⁹⁰ şirketlerinden gelen telgraflar ile İstanbul’a gelen Avrupa gazetelerinden elde edilen bilgiler üzerinden yorumlandı. Mürüvvet gazetesinin 1887’deki kuruluşundan itibaren Ajans Havas aboneliği ile yurt dışı haberleri “Telgraf” başlığı altında yayınlandı.⁹¹ Mürüvvet gazetesi, Ajans Havas, İstanbul bürosunu Ekim 1889’da kapattıktan sonra 1 Ekim 1889’da faaliyete geçen Avusturya ajansı Corrbureau’nun “Ajans de Konstantinople”, ayrıca “Ajans Oriyantal” telgraf şirketlerinden gelen telgrafları yayınladı.⁹²

89 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

90 Reuter ile Avusturyalı Correspondenz-Bureau ortaklığı ile 1889’da Agence Orientale’i kurdular. Bkz. Servet Yanatma, *The International News Agencies in the Ottoman Empire (1854-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 213.

91 1835’te kurulan Ajans Havas, 1870’te Reuter Ajansı ile İstanbul’da ortak bir büro açtılar. 1889’da Havas ve Reuter İstanbul’dan çekildiler. İstanbul Avusturya ajansı Corrbureau’nun rekeline bırakıldı. Corrbureau’da İstanbul’da Ajans de Constantinople ismiyle bir ajans kurdu. Bkz. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglelere Türk Basın Tarihi*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 81; Michael B. Palmer, *International News Agencies A History*, Palgrave Macmillan eBook, Switzerland 2019, s. 6-13.

92 Orhan Koloğlu, *Havas-Reuter’den Anadolu Ajansı’na*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara 1994, s. 24-28.

Politika İcmali'nin telgraf ve gazete haberlerine bağlı kalması sebebiyle Avnullah Bey'in yaptığı yorumlarda bu sebeple biraz yüzeysel kalmıştır. Avnullah Bey'in 461 ve 507. Sayılar arasında toplam 47 sayı Politika İcmali yazısı yayınladı. Bu yazıların tarih aralığı ise 27 Cemaziyülevvel 1307/15 Ocak 1890 ile 12 Recep 1307/4 Mart 1890 olup elli iki gündür. Avnullah Bey iki aya yakın bir süre Avrupa ve dünya siyaseti hakkında Avrupa'dan gelen gazeteler ve telgrafların verileri üzerinden yorumlarda bulundu.⁹³

Avnullah Bey'in Avrupa siyasi gelişmeleri dışında okuyuculardan gelen mektuplara "Mürüvvet" başlığı ile kısa cevaplar vermiş, bunun yanında gazetenin dizgisinin bozukluğu konusunda mizahi kısa bir yazı yazmıştır. Avnullah Bey, "İtizar" başlığı ile bu kısa yazısında dizginin bozukluğunu grip salgınına bağlar:

"İnfuluenza cenabları esna-yı tertibde matbaamızı ziyaret ederek müretteplerden ekserisini giriftar-ı pençe-i izdırabi ettiği cihetle bugün gazetemiz böyle çıkarıldığından kariinimizin afv buyuracaklarına eminiz."⁹⁴

Avrupa ve dünya siyasi tarihinde 15 Ocak 1890-4 Mart 1890 tarihi aralığındaki gelişmeler telgraf ve gazete haberleri çerçevesinde Avnullah Bey tarafından yorumlandı.⁹⁵ Avnullah Bey'in Politika İcmali köşesinde Rusya ve Fransa ittifakı meselesi,⁹⁶ Alman Reichstag meclisinin açılması,⁹⁷ Almanya imparatoru II. Wilhelm'in nutku,⁹⁸ İngiltere ve Portekiz hükümetleri arasındaki siyasi kriz,⁹⁹ İspanya'da siyasi kriz,¹⁰⁰ Girit meselesi, Fransa cumhurbaşkanı

93 Bu tarihler arasında Avrupa'daki siyasi gelişmeler hakkında bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım: I, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 55-75.

94 Mürüvvet, sene 3, S. 466, 28 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

95 1890'lı yıllara kadar Avrupa'nın siyasi olarak dönüşümü için bkz. Norman Stone, *Dönüşen Avrupa 1878-1919*, çev. Dilek Yücel, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022, s. 51-115.

96 Alman imparatorluğunun 1871'de kurulmasından sonra Avrupa'da ittifaklar sisteminin kurulması, Fransa-Almanya düşmanlığı, Rusya ve Avusturya-Macaristan imparatorluğu arasında Balkanlar için mücadele, Almanya'nın Rusya ve Fransa saldırısına uğrama korkusu etrafında meydana geldi. XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ittifaklar sistemi için bkz. John Merriman, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpogut, Say Yayınları, İstanbul 2018, s. 934-947.

97 Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, 2. Baskı, çev. Savaş Aktur, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 140-141

98 Reichstag meclisi ve II. Wilhelm hakkında bkz. Jonathan Steinberg, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 509-555, Merriman, *age*, s. 730-732.

99 Portekiz'in İngiltere ile olan siyasi meseleleri için bkz. Jeremy Black, *Kısa Portekiz Tarihi*, çev. Berna Asuman Uzun, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 180-181; Hermann Kinder, Werner Hilgemann, Manfred Hergt, *Dünya Tarihi Atlası Fransız Devrimi'nden Günümüze*, C. 2, çev. Leyla Uslu, 2. Baskı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2008, s. 363; David Steele, *Lord Salisbury A Political Biography*, Taylor & Francis e-Library, 2004, s. 264, 325-328.

100 İspanya'nın bu dönemi için bkz. Jeremy Black, *Kısa İspanya Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, Say

Sadi Carnot'nun Brüksel'e seyahati, infuluenza vakaları¹⁰¹, Bulgaristan'ın istikraz akdi, Fransa'nın iç siyaseti, İspanya Kralı XIII. Alfonso ve onun sağlık durumu,¹⁰² İspanyolların Portekiz hükümeti lehine gösterdikleri nümayişler ve Portekiz'in buna karşılık Cebelitarık'ta İspanya'nın haklarını savunması, yılbaşı münasebetiyle Rusya imparatorunun Moskova şehri ahalisine hitaben göndermiş olduğu yazı, Bohemya'da Çekler ile Almanların anlaşmaları,¹⁰³ Almanya'nın sosyalistler hakkındaki kanun layihası,¹⁰⁴ Yunan kralı ile başbakan Charilaos Trikoupis¹⁰⁵ arasındaki ihtilaf, İttifak-ı müsellese karşı Fransa ve Rusya hükümetleri arasında bir ittifak akdi iddiaları,¹⁰⁶ Surinam arazisinin hududu meselesinden dolayı Fransa ile Hollanda arasındaki ihtilaf,¹⁰⁷ İtalyan ordusunun Habeş ülkesindeki ilerlemesi,¹⁰⁸ Çin'in Rusya'ya karşı asker sevki için demiryolu inşa etmesi,¹⁰⁹ Sir Charles Dilke¹¹⁰ ve yazdığı "Problems of Greater Britain"¹¹¹ isimli kitabı hakkındaki tartışmalar, Fransa'nın 1891 senesi bütçesi müzakereleri, Almanya imparatoru II. Wilhelm'in amelenin ıslah-ı ahvali ve temin-i istikbali hakkındaki konferansa bütün Avrupa devletlerini daveti,¹¹² Fransa'da tevkif edilen Duke of Orleans¹¹³ meselesi, Rusya'nın Avusturya ve Macaristan hududuna asker sevk etmesi, Orta Asya'ya doğru ilerleyen Rusya, Brüksel'de toplanan men-i esaret kongresi,¹¹⁴

Yayımları, İstanbul 2020, s. 171-193.

- 101 Mürüvvet gazetesinde Osmanlı coğrafyası ve Avrupa'daki infuluenza (grip) vakaları hakkında haberler sıklıkla yer almıştır.
- 102 https://en.wikipedia.org/wiki/Alfonso_XIII erişim tarihi: 24.09.2023
- 103 Kinder, *age*, s. 357.
- 104 İstisna Yasası adı verilen, sosyalistlere karşı çıkarılan yasa hakkında bkz. N. V. Yeliseyeva, *Takım Çağlar Tarihi*, çev. Özdemir İnce, 3. Baskı, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 229-230.
- 105 https://en.wikipedia.org/wiki/Charilaos_Trikoupis erişim tarihi: 24.09.2023
- 106 Fransa-Rusya ittifakının gelişme süreci için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 381-400.
- 107 Cornelis Ch. Goslinga, *A Short History of the Netherlands Antilles and Surinam*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 1979, s. 138, 163-164.
- 108 Armaoğlu, *age*, s. 450-452.
- 109 Merriman, *age*, s. 907-909; Rusya'nın Asya'da demiryolu inşası için bkz. Armaoğlu, *age*, s. 761-762; 770-771.
- 110 https://en.wikipedia.org/wiki/Sir_Charles_Dilke,_2nd_Baronet erişim tarihi: 24.09.2023
- 111 <https://archive.org/details/problemsofgreat01dilkuoft/mode/2up> erişim tarihi: 28.09.2023
- 112 Armaoğlu, *age*, s. 385.
- 113 [https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orlans_\(1869-1926\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orlans_(1869-1926)) erişim tarihi: 24.09.2023
- 114 https://en.wikipedia.org/wiki/Brussels_Anti-Slavery_Conference_1889-90 erişim tarihi: 24.09.2023; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 203; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 179-185; Abdullah Özdağ, Afrika'da Esir Ticaretinin Yasaklanması: Brüksel Konferansı (1890), *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), Mayıs 2018, s. 244-302; William Mulligan, The Anti-slave Trade Campaign in Europe,

İtalya'nın Avusturya'ya gücenmesi ve Fransa'ya meyli, Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya arasında ittifak, Prens Bismarck'ın başvekâletten ayrılacağı rivayetleri,¹¹⁵ İtalya hükümetinin Afrika'da müstemleke edinmek arzusuyla gönderdiği fırka-i askeriye, Rusya'nın Bulgaristan'dan tazminat-ı işgaliye talep etmesi, İngiltere ve İspanya arasında kriz,¹¹⁶ ABD bandıralı bir geminin İngiltere harp gemisi tarafından zapt ve müsadere edilmesi vb. haberleri üzerine değerlendirmelerde bulundu.

Avnullah Bey, Politika İcmali yazılarını gazeteye gelen telgraflar ve gazeteler üzerinden değerlendirmekteydi ve bu sebeple Avrupa matbuatına dair eleştiriler de getirmişti. Bununla ilgili “Âlem-i siyasetçe mesail-i mühimme mefkud bulunduğundan Avrupa matbuatı haiz-i ehemmiyet olmayan mevadî sermaye edinerek mütalaalar serdine kalkıyorlar.”¹¹⁷ “Ekser Avrupa mahafil-i siyasiyesinde bais-i kıyl û kal olan mesailden biri ve belki heman cümle matbuatın makalatı Fransa ve Almanya ittifakı ile Fransa ve Hollanda beyninde tahaddüs eden müstamerat meselesinden ibaret olup”,¹¹⁸ “Vukuat-ı siyasiyenin fıkdanı hasebiyle pek ehemmiyetsiz bir takım ahval-i ruzmerre-i siyasiyenin alem-i matbuatı işgal etmekte olduğu görülmektedir.”,¹¹⁹ “Bir müddettir mahafil-i siyasiyyeyi işgal ve matbuata sermaye-i bahs ve makal olan”,¹²⁰ “Bu günlerde matbuata sermaye-i bahs ve makal olan mesailin biri de”¹²¹ gibi cümleleriyle gazetelerin okuyucu kitlesini artırmak ve dikkatlerini çekmek için sorunları büyütme düşüncesinde olduklarını iddia eder.

Avnullah Bey, bu yazılarında diplomasi üzerine görüşlerini de açıklamıştır. Bu açıklamasında diplomatik bir kararın iki zıt yoruma da sebep olduğunu aktarır. Ona göre diplomasi:

“Diplomasi denilen saha-i vasi'de cereyan eden vukuat-ı siyasiyye her ne tarafa çekilse o suretle tefsir olunabilecek mevad-ı nazikeden ibaret bulunduğu cihetle meydan-ı siyasetin her kangı bir köşesinde zuhura gelen

1888-90, *A Global History of Anti-Slavery Politics in the Nineteenth Century* içinde, Ed. William Mulligan, Maurice Bric, Palgrave Macmillan UK Publishers, London 2013, s. 149-170.

115 18 Mart 1890'da II. Wilhelm'e istifası sunan Bismarck'ın görevden ayrılma süreci için bkz. Steinberg, *age*, s. 509-545; Armaoğlu, *age*, s. 382-386.

116 1890'lı yıllar Avrupa'nın toparlandığı yıllar olurken İspanya siyasi krizlere girmişti. Bkz. Raymond Carr, *Spain 1808-1975*, 2. Baskı, Oxford University Press, London 1982, s. 389-394, 455-463.

117 Mürüvvet, sene 3, S. 475, 7 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

118 Mürüvvet, sene 3, S. 479, 12 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

119 Mürüvvet, sene 3, S. 482, 15 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

120 Mürüvvet, sene 3, S. 493, 27 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

121 Mürüvvet, sene 3, S. 496, 30 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

hadise bazı taraflarda dünyalara sığmayacak kadar izam ve yine o vadi-i cesimin diğer tarafında aynı hadisenin pek az ehemmiyetle telakki edildiği malum olup bu cümleden olarak Fransa'nın Rusya sefiri bulunup devlet-i metbuasından istihsal eylediği mezuniyet üzerine Paris'e gelmiş olan mösyö (Labolay)ın¹²² bir müddet gayr-ı muayyene zarfında Paris'te ihtiyar û ikamet ile Petersburg'a avdet etmeyeceği havadisi Avrupa mahafil-i siyasiyesiyle evrak-ı havadisi tarafından yekdiğerine taban tabana zıd bir takım tefsirlere düşar olduğu görülmektedir."¹²³

Avnullah Bey'in olayları değerlendirirken gazete ve telgraf haberleri üzerinden yorumlar yaptığını yukarıda belirtmiştik. Bu yazılara hâkim olan görüş barışın ve huzurun olduğu bir siyaseti takip etmesidir. Aşağıya aldığımız yazı Avnullah Bey'in görüşlerine güzel bir örnektir:

“İngiltere ve Portekiz hükümetleri meyanında ahiren zuhur eden ihtilaf devleteyn-i mezkureteyn arasında bir harb zuhurunu ve binaenaleyh sulh ve müsalemet-i umumiyenin ihlal edileceğini zan ve tahmin ettirdiğinden Avrupa mahafil-i siyasiyesince ehemmiyetli telakki edilmekte bulunduğu ve Almanya başvekili prens (Bismark)ın bu ihtilafı sulhen tesviyeye tavassut etmek teklifinde bulunuşu dahi müsalemet-i umumiyenin ihlal edilmesi korkusundan neşet eylediği ve fakat tavassut teklifine İngiltere tarafından, kendi kuvvetine istinaden Portekiz gibi küçük bir hükümeti hedef-i şemşir-i galibiyet etmek fikriyle, pek de ruy-ı muvafakat gösterilmeyeceği ekser Avrupa gazetelerinin cümle-i rivayatındandır. İngiltere'nin Portekiz hakkında olan muamele-i malumesi Berlin'de in'ikad eden (Afrika'da¹²⁴ serbesti-i ticaret) kongresinde tanzim olunan ahidnamenin bend-i mahsusuna büsbütün muhalif bulunduğu ve İngiltere tarafından re'ÿ-i hükme müracaat ciheti kabul olunmadığı halde ahidnamenin hiç mesabesinde kalacağını dermeyan ediyorlar.¹²⁵ Eğer prens (Bismark)ın tavassutu maruz-ı kabulde cilve-ger olur ise bu meselenin de kariben tesviye olunacağı cihetle müsalemet-i umumiyyeyi tehdid eden bir meselenin bertaraf edileceği ümid olunur. Bulgaristan istikrazı hakkında Rusya devletinin Avrupa kabinelerine gönderdiği protestoya sükût ile cevap verilışı bu meselede bir ehemmiyet-i siyasiye olmadığını gösteriyor ise de Rusya matbuatının neşr ettikleri makalat bu meselenin muahharen kesb-i ehemmiyet edeceğini tahmin ettiriyor. Almanya devletinin ez-her cihet sulh

122 Paul Lefebvre de Laboulaye hakkında bkz. https://fr.wikipedia.org/wiki/Famille_Lefebvre_de_Laboulaye erişim tarihi: 24.09.2023

123 Mürtüvvet, sene 3, S. 503, 8 Recep 1307, s. 1.

124 Amerika yazılmış

125 1885 Berlin Konferansı hakkında bkz. Merriman, *age*, s. 886-889.

ve müsalemete say’ bulunmakta olduğu cihetle bu istikraz maddesinde bir suret-i hasenede netice-pezir olmasını arzu eylediği Berlin’de söyleniyor.”¹²⁶

Avnullah Bey, Politika İcmali yazılarında kullandığı benzetmeleri çoğunlukla “fırtına” ve “bulut” kelimeleri üzerinden yapmıştır. “Bulut” kelimesini daha çok olumsuz anlamda kullanan Avnullah Bey’in cümleleri aşağıda verilmiştir.¹²⁷

“...alem-i siyasyatta fırtına zuhurunu ima eder **bulutların** mahv û nabud olacağı şübhe edilemez.”¹²⁸

“...sema-yı siyasetin o cihet ufuklarında dahi mucib-i endişe **bulutların** mefkud olduğu aşıkardır.”¹²⁹

“... umum müsalemet tarafdarını bi’l-ittihad sema-yı siyasyattan şu gibi ufak **bulutları** bertaraf etmeğe çalışacakları azade-i kayd-ı iştibahdır.”¹³⁰

“... alem-i siyasetin o cihet ufuklarında rû-nüma olan bir takım ufak **bulutlarından** cüzi bir fırtınanın bile zuhur etmeyeceği piramen-gerd-i hatır olabilir.”¹³¹

“Avrupa ahvaline bakanlar mütahavvil bir havada gah ibraz-ı letafet ve gah arz-ı zulmet eden **bulutlar** gibi sema-yı siyaseti yekdiğerine benzemez bir takım sehab-ı keşfin istila eylediğini görüyorlar.”¹³²

“... Avrupa halkını istiab eylemiş olan bir korkudan mütahassıl bulunduğu müstağni-i beyan ve bu havf-i umuminin dahi malumü’l-ism birkaç hükümet üzerinde tahassul etmiş olan kesif **bulutlardan** mahuf barikaların sema-yı siyasyatta işaa-endaz-ı dehşet olabilmesinden ibaret bulunduğu azade-i kayd û ityandır.”¹³³

“Ufk-ı siyasi sakin bir takım **bulutlarla** kapanmış ve keşf-i hakikat kesb-i eşkâl eylemiştir. Her tarafta, calib-i enzar-ı dikkat olacak bir derecede sükûnet hükümferma ve bu perde-i sükûn altında ihzar-ı alat cenk ve cidal edildiği rû-nüma olmaktadır.”¹³⁴

126 Mürüvvet, sene 3, S. 467, 29 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

127 Bulut kelimelerindeki vurgu bana aittir.

128 Mürüvvet, sene 3, S. 471, 3 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

129 Mürüvvet, sene 3, S. 475, 7 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

130 Mürüvvet, sene 3, S. 480, 13 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

131 Mürüvvet, sene 3, S. 486, 20 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

132 Mürüvvet, sene 3, S. 488, 22 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

133 Mürüvvet, sene 3, S. 488, 22 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

134 Mürüvvet, sene 3, S. 503, 8 Recep 1307, s. 1.

“Sema-yı siyasiyatın o cihet ufuklarında bir fırtınanın zuhurunu ima eden **bulutların**, evvelce de beyan eylediğimiz vecihle zail olmak üzere bulunduğunu beyan ile sulh ve müsâlemet-i umumiyenin muhafaza edileceği zannında olduğumuz dermeyan eyleriz.”¹³⁵

Avnullah Bey, “bulut” metaforunu olumlu anlamda medeniyet kelimesi ile birlikte kullanmaktadır:

“Avrupa’nın cihat-ı muhtelifesine atf-ı nazar-ı dikkat olunduğu takdirde ahval-i siyasiyede bir adem-i intizam eseri heman gözlere çarpmaktadır. Eğer imale-i nazar yalnız Avrupa’ya hasr edilip cihanın **medeniyet bulutları** altında bulunan bilcümle aktarına tevcih edilir ise ahval-i siyasiyedeki bu ittihadsızlık oralarda dahi rû-nüma olmakta ve her gün tesvid-i sahayif-i matbuata hizmet etmekte olduğu aşık olur.”¹³⁶

Avnullah Bey’in yaklaşık iki ay gibi bir süre Mürüvvet gazetesinde yazı işleri müdürü olarak çalıştığı zaman diliminde Avrupa devletleri arasındaki ittifaklar ve 26 Şubat 1885’de imzalanan Berlin Genel Senedi¹³⁷ sonrasında sömürgelerin paylaşılması konuları Avrupa siyaset ve kamuoyunu meşgul etmekteydi.

2.2.2. Sulh ve Müsâlemet-i Umûmiyye

Avnullah el-Kâzımî’nin Mürüvvet gazetesinde “Politika İcmali” başlıklı yazılarının tamamına yakınında “sulh ve müsâlemet-i umûmiyye” ifadesiyle kullandığı temel ilke bulunmaktadır. Avnullah Bey, bu yazılarında başta Avrupa olmak üzere dünyanın genelinde esas olması gerekenin “sulh ve müsâlemet-i umûmiyyenin” muhafazası olmasını temenni eder. Avnullah Bey’e göre sulh ve müsâlemet-i umumiyyenin muhafazasını sağlayacak olan ise düvel-i muazzama olarak kabul edilen büyük devletlerdir. Düvel-i muazzama devletleri o dönemde İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinden oluşmaktaydı.¹³⁸

Avnullah Bey’in Avrupa’daki siyasi buhranların savaşa dönüşmeden “sulh ve salah” yoluyla çözümlenmesine yönelik isteğini yerine getirecek olan düvel-i muazzama devletleri ise devamlı surette başka siyasi krizlere sebep olmaktaydı. Düvel-i muazzamadan biri olan Almanya’nın hem silahlanması

135 Mürüvvet, sene 3, S. 503, 11 Recep 1307, s. 1.

136 Mürüvvet, sene 3, S. 488, 22 Recep 1307, s. 1.

137 Armaoğlu, *age*, s. 420-421.

138 Eric J. Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 32.

hem de barış için son derece gayret edeceğini ifade etmesi gibi ironi içeren ifadeler bu yazılarda yer alır:

“Almanya imparatoru haşmetlü ikinci Vilhelm hazretleri yılbaş münasebetiyle ümera-yı askeriye-yi huzuruna kabul eylediği sırada irad ettiği nutukta muhafaza-i vatan vazife-i mukaddesinin ifası için ordunun her lahza hazır ve mücehhez bulunmasına ümera-yı askeriye-nin daima ihtimam etmeleri lüzumunu ve ihtiraat-ı cedide-i harbiye ve ezcümle dumansız barut icadı hasebiyle askerinin tarz-ı nevin talimlerinin sene-i cedide zarfında ikmalî lüzumunu hatırlara getirdikten sonra “bilcümle devletler ve ezcümle Almanya devleti Avrupa’da beka-yı sulh ve müsâlemet için derece-i nihayede sarf-ı mesai ve ikdamat etmektedir” sözlerini dahi irad eylemiştir.”¹³⁹

Düvel-i muazzamanın Avrupa barışında oynadığı rol hakkında Avnullah Bey, Politika İcmali’nde şu ifadeleri kullanır:

“İngiltere ve Portekiz ihtilafının sulhen tesviyesi zımında tarafeynden hiçbir düvel-i sairenin tavassutuna müracaat etmedikleri ve bu meselede istikbalen bir fenalığın zuhuru melhuz bulunduğu cihetle düvel-i muazzamanın tebligat-ı resmîye icrasına mecbur olmaları meydanda durur iken aralarında hasıl olan ihtilafın bertaraf edilmesini zımında hakeme müracaat eden iki hükümet işine behemehal hüsn-i netice verileceği azade-i kayd ü iştibah bulunduğu sulh ve müsâlemet-i umumiyenin bu cihetten ihlal edilmeyeceği fikrindedir. Ancak hakem sıfatıyla müracaat olunan Rusya imparatorunun icra-yı vesatet edeceği henüz gayr-i malum bulunduğu ve imparator haşmetlü (Aleksandır) hazretlerinin hakemliği kabul etmediği halde bu hususta diğer bir tarafa müracaat edilip edilmeyeceği Avrupa matbuatıyla mahafil-i siyasiyeyi işgal ediyor. Rusya devleti sair devletler gibi muhafaza-i asayiş taraftarı bulunduğu cihetle bu meselenin tesviyesine vesatet edeceği zannındayız.”¹⁴⁰

“Sulh ve müsâlemet-i umumiyenin muhafazası arzusunda bulunan düvel-i muazzamanın bu babda tedabir-i mukteziyenin icrasında kusur etmeyecekleri azade-i kayd-ı iştibahdır.”¹⁴¹

Avnullah Bey, Avrupa siyasetinde barış ve huzurun faydalarının kabul edildiğini ve bu sayede ilerlemenin gerçekleşeceğini “Elhasıl her yerde nimet-i sulh ve müsâlemetin kıymeti takdir olunmakta ve meydan terakkiyat-ı sahihe küşada bulunmaktadır.”¹⁴² sözleriyle belirtmektedir. Avnullah Bey, sulh ve

139 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

140 Mürüvvet, sene 3, S. 476, 8 Cemaziyühahir 1307, s. 1.

141 Mürüvvet, sene 3, S. 499, 4 Recep 1307, s. 1.

142 Mürüvvet, sene 3, S. 463, 24 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

selametin düvel-i muazzama arasındaki güç dengesi ve çıkarları sayesinde sorun çıkmayacağını ifade eder:

“Bazı gazeteler bu hadiseden umum Avrupa’nın sulh ve müsalemeti ihlal edilecek zemininde keşfiyatta bulunmuşlar ise de meselenin devleteyn beyninde muharebeyi intaç edeceği muhtemel add olunsa bile İngiltere devletini, rakiplerini dahil-i hesab edecek derecede havfa düşürmeyeceğinden sulh-ı umuminin bu yüzden ihlal edileceği kıyas olunamaz.”¹⁴³

Avrupa’da barışın korunmasında Almanya’nın büyük bir sorumluluğu bulunduğunu, Berlin Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda Bulgaristan meselesinde Almanya’nın barışı korumak için üzerine düşen vazifeyi yapacağını Avnullah Bey gazete haberleri üzerinden aktarır:

“Bulgaristan’ın ahd etmiş olduğu istikraz-ı cedide Rus ve Alman gazetelerine sermaye-i bahs ve makal olmaktadır. Rusya gazeteleri Avusturya aleyhinde bu babda yazmakta oldukları şedidü’l-meal bendlerde Berlin Ahidnamesinin bu surette tağyirinden dolayı Avusturya’nın Bulgaristan’dan daha ziyade mesul bulunduğunu bildiriyorlar. Alman gazeteleri dermeyan ettikleri mülahazatta istikraz-ı mezkûr aleyhinde Rusya devleti kabinelere protestonameler göndermezden evvel Almanya’nın ol babdaki reyini istimzac etmemiş olmasından naşi hükmünün nafiz olduğunu ve Almanya’nın âmal ve vazifesi ise muhafaza-i sulh ve müsalemet idüğünü serd ve ityan ediyorlar.”¹⁴⁴

Avnullah Bey, sulh ve müsalamet-i umumiyenin korunması için başta Almanya olmak üzere Avrupa devletlerinin gayret sarf ettiklerini İngiltere ve Portekiz devletleri arasında çıkan sömürge topraklarının paylaşımı meselesi üzerinden değerlendirmektedir:

“Prusya meclis-i mebusanının küşadında kıraat olunan nutk-ı imparatori umum Avrupa kabinelerinde ve bahusus İngiltere’de pek büyük bir tesiri mucib olduğundan bahisle (Tayms) gazetesi neşr ettiği bir bendde (Almanya’nın bu babda ittihaz ettiği meslek-i siyasi muhafaza-i sulh ve müsalemete kafil olup medeni bir hükümete yaraşır surette bir hareket-i akilanedir) diyor.

İngiliz matbuatı bu yolda idare-i lisan etmekte oldukları halde hükümetinin Portekiz gibi bir küçük hükümeti hedef-i tariz edişi matbuatıyla hükümeti beyninde itilaf-ı fikriyenin bulunmadığına bir delil add olunuyor, çünkü İngiltere’nin Portekiz’e karşı ittihaz eylediği meslek-i harb-cuyane zan edildiği gibi Portekizlilerin İngilizler aleyhinde icra eyledikleri nümayişlere nazaran devleteyn-i mezkureteyn arasındaki şu ihtilafın pek de suhuletle

143 Mürüvvet, sene 3, S. 465, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

144 Mürüvvet, sene 3, S. 465, 28 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

bertaraf edilemeyeceği ve bu halin devamı Avrupa düvel-i sairesince birçok fedakarlıklar ihtiyarıyla muhafazasına çalışılan müsalemet-i umumiyeiyi tehdid eylemekte bulunduğunu Avrupa matbuatı yazıyorlar. Prens Bismarck'ın İngiltere'ye teklif-i tavassutta bulunduğu gibi düvel-i saire de bu ihtilafın hukuk-ı beyne'd-düvel kavaidiyle Afrika'da serbesti-i ticaret ahidnamesi ahkâmına tevfikân fasl û tesviyesi hususuna say' ve gayret etmiş olsalar asayiş-i umumiyenin muhafazası için bir hareket-i asayiş-perverane de bulunmuş olurlar idi zannındayız."¹⁴⁵

Avnullah Bey, sulh ve barış hakkında değerlendirmelerde bulunurken Avrupa'nın herhangi bir yerinde çıkacak savaşın bütün kıtayı etkileyeceğini ve bundan dolayı da barışı korumanın güçleşeceğini belirtir:

“Bu vecchat-ı saire müsalemet-i umumiyenin payidar olmasını arzu eden umum Avrupa kabinelerini işgal etmektedir çünkü Avrupa'nın bir köşesinde zuhur edecek bir muharebenin bütün Avrupa hükümetlerine sirayet edeceği ve binaenaleyh bekası matlub olan asayiş-i umumiyeiyi muhafaza müşkülleşeceği zan olunur.”¹⁴⁶

Avnullah Bey'e göre Avrupa devletlerinin tamamının barış taraftarı olduğunu, savaş endişesi taşıdıklarını ama korkulacak bir durum olmadığını düşüncesindedir:

“Avrupa devletlerinin heman kaffesi sulh ve müsalemet taraftarı bulunduğu cihetle her ne kadar asayiş-i umumiyenin inhilalinden korkuluyor ise de bu babda mucib-i havf ve endişe bir şey yoktur zannındayız.”¹⁴⁷

Avrupa hükümetlerinin İngiltere ve Portekiz arasındaki meselenin çözümü konusunda Avnullah Bey, yine düvel-i muazzamanın çabalarını gazeteler üzerinden değerlendirir:

“Bir müddetten beri ezhan-ı umumiyeiyi işgal ve yakınlarda bir harbin zuhurunu dahil-i daire-i ihtimal eden İngiltere ve Portekiz ihtilafının itilafa yüz tutmuş olduğu ahiren alınan haberlerden müsteban oluyor. İngiltere hükümetinin bu meselede ibraz eylemiş olduğu asar-ı şiddetin sulh ve müsalemet-i umumiyeiyi ihlal edeceği maznun bulunduğu Londra'da mukim düvel-i muazzama süferasından bazıları, terk-i muhasamatla mesele-i münazaun- fihaya hüsn-i hatime verilmesini hükümet-i metbuaları namına

145 Mürüvvet, sene 3, S. 468, 30 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

146 Mürüvvet, sene 3, S. 469, 30 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

147 Mürüvvet, sene 3, S. 470, 1 Recep 1307, s. 1.

olarak Lord (Salisbury)¹⁴⁸ kabinesine tebliğ eyledikleri Avrupa gazetelerinde görülüyor.”¹⁴⁹

“İsveç kralının meclis-i mebusanın küşadında irad ettiği nutkun meali İsveç hükümetinin şimdiye kadar bulunduğu daire-i bitarafiden çıkmayacağını ve maahaza düvel-i muazzama ile bi'l-ittifak sulh ve müsalemet-i umumiyi muhafazaya elinden geldiği kadar say' ve gayret edeceğini beyandan ibaret bulunduğu cihetle alem-i matbuatta alkışlar ile telakki olunmaktadır. Umum düvel-i muazzama muhafaza-i sulh ve müsalemet taraftarı bulduklarından İngiltere ve Portekiz ihtilafına behemehâl hüsn-i netice verileceği azade-i kayd-ı ıstibahdır.”¹⁵⁰

Avnullah Bey, Avrupa dışındaki siyasi problemlerin sonuçlarının Avrupa için savaşa gidebilecek bir süreci başlatmayacağı konusunda İngiltere ve Hollanda arasında Surinam'ın sınırlarının yeniden belirlenmesi yönündeki ihtilafı anlatırken düşüncelerini aşağıdaki gibi izah eder:

“Şu günlerde âlem-i siyasiyatta calib-i enzar-ı dikkat-i halatın mefkud bulunduğu bundan mukaddem derc-i sahife-i beyan edilmiş idi. Vukuat-ı ruzmerre-i siyasiyeden add edilmesi bedihi bulunacağını dahi ityan eylediğimiz Fransa ve Hollanda ihtilafının suret-i hasenede neticepezir olması zımında Rusya imparatoruna müracaat edildiği ve fakat dünkü gün alınan telgraflardan müşarünileyh imparator hazretlerinin teklif-i tavassutu kabul etmediği müsteban olmuştur. Bununda Hollanda hükümetinin mesele-i münazaun-fihayı hakem vasıtasıyla hal ve tesviyeye ruy-i muvafakat göstermekle beraber bir takım kuyud-ı ihtiraziye serd ve ityanına kalkışmasından münbais bulunduğu meydan-ı vuzuha çıkmış ise de Amerika'da bulunan (Surinam) arazisinin temdid-i hududu emrinde hadis olan şu mesele-i sagirenin Avrupa sulh ve müsalemetini tehdid edebilecek bir renk kesb etmesi pek de muhtemel değil zannındayız.”¹⁵¹

Avnullah Bey, Avrupa basınının barış ve huzur için devletlerin arzu ve istekleri hakkında yazılar yazıldığını, fakat devletlerarasında silahlanma yarışı ve askeri harcamaların arttığına dikkat çekerek Avrupa üzerinde endişenin hâkim olduğunu yazar:

“Şu aralık heman bilcümle Avrupa matbuatı sulh ve müsalemet-i umumiyenin muhafazası emrinde hükümetler tarafından gösterilen arzulardan bahs ediyorlar ise de etrafta görülen tedarikat-ı harbiye eserleri

148 Lord Salisbury'nin hayatı için bkz. David Steele, *age*.

149 Mürüvvet, sene 3, S. 471, 3 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

150 Mürüvvet, sene 3, S. 472, 4 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

151 Mürüvvet, sene 3, S. 478, 11 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

velev cüzi olsun tehdiş-i ezhanı mucib olmakta ve zuhura gelen ahval-i ruzmerre-i siyasiye bu havf ve hirası tezyid eylemektedir. Avrupa muvazenesi meselesini halelden muhafaza emrinde mine'l-kadim Avrupa hükümetleri tarafından ibraz oluna gelmekte olan harekât bu günlerde menşei unutturacak bir suret kesb eylemiştir. Avrupa hükümetleri yekdiğerinden havf edercesine bir takım hareket-ı ihtirazkaraneye teşebbüs ederek her biri masarifât-ı askeriyenin tezyidine ve böylece askeri bütçeler yekununun bir miktar-ı azime iblağına mecbur ve bittabi şu muamelattan erbab-ı sulh ve salah düçar-ı havf-ı namahsur oluyorlar. Rusya hükümetinin Macaristan hududuna asker sevk eylemesi ve tedarikat-ı külliye-i cenk-cuyaneye kalkışması, çar hazretlerinin sene-i cedide münasebetiyle Moskova ahalisine hitaben ve bilvasıta tebliğ eylemiş olduğu nutkun mealiyle pek de kabil-i tevfiğ değildir zannındayız.¹⁵²

Avrupa devletlerinin barış için silahlanma yarışına girmeleri konusunda Avnullah Bey'in düşünceleri ise şöyledir:

“Avrupa devletleri bir zamandan beri sulh ve müsalem-i umumiye muhafaza etmek maksadıyla tedarikat-ı harbiyede buldukları, teslihat-ı askeriye ve teçhizat-ı süfün-ı harbiye için bir harb vukuunda olması muhtemel olan masarifâtın birkaç misli paralar sarf ederek her biri istikrazlar akdine mecbur olacak derecede fedakarlıklar ihtiyar eyledikleri malumdur, bu tedarikatın bir maraz-ı sariye gibi en küçük hükümetlere kadar sirayet eylediğini evvelki icmallerimizden birisinde beyan etmiş idik, Avrupa'dan ahiren alınan haberlere nazaran bu halin Asya-yı vustaya da sirayet eylediği anlaşılıyor. Şimdiye kadar Avrupa devletleri tarafından bi't-tazyik istedikleri kalıba ifrağ oluna gelen Çin hükümeti Avrupa ve bahusus komşusu bulunan Rusya'ya karşı azim tedarikatta bulunmakta ve hududa indel-icab kolaylıkla asker sevk edebilmek için demiryolları inşasına teşebbüs eylemektedir, Çin hükümetinin bu tedarikatından evvel emirde Rusya hükümeti düçar-ı telaş olacağından hükümet-i müşarünileyhanın Çin hududuna kuvve-i külliye sevk edeceği zan olunuyor.”¹⁵³

2.3. Mürüvvet Gazetesinin Kapatılması

Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet gazetesinde yazı işleri müdürü kimliği ile 13 Recep 1307/20 Şubat 1305/4 Mart 1890 tarihli 507. Sayısına kadar görevde kaldı. Bu sayıda üçüncü sayfanın iki buçuk sütunu boş olarak

152 Mürüvvet, sene 3, S. 481, 14 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

153 Mürüvvet, sene 3, S. 485, 19 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

çıktı. Gazete bu şekilde çıkınca zabıtalarca hemen toplatılıp resmi işlemlere başlandı ve gazetenin yayını tatil edildi.

Boş bırakılan sütun hakkında Avnullah Bey'in açıklaması ise "Mürüvvet" başlığı ile "Şu iki sütunu imla eylemiş olan bir bend sahifeler tertib olunub bağlandıktan sonra matbuat idaresi canibinden çıkarıldığından bi'l-mecburiye böylece bırakılmıştır."¹⁵⁴ cümleleriyle gazeteye uygulanan sansür okuyucuya duyuruldu.

Mürüvvet gazetesinin 507. Sayıdan sonra kapatılmasına sebep olan yazı ise bir okuyucu mektubudur. Bu okuyucu mektubunda Jul Verne'in Kaptan Grant'ın Çocukları romanının Ahmet İhsan ve Mazhar Bey¹⁵⁵ tarafından yapılan tercümeleri kıyaslanmakta ve Mazhar Bey'in tercümesi eleştirilmekteydi. II. Abdülhamid döneminde gazeteler basılmadan önce ön denetimden geçmek zorundaydı. Ön denetim ise gazetelerin baskı provalarının sansür heyetine gönderilmesi ve sakıncalı yerlerin işaretlenip çıkarılmasından sonra baskıya girmesi usulüydü. Okuyucu mektubunun olduğu kısım sansür memurlarınca çıkarılması istenildiği halde bu yapılmamış ve okuyucu mektubunun bulunduğu kısma başka bir yazı konulmak yerine sütunlar boş bırakılmıştı. Gazetenin bu haliyle çıkmasındaki bütün sorumluluk "müdür-i tahrir ve mesul" olan Avnullah Bey'e aitti.

Sansür memurları, okuyucu mektubu sahibinin Mazhar Bey'in tercümesi hakkındaki eleştirilerini haksız buluyor ve gazete yönetimine bu mektubun yayınlanmamasını rica ediyorlardı. Müdür-i tahrir ve mesul olan Avnullah Bey'in karakteri¹⁵⁶ böyle bir ricanın kabulüne imkân vermediği ve sansür memurlarının işine karışmasından memnun olmadığı için çıkarılması istenilen okuyucu mektubunun olduğu sütunları boş bırakarak yayınlamış ve sansüre karşı gelmiştir. Avnullah el-Kâzımî'nin yurt dışına kaçmasına sebep olanın Mürüvvet gazetesindeki yazıları olduğu çeşitli kaynaklarda anlatılmıştır.¹⁵⁷ Avnullah el-Kâzımî'nin elli iki günlük sorumlu yazı işleri müdürlüğü süresince idareyi kızdıracak ve hükümete yönelik bir eleştirisi söz konusu değildir. Gazetenin kapatılması sansür memurlarının emir ve ikazlarının yerine getirilmemesine cüret etmesindedir. Avnullah Bey'in "*Politika İcmali*" başlıklı son yazısı İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Alman imparatorunun işçilerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi hakkında bir konferans toplanması hakkındaki teklifi ve Fransa'daki hükümet krizi hakkındadır. Avnullah Bey'in bu son yazısı aşağıda verilmiştir:

154 Mürüvvet, sene 3, S. 507, 12 Recep 1307, s. 3.

155 <https://eresearch.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5448> erişim tarihi: 25.09.2023

156 el-Kâzımî, *age*, s. 25, 32-34.

157 Mardin, *age*, s. 37; Gövsa, *age*, s. 212.

“Bir aralık Avrupa devletlerince moda hükmüne girmiş olan memalik-i baide de müstemlekat edinmek arzusunu şu günlerde daha vasi’ bir daire dâhilinde icra-yı ahkam eylemeğe başlamıştır. İtalya’dan alınan haberlere nazaran Afrika’ya izam olunmuş olan ceneral (Orero)nun¹⁵⁸ Kral (Menelik)¹⁵⁹ ile bir mukavelename akd edildiğini ve bu mukavele ahkâmınca Habeşistan’ın bazı cihetlerinde İtalya’nın hukuk-ı hükümraniyesi tasdik olunarak devlet-i müşarünileyhaya karşı her vecihle ibraz-ı mutavaat olunacağı beyan edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bundan mukaddem ki telgrafnamelerimizin birinde dahi beyan olunduğu vecihle kral (Menelik)in hükümferma olduğu memalik hakkında İtalya hükümeti tarafından ibraz olunan meslekten dolayı protesto etmek üzere devletlere birer nota gönderdiğini (Napoli) gazetelerinden biri yazmış ise de bu havadisın külliyyen bi-asl û esas olduğu beyan edilmiş idi. Filvaki Habeş hükümetinin İtalya’dan görmekte olduğu harekât protesto edilmeğe şayan ise de kral (Menelik) tarafından bir hal vukua getirilip şu şayanın müşarünileyhin sandali-i kraliye kuudunda ekser devletlere tebliğ-i hükümet edildiği sırada tebliğin doğrudan doğruya vuku bulunmasından ibaret bulunup şu halin İtalya hükümetince bais-i kıyl û kal olması ve İtalya ile Habeşistan arasından mün’akid mukavelename ahkâmınca şu hareketin mücaz olmaması beyan edilmiştir ki şu hal Avrupa matbuatınca bais-i kıyl û kal olmaktadır. Ceneral (Orero)nun maiyeti ile Habeşistan içerilerine kadar ilerledikleri ve ekser cihatta nail-i muvaffakiyat oldukları İtalya halkınca nazar-ı memnuniyetle görülmekte olup ekser devletlere sirayet etmiş olan şu müstemlekat edinmek fikrinin İtalya’ca pek süratle intişar ettiği anlaşılıyor.

Amele-i ıslah ahvaline dair Almanya imparatoru haşmetlu (Vilhelm) hazretleri tarafından teşkili teklif olunan konferansa iştirak edip etmemek meselesi heman bilcümle Avrupa devletleri kabinelerince bir mesele hükmünü almıştır. Bu babda İtalya, İsviçre, Fransa ve İngiltere ve Felemenk kabineleri teklif-i vâkıâ resmen iştirak eylediklerini beyan etmişler ve cemahir-i müttefika-i Amerika ile Rusya hükümetinin bu babda henüz bir tebliğde bulunduğu ve iştiraki kabul eden devletlerce dahi bir takım kuyud-ı ihtiraziye serd ve ityan edildiği ve bu cihetle her ne kadar mezkur konferansın teşekkülü mart-ı efrencinin on beşinden sonraya tayin edildiği malum ise de komisyon-ı mezkurun vakt-i muayyeninde akd-ı içtima edemeyeceği ve komisyonca tezekkür olunacak mevadın programı hakkında talep olunan izahata henüz cevap verilmediği vesile ittihaz olunarak konferansın talik ve tehire uğrayacağı Avrupa mahafil-i siyasiyesince bais-i kıyl û kal

158 https://en.wikipedia.org/wiki/Oreste_Baratieri erişim tarihi: 25.09.2023

159 https://en.wikipedia.org/wiki/Menelik_II erişim tarihi: 25.09.2023

olmaktadır.¹⁶⁰ Menabi-i mevkuteden tereşşuh eden havadise nazaran Fransa Hariciye Nazırı Mösyö (Espuller)¹⁶¹ ile reis-i vükela Mösyö (Tırar) ın¹⁶² ittihaz eyledikleri meslek-i siyasiyi kabul eylemeyen Dahiliye Nazırı Mösyö (Konstan) ın¹⁶³ Dahiliye Nezaretinden istifa eylemesi Fransa efkar-ı umumiyesince heyecanı ber-mucib olduğu ve bunun netice olarak Fransa heyet-i vükelasının beka bulup bulamayacağı ve bu babda mösyö (Tırar) ın efkarı tahsin edilmediğinden yeniden bir buhran-ı vükela zuhur etmesi mütehammil bulunduğu anlaşılıyor.”¹⁶⁴

Mürüvvet gazetesinin sansüre karşı gelip boş sütunlarla çıkması üzerine Sadrazam Kamil Paşa'nın “*gazetenin müdür-i mesullüğünü derubde etmiş olan adamın tercüme-i halini mübeyyin varakanın*” saraya gönderildiğini beyan etmesi¹⁶⁵ Avnullah Bey'i olağan şüpheli olarak telaşa düşürmüş olabilir. Avnullah Bey'in babası Aziz Hüsnü Bey, Kleanti-Aziz Bey komitesini II. Abdülhamid'e haber veren, Ali Suavi Vakasını tertipleyenlerden olduğu iddiasıyla tutuklanıp yargılanmış ve Halep'e sürgün edilmişti. Avnullah Bey, babasından dolayı şüpheli bir ailenin bireyi olarak kendisinin de cezalandırılacağı endişesi ile Bulgaristan'a kaçtı.¹⁶⁶

Mürüvvet gazetesi hükümet tarafından aynı gün toplatılmış ve tatil edilmişti.¹⁶⁷ Mehmed Ziyaeddin Bey, bu olay üzerine Selim Avnullah Bey'in matbaa ile olan ilişkisini kesti.¹⁶⁸ Mürüvvet gazetesinin yayının durdurulduğuna dair matbuat idaresince gazetelere gönderilen yazıda kapatma gerekçesi aşağıdaki ifadelerle verilir:

160 15-20 Mart 1890 tarihleri arasında yapılan Berlin Konferansına Rusya dışında 14 Avrupa devleti katılmıştır. Bkz. Hüseyin Sevgi, *Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Felsefi Zemini ve Yapısı, Örgütün Küresel Kapitalist Sistemdeki Pozisyonu ve Politikaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2014, s. 21-22; Şenay Gökbayrak, *Uluslararası Sosyal Politikanın Gelişimi (Uluslararası Sosyal Politika'nın Ortaya Çıkışından Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Kuruluşuna Kadar Geçen Dönem)*, *Uluslararası Sosyal Politika* içinde, Ed. Ahmet Makal, Seda Tekeli, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 32-33.

161 https://en.wikipedia.org/wiki/Eugne_Spiller erişim tarihi: 25.09.2023

162 https://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Tirard erişim tarihi: 25.09.2023

163 https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Antoine_Ernest_Constans erişim tarihi: 25.09.2023

164 Mürüvvet, sene 3, S. 507, 12 Recep 1307, s. 1.

165 Y.A. HUS. 234/27; Niyazi Ahmet Banoğlu, *Basm Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1960, S. 21-22.

166 “Üçyüz altı evailinde İstanbul'da bulunduğum ve kim olduğum ve kim olduğum anlaşılmasına mebni meskenim taharri edildiği halde biminnet-i Taâlâ şimendüferle savuşmak müyesser olmuş ve bir müddet Bulgarya ve Sırbıya'da gezdikten sonra ...” bkz. el-Kâzımî, *Divan-ı Örfî*, s. 80-81; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* ☞, age, 114.

167 Y.A.HUS. 234/27.

168 DH.MKT. 1716/115.

“Tatilname suretidir Mürüvvet gazetesi mugayir-i emr û tenbihe harekete cüret eylediğinden bugünden itibaren bila-müddet tatil kılındı. Fi 13 Recep sene 307 ve fi 20 Şubat sene 305.”¹⁶⁹

Sansür tarihimiz açısından trajikomik bir durumu gösteren Mürüvvet gazetesinin kapatılmasına sebep olan okuyucu mektubu önemine binaen aşağıda verilmiştir.¹⁷⁰ Mürüvvet gazetesinin “*Muharrerat*” başlığı altında “*varid olan varakadır*” ve “*Bir Hakikat*” başlığıyla yazılan ve “*Mim ve Elif*” imzasıyla sansürlenmiş yazı:¹⁷¹

“Sabah gazetesinin 183 numrolu nüshasında Tercüman-ı Hakikat’in “Kapudan Grantın Çocukları”na dair yazmış olduğu mülahazata cevap olarak neşr edilen müdafaanameyi gördüm. Sabah gazetesinin bu mülahazata neden cevap vermeğe mecbur olduğuna bir türlü teyakkun hasıl edemedim. Hem kendisinin Ahmed İhsan Beğle bir münasebatı olmadığına dair serd-i makal ediyor ve hem de Tercüman-ı Hakikat’in muhikkane mülahazatına karşı itirazda bulunuyor. Madam ki mezkur Sabah gazetesi sahib-i imtiyazının Ahmed Beğle bir münasebatı yoktur neden bir gazetenin bir mütercim hakkındaki mütalaat-ı munsifanesine itiraz ediyor? Tercüman-ı Hakikat Mazhar Efendinin tercüme ettiği bir roman hakkında mülahaza beyan etmiş o halde ana Mazhar Efendi tarafından mukabele olunması icap eder idi. Sabahın bunda ne medhali olabilir? Sabah matbuat arasında kazandığı güzel (biraz)¹⁷² bir şöhreti rekabet uğruna mahv etmiş bir gazete olduğu halde her mütercim ana bir eser göndererek neşr olunmasını iltimas eder. Sabah’ta mahzan rekabet maksadıyla yeni tuttuğu romancılık mesleği iktizasından olarak o eseri gazete nısfından ibaret olan mütenevvia kısmına derc eder, ve böylece mezkur eser neşr olunur, birisi buna itiraz eder, mütercim mukabelede bulunur, buna neşr eden gazetenin ne medhali olabilir ki Sabah mütercimin müdafaa (.....) evvel zaten yarım sahifeden ibaret olan havadis-i dahiliye kısmının nısfını da buna mukabele ile imla ediyor ve güya mukabele maksadından ibaret olarak yazdığı bend de dahi gazetenin kârından zararından bahs ediyor ve birazda matbaasını medh etmek ile meşgul oluyor, memalik-i saire ve Dersaadet’te her gün neşr

169 Tercüman-ı Hakikat, S. 3523, 12 Recep 1307, s. 2.

170 Mürüvvet gazetesinin kapatılması ve içeriği hakkında bkz. Banoğlu, *age*, s. 20-22; Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007, s. 86-88; Fatmagül Demirel, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Basın Sansürü, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, C. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 127; Süleyman Tefvik, *age*, s. 37-48; Öksüz, *age*, s. 228-229.

171 (.....) parantez içinde noktalı bırakılan yerler belgede kağıdın katlanmış olması veya sansür memurlarının kelimelerin üzerinden geçtiği için okunamayan kelimeleri göstermektedir.

172 Sansür memurunun notu: Aman birader burada biraz tabirini koyunuz.

olunan binlerce gazetenin hiçbiri muhterem (malum)¹⁷³ Sabah gazetesi gibi kârından, sahib-i imtiyazından, matbaasının matbuata hizmetinden, bahs ediyor mu? Sabah heyet-i tahririyesinden biri kıraathanede Sabah'tan bahs olduğunu mebden ittihaz ederek temettünden dem urur, Tercüman-ı Hakikat'ın Mazhar Efendi'ye ait itirazatını kendi üzerine alınarak müdafaa kılıklı tahrir ettiği bend de matbaası ile temeddüh eder. Bu gibi ahval kendini bilmeyenlerden maada kime yakışır? Sabah'ın bu halleri meydanda iken güya bitarafane [Mazhar Efendi'yi iltizam ederek] yazdığı bendin muhteviyatına itimad olunur mu? Olunamaz, çünkü: Yazdığı bend meydanda bir delil-i aleni, Sabah Ahmed İhsan Beğle Mazhar Efendi'nin iktidarını mukayese ettiği sırada (herkes Mazhar Efendi'nin tercümesini tahsin eyliyorlar. Ve alehusus fenne riayet ediyor) diyor. Ben Sabah'ın o herkesin dediği cemm-i gafirin arasında bulunduğum halde bunun aksini iddia ediyorum. Benim gibi daha binlerce ademler var ki Mazhar Efendi'nin tercümeyle iktidarı olmadığını iddia ediyorlar ve isbat-ı müddeada içinde birçok manasız cümleler bunu görüyorlar. Bu ayıb değildir lakin birçok muktedir geçinenlerin muavenet-i tashihi olduğu halde yine Ahmed (.....) tercümesi (.....) ve asl olamaması ve bununla beraber birçok Dumbarton¹⁷⁴ kayaları gibi manasız cümlelerin de zuhur etmiş musibattan sayılıyorlar.

Mihran Efendi (.....) bu velalin aksini ispat etmeğe kalkışarak “fenne riayet ediyor” diye gazetesini mukabelename ile doldursun o vakit benim gibi herkes Mihran Efendi'nin dahi Mazhar Efendi gibi manometro ile mizanü'l-havayı fark edecek kadar fenn-i aşına olmadığına kani olur andan sonra da Mihran Efendi'ye muntazam matbaasında tahşiye ettiği merhum Tefvik Beğle mebad-i hikmet-i tabiiye kitabını mütalaa ederek hatalarını tashih etmesini tavsiye eder.¹⁷⁵

Elhasıl sözlerimin doğru olduğunu Mazhar Efendi ile İhsan Beğ'in ayrı ayrı tercüme ve neşr ettikleri – Kapudan Granın Çocukları – romanını yekdiğeriyle mukayese edenler tercümelerde görecekları ifadeler ile tasdik ve İhsan Beğ'in Mazhar Efendi'ye daha birçok zamanlar usul-i tercüme ile lisan-ı Türki kavaidi ve şivesi talim etmeğe iktidarı olduğunu hüküm ve teslim ederler.¹⁷⁶

173 Sansür memurunun notu: Rica ederim (muhterem) tabirini çıkarınız herkes sahih zan eder. Sansür memuru, muhterem yerine malum kelimesini eklemiştir.

174 <https://en.wikipedia.org/wiki/Dumbarton> erişim tarihi: 25.09.2023

175 Okuyucu mektubunun bahsettiği kitap için bkz. Ahmed Tefvik, *Hikmet-i Tabiiye Dürüs-ı İlm-i Hikmet-i Tabiiye*, Mihran Matbaası, İstanbul 1302.

176 Sansür memuru sütunun tamamını çizerek şu notu düşmüştü: Mazhar Beğ bize iyilik etti roman verdi anın aleyhinde söz söylemek ahlaka mugayirdir. Anın için varakada Mazhar Beğ'in aleyhinde olan fıkraları çıkarmak lazımdır.

Artık bundan sonra da Mihran Efendi'nin Mazhar Efendi'nin eser-i güzini olan Kapudan Gran tercümesini beş guruşa fûruht için tab' etmekten daha ziyade gazetesini rekabet yüzünden uğradığı itizalden kurtarmağa (.....) bununla beraber himaye etmekte olduğu Mazhar Efendiye mizanü'l-hava ile manometronun farklarını öğretmek için de bir müddet hikmet-i tab'iyye tedris ettirmek layıktır zannederiz.¹⁷⁷

Avnullah Bey ise bu yazıya aşağıdaki cevabı vermiştir:

“Bir taraftan İhsan Beğ diğer taraftan Mazhar Beğ taraflarından tercüme edilmekte bulunan (Kapudan Grantın Çocukları) nam roman hakkında almış olduğumuz baladaki varakayı aynen derc etmekle beraber Ahmed İhsan Beğ'in iktidar-ı ilmi ve kuvve-i kalemiyeleri Mazhar iktidarları¹⁷⁸ dahi münker değildir.”¹⁷⁹

Sansür memurlarının okuyucu mektubu üzerinden gazete sayfasındaki çizdikleri, sayfa kenarlarına düştikleri notlar ile hem işlerini ciddi yaptıkları hem de bir düzeltmen gibi oldukça titiz bir şekilde tashih yaptıkları ayrıca dikkate değer bir durumdur.

Mürüvvet gazetesinin sansür meselesinden dolayı kapatılması trajik bir durumdur. II. Abdülhamid dönemindeki sansür hakkında yazılan eserlerde dönemin baskıcı ortamı hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. II. Abdülhamid döneminde “grev, suikast, ihtilal, kargaşalık, hal, Kanunu Esasi, hürriyet, vatan, burun, mebus, vb.” birçok kelime sansür edilmişti.¹⁸⁰ Sansürün bu kadar etkili olduğu bir dönemde Mürüvvet gazetesinde “meclis-i mebusan” kelimeleri sansür edilmemiştir. Mürüvvet gazetesinde birçok kez meclis-i mebusan kelimeleri geçmektedir. Prag Meclis-i Mebusanı¹⁸¹, “Tashih – dünkü icmalimizde İngiltere kraliçesi hazretlerinin irad ettikleri nutuktan bahs edildiği sırada meclis-i mebusanın denilecek iken sehven meclis-i vükelanın denilmekle tashih olunur.”¹⁸²

Mürüvvet gazetesinde meclis-i mebusan kelimeleri çoğunlukla Avnullah Bey'in yazdığı “Politika İcmali” bölümünde geçmektedir. Yukarıda verdiğimiz örnekte olduğu gibi Avrupa devletlerinin meclislerinden bahsedilirken meclis-i mebusan kelimeleri kullanılmıştır. Bu yazılar yayınlanmadan önce

177 Y.A.HUS. 234/27.

178 Sansür memuru “ve dirayeti” kelimelerini eklemiştir.

179 Y.A.HUS. 234/27; Demirel, *age*, s. 87; Banoğlu, *age*, s. 20.

180 Topuz, *age*, s. 56; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 35-81; Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 390-393, 395.

181 Mürüvvet, sene 3, S. 475, 7 Cemaziyülahır 1307, s. 3.

182 Mürüvvet, sene 3, S. 490, 24 Cemaziyülahır 1307, s. 2.

sansür memurlarının titiz incelemesi sonucu yayına izin verildiği için gözden kaçması mümkün değildir. Çünkü meclis-i mebusan kelimeleri bir kez değil sıklıkla gazetede kullanılmıştır. Matbuat idaresi ve sansür memurlarınca Avrupa ülkelerindeki meclis-i mebusan kelimelerinin idareyi rahatsız etmediği anlaşılmaktadır. Politika İcmali'nde kullanılan meclis-i mebusan kelimelerinin geçtiği cümlelerden birkaçı aşağıda verilmiştir:

“Fransa reis-i cumhuru mösyö Karno cenablarının Brüksel şehrine muhtemel seyahati hakkında meclis-i mebusan riyasetine irad olunacak bir sualdir.”¹⁸³

“İspanya’da bilcümle fark-ı siyasiye ve heyet-i vükela ve mebusan şu zamanda asayiş-i dahilinin muhafazası için çalışıyorlar.”¹⁸⁴

“Almanya’da meclis-i mebusan ikmal-i memuriyet etmektedir. Ba-emr-i imparatori meclis-i mezkurca intihabat-ı cedide icra olunacaktır.”¹⁸⁵

“Prusya meclis-i mebusanının küşadında kıraat olunan nutk-ı imparatori umum Avrupa kabinelerinde ve bahusus İngiltere’de pek büyük bir tesiri mucib olduğundan bahisle (Tayms) gazetesi neşr ettiği bir bend de (Almanya’nın bu bab da ittihaz ettiği meslek-i siyasi muhafaz-i sulh ve müsalemeye kafil olup medeni bir hükümete yaraşır surette bir hareket-i akilanedir) diyor.”¹⁸⁶

“İsveç kralının meclis-i mebusanın küşadında irad ettiği nutkun meali İsveç hükümetinin şimdiye kadar bulunduğu daire-i bitarafiden çıkmayacağını ...”¹⁸⁷

Mürüvvet gazetesinin 507. Sayısı ile Avnullah el-Kâzımî’nin hem gazetecilik serüveni II. Meşrutiyet dönemine kadar bitmiş hem de İstanbul’u terk etmek zorunda kalmıştı.

SONUÇ

Avnullah el-Kâzımî, II. Abdülhamid dönemi ve II. Meşrutiyet dönemini görmüş, bu dönemlerin diğer aydınları gibi sürgün, kaçak, mahkûm olarak yaşamış ve ikbale kavuşarak Kerkük Mutasarrıfı olmuş devlet adamı, gazeteci ve aydın bir kişi idi. Çocukluğu babasının sürgün yeri olan Halep’te geçen Avnullah Bey, Mürüvvet gazetesinde sorumlu yazı işleri müdürü olarak yaklaşık iki ay

183 Mürüvvet, sene 3, S. 462, 24 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

184 Mürüvvet, sene 3, S. 463, 24 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

185 Mürüvvet, sene 3, S. 464, 25 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

186 Mürüvvet, sene 3, S. 468, 30 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

187 Mürüvvet, sene 3, S. 472, 4 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

çalıştı. Bu iki aylık süre boyunca II. Abdülhamid rejimini rahatsız edecek bir yazı yazmadı. Mürüvvet gazetesinin kapatılmasına sebep olanın Avnullah Bey'in yazıları olduğu iddiası bu çalışmamız ile geçerliliğini kaybetmektedir. Mürüvvet gazetesinin kapatılmasına sebep olan sansür memurlarının çıkarılmasını istedikleri bölümün çıkarıldığı halde gazetenin o bölümlerin bulunduğu sütunların boş olarak yayınlanmasıdır. Avnullah Bey'in gazetenin sorumlu yazı işleri müdürü olarak bu durumdan doğrudan sorumlu olmasıdır. Mürüvvet gazetesinin tatil edilmesi hakkında Matbuat İdaresi tarafından gazetelere gönderilen yazıda emir ve ikazlara karşı gelmeye cüret ettiği gösterilmektedir.

Avnullah el-Kâzımî, kısa süren gazetecilik hayatında Mürüvvet gazetesinin yayın politikasını önceden olduğu gibi devam ettirmiştir. Gazetenin sahibi olan Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey'in idari işlerden sorumlu olması, Avnullah Bey'in de gazetenin yazı işlerinden sorumlu olması, onun gazetede yazılanlardan dolayı birinci derecede sorumlu yapıyordu. Mürüvvet gazetesinin 507. Sayısındaki boş sütunlar ve bununla ilgili yazılan açıklama ile hükümetin sansürünü okuyucuya göstermiş oldu. Bu durum hükümeti oldukça kızdırmış ve aynı gün gazeteler toplatılıp gazete kapatılmıştır.

Avnullah Bey'in iki yıla yakın Bulgaristan ve Sırbistan'da kaçak hayatı yaşamasına sebep olan sansür ve sansüre karşı gelmesi bir okuyucu mektubunun yayınlanmaması ricasından ibaretti. Avnullah Bey'in sert ve tavizsiz mizaca sahip olması, sansüre tahammül edememesine sebep olmuş ve kendisinin sonraki hayatını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet gazetesindeki "Politika İcmali" başlıklı yazıları Avrupa siyasetine dairdir. Avnullah Bey, Mürüvvet gazetesine gelen telgraflar ve Avrupa gazeteleri üzerinden bir gün öncesinin özetini okuyucularına yapmaktadır. Politika İcmali, bu yönüyle Avnullah Bey'in gazete haberleri ve telgraflardan yapmış olduğu çıkarımlar ve öngörülerdir.

Avnullah el-Kâzımî'nin Politika İcmali köşesinde yaptığı yorumların merkezi kavramı "sulh ve müsalemet-i umumiyye" olup, Avrupa ve bölgede barış ve huzurun sağlanmasının temel gaye olduğunu bütün yazılarında ifade eder. Avnullah Bey'e göre Avrupa ve dünyada barış ve huzuru sağlayacak olanlar ise "düvel-i muazzama" denilen küresel büyük güçlerdir. Bu büyük devletler Avrupa'da savaşın çıkmamasının bir çeşit garantörüdür.

EKLER

Ek 1: Avnullah el-Kâzımî'nin Sinop Cezaevine ait Fotoğrafi (Mehmed Avnullah el-Kâzımî, *Son Müdafaa*, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326, s. 16-17 arası).

Ek 3: Müritvvet gazetesinin sansürlenmiş 507. Sayısı

باقی و طبع المصنفین ۱۳۰۰

دله ایران ساقی خنده هله اوشی حاجت
کلی می چرا اوردن سنن چرا قوتنامه
هلوشتن چو کوش حلوذنی مادمست
توفیق آون کر . مدکه جنه داورو بلان
قرارد لوده آکتیبه .

پایس همه دایه عاله ایلیایش بکتدن
مولای منور دله اولان سبکتی جنن
دله بلالده کورن اکتیور اوردیمی
ماده بی موجبه بکمی دوت صامت
حینه دایر هارنه و برین لورنک فسیحه
عدمستولینه کتوبت ارایه فریوردنمدم .

دیکچی جزا عکلمی قراری
هاتم اقدنک سولت قرض وصلوه
اغاله انسان و ملوک دمی هاتم اقدنی
ضرب ایستادن تانی دونکی کون اکتی
جزا عکلمده ها کتبی الا چرا جزا
قوتنامه هلوشتن یو کوش قوتوننی
ماده بی موجبه فریوردن اقدنک
اون کون وصلوه دمی دوت صامت
و ارا تون اعلی هاتم اقدنی ورسته
و چاه و مستقا .

حاجی محمدی قهرمان فوطن کتک
قاون داکورک اکتی یوز اون دورنی
ماده بی موجبه برانن جری عدنی
آنرسته و سولتک بلیه لغتمه مستک
اون اکتی مادمست تقیقا فریورد
محمدنی دمی اکتی جرای عدنک
اعلی فوطن قوه و چاه و حاجی محمد
حینه تقیقا و مستقا فرار ورستنه .

دعایا دمی
فعلی کتفه هولو دادمه مکت
اعدادیل ادرمنده تونن قاعدی
خردی و نلی قاجیسنه عجمی
و یمنی و کتبی و کتبی مستک سنه حاله
شاملی مادمست فوطن امدتک مستک
اولی حندن اوچون ای سنه مایه سجون
بلایده فوطن امدتک مائلننه امدت
اولی و اصول ای سورمه لوزره اورد
ایندک مد حال باریک کتبی مانی
و کتبی اکتی مصلحه کتبی مکت
مورد مدیعت ماصحت ایلمی اعلان
اورد .

(مردت)
شسو اکتی مولی اعلاییش اولان
برنه هلمت قرنی اولوب اعلانن
حاکم مصلحت ادرمی جابندن چاقورده
یقلن لایبوره یوچه و امدتده .

فرهنگشهره

فره سیاحت

فره جلد

ارتباط قره

مؤتی

لوزون . لویه روقه اولور دکن تنظیم

آردی . یوقه یوقه اقلات حریبه

قالی . بریق کوشریه یلی . یوقده
اشمالیق مأموریه . اکتیکان . توحسانه
کلیه اشیت اکتک لایمده کوشه کله (خان
— خوب . اعصیانیه ایلام کوشمی بولان
فونن و امدتله حمله حاکم کوش برشاش
اولان مولک عدلی جنتک عدسه
فرارده تقسیم ایدمک اوله . اعصان
حریری . دوسلی . اولور . اکتک
اوچ یوز کوش بئ بریدن کوش
اولورمن اولور .

شو خداره بقلده . یوق جنتک
اشایت و مدینه خدمت اکتک کوشه
نوع فیضی اولور ایلامدخت روستک
عمده نمدآ ساس اولور کوش کوش
هالفا ساش اولان آکوشمده نکت کی
کتی اولور ایلم چوتک مشاهد اولور .

پوسلونه . توله خلاوه اکتک اولوم
دو ک بایکله خصوسنه . حسان لور
قیاسیه جاکره حیدرین اولور . حیدرین
باکتر متواتر حسانیه شارت قازان .
سورنک تلمتی اکتک ایلام ایلام
بیلرده حایق و اقلایه اولور اولور .
هرایشن نرور اورد . حرن بداتلری .
بولرکله جاکره . اولور بیوقولی
کوش حیات ایشلر کله کوش کوش
خان قلوب و قهرمانک حایق اولور
قلمده .

برساقله کوش کوش اشدنه . انداز
مظنر ایشلر کله یوق مایهده . قوتوق
کوش کوش اولور . یاقه قورق
بکتک اکر . قوتوق کوش . کوش
قادر بلان اولور کوش کوش کوش
کوش کله . ایدی .

اشمالیق مأموریه کتیکن بوی ده حساب
ایقرد . کوشه کله نان — قلوب جنت
متیورمنده کوش امدتک قورق و آتی
کتیبه کوشی اکتی ایلی ساس اکتیکمده .
ایشه یوقت ساسیمده بریوق
وقت (قادر بلان) طومقده حیل
اکر کوش ارازا ایدی . کوش کوش
اولور . کوش قهرمانک اکتیکدن
مولرک بایمده . بیلیمده . جنتیکده
حیص صولورده . اتم کوشه ایشلر .
حیصه دایر هیچ بر اکر قوش مشاهد
بولوریدی .
هر طرفه برکتیک . برکتیک کوش کله
ایدی .

ایشه برکون (قوب) اعصانی
براصاح همدانک کوش منصوص اکتیکدن
برچله دمی بولک کوش اکتیک اکتیک
صلح و سکونک دمی . مولرک اکتیک
کوش حایق ایدمده . حوی کتیک
ایبیزورده .
حی اکتیک . ری . حای یوق دوام
ایدمه اشغال ایدک (آقادم) اولور اکتیک

کیدیکی اوورده دایله عله کوش
مدنول اولایمی سوبدی . دیکر کی
حوی ایلی قلیب ایشلر کی بیلان
ایشلر . ایشه حاکم و مرکزده ایدی .
اولور کوش برانه نظر ایدمده بیلان . قلوب اکتک
عاقبه بختن فوژیلوریدی .
قلم بویجه کوش قوشمتر بر حوله
ایلی ساشون تبدیلی ایدی . و کتیکده
ارانی کوش اعصانی جنتین مرئی
سولدی ایشده حورر بر دوشنمه
کوشلوریدی .

بشور . کوشن اولور
(خان قوب) دمی وقتای حادده
ماد حایرک بشنده بایت موم و اجهاده
قیق ایلامه سکتیکه و مکتد اولور قوش
بیلان اکتیکه کوش ایدی . وه ایشلر
بر ایشلر کوش دوت و اقیبه اجابت ایشلر
کله اجتهت کتیکدن رجای ایشلر .
حی صولوریدی .
ایلی باریکتن پ ایزده

ایکتیکی بلی

ریش باریکتن سوزدی
کوشن ایدمده ایشلور ای اکتیکده
ساعت سکر باریکتن ایدمده (خان — قوب) ای
اچتیه خصوص واقع حاکم کوش بایت
اقتی بر ایدمده فوژیلوریدی . بایبوره
بولان بئتون ایشلر . بیلرکتن دوتکده
اچتیه اولورده حاضر بایبوره .

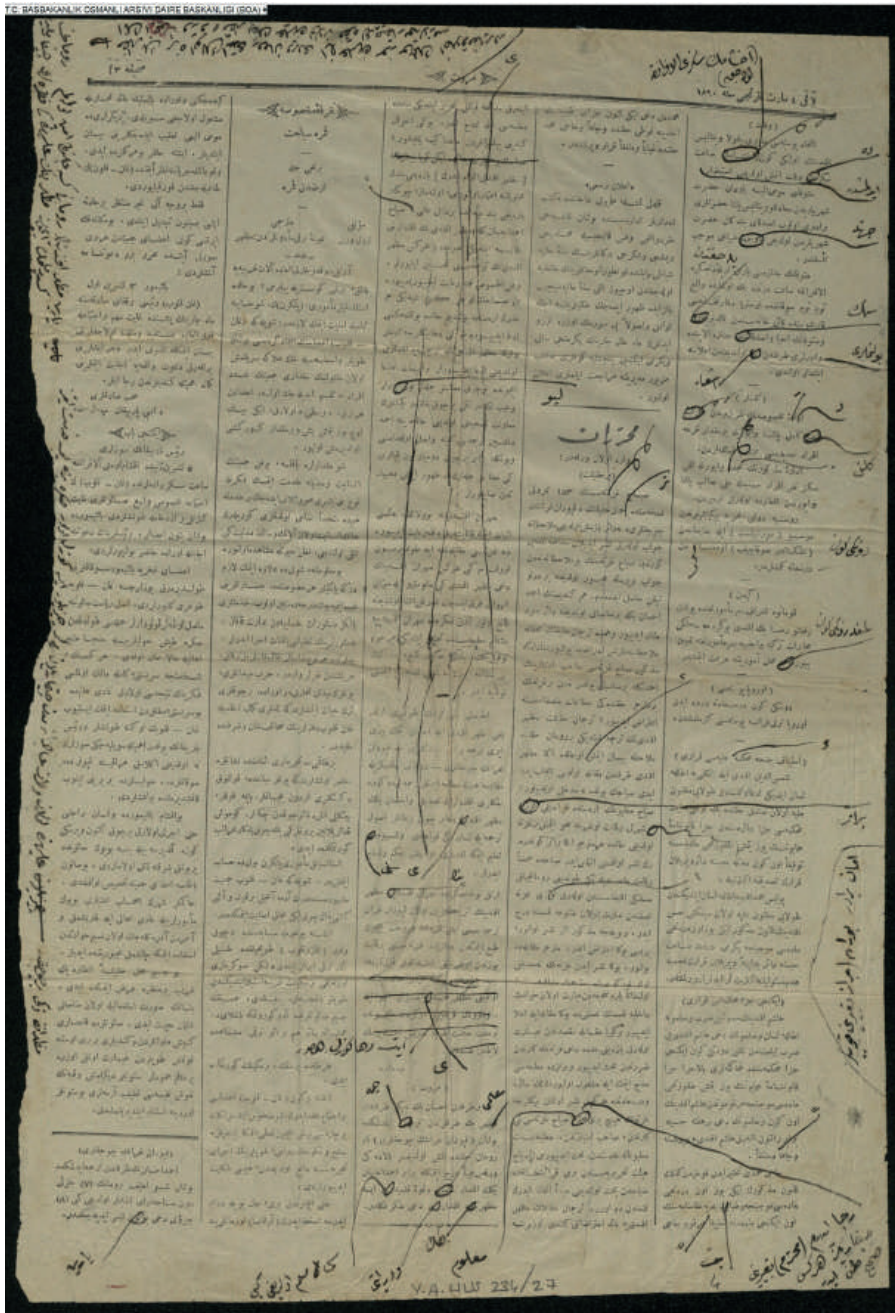
اعصان لایم بایبوره سوزلوریدی
قولور بردی . بوزلجه خان — قوب
طوغری کوشلوریدی . امدت باریکتن
مصلحه اولور فوژیلوریدی . حوی طومقده
سکره کوش حاکم کوش حایرک
ایلامه مایه کوش . حایرک
شخصانه برسیتمه کتیکه ماکت اولور
کوش کوش بیلیم اولور . امدت
برسیتمه مصلحت اولور اشدنه اکتک ایشلور
نان — قوب کوش اولور و دیش
باریکتن و دیش ایشلور بیلیم کوشلور
نه اولور اکتیک حایرک کوشلورده
سوزلورده . برسیتمه . بربری ایشلور
قادر برنده و کوشلوریدی .

واقفام بشنورده بولان راجعی
حی اکر اولور بیلیم کوشلور
کوش کوش بیلیم بیلیم بیلیم
بروشن کوشه کوش اولور ایدمده .
بایمده اشالی حوی بیلیم اولور
حاکم کوش حساب ایشلر بیلیم
مأموریه کوش اعلای اکتیک قوشمق
آقردن کوش کوش اولور سولور
اشده اکتیک جانتیک بیلیم ایدی .
بو حوی حیلله اعطایه کوش
عرب برنقره عرش اکتیکه ایدی .
شاکت حوی اکتیک اولور ساشی
شاکت حوی ایدی . حاکم کوش کوش
کتیک حاکم کوش اکتیک بیلیم کوش
قوشی کوشلور حاکم کوش اولور
برضا حوی . شاکت باریکتن وقتیکه
قوش کوشی لایم ایدی بیلیم
لوزره اشالر ایدمده .

(سایه اولور)

(قودن هراتک بیلیم)
اعصان کوشلورده حاکم کوش
بولان کوش لغت رومانک (۷) حوی
دوت ساس ایشلر اکتیک کوش (۸)
حوی دمی بولک کوش ایدی بیلیم .

Ek 4: Mürüvvet gazetesinin sansüre gönderilen 507. Sayısı (Y.HUS. 234/27).

Ek 5: Avnullah el-Kâzımî'nin Mürtüvvet gazetesinde "Müdir-i tahrir ve mesul Selim Avnullah" ibaresi yer alırdı.

کی قولایبور :
 بایدی سلو اچیان مغازه سنه
 خود یانسا باشنده چارشو تپوسی
 سنده نومرو ۳

دور قومیانیه
 بیقاندہ اعمال
 وتین لاستیق

ن لاستیق بله غالشری فوق العاده
 بوتیلده کی قسا فوق دخی بقدر .
 سائر قاریقہ لردن اشرا ایڈیلان ایکی
 شقہ لرته نسبتہ یک اھوندو .
 ت عمومی اتحصال ایلہ یکی معلومدر .
 و جگ اولان محترم مشتری من غلطہ
 دستہ واستایبولہ سلمان حامندہ
 نازہ نہ مراجعت ایلملری رجا اولتور .
 بولجغدن مارقہ من لاستیق بله ایچہ .
 لاوۃ بیان ایدرز .

اوراق یازوسی سیلتمز ساه مرکب ایله جیقدی کی یازونک حروف دخی کالاکوز بله
 اولهوق کفدهک اوزرینه چیقارہ
 ثانیاً - (کثرت نسخ) مذکور آت واسطه سیله ایکی بسک نسخه قریب نسخہ لر
 چیقاریله ییلور . جان کافسک نسخه اصله دن بیچ برفرق اولز .
 ثالثاً - (اددوستانتلی) بئر کورما کنه تک استعمالده صوبت اولوب بالکس کوچک
 برجوچق ماکنه بی یوزمقسن کال سهولته اداره ایدہ ییلور .
 رابعاً - (ازارلی) پوالت سائر برطرزده اختراع ایڈیلش باجلمه ما کنه لردن اھوندو .
 خامساً - (سرعت) متعدد نسخہ لر ایقی طلب ایڈیلان اعلانات بوکھمخوس اولان
 مرکب ایله سهولته یازیلدی کی نسخه لر کتکثیر بده دخی مذکور مرکب عینی سرعتی کوردو .
 سادساً - (تجدید نسخ) پوما کنه یه مخموس اولان مرکب ایله یازیلش اولان اعلان
 برفاج ایام قالدقده منکره مندد نسخہ لر ی بو آت واسطه سیله چیقاریلور .
 سابعاً - (هوایاتک تصحیحی) نسخہ لر چیقاریلان بر اعلانک تصحیحی لازم کادکده
 غلط اولهوق یازیلش اولان کله ملرناق ایله حکت ایڈیله ییلوب برینه لازم اولان کله اعاده ایڈیله ییلور .
 پوما کنه بی ایڈنک ایستیان معتممشتریلر کاغذ ایصلانسی ، کافدک ماکنهده برتلمسی
 مرکبک بولاشمسی کی محاذ بردن وارسته اوله جقردو .
 غلطهده (ویواده ده) (مولدقاروانا) تک (۹۷) و (۹۵) نومرولی انکیز مغازه سنه
 مراجعت اولتور اعلان اولتور .

صاحب امتیاز و مدیر اداره
 محمد ضیاء الدین

مدیر تحریر و مسئول
 سلیم عون اہ

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi

BEO. 1139/85375.

BEO. 3522/264139

BEO. 4458/334342.

DH. SAİDd. 169/101.

DH.MKT. 1687/104.

DH.MKT. 1687/104.

DH.MKT. 1716/115.

DH.MKT. 1716/115.

DH.MKT. 2780/10

DH.MKT. 2791/14

DH.MKT. 2913/50.

DH.MKT. 520/15.

DH.SAİDd. 92-451

İ.DH. 01088-085322.

İ.DH. 1474/26

İ.DH. 1477/6

Y. EE. 14/166.

Y. EE. 15/176.

Y.A.HUS. 234/27

Y.MTV. 281/10.

Y.PRK.UM. 80/38.

Salname ve Gazeteler

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316 Sene-i Hicriyyesine Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul 1316.

Mürüvvet, sene 1, S. 1, 28 Rebiyülahir 1304.

Mürüvvet, sene 2, S. 1, 50, 110, 112, 252.

Mürüvvet, sene 3, S. 253, 11 Recep 1306.

Mürüvvet, sene 3, S. 407, 460, 461, 462 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 476. 478. 479, 480, 481, 482, 484, 485, 486, 488, 490, 493, 496, 499, 503, 507.

Mürüvvet, sene 4, S. 1, 15 Muharrem 1308.

Tercüman-ı Hakikat, S. 3016, 29 Şevval 1305.

Tercüman-ı Hakikat, S. 3523, 12 Recep 1307.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Ahmad, Feroz, Al-Kâzımî, Mehmed Salim, *The Encyclopedia of Islam* içinde, C. IV, New Edition, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 857.
- Ahmed Tevfik, *Hikmet-i Tabiiye Dürûs-ı İlm-i Hikmet-i Tabiiye*, Mihran Matbaası, İstanbul 1302.
- Akşin, Sina, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, *AÜSBF Dergisi*, C. XXIX, S. 1-2, s. 125-136.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Avnullah Kâzımî, *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, Ankara 2002, s. 44.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1960.
- Basîretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Bayrak, M. Orhan, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, Küll Yayınları, İstanbul 1994.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım: I, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Berzeg, Sefer E., *Çerkes-Vubıhlar Soçi'nin İnsanları (Portreler)*, Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2013.
- Black, Jeremy, *Kısa İspanya Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, Say Yayınları, İstanbul 2020.
- Black, Jeremy, *Kısa Portekiz Tarihi*, çev. Berna Asuman Uzun, Say Yayınları, İstanbul 2021.
- Bozkurt, Eshabil ve Karadağ, Ayşe Banu, Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tevfik, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ekim 2014, S. 1, s. 38-59. DOI: 10.29000/rumelide.133737
- Carr, Raymond, *Spain 1808-1975*, 2. Baskı, Oxford University Press, London 1982.
- Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964.
- Dadyan, Saro, Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa. *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 230, Şubat 2013, s. 52-58.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.
- Demirel, Fatmagül, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Basın Sansürü, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid* içinde, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir

- Batmaz, Gülbadi Alan, C. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 109-129.
- Develloğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 25. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2008.
- Duman, Hasan, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- el-Kâzımî, Avnullah, *Son Müdafaa & Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, Şehir Yayınları, İstanbul 2005.
- el-Kâzımî, es-Seyyid Mehmed Avnullah, *Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, Nü-mune-i Tıbaat Matbaası, Dersaadet 1327.
- el-Kâzımî, Mehmed Avnullah, *Son Müdafaa*, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326.
- el-Kâzımî, Nusret, Ağlayan Kahkahalar, *Talebe Defteri*, S. 36, İkinci Sene, 15 Mart 1333, s. 577.
- Emre, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Erdoğan, Meryem Kaçan, Osmanlı Döneminde Selanik Hanları ve Sakinleri, *History Studies*, 13/3, Mayıs 2021, s. 871-899. DOI 10.9737/hist.2021.1017
- Erdoğan, Ahmet, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcir Adana Ermeni Olayları Günlüğü*, Gençlik Kitabevi Yayınları, Konya 2012.
- Goslinga, Cornelis Ch., *A Short History of the Netherlands Antilles and Surinam*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 1979.
- Gökbayrak, Şenay, Uluslararası Sosyal Politikanın Gelişimi (Uluslararası Sosyal Politika'nın Ortaya Çıkışından Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Kuruluşuna Kadar Geçen Dönem), *Uluslararası Sosyal Politika* içinde, Ed. Ahmet Makal, Seda Tekeli, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 22-43.
- Gövsal, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946.
- Göze, Hicran, Gerçek Müslümanlığı Yaşayanlardan Kerkük Mutasarrıfı Avnullah Bey, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 32, S. 2, Nisan 2003, s. 49-51.
- Günay, Vehbi ve Oumar, Saad F., Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği), *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, Aralık 2017, s. 91, 110.
- Gürel, Zeki, *Halide Nusret Zorlutuna Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Hobsbawm, Eric J., *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.

- Hocaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2005.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.
- İşli, Emin Nedret, Unutulan Bir Muhalif Avnullah el-Kâzîmî, #*Tarih*, S. 35, Nisan 2017, s. 100-101.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Kansu, Aykut, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Karabay, Muhsin, Devirlerin Kadını: Öğretmen, Şair, Yazar ve Dergici Halide Nusret Zorlutuna, *Türk Dili*, S. 818, Şubat 2020, s. 79-82.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Kâzîmî (Mehmed Selim, Avnullah), *Meydan-Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi* içinde, C. 7, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 134.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 18, 2009, s. 21-38.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, S. 2, İzmir 2007, s. 133-149.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- Kevseroğlu, Necat, Kerkük'te Yıkılan Türkmen Eserleri, *Bengi Dünya Yöriük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, V. 2018, S. 1, 2018, s. 21-37.
- Kinder, Hermann, Werner Hilgemann, Manfred Hergt, *Dünya Tarihi Atlası Fransız Devrimi'nden Günümüze*, C. 2, çev. Leyla Uslu, 2. Baskı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2008.
- Kocabaşoğlu, Uygur, Türkiye'de Matbuatın "Zuhuru" Üzerine Gözlemler, *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar Sina Akşin'e Armağan* içinde, haz. Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 113-132.
- Koçu, Reşad Ekrem, Basiret Gazetesi, *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Koçu Yayınları, İstanbul 1960, s. 2132-2140.
- Koloğlu, Orhan, *Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara 1994.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006.

- Koz, M. Sabri, 19. ve 20. Yüzyıllarda İki Fıkra Derleyicisi: Mehmed Tevfik ve Süleyman Tevfik, *Müteferrika*, S. 4, Kış 1994, s. 45-58.
- Kudret, Cevdet, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.
- Kür, İsmet, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 671-672.
- Kür, İsmet, *Yarısı Roman*, 3. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul 2011.
- Lee, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, 2. Baskı, çev. Savaş Aktur, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat Târibî Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, C. I-III, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Mehmet Selim, *Türkiye Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Ankara 1957, s. 141.
- Merriman, John, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2018.
- Mulligan, William, The Anti-slave Trade Campaign in Europe, 1888-90, *A Global History of Anti-Slavery Politics in the Nineteenth Century* içinde, ed. William Mulligan, Maurice Bric, Palgrave Macmillan UK Publishers, London 2013.
- Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, haz. Recep Karacakaya vd, C. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.
- Öksüz, Mert, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbâli Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2022.
- Örik, Nahid Sırrı, *Eski Zaman Kadınları Arasında*, 2. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul 1995.
- Öz, Mustafa, Mûsâ el-Kâzım, *DİA* içinde, C. 31, Ankara 2020, s. 219-221.
- Özdağ, Abdullah, Afrika'da Esir Ticaretinin Yasaklanması: Brüksel Konferansı (1890), *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), Mayıs 2018, s. 244-302.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. IV, haz. Hava Selçuk, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Palmer, Michael B., *International News Agencies A History*, Palgrave Macmillan eBook, Switzerland 2019.
- Saatçi, Suphi, *Kerkük Güldestesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
- Saralı, Naziye, *Hukuk-ı Umûmiye Gazetesi'nin (1908-1909) Meşrutiyet ve Monarşi Rejimlerine Bakışı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018.
- Sarı, İbrahim, *Irak Türkmenleri*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2017.

- Sevgi, Hüseyin, *Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Felsefi Zemini ve Yapısı, Örgütün Küresel Kapitalist Sistemdeki Pozisyonu ve Politikaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2014.
- Steele, David, *Lord Salisbury A Political Biography*, Taylor & Francis e-Library, 2004.
- Steinberg, Jonathan, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Stone, Norman, *Dönüşen Avrupa 1878-1919*, çev. Dilek Yücel, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.
- Süleyman Tevfik, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 936.
- Şakir, Ziya, *Çırağan Saray'ında 28 Yıl Beşinci Murad'ın Hayatı ve Dönemi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
- Terzibaşı, Ata, *Kerkük Matbuat Tarihi*, 2. Baskı, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Tevfik, Süleyman, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011.
- Toledano, EHUD R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- Tuğay, Asaf, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1961.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Turgut, Perihan Ergun, *Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.
- Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara 2006, s. 278.
- Uluant, Zeynep, *Hasbihaller*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2007.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi, *Belleten*, C. VIII, Nisan 1944, S. 30, s. 245-328.

Varoğlu, Galip, *Ein osmanischer Journalist, Provinzgouverneur und Vater Avnullah el-Kazimi und seine Familie*, Otto-Friedrich-Universität Bamberg, Turkologie, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bamberg 2014.

Yanatma, Servet, *The International News Agencies in the Ottoman Empire (1854-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

Yeliseyeva, N. V., *Yakın Çağlar Tarihi*, çev. Özdemir İnce, 3. Baskı, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul 2014.

Zorlutuna, Halide Nusret, *Bir Devrin Romanı*, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Zorlutuna, Halide Nusret, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1168-1169.

İnternet Kaynakları

<https://archive.org/details/problemsofgreat01dilkuoft/mode/2up> erişim tarihi: 28.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Alfonso_XIII erişim tarihi: 24.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Brussels_Anti-Slavery_Conference_1889-90 erişim tarihi: 24.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Charilaos_Trikoupis erişim tarihi: 24.09.2023.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Dumbarton> erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Eugne_Spuler erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Antoine_Ernest_Constans erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Menelik_II erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Oreste_Baratieri erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Tirard erişim tarihi: 25.09.2023.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orleans_\(1869-1926\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orleans_(1869-1926)) erişim tarihi: 24.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Sir_Charles_Dilke,_2nd_Baronet erişim tarihi: 24.09.2023.

<https://eresearch.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5448> erişim tarihi: 25.09.2023.

<https://eresearch.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5583> erişim tarihi: 27.09.2023

https://fr.wikipedia.org/wiki/Famille_Lefebvre_de_Laboulaye erişim tarihi: 24.09.2023.

SSCB Dönemi ve Sonrası Kuzey Kafkasya'da Vehhabilik: Çeçenistan Örneği¹

Yunus Ekici²

Özet

18. yüzyılın ikinci yarısında Fas ve Endonezya gibi Müslüman ülkelere yayılan Vehhabilik, 20. yüzyılın sonlarında Kuzey Kafkasya'ya yayılmaya başlamıştır. Kuzey Kafkasya'daki ilk Vehhabi toplumu 1970 yılında Sovyet döneminde kurulmuştur. O dönemde Vehhabiliğin Kafkasya'da yayılması Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda yer almaktaydı. Çünkü SSCB'de yaşayan Müslümanların imparatorluğa karşı radikal konumunu göstermeye çalışmışlardır. 1990'ların başında SSCB'nin çöküşünden sonra misyonerlerin bölgeye gelişinin kolaylaştırılması, Vehhabiliğin yayılması için verimli bir zemin sağlamıştır. Öte yandan, SSCB'nin uzun süredir din üzerinde sürdürdüğü yasak Kuzey Kafkas Müslümanlarının dinin ve geleneksel İslam'ın gerçek doğası hakkında geri kalmasına yol açmıştır. Dolayısıyla misyonerler bu durumdan kapsamlı bir şekilde yararlanmışlardır. Ürdünlü meşale taşıyıcısı ve ABD vatandaşı olan Fethi el-Şaşani, Çeçenistan'da radikal Vehhabi aşırılığının gelişmesinde istisnai bir rol oynamıştır. Çeçen-Rus savaşı sırasında Fethi el-Şaşani, cemaat olarak bilinen bir Vehhabis taburu oluşturmuş ve savaşı 'kutsal savaş' ilan etmiştir. Ancak Fethi el-Şaşani, Rusya Federasyonu ile savaş bahanesiyle Kafkasya'ya Rusya'dan daha fazla zarar verdiği düşünülmektedir. Çünkü yüzlerce genci etrafına toplayarak onları yanıltmış, bölgedeki barışı ve güvenliği tehdit etmiştir. Bu durumda bölgenin en güçlü devleti olan Rusya, Çeçenistan dahil Kuzey Kafkasya coğrafyasında yıkıcı askeri operasyonlar başlatmıştır. Tüm bunların sonucunda İslam'a inanan Kuzey Kafkasyalılar, ciddi anlamda maddi ve manevi darbeler görmüşlerdir. SSCB'nin çöküşünden sonra Vehhabi aşırılığı, Kuzey Kafkasya'da sosyo-politik istikrarı ve genel

1 Bu Çalışma, 5 Nisan 2021 Tarihinde Düzenlenen, Taras Shevchenko 6th International Conference On Social Sciences Kongresinde "SSCB Dönemi ve Sonrası Kuzey Kafkasya'da Vehhabilik: Çeçenistan Örneği" Başlığıyla Sözlü Olarak Sunulan Yayımlanmış Bildirinin Genişletilmiş ve Yeniden Düzenlenmiş Halidir.

2 Doç. Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, yunusekici23@hotmail.com, ORCID:0000000163006555.

olarak bölgede güvenliği bozan faktörlerden biri olmuştur. Vehhabiler önce Kafkasya'da geleneksel İslam'a karşı çıktılar ve bölgedeki din adamlarının liderlerini İslam düşmanları ilan etmeye başlamışlardır. Aynı zamanda Kafkasya'da geleneksel İslam'ın yayılmasında büyük etkisi olan Nakşibendi, Kadiri ve Şazili gibi Sufi mezheplerini ortadan kaldırmak için silahlı mücadelelerini de yoğunlaştırmışlardır. Sonuç olarak Sufi mezhepleri ile Vehhabiler arasındaki çatışma artınca Kafkasya'da tanınmış din adamı ve Nakşibendi şeyhi Şeyh Said, Kafkas Müslümanları Vehhabileri bölgeden çıkarmaya çalışmıştır. Kuzey Kafkasya'da Vehhabizmin herhangi bir şekilde yaygınlaştığı belki de tek yer Çeçenistan olmuştur. Çalışma, Vehhabizmin doğuşunu, aşırılıkçı fikirlerini, Kuzey Kafkasya ve Çeçenistan'daki gelişim sürecini analiz etmektedir.

1. Giriş

İslam dininin en sert düşüncelerini oluşturan Hanbelî ekolünden çıkan Vehhabilik, Orta Arabistan'ın Necd bölgesinde Muhammed b. Abdulvehhab (1703-1792) tarafından ortaya atılmıştır. İlk dönem Müslümanlığına dönüş davetleri yaparak İslamiyet'i tarih dışına atan Abdulvehhab, tarihsel süreç dâhilinde İslamiyet'e girmiş her türlü ilaveleri bidat olarak değerlendirmiş ve İslam dinini bunlardan temizlemeyi sağlamak suretiyle kurtuluşu 'altın çağ' olarak nitelendirdiği Vehhabilikte görmüştür. Vehhabilik hareketi, 17. ve 18. yüzyılda özellikle Hintli Müslümanlar arasında meydana gelen dinsel hareketlilikten bir parça etkilenmiş izlenimi vermesine rağmen daha çok kendi mahallî koşullarının tesiriyle özellikle kendi yerli halkın hak ve çıkarlarını korumayı amaçlayan bir karakter arz eden fakat siyasi tarafı ağır basan dini bir oluşum olarak görülmektedir. (Bodur, 2003, s.7-8).

18. yüzyıl ortalarından günümüze kadar uzanan zaman diliminde Vehhâbilik Sünnî İslâm ile birçok defa karşı karşıya gelmiştir. Bu karşılaşmalar bazen zorlu savaşlar şeklinde bazen de geniş bir siyasi edebiyat etkileri günümüze kadar devam eden entelektüel tartışmalar halinde olabilmıştır. Vehhâbilğin kurucusu Muhammed b. Abdulvehhâb'ın görüşleri, Arap yarımadasında hüküm süren milletler tarafından iyi bilinen, müşterek bir kültürdür. Vehhâbilik, yeni bir toplum ve yeni bir devletin teşekkülünü sağlamış ve günümüzde Suudi Arabistan Krallığı olarak bilinen devlet meydana gelmiştir. İslâm dünyasının diğer kesimlerinde ise Vehhâbilik daha çok salt bir entelektüel etki bırakmıştır. Oysa bu etki Vehhâbi olmayan din bilginlerinin, İslam toplumlarının tarihi ve gelişimi ile ilgili Vehhâbi fikirleri yavaş yavaş asimile etmesiyle ortaya çıkmıştır. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın devam eden etkisi onun yalnızca kendi yandaşları için uygun görülmesi şeklinde olmamış bununla birlikte görüşleri hem geçmişte hem de günümüzde farklı durumlarda reddedilerek şiddetle karşı çıkmıştır.

Muhammed b. Abdulvehhâb'ın görüşlerine şiddetle karşı olan ve düşmanca tavır sergileyen topluluk daha çok Sufi ve Sufi tarikatları olmuştur. Sufi çevrelerinin 18. yüzyıldaki polemik edebiyatı daha çok Vehhâbi karşıtı eserlerle dolu olmuştur. Bu eserlerde Muhammed b. Abdulvehhâb'a bir çeşit şeytan nazarıyla bakılmakta, görüşleri de İslâm toplumu için bilhassa da Sufi İslâm yorumu için her zaman bir tehlike olarak bilinmekteydi. Vehhâbiliğin yanında İslâm dünyasında değişimi sağlayan Sufililiğin ve tarikatların nüfuz kaybetmesine neden olan başka etkenlerde mevcuttur. Zaman geçtikçe Vehhâbîlik kendisini yenilemiş ve İslâm toplumlarıyla da münasebetlerini arttırmıştır (Peskes 2003, s.414-415).

Vehhâbîler'e göre herhangi bir resim "put"tur (köktendinci/bağnaz Yahudiler veya Amerika'daki "Amiş" Protestanları gibi bir takım Hıristiyan köktendincilerin inançlarında olduğu gibi). Herhangi bir türbe (veya mezar), hatta Hz. Peygamber'in (s.a.v.) türbesi bile putlara tapınma yeri olarak görülmektedir. Onlar, Suudi Arabistan, Irak, Suriye veya Pakistan, Somali ile Batı Afrika'daki Mali gibi ellerinin ulaşabildiği herhangi bir yerde bulunan birçok evliya veya imamın (şeyhin) türbelerini yıktılar. Tevhid adına (La ilahe illallah) binlerce masum Müslüman erkek, kadın ve çocuk bu Vehhâbî ve Selefilere eliyle insanlık dışı bir muameleye maruz kalmış veya topluca katliama uğramıştır. Bu husus gerçek manada çok çelişkili ve korkunç bir durumdur (Zengin, 2019, s.168).

Vehhabi mezhebinin kurucusu olan Muhammed b. Abdulvehhab, ata ve ecdadının görüşleriyle yetinmeyerek dinde gayet aşırı taraflı bir inancı meydana getirmiştir. Dönemin ulemaları aleyhinde şiddetli itirazlar ortaya atmakla kendisine inananların küfür içinde olduklarına kadar gidip bu uğurda açtığı savaşlara Allah yolunda cihat ismini vermiştir (Oral, 2014, s.87).

Vehhabiler için en önemli mevzu halifelik meselesidir. Hilafetin hükümlerine bağlı kalarak bunu Türklere ve Arap milliyetçiliğine karşı kullanmışlardır. Vehhabîlik aynı zamanda Araplar arasındaki milliyetçi hareketin, Türk yönetiminden kurtuluşunun ve özyönetim bilincinin uyanışının da bir kaynağı olmuştur. Vehhabiler tarafından dini fikirler altında kurulan Arap hareketi, 19. yüzyılda daha da gelişmiştir. Hatta bu hareketi başarılı kılmak için gayrimüslim devletlerin yardımını bile almışlardır. Araplar arasında milliyetçi hareketin başlangıcı olan Vehhabi hareketinin etkisiyle Osmanlı devletini devirmek için gizli bir şekilde cemiyetler kurulmuştur (Paşayev, 2007, s.160).

Çeçenistan'daki İslami canlanmanın organik bir parçası İslam'ın siyasallaştırılması sürecidir. Güçlü entegrasyon potansiyeline rağmen İslam,

komşu Dağıstan'da olduğu gibi Çeçenistan'da da istikrar ve birleşme unsuru haline gelememiştir. 1990'lı yılların başından itibaren bu cumhuriyetlerde İslami dini ve siyasi partiler, örgütler ve hareketler aktif olarak oluşturulmuştur. "Bu partilerin, örgütlerin ve hareketlerin faaliyetleri incelendiğinde bunların muhafazakâr, radikal ve aşırı radikalci olarak ikiye ayrıldığı görülüyor. Bu İslami siyasi hareketlerin nihai hedefi, toplumun siyasi örgütlenmesine ilişkin geleneksel İslami modelin Dağıstan ve Çeçenistan koşullarında somutlaştırılmasıdır (Khanbabayev, 2010, s.104).

Vehhabilik en başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yöneltilmiş ve bu devletin çöküşünde de rol oynamıştır. Bu nedenle araştırmacılar arasında Vehhabiliğin jeopolitik bir mücadele aracı olarak İngilizler tarafından yapay olarak ortaya çıkarıldığı düşünülmektedir. Vehhabizm, gelecekte ve günümüze kadar jeopolitik muhaliflerine karşı mücadelede Anglo-Saksonlar tarafından defalarca kullanılmıştır (Maevskaya, 2016, s.96).

Vehhabiliğe ilk tepki Basra, Mekke ve Medine Ulemasından gelmiştir. Mağrib ve Şam uleması da Vehhabiliğe reddiyeler yazmışlardır. Osmanlı tarafından Vehhabî hareketine bir başkaldırı hareketi olarak bakılmasından dolayı onlar harici olarak nitelendirilmiş, meseleye siyasî boyut kazandıran Muhammed bin Suud ve halefleri harici olarak isimlendirilmiştir. Vehhabiliğin bölgedeki faaliyetleri, bölgede yaşayanları rahatsız etmekle birlikte Osmanlı, bölgedeki valileri tarafından kendisine aktarılan bilgiler doğrultusunda bu hadiseleri mahalli bir anlaşmazlıktan öte görmemiştir (Altun, 2015, s.29).

Rus toplumunda, halkın kitle bilincinde ve hatta uzmanlar arasında, 'Vehhabizm' kavramı uzun zamandır aşırılık ve terör eylemleriyle ilişkilendirilmiştir. Dağıstan Devlet Konseyi eski başkanı Magomedali Magomedov, "Vehhabizm İslam'da geleneksel olmayan bir eğilimdir" diye ifade etmiştir. Rusya Yüksek Konseyi'nin eski başkanı Ruslan Khasbulatov, Vehhabiliği 'dini mezhepçilik' olarak tanımlamıştır (Markedonov, 2010, s.6-7).

Bir zamanlar Pakistan, Suudi Arabistan ve diğer İslam ülkelerine eğitim görmek üzere gönderilen bazı genç Çeçenler de kendilerini aşırılıkçı hareketin içinde buldular. Çeçenistan'a döndüklerinde, burada Kadiri olarak adlandırılan tasavvuf ideolojisini ve uygulamasını sert bir şekilde eleştirirken, Vehhabi fikirlerini şevkle yaymaya başladılar. Faaliyetlerinin başlangıcında Çeçenistan'daki Vahhabiler, sayılarının az olması nedeniyle fark edilmediyse daha sonra saflarının genişlemesiyle şöhret kazandılar ve inananlar, özellikle de gençler üzerinde belirli bir etki kazandılar. Vehhabiler, onu kendi çevrelerine çekerek, tarikatların takipçilerine, mezar yerlerine hac ziyaretlerine açıkça

karşı çıktılar ve böylece yerel Sufizm taraftarlarıyla ilişkileri kötüleştirdiler (Khanbabayev, 2010, s.111).

Kuzey Kafkasya, sosyal, politik, ideolojik nitelikteki tüm sorunların bir şekilde İslami bir bileşene sahip olduğu bir bölgedir. İslam, Kuzey Kafkasya halklarının davranışsal kalıplara dayanan etnik kimliğinin bir parçası haline gelmiştir. Geçen yüzyılın son on yılında, Kuzey Kafkasya'dan Mekke ve Medine'ye giden toplam hacı sayısı yüzbinleri buldu. Böylece İslam'ın yeniden canlanması, eski SSCB topraklarında dinsel canlanma sürecinin bir parçası haline gelmiştir. Belirli bir perspektiften bakıldığında, İslam'ın Kuzey Kafkasya'nın siyasi gerçekliği üzerindeki etkisi o kadar büyük görünüyor ki devletin seküler karakterinde ciddi bir deformasyon sorunu gündeme getirdiği anlaşılmaktadır (İskandaryan, 2004, s.96-97).

İslam dünyasında “Vehhabiler” olarak sınıflandırılan Müslüman Kardeşler hareketinin ideolojisinde de İbn Teymiyye'nin fikirleri önemli bir yer tutmaktadır. Böylelikle 19. ve 20. yüzyıllarda ‘Vehhabilik’ teriminin anlamı genişlemiş ve Sünni İslam'daki tüm köktenci ve radikal hareketlerin adı haline gelmiştir. Kuzey Kafkasya Müslümanları arasında bu terim tam da bu anlamda yaygın olarak kullanılmaktadır (Yarlykapov, 2000, s.4)

2. Vehhabiliğin Kuzey Kafkasya'da Ortaya Çıkışı ve Yayılması

Vehhabiliğin fikirleri, 19. ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'ya nüfuz etmeye başlamıştır. 19. yüzyılda Rusya'da yaşayan en yetkili İslam ilahiyatçılarının çoğu Müslümanları bu sözde dinsel harekete karşı uyarmıştır. XX. yüzyıldan itibaren Kuzey Çeçenistan, Dağıstan, Kabardey-Balkarya ve Karaçay-Çerkesya'da, sözde Dünya İslam Birliği (HIV) ve Suudi Arabistan tarafından finanse edilen, görünüşte İslam'ın temellerini incelemek için Müslüman Azınlıklar Dairesi aracılığıyla vakıflar ve kuruluşlar kurulmaya başlanmıştır. Vehhabilerin faaliyetlerinin bir başka unsuru da Çeçenistan'daki militanlar için eğitim kampları düzenlemektir. Gençlerin ideolojik ve askeri eğitiminin yoğun bir şekilde yürütüldüğü bütün bir yeraltı paramiliter kamplar ortaya çıkmıştır. Dağıstan'daki Müslümanların Ruhani İdaresi'nin uluslararası bölümü başkanı Kurbanhaji Omarashabov, bu kamplar hakkında şunları ifade ediyordu: “7-10 günlük kurslar düzenlenip öğrenciler ücretsiz olarak beslenir ve ardından 50 ile 80 dolar arasında para verilirdi. Bu da onlar için büyük para idi”. Burada Vehhabilerin yeni destekçi çekmesinin finansal bir yolunu görüyoruz. Ayrıca Öğrencilerin çoğunluğu Orta Asya cumhuriyetleri, Kazakistan ve Rusya bölgelerinde ikamet ediyordu. Ürdün, Suudi Arabistan, Çin, Mısır, Malezya, Filistin gibi aşırılık yanlısı örgütlerin üyeleri, Hattab kamplarında eski SSCB cumhuriyetlerinin temsilcileriyle

birlikte eğitilerek deneyim alışverişinde bulunmuşlardır. Ancak bu ideolojinin vaizlerinin faaliyet alanı Kuzey Kafkasya ile sınırlı değildir. Vehhabiler Moskova, St. Petersburg, Rostov bölgesi, Stavropol ve Kuban'da da görülebilmektedir (Maevskeya, 2001, s.1).

Kuzey Kafkasya'da, Rusya'nın başka hiçbir yerinde olmadığı kadar İslam'a dayalı radikal ideolojilerin ortaya çıkması için sosyal koşullar mevcuttur. Başlangıçta İslam'daki bu yenileme eğilimi, yalnızca yarı marjinal İslami entelektüellerden taraftar bularak geniş bir popülerlik kazanamamıştır. Ancak Sovyet ekonomisinin çöküşünün bir sonucu olarak nüfus yoksullaştıkça 'Vehhabizm' in popülaritesi arttığı görülmektedir. Kuzey Kafkasya Vehhabiliğinde birkaç grup oldukça açık bir şekilde öne çıkmaktadır:

1. Entelektüel Vehhabizm: Bu grup, günümüzün kurucuları ve liderlerinin yanı sıra Sovyet sonrası dönemde Orta Doğu'daki üniversitelerde İslami eğitim almış ve evlerine dönmekte olan gençleri içermektedir. Eğitimlerinin gereği, mevcut liderleriyle geleneksel İslam yapılarına entegre olmalarına izin verilmez.

2. Fakirlerin Vehhabiliği: Yoksul köylüler ve şehirlerin yoksul işsiz nüfusu, Vehhabizm'de sosyal doktrinin sadeliğini ve basit etik normlara sıkı sıkıya bağlılığı esas alır. Ahlaki olarak Müslümanların kardeşliği ve birliği ilkesine inanılır.

3. Zenginlerin Vehhabiliği: Bu gruptakiler SSCB kaynaklı yozlaşmış yapılara entegre olmak istemeyen yeni ekonomik tipin ekonomik açıdan başarılı temsilcileridir. Refah için yüksek motivasyon artı geleneksel dindarlığın temelleri diğerlerinden dini mesafenin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır (İskandaryan, 2004, s.101-102).

Kuzey Kafkasya'daki güçlü İslami akımlardan bir tanesi de Vehhabiliktir. 1980 yıllarının sonlarında Kuzey Kafkasya'da Vehhabilik gerek Vehhabilik ve gerekse de Selefizm ismiyle yaygınlık kazanmıştır. Uzun dönemdir İslam dünyasından bağımsız olarak hüküm sürmeye çalışan Kuzey Kafkasya Müslümanları Vehhabiliği İslam alemine uyumlu olmanın bir niteliği olarak görmüşlerdir. Bilhassa Kuzey Kafkasya Müslümanlarının topluluklar şeklinde hac ve umre ziyaretlerini gerçekleştirmeleri, bölgeye Ortadoğu'dan gelen din öğreticileri ve Ortadoğu ülkelerine din eğitimi almak için giden Kafkas öğrencileri aracılığıyla Vehhabilik Kuzey Kafkasya'da hızlı bir şekilde yayılmıştır. Her şeyden evvel Vehhabilerin varlıklı finans kaynakları bölgede türlü türlü fakirlik içinde yer alan Müslümanlar için mühim bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Vehhabilerin finans kaynaklarının yanı sıra destekledikleri düşünceler İslam açısından bir Rönesans ve gelenekten yoksun

bir modernleşme havası vererek inananları etkisi altına almıştır. Bunların yanı sıra efsanevi Kafkas mücahidi Şeyh Şamil'in yaşamının son zamanlarını Hicaz'da sürmesinin Kafkas Müslümanlarının Suudi Vehhabiligine açık hale gelmesinin nedenlerinden birini oluşturmaktadır (Gürbüz, 2012, s.317).

Kuzey Kafkasya Vehhabizmi ne kurumsal anlamda ne de dini araştırmalarda tek bir eğilim değildir. Bölgeden bölgeye, parametrelerini değiştirebilen son derece heterojen ve yalnızca dışarıdan genel bir yapı olarak algılanırlar. Vehhabizm Kuzey Kafkasya'da özellikle Çeçenistan'a ve ötesine nüfuz etmiştir. Çeçen savaşı sırasında doğal olarak radikalleşme yoğunlaşmıştır. Ancak bu ideolojinin taraftarlarını yurtdışından özellikle Suudi Arabistan ve diğer Orta Doğu ülkelerinden yardım almakla suçlamışlardır (İskandaryan, 2004, s.99-100).

Kuzey Kafkasya'daki Vehhabi oluşumunun bölgedeki etkileri arasında farklar olsa da benzerlikleri açısından tek bir sınıf olarak değerlendirilmektedir. Rusya Federasyonu, Vehhabi gönüllülerinin politik muhaliflerine karşı cihat ilan ederek Kafkasya ve hatta daha ötesinde bağımsız bir İslam Devleti kurmasını kendilerine karşı bir tehdit olarak algılamışlardır. Şeriatın sert bir uygulayıcısı olarak görülen Vehhabiler, yöresel dinsel uygulamalar ve inanışlar tarafından sürekli birtakım suçlamalara maruz kalmışlardır (Kaplan, 2015, s.95).

Kuzey Kafkasya'da Vehhabilik, doğası gereği daha çok kapalı kutu gibidir. Muhtemelen Vehhabizm'in herhangi bir şekilde yaygınlaşıp taraftar bulduğu ilk yer Çeçenistan olmuştur. Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerindeki dini aşırılık yanlılarının sayısını yargılamak da bir o kadar son derece zordur. Vehhabizm'in taraftarlarının sayısını kabaca tahmin etmeye çalışırsak Kuzey Kafkasya'nın her cumhuriyetinde aktivist ve radikal İslami hareketlerin taraftarı olan ve silahlanmaya hazır yüzlerce insan olduğu varsayılmaktadır. Ancak genel olarak Vehhabiler'in nüfusun önemsiz bir azınlığını oluşturduğunu söyleyebiliriz (İskandaryan, 2004, s.104-105).

3. Vehhabiligın Çeçenistan'da Gelişim Süreci

Çeçenistan'da radikal İslam, esas olarak adını 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında alan Vahhabi hareketinin temsilcileri tarafından vaaz edilmektedir. Müslüman köktenciliginin biçimlerinden biri olan Vahhabiligın Çeçenistan'da oldukça radikalleştiği ortaya çıkmıştır. Yıllar geçtikçe Vehhabiler Çeçenistan'da kendi örgütsel yapılarını oluşturmayı başardılar (Khanbabayev, 2010, s.104).

1990 yıllarının başından beri süregelen Çeçenistan sorunu Kuzey Kafkasya'daki en aşırı çatışmalardan biri olarak dünya gündeminde yer almaya

devam etmekte ve 2000 yıllarının başında Rusya ile beraber Çeçenistan'ı yönetmeye başlayan Kadırov idaresi altında Çeçenistan'da belli bir düzeyde huzur sağlandıysa da yine de Vehhabilere karşı çatışmalar devam etmiştir. Diğer yandan Kadırov yönetimi insan haklarının ihlalden ve Rusya'ya yakın duruşundan ötürü uluslararası kamuoyu ve bilhassa yurtdışındaki Çeçenler tarafından sürekli tenkit edilmektedir.

1996 tarihinde Rusya Hükümeti ve Çeçen-İşkerya hükümeti arasında Hasavyurt Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşmadan ötürü Çeçenistan Rusya'dan fiili egemenliğini elde etmiştir. Dudayev'in vefatı müteakiben aynı senede gerçekleşen seçimde Aslan Mashadov cumhurbaşkanı olmuştur. Mashadov, Moskova ile müzakere usulüyle tam egemenliği elde etmeyi hedeflemekteydi ve bu davranış egemenlik taraftarlarının çoğunun yanında Rus yandaşları tarafından da destek görmüştür. Ancak Aslan Mashadov ülkeyi doğru bir şekilde idare etmeyi başaramamış ve Çeçenistan'da karışıklık ve düzensizlik vasil olmuştur. Çeçenistan'da etnik kimliğinden başka kabile-aşiret kimliği de hayli etkili olduğundan ötürü kabileler ve aşiretler arasında siyasi ve ekonomik yararlar üzerinde çatışmalar meydana gelmiştir. Bilhassa Birinci Çeçen Savaşı akabinde ehemmiyetli nüfuza sahip olan Şamil Basayev gibi komutanlar Mashadov'a karşı olan kabilelerin dayanağını alarak adeta ayaklanmışlardır. Böylelikle başta Basayev olmak üzere Çeçen savaşı komutanları Mashadov'a karşı açık bir şekilde meydan okuyabilir hale gelmiş ve Mashadov Çeçenistan'ın kontrolünü kaybetmiştir (Aktaş-Wakızaka, 2019, s.232-233).

Vehhabilik bilhassa Çeçen Savaşı nedeniyle Çeçenistan'da yaygınlık göstermiştir. Bölgeye genellikle dışarıdan gelen mücahitler vasıtasıyla yayılmıştır. Çeçen mücahitleri ve efsanevi mücahit komutanları olan Hattab aracılığıyla popüler hale gelmiştir. Çeçen Vehhabileri Dudayev'e muhalif taraftar olarak ortaya çıkmışlardır. Savaş ortamında Vehhabilik, Çeçenler için bir inanç şeklinden çok bir yaşam şekli halini almıştır. Aralarındaki farklılıklara rağmen Sufiler, Vehhabiler ve Kadiriler omuz omuza Ruslara karşı mücadele etmişlerdir (Gürbüz, 2012, s.317-318).

Arap diyarlarından ve Afganistan'dan mücahitler Birinci Çeçen Savaşı'nda hayli faal rol oynamış ve tüm Çeçenistan'da köktenci zihniyeti duyurmuşlardır. Bu vaziyet Çeçen halkının dağılmasına sebebiyet vermiştir. Dudayev idaresindeki idari kadro muhafazakâr bağımsız Çeçen devletinin kuruluşuna yönelirken Vehhabiler ise tüm Kuzey Kafkasya'da şeriate bağlı "İslam Devleti'ni" oluşturmaya çalıştığından ötürü Çeçenistan'ın egemenliğine sıcak bakmamıştır. Bununla birlikte Çeçen halkı bir taraftan Rus işgaline direnirken diğer taraftan da iç mücadele ile karşı karşıya kalmıştır. Vehhabiler Çeçenistan'daki mücadelenin ruhunu ortaya koyan akımı tekfir etmiş ve

Birinci Çeçen Savaşı'ndan sonra Selefiler ve Sufiler arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Bununla beraber Vehhabiler Ortadoğu ülkelerinden gelen finans destekleriyle kendi taraftarlarını çoğaltmış ve Çeçen-İçkerya hükümeti içinde gücünü arttırmıştır (Aktaş-Wakızaka, 2019, s.233).

İlk Çeçen savaşı sırasında ve hemen ardından Çeçen politikacılar, direnişi örgütlemek için kullanılacak ideolojik bir yapı ve ardından devlet sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. İslami bir kimliğin, İslami bir devletin ve İslami mevzuatın oluşumu, politikacıların veya saha komutanlarının kendilerini gerçek İslam'ın yandaşı olduklarını ilan etmişlerdir. Selefilere 'İslam Muhafızları' oluşturuldu. Mavladi Udugov, Zelimkhan Yandarbiev, Şamil Basayev gibi politikacılar 'Vehhabiler' ile ilişkilendirilmiştir (İskandaryan, 2004, s.104).

Vehhabilik Çeçenistan'da bilhassa Şamil Basayev ve diğer komutanlardan çok büyük destekler alarak ayrıca 1998 tarihinde şurayı kurup Çeçenistan içinde çift başlı bir yönetim durumunu ortaya çıkarmıştır. İlk başlarda Mashadov Çeçenistan'ın tutucu liberal bir devlet olmasını arzu ediyordu fakat Vehhabilerin ve komutanlarının tahakkümlerine daha fazla dayanamayarak zaruri olarak Çeçenistan'ın İslam devleti olduğunu duyurmuştur. Mashadov'un prestiji ve uluslararası dayanağı büyük oranda zayıflamış ve Çeçenistan'da iç çatışma dönemi baş göstermiştir. Egemenlik taraftarları arasında Vehhabi olmayanlar Vehhabilerin tahakkümlerine ve şiddetlerine uğrayarak bu süreçte Ahmet Kadirov gibi tutucu geleneğinin önemli isimlerinden "kötünün iyisi" diye tabir edilen Rusya ile anlaşmaya varmanın yollarını aramayı benimsemiş ve halk arasında kaynağı belirsiz Vehhabilere karşı tepki çoğalmıştır.

Çeçenistan'ın devletleşme yolunda ilerleyip aynı zamanda toplumsal barışı sağlaması gerekirken 1999 tarihinde Basayev liderliğindeki Vehhabiler Dağıstan'a saldırarak oradaki birçok köylerde şeriatın uygulanacağını ilan etmişlerdir. Moskova, Volgograd ve Buynaksk gibi şehirlerde terör saldırıları meydana gelmiştir. Bu saldırı ve terör olaylarına Rus ordusu karşılıksız kalmayarak İkinci Çeçen Savaşı ortaya çıkmıştır. Rusya'nın saldırılarına bütünüyle karşılık verilmesine rağmen bu savaşta ABD'nin desteklediği Vehhabiler ön planda kalmıştır. Bu durumdan dolayı uluslararası camia da Çeçenistan'ın haklıyken verdiği egemenlik mücadelesine gerekli ilgiyi Vehhabiler'den dolayı kesmiş ve Çeçen direnişi uluslararası toplum nezdinde yalnız bırakılmıştır (Aktaş-Wakızaka, 2019, s.233-234).

İkinci Çeçen Savaşı ile Vehhabilik Ruslar tarafından daha çok ön plana çıkarılmış ve Kafkas mücadelesi bir avuç Vehhabi aşırıcılığı olarak nitelendirilmiştir. Kendisinin de bir Müslüman olduğu Rusya içişleri bakanı

Raşid Nurgaliyev 2004 eylül ayında yaptığı bir konuşmasında Kuzey Kafkasya'nın tümüyle Vehhabizm tohumlarının ekildiği bir saha olduğunu ileri sürmüştür. Kuzey Kafkasya'daki Selefizm resmi İslam öğretilerine karşı çıkarak aynı Vehhabilik gibi gelenekselleşen İslami kültürü reddetmişlerdir (Gürbüz, 2012, s.318).

2006 tarihinde Mashadov'un vefatı akabinde Çeçen Yüksek Şariat Mahkeme Başkanı Abdulhalim Sadullayev cumhurbaşkanı seçilmiştir. Rusya karşıtı direnişin ideolojisi "Çeçen egemenlik mücadelesinden Vehhabiliğe dönüşmüştür. Bu süreçte Çeçenistan'daki ve yurtdışında yaşayan Çeçenlerin desteğini de kaybetmiştir. Özellikle Türkiye'de yaşayan Çeçenler, Çeçenistan'daki bu ayrışmayı anlamakta zorlanmışlar, Vehhabiliği İslami bir mukavemet olduğunu düşünerekten Çeçenistan'a bir süre daha destek olmayı sürdürmüşlerdir (Aktaş-Wakızaka, 2019, s.234).

4. Sonuç

Kafkas halklarının çoğunluğu tarafından uygulanan Hanefi, Şafii ve Şii mezhepleri geleneksel olarak burada yerlerini almışlardır. Azerbaycan'da 'Şiilik', Dağıstan, Çeçenya ve İnguşetya'da 'Şafilik' yaygındır. SSCB'nin çöküşünden sonra Vehhabizm, etno-linguistik, etno-demografik, etno-sosyal ve etnokültür açısından dünyanın eşsiz bir bölgesi olan Kafkasya'da yayılmaya başlamıştır. Bu mezhebin Kafkasya'da yayılması özellikle Çeçenistan'da taraftar bulması tarih boyunca bölgeye yabancı olan İslami köktendincilik fikrinin yaygın olarak gerçekleşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Kafkasya'da İslami köktencilik yayılması, bölgede kalıcı barış, istikrar ve güvenliğin yeniden tesis edilmesine yönelik ciddi tehditlerden biri haline geldiğini açık bir şekilde izah edebiliriz.

Çeçenistan'daki Vehhabi aşırılığını tarih boyunca geleneksel İslam'a bağlı kalan Çeçen halkıyla ilişkilendirmek elbette yanlış olur. Vehhabilerin keyfilğine ve aşırılıkçı faaliyetlerine karşı Çeçen halkı tarafından birçok protestolar düzenlenmiştir. Özellikle Çeçen Müftüsü Ahmed-Hacı Gadirov da dahil olmak üzere cumhuriyetin tüm önde gelen dini şahsiyetleri Vehhabilerin eylemlerini defalarca kınamışlar ve aşırılıkçı eylemlerini Rusya'yı Kafkasya'daki askeri operasyonları yeniden başlatmaya teşvik eden bir faktör olarak değerlendirmişlerdir. Ancak yasadışı olarak kurulan şariat mahkemeleri ve sahra taburları Vehhabilerin kontrolünde olduğu için silahsız ve örgütsüz halkın Vehhabilere karşı herhangi bir pratik işlem yapması mümkün olmamıştır.

Kaynakça

- Aktaş, Hayati- Keisuke Wakızaka (2019). “Çeçenistan’da Yeni Dönem ve Kadirov Yönetimi”. *Karadeniz Araştırmaları*. XVI/62: ss.231-238.
- Altun, Bekir (2015). *Selefilik-Vehhâbilik ve Türkiye’deki Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Bodur, H. Ezber (2003). “Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 2*, ss.7-20.
- Gürbüz, M. Vedat (2012). *Kafkasya’da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*, Ankara: Kadim yayınları.
- Iskandaryan, Alexander (2004). *Religiya i Politika na Kavkaze. Materialy Mezhdunarodnoy Konferentsii*, Yerevan.
- Kaplan, Uğur (2015). *Uluslararası Politikada Vehhâbilik* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Khanbabayev, K. M. (2010). *Ekstremizm v Sovremennoy Chechne. Islamovedeniye*, (3), ss.104-119). (Ханбабаев, К. М. (2010). *Экстремизм в современной Чечне. Исламоведение*, (3), ss.104-119).
- Maevskaya, L.B. (2001). *Nekotorye Aspekty Deyatel’nosty Vakhkhabytov na Severnom Kavkaze, Kul’tura Narodov Prychernomor’ya, Kryms’kyy Naukovyy Tsentr Nan Ukrayiny i Mon Ukrayiny*.
- Markedonov, Sergey (2010). *Radical Islam in the North Caucasus Evolving Threats, Challenges, and Prospects A Report of the CSIS Russia and Eurasia Program*, Washington.
- Mayevskaya, L.B. (2016). “Vliyaniye Vakhkhabizma Na Geopoliticheskiye Protsessy V Yevraziyskom Regione”, *Sovremennyye Yevraziyskiye Issledovaniya, Nauchnyy Zhurnal*, Vypusk 2, Saratov: ss.95-102.
- Oral, Osman (2014). “Hayderizade İbrahim Efendi’nin Vehhâbilik Adlı Makalesi” *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, VII/2 (Güz), ss.71-102.
- Paşayev, Yadulla (2007). “Vehhâbilik və Ərəb Millətçiliyi”, *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, № 07, ss.156-161.
- Peskes, Esther (2003). “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik” Çev: Mehmet Çelenk, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,12 (2), ss.413-429.
- Yarlykapov, A. A. (2000). *Problema Vakhkhabizma Na Severnom Kavkaze Istoriya*, Dokument №: 134, Moskva.
- Zengin, İlhan (2019). “Vehhâbî Düşüncenin Dayanağı”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* (11), ss. 165-173.

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin İslah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler¹

Mehmet Ali Türkmenoğlu²

Özet

Osmanlı Devleti Kuruluşundan Karlofça anlaşmasına kadar 400 sene tüm düşmanlarıyla tek başına başarıyla mücadele etmiştir. XVII. yüzyılda önce savaşlarda istenileni elde edememe sonrasında ise başarısızlık ile karşılaşılması eski güzel günlere dönme arzusunu doğurmuştur. Bu amaçla önce eski kanunları uygulamaya çalışan Osmanlı yöneticileri bu adımlarıyla gerilemeyi durduramayınca batıdan yeni yöntem ve teknikler alma yoluna gitmişlerdir. Bu yöntem ve teknikler önce ıslahat yapma zaruretiyi tesbit ettikleri askeri ve mali sahada olsa da sonra diğer alanlara da yayılmıştır ki bu alanların en önemlilerinden birisi de eğitim sahasıdır. Eğitim sahasında da ıslahat önce askeri eğitim sonrasında da sivil eğitim alanında görülmüştür. Yine sivil eğitimi ele aldığımızda önce mesleki kurslar şeklinde tanımlayabileceğimiz, yani seviyesinde diyebileceğimiz teknik okullar açılmış en son ilk öğretime sıra gelmiştir. Bu sona kalışın çok sebebi değildir ki bunlar makalemiz içinde yeri geldikçe tezekkür edilmiştir. Burada özet mahyetinde ilk denilebilecek nokta ilköğretimin tabana daha fazla dokunması, ıslahata tepkinin en fazla olduğu geleneksel ulema kesiminin en geniş etkisini gösterebildiği sahanın bu olmasıdır. Bu durumda ilk etapta yukarıdan aşağıya yavaş yavaş inmeyi denemiş, yani önce yüksek öğrenimde yeni okullar açmış, sonrasında rüştiyeleri yani orta okulları kurmuş en sonunda eski sıbyan mektebi yanında yeniyi de açmıştır. Ancak ikisinin birlikte yürüyemeyeceği gerçeğinin görülerek tesbiti sistemin yenileşmesi için daha ciddi adımlar atılmasını getirmiştir. Makalede yeni tarz okulların açılma aşamaları ve eğitim faaliyetlerindeki uygulamaları hakkında ilgili kanunlar ve kararlara da dikkat çekilerek bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

1 Çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen öğrencim Şerif DEVECİ'ye teşekkür ederim.

2 Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, maliturkmenoglu@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8826-6572.

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu sağlıklı işleyen kurumlarıyla yüzyıllar boyunca üç kıtada hüküm sürmüş, bu üstünlük ve yükseliş XVII. yüzyılda duraklamış, ilerleyen zamanlarda ise Osmanlı Devleti rakipleri karşısında gerilemeye başlamıştır. Devlet kurumlarının bozuluşu, rakipler karşısında alınan yenilgiler, devlet adamlarını tedbir almaya zorlamıştır. İslahata girişen Osmanlı devlet adamları bozulmayı Kanun-u Kadim'den uzaklaşmaya bağlamışlar ve dolayısıyla tekrar yükselmenin ve toparlanmanın yegâne yolunun Kanun-u Kadim'e dönmek olduğunu padişahlara sundukları layihalarda belirtmişlerdir.

Lale Devrine kadar Batılı tarzda ıslahat yapmayan Osmanlı idarecileri 1718 Pasarofça antlaşmasında yaşadığı ikinci büyük toprak kaybindan sonra sorunun sadece kendisinin eski günlerinden uzaklaşmasında olmadığını, düşmanlarının da ilerlemiş olduklarını fark etmiş ve Batılı tarzda yeniliklere yönelmiştir. Batı tarzındaki yenilikler geri kalmanın savaş meydanlarındaki mağlubiyetle ortaya çıkmış olmasının etkisiyle lale devrinin barış ortamında yapılan matbaa gibi bir-iki yeniliği hariç tutarsak askeri ve malî alanlarda yapılmış, eğitim alanında yapılacak yenikleri görmek için ise XVIII yüzyılın sonunu beklemek gerekmiştir. Aynı şekilde sıkıntının askeri alanda tespitinin etkisiyle I. Abdülhamit döneminde eğitim alanına yapılan yenilikler askeri eğitimi düzenlemeye yönelik olmuştur. Sivil eğitim yapan sıbyan mektepleri ve medreselerde ise bu dönemde herhangi bir ıslahata girilmemişti.

Osmanlıların Batı ile savaş halinde olması ve bu savaşlarda gittikçe artan sayıda ve şiddette mağlup olması, Osmanlı devlet adamlarını orduyu batılı tarzda eğitmeye yöneltmiştir. Bu amaçla askeri okullar açılmış Batı'dan askeri uzmanlar getirilmiştir. Bu anlamda modern Türk eğitim tarihinde açılan ilk okul 1775 tarihinde açılan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'dur. Bunu 1795 yılında açılan diğer bir modern eğitim kurumu olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun takip etmiştir.³ Batı örnek alınarak eğitim yapan sivil okulların açılması için ise ilk girişimler II. Mahmut döneminde başlamış, Tanzimat döneminde kayda değer ilerleme kaydedilmiştir.

2. GELENEKSEL İLKÖĞRETİM KURUMLARI SIBYAN MEKTEPLERİ ÜZERİNE:

Sıbyan Mektebi Osmanlı Devletinde eğitim ve öğretimin ilk kademesini oluşturan okuldur. Bu kurumlar, devletin kudretli zamanlarında eğitim ve öğretim alanında ihtiyaçları karşılayabiliyorlarken zamanla değişime

3 Fatih Demirel, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 25/2 (2012) s.509.

ayak uyduramayıp kendilerini ıslah edemediklerinden fonksiyonlarını yitirmişlerdir.⁴ Bu okulların genellikle vakfiyelerde adı Darüttalim, Mektep, Mektephane, Muallimhane, Daürlim olarak yer alır.⁵ Vakıf fonlarıyla idare edilen bu okullar, belli bir örgüt ve müşterek bir eğitim-öğretim sistemine sahip değildi. Sıbyan mektepleri teftiş ve gözetim açısından kadıların yetkisine verilmişse de kadılar ancak okul muallimleri hakkında şikayet olması durumunda okul işlerine karışabiliyorlardı. Sıbyan mektepleri, her mahallede ve köyde caminin bitişiğinde, bir külliye içerisinde veya müstakil bir şekilde yer alırdı.

Okula başlama yaşı genellikle 4-5 yaş arasıydı. Sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin amacı talebelere okuma yazma, İslam dininin akidelerini ve Kur'an'ı Kerim'i öğretmektir. Bundan dolayı mekteplerde elifba, Kur'an'ı Kerim talimi, bazı sürelerin ezberletilmesi, temel ilmiyal bilgileri, tecvit, yazı yazma ve dört temel aritmetik işlem öğrencilere öğretilmeye çalışılırdı.⁶ Ders programına ve eğitimin amacına baktığımızda sıbyan mekteplerinde dini eğitimin ağır bastığını görüyoruz.

Sıbyan mektepleri öğrenme etkinlikleri sırasında kullanılabilir olan temel teçhizatlardan yoksundu. Kitap haricinde, yazı tahtası, harita, küre, sıra gibi araçların hiçbiri bulunmaz, bugünkü gibi sınıf, ders saati, ve teneffüs ayarlaması yer almazdı.⁷ Sıbyan mekteplerinde sabahtan ikindiye kadar ders verilir, yalnız öğle paydosu yapılırdı.⁸ Haftanın 7yedi günü ders işlenmez Cuma günleri tatil yapılırdı. Bundan başka dini bayramlar ile Ramazan ayı boyunca da okullar tatil edilirdi.⁹

Öğretmenler medrese eğitimi görmüş veya okuma-yazma bilen imam, müezzin, kayyum gibi kişiler arasından seçilirdi. Öğrencileri fazla olan mekteplerde büyük hocanın yetiştirdiği talebelerden seçilmiş kalfaları (Halife) vardı. Bu kalfalar hocaya yardım eder; çocuklarla meşgul olurlardı. Karma veya kız mekteplerinde ise belirli yaşa ulaşmış tecrübeli kadın hafızlar ders verirdi.¹⁰ Kızlara eğitim veren bu yaşlı kadınlar kimi zaman evlerini de okullara çevirir çocuklara dersi orada verirdi. Mahalle imamının yardımcısı olan kalfa okul içindeki parlayan öğrencilerden olduğu gibi okul dışından da

4 Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991) s.57.

5 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 M.S. 2019* (Ankara: Pegem Akademi, 2019) s.88.

6 A. Zeki Memioğlu, "İmparatorluktan Cumhuriyete İlköğretimimiz", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21 (2003) s.243.

7 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.58.

8 Zülfü Demirtaş, "'Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2007) s.174.

9 Çelik "Hatıralarla Sıbyan Mektepleri", s.133.

10 Memioğlu "İmparatorluktan Cumhuriyete İlköğretimimiz", s.242.

seçilebilirdi. Kalfa öğrencilere dersi tekrar ettirir başlarında durur, hocanın okuldaki eli ayağı olurdu.

Okulda disiplin ise sert ceza yöntemleriyle sağlanırdı. Dayak okulda düzeni kurmada bir araç olarak görülmüş olup öğretmen de talebeleri tokatla, değnekle, falaka ile döverdi. Falaka, 1847 tarihli talimat ile dinimizde yeri olmadığı gerekçesiyle kaldırılıp “kötek yerine tekdir” tercih edilmişse de ilerleyen zamanlarda oluşturulan modern eğitim kurumlarında bile fiziksel şiddet bir cezalandırma yöntemi olarak uygulanmaya devam etmiştir.¹¹ Sıbyan mekteplerinde günümüzde olduğu gibi öğrenciler sıraların üzerinde oturup ders dinlemezdi. Sınıfta serili kilimin üzerinde oturulur ya da talebeler kendi evlerinden temin ettikleri minderlerin üzerinde diz çökerek rahlenin üzerine yerleştirilmiş Kur’an-ı Kerim’i okurlardı.¹²

3. İLKÖĞRETİMDE İLK İSLAHAT GİRİŞİMLERİ

Bahsedildiği gibi ıslahat çalışmaları öncelikle askeri alanda başladığı gibi eğitim alanına yayılması da askeri alandan başlayarak olmuş, ıslahatların hayatın diğer alanlarına yayılması için ise XIX. yüzyılı beklemek gerekmişti. XVII. yüzyılda eski güzel günlere dönmek için eski kanunları uygulamayı deneyen Osmanlı Devleti bir yüzyıl sonra eski güzel günlere dönmek için Avrupa’dan askeri ve teknik alanda yeni yöntemler almayı denemiş, nihayet XIX. yüzyıla geldiğinde eski günlere dönmenin mümkün olmadığını fark ederek bir Avrupa devleti olma hedefini tanımlanmıştır. Bu tanımlamadan sonra ıslahatların idarenin ve hayatın her alanına yayıldığı görülmektedir. Yani askeri, mali, idari, hukuki, teknik ve kültürel alanlar ile birlikte eğitim alanı da ıslahatın kapsamına dahil edilmiştir.

Bu çerçevede ilk defa II. Mahmut 1824 tarihli fermanla ilköğretim üzerinde durmuş bu kademedeki görülen eksikleri belirtmiş ve alınacak tedbirleri açıklamıştır. II. Mahmut fermanında çocukların İslam dini akideleri hakkında herhangi bir tahsil görmeden işe kazanmaları için ustaların yanına çıracak verilmesi tarzındaki ebeveyn tutumlarını yasaklamıştır. II. Mahmut çocukların ebeveynleri yüzünden cahil kaldığını, büyüdüklerinde ise artık eğitim ve öğretime heveslerinin kalmadığını, bu durumun halkı cahil bıraktığını belirtmiştir. O günden sonra artık ergenlik çağına gelmeden herkesin hayatını idame ettirecek dini bilgileri almasını buyurmuş, çocuk ergenlik çağına gelince de velisinin ancak kadıdan alacağı mühürlü izin

11 Fatih Demirel, “Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar”, *History Studies* 5/1 (2013) s.108.

12 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2019*, s.90.

kağıdıyla çocuğunu çırak olarak verebileceğini, kurallara uymayanlara müeyyidelerin uygulanacağı ilan etmiştir.¹³

1824 tarihli fermanla bizzat Osmanlı padişahının eğitimin ıslahı konusuna eğilmesi ve bu konuda irade buyurması Türk eğitim tarihi açısından son derece önemlidir. II. Mahmut bu fermanla imparatorluğun tümünde olmasa da başkentte ilköğretimi zorunlu hale getirmiştir. İlköğretimin ıslahı konusunda çok önemli bir ferman olsa da fermanın uygulanmasıyla geleneksel eğitim ve öğretim devam ettirilmiş eğitime herhangi bir yeni metot getirilmemiştir. Ferman bu yönüyle yeniliği değil eğitimin geleneksel yöntemlerle de olsa zorunlu oluşunu tanımlamaktadır. Burada yeni olan şey ise eğitimin zorunluluğunun ifade edilmesidir.¹⁴

Osmanlı eğitiminde dini eğitimin fen eğitiminden ayrı mütalaa edilmesi yönünde atılan ilk belirgin adım Meclis-i Umur-ı Nafia'nın 5 Şubat 1839'da hazırlanmış olduğu rapordur. Bu rapor iki bölümden oluşmuştur. İlk bölümde her türlü refahın kaynağının eğitim olduğu belirtilmiştir. Buna göre dini ilimler insanın sosyal hayatını düzene sokarken fen ilimleri ticaret, sanayi ve kalkınmadaki önemleri ile insanın maddi hayatına geliştirme işlevi görmektedir. Raporda ayrıca cehaletin siyasi tehlikelerine dikkat çekilmiş, ilimleri yaymanın bir devletin en önemli görevi olduğu vurgulanmıştır.¹⁵ Bunların temin edilmesi için ise eğitimde ıslahatın gerekliliği ve memleketin istikbalinin buna bağlı olduğu açıklanmıştır.¹⁶

Meclis-i Umur-ı Nafia'nın hazırladığı rapor batı tarzında bir eğitimi tavsiye etmesine rağmen, ilkokullar için elle tutulur, gözle görülür bir tedbir getirememiş, eğitimin geliştirilmesi için bazı teklifler dışında fazla bir etki meydana getirmemiştir. Esasen bu dönemde eğitim konusunda atılan adımların önemi büyük adımlar olmalarının ötesinde ilk adımlar olmalarıdır. Mesela bahse konu raporda muallimlerin ders konusunda yetenekli, bu işi yapabilecek kişilerden seçilmelerinin önemi ve eğitim faaliyetleri süresine denetimlerinin yapılması, talebelerin devamsızlık yapmalarını önlemek ve almaları gereken gerekli malumatları almadan sınıf geçmelerinin önüne geçilmesi suretiyle eğitimin kalitesinin artırılması ve hedeflerinin belirlenmesi, çocukların bilgi seviyesine göre seviye sınıflarına ayrılması, maddi durumu yetersiz ve kimsesiz talebeler için yatılı okulların açılması, mahallelerdeki

13 Selçuk Akşin SOMEL, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010) s.47.

14 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.58.

15 Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.51-52.

16 Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri* (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s.24.

küçük okulların hece ve Kur'an öğretimine tahsis edilmesi gibi tedbir ve tavsiyeler yer almaktadır. Anlaşıldığı üzere mahalle mekteplerinde dini eğitim ön plandadır.¹⁷

1845 yılında eğitim işlerini görüşecek bir "Geçici Eğitim Kurulu" (Meclis-i Maarif-i Muvakkat) oluşturulmuş, bu kurul, eğitim sistemini ilk, orta ve üniversite şeklinde basamaklandırmıştır. Kurul, ayrıca kalıcı bir "Eğitim Kurulu" (Meclis-i Maarif-i Daimi) kurulmasına da karar vermiştir. Bu karar doğrultusunda 1846 yılında kalıcı bir "Genel Eğitim Kurulu" (Meclis-i Maarif-i Umumiye) kurulmuştur. Kurul, ilköğretimin sıbyan derecesinde zorunluluğu, dayanın eğitim kurumlarından kaldırılması, ilkokulu bitirme sınavlarının konulması ve başarıların ortaokula (rüşdiye) alınması gibi önemli kararlar alan, devlet kurumları içinde doğrudan doğruya ve sürekli olarak eğitim işlerini düzenlemekle ilk kurul durumunda olmuştur. Bu doğrultuda görev yapacak olan "Okullar Genel Müdürlüğü" (Mekâtib-i Umumiye Nezareti) ise 8 Kasım 1846 tarihinde kurulmuştur.¹⁸

1847 yılının Nisan ayında yayınlanan "Etfalin Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat" oldukça önemli yenilikler içermekteydi. Falaka dinen caiz olmadığından kaldırılmıştır. Öğretmenin suç işleyip ceza alan talebeyle somurtması, yüz asması istenmiştir. 7 yaşına basan tüm çocuklara okula devam zorunluluğu getirilmiştir. Okula devamın sağlanıp sağlanmadığını mahalle imamı takip edecektir. Öğrenim müddeti 7 senedir. 7 sene okula devam ettiği halde başarılı olamayan talebelerin durumu velilerin inisiyatifine bırakılmış veliler isterse okula devam ettirebileceklerdi. Öğretmenler ücretlendirilecektir. Mektepleri teftiş etmek üzere müfettişler görevlendirilecektir. Bu yönetmelikle yöntemli, planlı öğretime doğru ilk adımlar atılmıştır. Okumanın yanında yazma eğitimine önem verilmiş ancak iyi niyetlerle hazırlanmış talimatname parasızlık ve hocasızlık yüzünden uygulanamamış ve okullar yine eski usulde öğretime devam etmişlerdir.¹⁹

1856 yılında yayınlanan İslahat Fermanı, eğitim işlerinin daha derli toplu ve ciddi biçimde yürütülmesini kapsamakta ve "Bakanlar Kurulu" (Meclis-i Vükela) içinde bir de "Eğitim Bakanı" (Maarif Nazırı) bulunması gerektiğini belirtmektedir. Bu karar doğrultusunda 17 Mart 1857 tarihinde "Eğitim Bakanlığı" (Maarif-i Umumiye Nezareti) kurulmuş ve bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü olmuştur. İlk Milli Eğitim Bakanı Abdurrahman Sami Paşa

17 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.60.

18 Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi",s.177.

19 Şadiye YILMAZ, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009) s.34.

(1857-1861) ve ilk müsteşar da bilim adamı Hayrullah Efendi'dir. Bakanlık, kuruluşundan dört yıl sonra, 3 Mart 1861 tarihinde Bakanlığın görevleri ile ilgili bir yönerge (talimat) hazırlanmıştır.²⁰

1856 Islahat Fermanı ile İmparatorlukta yaşayan gayrimüslimlere kendi okullarını kurma hakkı tanınmıştır. 1866 senesinde Girit'te ayaklanma çıkması üzerine Osmanlı hükümetinin Islahat Fermanıyla gayrimüslimlere eğitim-öğretim alanında tanıdığı imtiyazların gereklerini yerine getirmediğini ileri süren Avrupa Devletleri, reform meselesini gündeme getirdiler ve uygulanması ısrarıyla değişik reform projeleri sundular. Osmanlı hükümeti, bu projeler arasından Fransız tezini uygun görerek tercih etti (1867). Bundan sonra, eğitim sistemi ve eğitim kurumlarında yapılacak düzenlemelerde Fransız etkisi ağırlık kazanmaya başladı.²¹ 1 Eylül 1869 tarihinde kabul edilen "Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi" 198 maddeden oluşmaktaydı ve 5 bölüm halinde hazırlanan bu nizamnamede Fransız etkisi belirgindi. Bu nizamnamede mahalle mekteplerinden kurulacak öğretmenler okullarına kadar eğitimin her kademesinde yapılacak düzenlemeler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Nizamnamede okutulacak dersler, kayıt kabul işleri, kız ve erkek çocukların öğrenimlerini ne şekilde yapacakları, okul yöneticilerinin, hademelerin ve öğretmenlerin maaşları gibi konuları ele alınmıştır. Buna ilaveten yapılacak sınavlar ile sınavların nasıl yapılacağı, öğrencilerin devam-devamsızlık durumları ile bu konuda alınacak tedbirler ve uygulanacak müeyyideler, kurulacak okulların finansman durumları vs gibi konular düzenlenmiştir.

İlköğretim meselesi nizamnamenin 3-35 maddeleri arasında alınmıştır ve ilköğretimle ilgili şu genel hükümler yer almaktadır:

1) Her mahalle ve köyde veya icabına göre bir-iki mahalle veya bir-iki köyde en az birer sıbyan mektebi bulunacaktır.

2) Sıbyan mekteplerinin tahsil müddeti dört yıldır.

3) Devam mecburiyeti erkekler için 6-10; kızlar için 7-11 yaşları arasındadır.

4) Bir mahalle veya bir köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara diğeri erkeklere tahsis edilecektir.²²

20 Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", s.177.

21 Fatma Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2002) s.396.

22 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.63.

Nizamnameyle alınan kararlar bu dönemde tamamen uygulanamamıştır. Ancak II. Abdülhamit döneminde uygulamada gelişme görülmüştür. Taşraya maarif müdürlerinin atanmasıyla maarif meclisleri oluşturulmuş, ülkenin her yerine yeni usulde eğitim yapan okullar açılmıştır.

4. İPTİADİ MEKTEPLERİ:

Tanzimat dönemi devlet adamlarının ilköğretimi modernleştirme çabalarında karşılına ulemanın direnci çıkmıştır. Zira ulema ilköğretimi kendi etki sahası olarak görüyor ve burada yapılacak olan herhangi bir ıslahata karşı çıkıyordu. Tanzimatçılar ise kendi anlayışlarını ilköğretim üzerinde hakim kılmak istiyordu. İki grup arasındaki çekişme ilk olarak ulema lehine sonuçlandığından Tanzimat dönemi devlet adamları kendi anlayışlarını rüştiyeler açarak burada hakim kılmak zorunda kalmışlardır.²³ Fakat sıbyan okullarından çıkan talebelerin rüştiyelere kaynak oluşturamaması Tanzimatçılarda ilköğretimin öneminin kavranmasını sağlamıştır. Her ne kadar 1862-1863 yıllarında sıbyan okullarında ıslahat işine girişmiş iseler de pek bir başarı elde edememişlerdir. Bu durum karşısında Tanzimatçılar, medresenin tepkisini çekmemek için sıbyan okullarının yanında yeni usulde eğitim-öğretim yapacak bir ilköğretim kademesi olan ibtidai okulları açmaya karar vermişlerdir.

Usul-i Cedide eğitim tarihimizde eğitim-öğretimde kullanılan geleneksel metotların bir kenara bırakılarak yeni eğitim-öğretim yöntem, araç ve gereçleri kullanma şeklinde yapılan değişmeyi ifade eder. İlk ibtidai okul, Nuruosmaniye Camii içinde Selim Sabit Efendi tarafından hazırlanan yeni tedris usulünün uygulanması amacıyla açılan pilot ibtidai okuldur. Bu ibtidai mektebinden olumlu sonuçlar alınması üzerine, yenilerinin açılmasına hatta geleneksel tarzda eğitim yapan sıbyan okullarının kademeli bir şekilde bu yeni usule göre eğitim veren kurumlara dönüştürülmesine karar verilmiştir. Ancak bu konuda istenilen yaygınlaşma hızına ulaşılamamış, bu tip ibtidai okulların sayısı 1876'ya kadar ancak üçe çıkabilmiştir. Bunlar Nuruosmaniye, Simkeşhâne ve Saraçhane ibtidai okullarıdır.²⁴ İlköğretimde başlayan yenileşmeyle beraber Şemsi Efendi, Selanikli Abdi gibi "Selanikli Eğitimciler" diye adlandırılan bu zümre usul-i cedide okullarında uyguladıkları yeni yöntem ve tekniklerle, okullarda kullandıkları araç gereçlerle Batı tarzındaki eğitimin öncülüğünü yapmışlardır. Devletin ibtidai okullardan yana tavır alması neticesinde ilköğretimin ilk kademesinde ortaya çıkan ikilik (sıbyan ve

23 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.59-60.

24 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.70.

ibtidâi mektepleri), ağırlığın ibtidai mekteplere verilmesi suretiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

1880’li yıllara kadar sıbyan mektebi ismi ibtidailerini de kapsayacak şekilde genel anlamda kullanılmıştır. O tarihten sonra, sıbyan mektebi geleneksel Kur’an okulları için, ibtidai mektebi ise Maarif Nezareti tarafından kurulup, sayıları hızla artan okullar için kullanılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak 1881 yılında Maârif Nezâreti’ndeki “Mekâtib-i Sıbyâniye İdaresi” de “Mekâtib-i İbtidâiye İdaresi” olarak değiştirilmiştir.²⁵ Tanzimat döneminde İmparatorluğu yıkılmaktan kurtaracak görüş olarak öne çıkarılan Osmanlılık eğitim sahasında da bu kurumlar aracılığıyla uygulanmaya çalışılmıştır.²⁶

II. Abdülhamit döneminde devleti kurtarmak için İslamcılık ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan II. Abdülhamit merkezîyetçiliğe önem veren bir padişahı. Bu, imparatorluğun en ücra köşelerine kadar eğitimi yayma şeklinde de tezahür etmiştir. Dönemin eğitim anlayışı dine, devlete ve padişaha sadık bireyler yetiştirmek şeklinde formüle edilebilir. Bu dönemde II. Abdülhamit Müslüman-Türk toplumunun eğitim-öğretimde imparatorluk içindeki gayrimüslimlerden geride kaldığını görmüştür. Ayrıca bu dönemde donanım olarak Osmanlı mekteplerinden ileride olan yabancı okullar yerli Müslüman halkın çocuklarını da kendine çekiyordu. Yönetimde İslamcılık ve yeri geldiğinde Osmanlılık politikası güden Abdülhamit, hem yerli Müslüman halkı yabancıların etkisinden korumak hem de gayrimüslim halkın çocuklarını Müslüman Osmanlı halkıyla kaynaştırmak için çalışmalar yaptırmış, Müslümanların çoğunluk oluşturduğu yerlerde ilköğretime özel önem vermiştir.

Her ne kadar devlet politikası olarak ibtidai mektepler teşvik edilmiş ise de halk arasında bu okullara fazla teveccüh gösterilmediği anlaşılmaktadır. Gerçekten II. Abdülhamid döneminde devletin merkez ve taşra bölgesinde açılan Usul-i Cedide (İptidailer) sayıca çoğalmıştır. Ancak mesela o dönemde yazılan anılar incelendiğinde, Osmanlı’da Müslüman halk arasında usul-û atıka tarzı eğitim öğretim yapan sıbyan mekteplerinin eğitimdeki rollerinin hiç de azalmadığı tespit edilecektir. Özellikle muhafazakar aileler arasında mahalle mekteplerinin ibtidailere tercih edildiği görülmüştür.²⁷

II. Meşrutiyet’in ilanı ile II. Abdülhamit’in dönemi sona ermiştir. Bu dönemde 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-i Muvakkati yayınlamış eğitimin ilk kademesini oluşturan ibtidai mekteplerle rüştiyeler

25 Demirel “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, s.521.

26 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, (2019), “Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlılık”, *Tarih ve Gelecek*, 5. Cilt, Sayı 2, ss. 408-427.

27 Somel, Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), s.311.

birleştirilmiştir. Böylece ilköğretim 6 yıla çıkmıştır. İlköğretim “devre-i ûla”, “devre-i Mutavassıta” ve “devre-i âliye” şeklinde ikişer yıldan oluşan 3 devreye ayrılmıştır. Önemli bir yenilik olarak da ilköğretim devlet okullarında meccani (parasız) ve zorunlu hale getirilmiştir.²⁸ Her ne kadar daha önce ilköğretim zorunlu hale getirilmişse de daha önceki dönemlerde var olan ilköğretimi parasız yapma düşüncesi II. Meşrutiyet döneminde somutlaşmıştır.

4.1. İptidai Mekteplerde Müfredat:

Sıbyan mekteplerinde tüm mektepleri kapsayacak ortak ve standart bir müfredat yoktu. Standart bir müfredatın yokluğu eğitim-öğretimde yöreden yöreye, bölgeden bölgeye ufak tefek değişikliklere sebep olmuştur.²⁹ Ders programlarının vakfiyelerce belirlenmiş olması ve vakıfların özerk olması sebebiyle sıbyan mekteplerinde yenilik yapmayı güçleştirmiş ortak ve standart bir müfredat programının oluşmasını engellemiş bu durum sıbyan mekteplerini yenilikleri takip edemeyen çağın gerisinde kalan işlevsiz kurumlar haline getirmiştir.

Osmanlı sıbyan mekteplerinde okutulan dersler: Elifba, Kur’an, İlm-i Hal, Tecvid, Türkçe Ahlak Risaleleri, Türkçe ve Hat’tı. Bu dersler Türkçe okutuluyordu.³⁰ 1847 yılının Nisan ayında yayınlanan “Etfalin Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım geleceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hâceleri Efendilere İta Olunacak Talimat”ın yayınlandığı dönemde elifba, amme cüzü, ahlak, yazı, ilmihal ve istekli öğrencilerin hafızlığa çalıştırıldıkları Hıfz-ı Kur’an dersi vardı. Tanzimat döneminden önce sıbyan mekteplerinde yazı öğretilmiyordu. Talimatla beraber öğretim programında önemli bir anlayış değişikliği olmuştur. Çocukların doğuştan çizgi çizmeye, yazı yazmaya yatkın oldukları, yazmanın okumayı öğrenmeyi kolaylaştırdığı o yıllarda belirtilmiştir. Bu sebepten hocaların yazı yazmaya önem vermesi istenmiştir. Talimatnamenin bu maddesi ile günümüz eğitim anlayışına yakın fikirler belirttiği söylenebilir.³¹

1864’te kurulan “Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu” 1868’de sıbyan okulları için on maddelik bir nizâmname tertip etmiştir. Nizâmnamenin getirdiği yenilikler, sıbyan okulu dersleri arasına imlâ, malûmat-ı nâfia, coğrafya ve aritmetik derslerinin konulmasından ibarettir.

28 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2019*, s.268.

29 Kayhan, E., Aslan Bağcı, Ö., Erişen, Y. (2019)“Sıbyan Mektepleri İle Okul Öncesi Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi” *Elementary Education Online*, 18, 993.

30 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.57.

31 Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, s.51-52.

Fakat bu nizâmname de uygulanamamıştır.³² 1 Eylül 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde okutulacak dersler; Usûl-i cedide tarzıyla elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ahlâka ilişkin resail, İlm-i hal, Yazı talimi, Fenn-i hesap, Tarih-i Osmanî, Malûmat-ı Nâfia ve Coğrafya olarak belirtilmiştir. Ayrıca derslerde değişiklik ancak nezaretin izniyle gerçekleştirilecektir.³³

1891 tarihinde ibtidailerin öğrenim müddetleri ile ders programları teferruatlı bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bu yeni programa göre köy ile şehir ve kasaba ibtidailerinin ders programları ayrılmış, köy okullarının süresi 3 yıl olarak belirlenmiş; Köye ve kasaba ibtidailerin öğrenim süresi ise 4 yıl olarak belirlenmiştir.³⁴ Oluşturulan bu programlara ilk kez Coğrafya, Tarih, hesap, Sarf-ı Osmani, Kıraat ve Hüsn-i Hat gibi dersler dahil edilmiş, Tarih ve Coğrafya derslerinde hangi konuların anlatılacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bu tarafıyla programları ilk teferruatlı programlar şeklinde nitelendirmek mümkündür. II. Abdülhamid'in isteği ile çalışan komisyon okul programlarını düzenlemiş, Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası dersleri dönemin izlene politikaları açısından "tehlikeli dersler" olarak görüldüğünden ilk aşamada bu derslerin dersleri saatleri azaltılmış bir sonraki aşamada yani 21 Ağustos 1904 tarihinde ise bu dersler müfredat programdan tamamen çıkarılmıştır. Bu derslerin yerine II. Abdülhamit döneminde izlenen İslamcılık politikasına uygun dersler olarak Ahlak ve din derslerinin ders saatleri artırılmıştır.³⁵ Bu dersler yeni eklenen Yurttaşlık Bilgisi dersleriyle beraber II. Meşrutiyetin ilanıyla tekrar programa dahil edilmiştir.

4.2. Yöntem ve Teknikler:

Osmanlı sıbyan mekteplerinde ders verme, toplu bir şekilde sınıfa değil talebelerin sırayla cüzlerini alarak hocayla bire bir iletişime geçerek ders aldıkları bireysel bir yöntemdir. Osmanlı ilköğretiminin modernleşmesinde önemli bir isim olan Selim Sabit Efendi hazırladığı Rehnüma-yı Muallim (Öğretmenler rehber) eseriyle eğitim ve öğretimde yeni metotlar ve yöntemler getirmiştir.

Selim Sabit Efendi öğretim yöntemlerini üçe ayırır: Usul-i İnfiradiye (bireysel yöntem) öğretmenin öğrencileri teker teker önüne çağırıp onlara ayrı ayrı ders vermesidir. Usul-i İctimaiye (toplu yöntem), öğretmenin öğrencilerine sınıf sınıf topluca ders vermesidir. Usul-i Mütekebile de

32 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.62.

33 Türk, İ. C., Çağır, M. (2017). "1869 Maarif-i Umumiye ve Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri" *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(11), 65.

34 Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, s.54.

35 Budak, L., Budak, Ç. (2014). "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)" *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181(181), ss.55-59.

(karşılıklı yöntem), öğrencilere, aralarından seçilen müzakereciler ders yaptırırılar.³⁶ Anlaşıldığı gibi Osmanlı Devletinde Klasik dönemde sadece Usul-i İnfiradiye yöntemi kullanılıyorken Selim Sabit Efendi, Usul-i İçtimaiye ile Usul-i Müteakabile yöntemlerini de eklemiştir. Selim Sabit Efendi aktardığı bu yöntemlerin artılarının ve eksilerinin olduğunu da eklemiş ve eserinde onları da tahlil etmiştir.

Selim Sabit Efendi okullarda okutulacak Elifba-yi Osmani ile yeni okuma yöntemini şöyle açıklanıyordu: Elifbada önce harflerin adları öğretilecek yani elif, be, te, cim ...gibi, ünsüz harflerin adları öğretildikten sonra bunların 'hareke' denen seslendirilmelerine geçilecek; bunu hecelerin doğrudan söylenmesi izleyecekti. (u, ö, a, ca, ci, da, du ... gibi) Bu şekilde eski deyimle önceki "teheci" yöntemi bırakılıyor, yerine "savti" (seslendirme) yöntemi benimseniyordu. Maarif Nezareti, bu yeni yöntemi kısa zamanda okullara yerleştirebilmek için gezici öğretmenler görevlendirilmesini vilayet maarif müdürlüklerinden istedi.³⁷ Yine bu dönemde kelimelerin okunuşuna geçilirken öğrencilerin günlük hayattan bildiği, tanıdığı şeylerden seçilmesi, Sokrat Yöntemi kullanılarak öğretmenin sorduğu sorularla çocuklara doğru cevabın buldurulması önemli gelişmelerdendir.³⁸

4.3. Araç-Gereçler

Eğitim ve öğretimin etkili olabilmesi, verilen derslerin anlaşılır ve akılda kalıcı olabilmesi sınıf ortamında kullanılan araç-gereçlere bağlıdır. Osmanlı eğitim-öğretiminin ilk kademesi olan Sıbyan okulları eğitim ve öğretim araçları bakımından da yetersiz idiler. Kitap haricinde, yazı tahtası, harita, küre, sıra gibi vasıtaların hiç biri yoktu.³⁹ Sıralar, yazı tahtaları, araç gereçlerin getirilmesi mektep, defter, kalem, tebeşirin kullanılması Tanzimat ile başlayan yeni öğretim sisteminin kullanıma taşıdığı araçlardı. Kısaca Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti eğitim-öğretimde yeni bir aşamaya geçmiş oluyordu.⁴⁰

1847 yılının Nisan ayında yayınlanan "Etfalin Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım geleceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hâceleri Efendilere İta Olunacak Talimat" ta öğrencilerin yazı yazmak için yanlarında kağıt, divit ve mürekkep hokkası getirmeleri istenmiştir. Bu devirde kara

36 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2019*, s.204.

37 Necdet Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (2003) s.91.

38 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2019*, s.204,205,206.

39 Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.58.

40 Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.74-75.

tahta ve sıra sınıflarda yer almamaktaydı. Bunun yerine Arabistan civarında kullanılan siyah taş tahtaların okullara gönderileceği belirtilmiştir. Ancak saygısızlık olmaması için Kur'an ayetlerinin tahtaya yazılmaması istenmiştir. Ancak bir eğitim sisteminin tam manasıyla hayata geçirilmesi mümkün olmamış yani tüm maddeler istenildiği gibi uygulanamamıştır. Mesela öğrencilere belirtildiği gibi taş levha, divit ve hokka dağıtılamamıştır.⁴¹

Diğer taraftan "Kur'an harfleri yazılıp siliniyor, taş tahtalar yerlere konuyor, bunlar günah" denilmesinden çekinildiği için yapılan yenilik "Arabistan usulü", "Mekke'de ve Medine'de olduğu gibi" ifadeleri ile meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.⁴² Kara tahta 1849'lardan itibaren Rüştüyelere, 1870'lerden itibaren de sıbyan mekteplerine girmeye başlamıştır. Medreseliler buna da tepki göstermişlerdir. Kara tahtaya bazen siyah tahta, büyük tahta ya da sadece tahta denir. Çok sonraları yeşile boyanmış ve halen her düzeydeki okullarda kullanılmaktadır.⁴³ Usul-u cedide ile beraber ilkokullara sıra ve öğretmen kürsüsü de girmiştir. Eğitim alanındaki islahatın ilk ve en önemli örneklerinin görüldüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'deki topraklarından Selanik şehrinde Şemsi Efendi⁴⁴ açtığı özel okuluna öğretmen kürsüsüyle çam ağaçlarından yapılmış çok güzel koktuğu söylenen öğrenci sıralarını da koymuş, bu sıralar aralarında öğretmenin rahatça gezebileceği kadar boşluk bırakılmıştır.⁴⁵

Harita, ilk kez askeri okullarda ve Harita ve Coğrafya derslerinde kullanılmıştır. 1840'ların sonunda Rüştüyelere, 1870'lerden itibaren de sıbyan mekteplerine girmeye başlamıştır.⁴⁶ Fakat okullara getirilen bu yenilikler hemen kabullenilmemiş toplama işareti olan (+) Hıristiyanlıktaki Haç'a benzetilmiş, haritalar ise resim sayılmış bu yeni gelişmeler eski usul taraftarlarının tepkilerini çekmiştir. Bu yeniliklerin öncülerinden ve nazırlık görevinde de bulunan Kemal Efendi tepkiler üzerine ülkeyi terk ederek Avrupa'ya gitmek zorunda kalmıştır.⁴⁷

4.4. Disiplin:

Sıbyan okullarında disiplini sağlanmanın temel yöntemlerinden biri dayak kabul edilirdi. 1847 tarihli talimat ile falaka şeriatı aykırı olduğu için kaldırılmıştır. Disiplin kuralları, hocanın kızgın bakması, öğrenciyi ayakta

41 Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, s.58.

42 Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.75.

43 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2019*, s.217.

44 Mustafa Kemal'in okuduğu ilkokulun Şemsi Efendi ilkokulu olması onda inkılap fikrinin doğmasında etkili olmalıdır.

45 Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, s.59.

46 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2019*, s.217.

47 Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.66,76.

bekletmesi, iş yaptırmaması veya yaban asmasından, yasemin dalından ince değneklerle hafif dövmesinden şeklinde ifade edilmiştir. Başarılı öğrenciler ise hocanın yanına oturmak, övülmek gibi ödüllerle teşvik edileceklerdi.⁴⁸ 1847 tarihli talimatın ardından öğrencilerin ödüllendirilmeleri ile ilgili çalışmalar 1870 yılında yenden ele alınmıştır. Bu çerçevede öğrencilere “evrak-ı takdiriye” yani “ödüllendirme kağıtları” verilmeye başlamıştır. 1 ay süre ile derslerine iyi çalışan ve iyi davranışlar gösteren öğrenciler “birinci derece” kabul edilir. Üç ay boyunca birinci derecede kalan öğrenciye “tahsinname” verilirdi. Altı ay boyunca birinci derecede kalan öğrenciye ise tahsinname verilmesinin yanında sınıftaki levhaya ismi yazılırdı.⁴⁹

1890’larda ibtidai öğrencilerinin, sınav sonuçlarına göre sınıflarında birinci ve ikinci olanları, davranış açısından da olumlu bulunurlarsa kitapla ödüllendirilirdi. Müzakere ve ders saatlerinde derslerine çalışmayan, öğretmenlerini dinlemeyip yaramazlık yapan öğrenciler önce ihtar, sonra tekdir ve ayakta durma cezalarına çarptırılırdı. Tekrarı halinde, ders bitiminden sonra, suçun derecesine göre yarım saat ile bir saat arasında, bir dersi kopya etmekle cezalandırılırdı. Öğretmenlerin ibtidâilerde verebileceği cezalar şunlardı:

- 1- Sınıfa toplu uyarı,
- 2- Öğrenciyi tek başına uyarma ve tevbih,
- 3- Teneffüs esnasında kısmen alıkoyma,
- 4- Bir teneffüs esnasında geçici uzaklaştırma,
- 5- Kesin uzaklaştırma.⁵⁰

4.5. Binalar:

Sıbyan mektepleri müstakil bir şekilde de kurulabilirlerdi ancak genellikle bir külliye içinde ya da cami ve mescidin yakınında veya bir bölümünde kurulu olurlardı. Bu yapı içinde muallim ile onun yardımcısı kalfanın odası vardır. Öğrencilerin ders gördüğü geniş bir derslik olurdu. Okulun olabildiğince geniş bir avlusu olmasına dikkat edilir. Bu avlunun köşesinde talebeler için helalar bulunurdu.⁵¹ Öğrencilerin içinde ders gördüğü sınıf olanaklar elverişliyse birkaç basamak ile çıkılabilen bir yerde yapılır. Bundan

48 Sakaoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.75.

49 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, s.66.

50 Demirel, “Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar”, s.102.

51 Gökmen Ertan, “Aydın Vilayetinde Sıbyan Mekteplerinin İptidai Mekteplere dönüştürülmesi”, *OTAM* 0/20 (2006) s.151.

maksat ise öğrencileri yapının rutubetinden korumaktı.⁵² Fakat, vakıf yoluyla kurulmayan mahalle, köy halkının katkıları ile yapılan, İstanbul dışındaki sıbyan mektepleri genellikle camiye bitişik, uygun olmayan bir oda, ya da ahır v.s den çevrilmiş bir yerdir. Hatta İstanbul'da bile bunlara rastlanır. Sadece Evkaf Nezaretine bağlı (geleneksel) sıbyan mektepleri değil Maarif Nezaretine bağlı umumi sıbyan mekteplerinin çoğu yıllarca bu nitelikte binalar olarak kalmışlardır.⁵³

Tanzimat döneminde Askeri okullar okul binası yapımı ve araç-gereç teçhizat açısından öncelikli olmuş, sivil okullar için ise genellikle o dönem için kullanılmayan ve eğitim-öğretime pek uygun olmayan binalar tahsis edilmiştir. İdadileri bu genellemenin dışında tutabiliriz. İl idadileri için görkemli binalar yapılmıştır. Bunun sebebi ise o dönemde rağbet görmeyen idadilere öğrencilerin ilgisini çekebilmektir.⁵⁴ Tabi ki sivil okul binalarının kullanışsız olmasının altında yatan neden az sürede çok iş ve eser yaparak ilköğretimi imparatorluğun her tarafına yayabilmek olmalıdır.

5. SONUÇ

Batılılaşma öncesi Osmanlı sıbyan mektepleri genellikle vakıflara bağlı ya da köylerde imece usulü açılan amacı çocuklara dini bilgileri vermek olan okullardı. İmparatorluğun son dönemlerinde ilk önce askeri kurumlarda başlayan yenilikler sivil eğitim kurumlarına da sirayet etmiştir. Sivil alanda yüzyıllar boyunca Osmanlı Devletinin ilköğretim kademesini oluşturan sıbyan mekteplerinde yenilik yapmanın zorluğu devlet adamlarını yenilikleri sıbyan mektepleri dışında yeni bir kademe yapmaya zorlamış, bu amaçla rüştiye mektepleri açılmıştır.

Evkaf Nezareti ve Şeyhülislamlık bünyesinde başlayan eğitim-öğretim alanındaki kurumlaşma 1857'de Maarif Nezaretinin kurulmasıyla eğitim ve öğretimin müstakil, Şeyhülislamlıktan bağımsız kabinede bakanla temsil edilir hale getirilmiş olmasıyla eğitimde din iş ve adamlarından bağımsızlaşma yönünde önemli bir yol alınmıştır. Sivil alanda rüştiyeler ile başlayan yenilikler Tanzimatçıların ilköğretimin önemini kavramasıyla 1860'lardan itibaren sıbyan mekteplerinin yanında Batılı tarzda eğitim öğretim yapan ibtidailer açılmış, diğer taraftan sıbyan okulları da tepki çekmeden tedrici bir şekilde usul-i cedideye göre ıslah edilmeye çalışılmıştır.

52 Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, s.8.

53 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000 M.S 2019*, s.216.

54 Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.88-97.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile o güne kadar dağınık, plansız görünüm arz eden Osmanlı eğitim öğretimi planlı bir şekilde düzenlenmiş eğitim kademeleri ilk, orta ve yüksek şeklinde derecelendirilmiş; eğitimle ilgili birçok yenilik getirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla daha önce sadece İstanbul'da zorunlu olan ilköğretimin imparatorluğun her yerinde zorunlu olduğu anayasa ile belirtilmiştir. II. Abdülhamit zamanında Osmanlı-Türk halkının çoğunlukta olduğu yerlerde ilköğretim okulları açılmasına önem verilmiş, Müslüman-Türk halkının imparatorlukta gayrimüslimler karşısında eğitim konusunda dezavantajlı duruma düşmeleri engellenmeye çalışılmıştır.

1880'lerden sonra taşrada Maarif Müdürlükleri kurulmuş, bu müdürlüklerin bünyesinde Maarif meclisleri açılmış, halk eğitime ortak edilmeye çalışılmıştır. Öğretmen okulları taşraya yayılmış yeni usulde eğitim öğretim yapacak öğretmen yetiştirilmeye çalışılmış, eski usulde eğitim veren öğretmenlere de kurslar yoluyla yeni usul öğretilmiştir. Yine bu dönemde eğitim için yeni vergiler getirilmiştir. Getirilen yeni vergiler imparatorluğun merkezi dışında kalan yerlerde toplanamamış, toplanabildiği yerlerde de toplanan vergiler yerinde kullanılmıyor diye tepkilere yol açmıştır. Gerçekten de toplanan vergiler çoğu zaman yerinde kullanılmamıştır.

1908'de Abdülhamid'in yönetimden uzaklaştırılarak II. Meşrutiyet ilan edilmesi eğitim öğretim alanındaki batılılaşma çabalarını yavaşlatmamış aksine artırmış, 1913'te Tedrisat'ı İptidaiye Kanunu Muvakkatı (İlköğretim Geçici Kanunu) çıkarılmış ilköğretim ikişer yıldan oluşan üç devreye ayrılmış ve altı yıla çıkarılmıştır. Bu dönemde ilköğretim yine zorunlu kabul edilmiş buna ek olarak devlet okullarında parasız (meccani) hale getirilmiştir. Dönemin bir diğer önemli yeniliği de anaokullarının açılmasıdır. Bu dönemde eğitim konusunda tartışmalar da yoğun olarak yaşanmış, dönemin önemli her bir fikir adamının eğitim ile alakalı bir neşriyatı olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde hem fikri hem de fiili olarak yapılan çalışmalar ve serdedilen fikirler Cumhuriyet Döneminin hazırlayıcısı olmuş, 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla İbtidailer ve Sıbyan Mektepleri kapatılmış, ve yerlerine "İlköğretim okulları" açılmıştır.

KAYNAKLAR

- AKYÜZ, Y. (2019). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 M.S. 2019*. Ankara: Pegem Akademi.
- ALTINOVA, A. (2010). *Osmanlı Modernleşmesinde Rüüşdiye Mektepleri*. Ankara.
- BUDAK, L., & BUDAK, Ç. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936). *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181(181), 51-68.
- ÇELİK, A. (2007). Hatıralarla Sıbyan Mektepleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi*(27), 126-135.
- DEMİREL, F. (2012). Osmanlı Eğitim Sisteminin Moderleşmesi Sürecinde Hiyerarşi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 508-529.
- DEMİREL, F. (2013). Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar. *History Studies*, 5(1), 101-112.
- DEMİRTAŞ, Z. (2007). Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri Ve İlköğretimin Örgütlenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 173-183.
- GÖKMEN, E. (2006). Aydın Vilayetinde Sıbyan Mekteplerinin İptidai Mekteplere dönüştürülmesi. *OTAM*, 0(20), 149-173.
- KAYHAN, E., ASLAN BAĞCI, Ö., & ERİŞEN, Y. (2019). Sıbyan Mektepleri İle Okul Öncesi Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi. *Elementary Education Online*, 18, 990-1013.
- KODAMAN, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MEMİOĞLU, A. (2003). İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(21), 241-251.
- SAKAOĞLU, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- SOMEL, S. A. (2015). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TÜRK, İ. C., & ÇAĞIR, M. (2017). 1869 Maarif-i Umumiye ve Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(11), 62-75.
- TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali (2019) "Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlılık", *Tarih ve Gelecek*, Cilt: 5, Sayı: 2 ss. 408-427.
- ÜREKLİ, F. (2002). Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumlar. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(3), 383-406.
- YILMAZ, Ş. (2009). Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler. Konya.

XX. Yüzyıl Başlarında Edirne’de Rum Liseleri (Edirne Rum Metropolitliği Kayıtları Işığında)

Ayfer Özçelik¹

Veysel Çolaker²

Özet

Edirne’de nüfus itibariyle Müslümanlardan sonra ikinci sırada yer alan Rum cemaati, Tanzimat Fermanı’ndan sonra modern okullar açmaya başlamıştır. Açılan okullar başlangıçta ilkokul seviyesinde iken, gelişen süreçte orta ve lise derecesinde okullar da açılmıştır. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde şehirde, Rumların yoğun olarak yaşadığı 10 mahallede çeşitli derecelerde 20’den fazla eğitim kurumu faaliyet göstermekteydi. Bunlar arasında Rum Erkek (Jimnas) ve Kız Lisesi (Zapyon) verdikleri eğitimle dönem içerisinde özellikle dikkat çekmiştir. Bu liselerin temel görevi, Edirne ve çevresinde bulunan Rum okullarına öğretmen yetiştirmek yanında “Helenizm’i” çocuklara aşılama ve Yunan milliyetçisi gençler yetiştirmek olmuştur.

Edirne Metropolitliği, Rum eğitim derneklerinin yardımlarıyla şehirdeki cemaat okullarının ve okullarda eğitim alan öğrencilerin bütün sorunları ile ilgilenmekte, eğitim kurumlarına ilişkin yerel ve merkezi idarenin aldığı kararları uygulamaktaydı.

Bu çalışma, Selanik Makedonya Tarih Arşivi’nde (Historical Archive of Macedonia) bulunan ve Osmanlı Kataloğu içerisinde yer alan Edirne Rum Metropolitliğine ilişkin 70, 71, 72 numaralı defterlere dayalı olarak yapılmıştır. Sözü edilen defterler, 1898-1920 yılları arasında kapsamaktadır. 70 ve 71 numaralı defterler 1898-1920 yılları arasında Edirne Rum Metropolitliğinin valilikle ve diğer devlet kurumlarıyla yazışmalarını içermektedir. 70 numaralı defter 14 Haziran 1898-5 Kasım 1906 ve 71 numaralı defter 14 Ocak 1914-20 Temmuz 1920 tarihlerine ilişkindir. 72 numaralı defter ise Osmanlı idari

1 Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Orcid: 0000-0002-0714-9268

2 Dr. Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi,
Orcid: 0000-0003-2306-3453

kurumlarının 1905-1909 yılları arasında, Edirne Metropolitliğine gönderdiği resmi yazılardan oluşmaktadır.

Çalışmanın amacı, 1898-1915 yılları arasında, Edirne’de bulunan modern Rum liselerinin gelişimini, öğrenci ve öğretmenlerin durumu ile Edirne Rum Metropolitliğinin eğitim kurumları üzerindeki etkisini ortaya koymaktır.

GİRİŞ

Edirne çevresinde ilk yerleşimler ilkçağlara kadar gitmekle birlikte Edirne şehri, Roma İmparatoru Hadrianus tarafından 123-124 yıllarında günümüzde bulunduğu yerde kurulmuş ve Hadrianopolis adıyla anılmıştır.³ Roma ve Bizans (Doğu Roma İmparatorluğu) geçmişi olmasına rağmen Edirne 1361 yılında I. Murat zamanında fethedilmesinden⁴ sonra bir Türk şehri olarak gelişmiştir. Osmanlı egemenliğine girmesi ve 1368’de Edirne Sarayı’nın yapılmasının ardından Edirne bir süre devlete başkentlik yapmıştır.⁵ İstanbul’un fethi sonrasında da Osmanlı’nın Balkan toprakları ile başkent İstanbul arasında bir bağlantı noktası olmuş, ikinci başkent gibi görülmüştür. Fatih Sultan Mehmet’ten III. Ahmet’e kadar birçok Osmanlı padişahı Edirne’de bulunan yazlık ve kışlık saraylarda oturmuşlar, zaman zaman devleti buradan idare etmişlerdir.⁶ Yani şehir Osmanlı yönetimi altında önemini her zaman korumuştur.

Edirne’de Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde; ikisi Rus, biri Bulgar ve biri Yunan olmak üzere dört geçici işgal yaşanmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus orduları Edirne’ye girmiş, Edirne Antlaşması sonrasında da Edirne Sarayı’ndaki bazı nadir eserleri yağmalayarak⁷ şehri terk etmişlerdir. İkinci Rus işgali 1877-1878 savaşı sırasında yaşanmıştır. 20 Ocak 1878’den 13 Mart 1879’a kadar devam eden işgalden en çok şehirdeki

3 Orta çağ başlarında Edirne, Tracia eyaletinin altı vilayetinden biri, Haeimontus’un başşehri ve önemli bir Roma kalesi idi. Semavi Eyice, “Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler”, *Edirne, Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1993, s. 39.

4 Edirne’nin Osmanlılar tarafından ne zaman fethedildiği tartışmalıdır. Araştırmacılar 1361-1361, 1362 1367 veya 1369 tarihlerini vermektedirler. Bunlar arasında Orhan Gazi’nin oğlu I. Murat ve Lala Şahin Paşa tarafından 1361’de fethedildiği görüşü ön plana çıkmaktadır. M Tayyip Gökbilgin, “Edirne”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, s. 426. Edirne’nin Osmanlılar tarafından fetih süreci için bakınız: Halil İnalcık, “Edirne’nin Fethi”, *Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, (Editör: Halil İnalcık), TTK, Ankara, 1993, s. 137-159.

5 Tevfik Evcı, *Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2019, s. 9.

6 II. Ahmet, II. Mustafa ve III. Ahmet Edirne’de tahta oturmuşlardır. Halûk Kayıcı, *Salnamelere göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları Edirne Kitaplığı:12, Edirne, 2013, s. 24.

7 *Salname-i Vilayet-i Edirne (SVE) 1892/1310*, 19. Defa, Edirne Vilayet Matbaası, s.151.

Müslümanlar zarar görmüştür. Müslüman mahalleleri yakılmış, ardından yaşanan salgınlarda 13.000 kişi ölmüştür.⁸ Balkan Savaşları sırasında Bulgar ve Sırp tarafında 21 Ekim 1912'de kuşatılan şehir, 155 gün sonra, 26 Mart 1913 tarihinde Bulgarlara teslim olmak zorunda kalarak işgale uğramıştır.⁹ Edirne'yi teslim alan Bulgarlar şehirdeki Müslümanları katle girişmiştir. Yaşanan bu işgaller Edirne'yi sosyal, ekonomik ve nüfus yapısı olarak etkilemiştir. Edirne'de son işgal 20-25 Temmuz 1920 tarihleri arasında Yunan ordusunun Doğu Trakya'ya girmesi ile yaşanmıştır.¹⁰ 13 Temmuz 1920'de Yunan Kralı Aleksandros ordu komutanları ile şehirdeki Rumların sevinç gösterileri arasında Edirne'ye girmiştir.¹¹ İki yıldan fazla süren Yunan işgalinin ardından, 11 Ekim 1922'de imzalan Mudanya Mütarekesi'nin ardından, Edirne TBMM Hükümeti'ne teslim edilmiştir.¹²

Fethedildiği sırada Edirne'de 10 mahalle ve 10.000-15.000 civarında nüfusun bulunduğu ifade edilmektedir.¹³ XVI. yüzyılın ilk yarısında şehrin nüfusu 20.000'e, 1568-1570 yıllarında ise çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmek üzere 30.000'e yaklaşmıştır.¹⁴ 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus ordusu savaşmaksızın Edirne'ye girmiş, Rus ordularından kaçan Müslümanlar Edirne'den göçerken, şehir civarından gelen Gayrimüslimler Müslümanların boşalttığı yerlere yerleşmişlerdir.¹⁵ Buna rağmen 1830'da yapılan nüfus sayımında şehirde bulunan erkek nüfusun 8.429'u Müslüman,

-
- 8 İki bin kadar ev kül olmuş, zarar görmeyen Müslüman ibadethanesi kalmamıştır. Sadık Emre Karakuş, *Osmanlı İdaresinde Edirne 1789-1839*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Elâzığ, 2018, s. 19. Bulgarların işgal sırasında şehre ve şehirde yaşayan Türk-Müslümanlara verdikleri zararlar için bakınız: Çağla D. Tağmat, "Uluslararası Carniğe Raporuna Göre İki Balkan Savaşı Arası Dönemde Edirne'de Bulgar İşgali (26 Mart-22 Temmuz 1913)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 60, Bahar 2017, s. 208-232.
 - 9 Veysi Akın, "Balkan Harbinde Edirne'nin Sükûtu ve Şükrü Paşa'nın Esareti", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (Editör: Aşkın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bildiriler Cilt II, Çanakkale, Ankara, 2017, s. 196.
 - 10 Veysi Akın, "Yunan İşgali Döneminde Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askeri Okul İdareci ve Öğrencileri", *BELGİ*, Sayı 22, Yaz 2021, s. 659.
 - 11 Kral, Trakya Ordusu Komutanı General Emmanuel Zymbrakakis ve kurmayları eşliğinde tarihi Edirne'ye girerken Rumlar eşi benzeri görülmemiş kutlamalar yapmışlardır. Meriç köprüsünden Edirne'ye kadar yaklaşık iki kilometrelik yol halılar ve çiçeklerle kaplanmış, yolun iki yanı "kurtuluş" beklentisiyle gizlice dikilmiş ve işlenmiş mavi ve beyaz bayraklarla donatılmıştır. Atanasiadis, *a.g.m.*, s. 39
 - 12 Edirne'de Yunan İşgali ve kurtuluşu ile ilgili bakınız: Özgür Mert, "İşgalden Kurtuluşu Doğu Trakya", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 58, Bahar 2016, s. 123-176.
 - 13 Tosyavizâde Dr. Rifat Osman, *Edirne Rehimması*, (Günümüz Dile Çeviren: Ratip Kazancıgil), 3. Baskı, İstanbul, Mart 2013, s. 28.
 - 14 Evcı, *a.g.t.*, s. 11.
 - 15 Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 427.

6.809’u Rum, 1.494’ü Yahudi, 1.411’i Ermeni idi.¹⁶ XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Edirne’nin nüfusu hızlı bir biçimde Müslümanlar lehine artmıştır. 1890’larda 85.000’i 1900’lü yıllarda 90.000’i aşmıştır. Edirne Vilayet Salnameleri’nde şehrin 1876-1903 arasındaki nüfusu Tablo 1’de gösterilmektedir.¹⁷

Tablo 1: Edirne Vilayet Salnameleri’ne Göre Şehrin Nüfusu

Yıl	Müslüman	Rum, Bulgar	Rum	Bulgar	Yahudi	Ermeni	Kıpti Müslüman	Katolik	Kıpti Gayrimüslim	Toplam
1876 ¹⁸	10.182	11.051		-	3.688	1.778	908	488	15	28.182
1885	21.200	19.343		-	7.416	3.291	-	-	-	51.250
1892	36.597	-	28.256	9.289	7.979	3.415		202		85.783
1903	44.491	-	28.749	9.524	8.033	3.793	-	-	-	94.590

1876 verilerine kadın nüfus da eklendiğinde şehir nüfusunun yaklaşık 56.000 olduğu söylenebilir. Nüfus itibariyle Rum ve Bulgarlar 1876’da ilk sırada yer almıştır. 1881-1882 nüfus sayımında Edirne Merkez Sancağı’nın nüfusu verilmiştir. Sayımda Müslümanların çoğunlukta olduğu ve nüfusun 239.073 olduğu görülmektedir.¹⁹ Osmanlı kaynakları değerlendirildiğinde, Edirne’de 1903 yılına kadar Müslüman nüfus her zaman Rumlardan fazla olmuştur. Evangelia Balta’nın 1894-1895 yılı Salnamesi’ne dayanarak verdiği bilgiler de bunu desteklemektedir. 1894-1895’te Edirne Kazası’nda 55.073 Müslüman, 28.953 Rum, 9.806 Bulgar, 9.002 Yahudi, 3.782 Ermeni 643 Katolik, 70 Protestan ve 4 Latin yaşamaktaydı.²⁰ 1905 yangını bazı Rumların Yunanistan’a göç etmesine neden olmuş, II. Meşrutiyet döneminde Rum nüfusunda bir gerileme yaşanmıştır.²¹ Tosyavizade Rifat

16 Evcı, *a.g.t.*, s. 217-227.

17 Tablo Tarık Sarıoğlu’nun “Edirne Vilayet Salnamelerine Göre Edirne’de Nüfus” başlıklı makalesinden derlenerek oluşturulmuştur. Tarık Sarıoğlu, “Edirne Vilayet Salnamelerine Göre Edirne’de Nüfus”, *Tarih Öncesinden Cumhuriyete Edirne Üzerine Araştırmalar*, (Editör: Ergün Karaca), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne, 2021. s. 405-423.

18 Yalnızca erkek nüfus verilmiştir.

19 1881-1882 nüfus sayımına göre Edirne Sancağı’nda 539.031 Müslüman, 288.968 Rum, 121.870 Bulgar, 17.968 Ermeni, 16,357 Musevi, 1.554 Katolik, 200 Protestan ve 4 diğer milletlerden olanlar yaşamaktaydı. Bülent Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan İlk Nüfus Sayımına (1881-1882-1893) Göre Edirne’de Ermeni Nüfusu”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, Temmuz 2011, s.94.

20 Evangelia Balta, “Edirne Rum Cemaati (XIX. yüzyıl ortası-1922)”, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, (Çevirec: Işık Ergüden), Hazırlayan: Nedret Işıl-Koz M. Sabri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 240.

21 Anastasiou, *a.g.e.*, s. 14. https://ikee.lib.auth.gr/record/340015/files/STAMATOPOULOU_XRYSA.pdf

Osman, Bakan Savaşlarından önce Edirne'nin toplam nüfusunun 87.000 civarında olduğunu, bu nüfusun 47.289'unun Müslüman, 19.608'inin Rum, 14.469'unun Musevi, 4.000'inin Ermeni ve 2.324'ünün Bulgarlardan oluştuğunu yazmaktadır.²²

Yunan kaynakları ise şehrin nüfusuna ilişkin farklı sayılar vermektedir. Bunlardan bir kısmı Rum varlığını ön plana çıkarmak kaygısıyla Rum nüfusunu fazla gösterirken bir kısmı Osmanlı kaynaklarına yakın rakamlar vermektedir. Stamatopoulou Hrisa Anastasiou ve Evangelia Balta, 1858'de Yunan Konsolos K. Phoibos'un raporuna atıf yaparak Edirne'nin 45.000 Rum, 35.000 Türk, 6.000 Arnavut, 5.000 Bulgar, 5.000 Ermeni, 4.000 Yahudi ve Avrupalılardan oluşan 100.000 nüfusu olduğunu yazmaktadır.²³ Pantelis Atanasiadis ise, Yunan konsolosu P. Logothetis'in 17 Ekim 1865 tarihli raporuna göre şehrin banliyöleriyle birlikte 100.000 nüfusu olduğunu; bunun 42.000'inin Türk, 30.000'inin Rum, 7.000'inin Bulgar, 4.000'inin, 5.000'inin Ermeni, 500'ünün Çingenelerden oluştuğu bilgisini vermektedir.²⁴ Yunan Konsoloslarının raporlarında ve Patrikhanenin kayıtlarında yer alan verilerin, "Helenizm" doğrultusunda Edirne'nin Rumluğunu ön plana çıkarmayı amaçladığı açıktır.

Osmanlı ve Yunan kaynaklarının ortak noktası 1900'lü yıllar boyunca Rum nüfusunda sürekli bir azalma yaşandığıdır. Nitekim Osmanlı döneminde 1914 yılında yapılan son nüfus sayımına göre Edirne'de 53.731 Müslüman, 36.222 Rum, 13.889 Yahudi, 4.536 Ermeni, 648 Bulgar, 478 Kıpti, 45 Katolik yaşamaktadır.²⁵ Rum nüfusun Müslüman nüfustan bir hayli az olduğu ve Müslüman nüfusun Edirne'ye egemen olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Bulgar nüfusu da önemli ölçüde azalmıştır. Bunun nedeni Balkan Savaşlarından sonra ve I. Dünya Savaşı boyunca Balkanlardan Edirne'ye gerçekleşen Müslüman göçleridir. Balkan Savaşlarından hemen sonra Trakya'daki Bulgarlarla Bulgaristan'daki Müslümanlar gayri resmi mübadele edilmiş, Bulgarların çoğunluğu şehirden ayrılmıştır.²⁶

22 Topsyavizade Rifat Osman, *Edirne Reelmüması (Tarihçe: 763-1337 Seneleri)*, I. Baskı, Edirne Vilayet Matbaası, Edirne, 1337-1920, s. 32.

23 Evangelia Balta, "Edirne Rum Cemaati (XIX. yüzyıl ortası-1922)", *Edirne: Serbattaki Payitaht*, (Çeviree: Işık Ergüden), Hazırlayan: Nedret Işıl-JKoz M. Sabri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 230. Stamatopoulou Hrisoula Anastasiou, *İ Poleodomiki Ekseliksi tis Adrianoupoli ke ta Spitia tis Ellinikis Koinotitas tou 19ou Aiona*, Tessaloniki 2012, s. 14.

https://ikec.lib.auth.gr/record/340015/files/STAMATOPOULOU_XRYSYA.pdf

24 Atanasiadis, *a.g.m.*, s. 31.

25 Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Bizim Kitaplar, İstanbul, 2008, s. 230.

26 1914-1918 yılları arası Edirne Merkez kazası ve köylerine yerleştirilen muhacirler için bakınız: Ayşegül İnginar Kemaloğlu, "I. Dünya Savaşı Sırasında Edirne'ye İskân Edilen Müslüman Muhacirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, Cilt VII, Sayı 2, s. 380-388

Osmanlılar tarafından fethedildiğinde Edirne, Kaleiçi’nden ibaret küçük bir Bizans kenti görünümünde idi. Kentte Rumlar yanında az sayıda Venedik ve Cenevizliler bulunuyordu. Kalenin yakınında “Aiana” adı verilen küçük bir yerleşim yeri vardı. Fethedildiği tarihten 1500 yılına kadar yoğun Müslüman göçü ile Tunca’nın batısında bulunan Aiana, Yıldırım adıyla şehre bağlı bir semt haline gelmiş ve güneyde Tunca kıyısında Debbaghane semti oluşmuştur.²⁷ Daha sonra, kalenin kuzeyinde Yeni İmaret, güneyinde ise Kirişhane semtleri ve bunlara bağlı mahalleler ortaya çıkmaya başlamıştır. XVI. yüzyılda Kaleiçi’nin batısında birbirine bitişik sırasıyla Muradiye ile Kıyık semtleri ve güneyde Kaleiçi ile Kirişhane arasında Tahtakale semtinde yeni mahalleler kurulmuştur. 1700-1900 arasında da Karaağaç Mahallesi gelişmiştir.²⁸ Aşağıdaki tabloda Edirne Rumlarının yoğun olarak yaşadığı semtler ve mahalleler aşağıda Tablo 2’de verilmiştir.²⁹

Tablo 2: 1890 ve 1920 yıllarında Edirne Mahallelerinde Rumlar

No	Mahalle	Semt	Nüfus Yapısı	
			1890’lar	1920
1	Orta Çukur	Kıyık	Rum	Rum
2	Orta Karaağaç	Kıyık	Rum	Rum
3	Baruthane	Kıyık	Rum	Rum
4	Mumcular	Kıyık	Rum	Rum
5	Karaca Ahmet	Kıyık	Müslüman, Rum	Rum
6	Nuktecizade	Kıyık	Müslüman, Rum	Müslüman
7	Birkok (Berfok) Ağa	Kıyık	Müslüman	Müslüman, Rum
8	Karabulut	Kıyık	Müslüman, Rum	Müslüman, Rum
9	Meydan	Kıyık	Müslüman, Rum	Müslüman, Rum
10	Mirahur Ayas Bey ³⁰	Kıyık, (Muradiye Mahallesine Yakın)	Müslüman, Rum	Müslüman, Rum, Kıpti
11	Menzil Ahır	Kıyık-Muradiye arasında	Rum	Rum
12	Yel Bigarı	Muradiye	Rum	Müslüman
13	Sulu Çelebi	Kirişhane (Tarla Kapıda)	Müslüman, Rum	Müslüman, Rum
14	Karakaş	Kirişhane	Rum	Müslüman
15	Küçük Hacı Veli	Kirişhane	Rum	Rum

27 Ahmet Usal, *Edirne Tarihi ve Kültürü*, Edirne Vergi Dairesi Başkanlığı, Edirne, 2006, s. 54. <https://docplayer.biz.tr/4524941-Edirne-tarihi-ve-kulturu-ahmet-usal-edirne-vergi-dairesi-baskanligi.html>. Er. Ta. 19.7. 2023.

28 Anastasiou, *a.g.e.*, s. 14. https://ikee.lib.auth.gr/record/340015/files/STAMATOPOULOU_XRYSA.pdf.

29 Tosyâvizade Rifat Osman, *a.g.e.*, s. 15-32.

30 Mahalle adımı II. Beyazıt döneminde Çaldıran Savaşı’ndan şehit olan Ayas Bey’den almıştır. Ahmet Usal, *Edirne Tarihi ve Kültürü*, Edirne, 2006, s. 58.

16	Mahmut Ağa	Kirişhane	Rum	Rum
17	Miskinler	Kirişhane	Rum	Rum
18	Madanoğlu	Kirişhane	Rum	Rum
19	Yeşilce	Kirişhane	Müslüman, Rum	Müslüman
20	Eskirat (Askirat Oğlu)	At Pazarı	Rum	Rum
21	Çirkap (Çerkap)	At Pazarı	Rum, Ermeni	Rum, Ermeni, Kıpti
22	Sitti Hatun ³¹	At Pazarı	Rum	Müslüman
23	Aya İstefanos	Kale İçi Maarif Bahçesi	Rum	Müslüman
24	Aya İstrani (İstrati)	Kale İçi	Rum, Ermeni	Rum, Müslüman
25	Metropolit	Kale İçi	Rum, Ermeni	Rum, Ermeni
26	Aya Nikola	Kale İçi	Rum, Ermeni	Rum, Müslüman
27	Aya Yani	Kale İçi	Rum, Ermeni	
28	Papa Kaçanos	Kale İçi	Rum	Rum
29	Panaiya	Kale İçi	Rum, Ermeni	Rum
30	Hacı Ömer	Kale İçi	Rum	Rum
31	Hıristos	Kale İçi	Rum, Ermeni	Rum, Ermeni
32	Ak Mescit	Yıldırım	Müslüman, Rum	Rum
33	Saçlı Dede	Yıldırım	Rum	Rum
34	Kızıl Mescit	Yıldırım	Rum	Rum
35	Köfteciler	Yıldırım	Rum	Rum
36	Geniş Vakıf	Yıldırım	Rum	Rum
37	Gül	Yıldırım	Rum	Rum
38	Kum Mahalle	Yıldırım, Mustafa Paşa Caddesi	Rum	Rum, Kıpti
39	Naip Çelebi	Yıldırım	Müslüman, Rum	Rum
40	Hacı Sarraf	Yıldırım-Yeni İmaret arasında	Rum	Rum
41	Yeni İmaret	Yeni İmaret	Rum, Müslüman	Müslüman
42	Hacı Murat	Yeni İmaret	Müslüman, Rum	Müslüman
43	Hadım Firoz (Feroz)	Yeni İmaret	Müslüman, Rum	Müslüman
44	Mihalkoç	Yeni İmaret	Müslüman, Rum	Müslüman
45	Aya Yorgi	Yelli Burgaz	Rum	Rum
46	Demir Biga	Yelli Burgaz	Müslüman, Rum	Müslüman, Rum
47	Buçuk Tepe	Şehrin Doğusunda (Buçuk Tepe)	Rum, Ermeni	Müslüman, Rum
48	Çokalca	Buçuk Tepe Civarında	Müslüman, Rum	Müslüman, Rum

31 Zenbilli Ali Efendi olarak bilinen Şeyhülislam Alaaddin Ali Cemali Efendi'nin kızıdır. Yusuf Küçükdağ, "Zenbilli Ali Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 44, İstanbul, 2013, s. 249

49	Şeyh Çelebi	Buçuk Tepe Civarında	Müslüman, Rum	Müslüman
50	Papazoğlu	Saraçhane civarında Tunca sahilinde	Rum, Ermeni	Müslüman, Kıpti
51	Hacı İslam	Güzelce Baba	Müslüman	Rum
52	Hücerat Şah Melek Paşa	Horozlu Yokuşunda	Müslüman	Rum
53	Zincirli Kuyu (Kapı)	Sanayi Mektebi Civarında	Müslüman, Rum	Müslüman

Görüldüğü gibi 1890-1920 yılları arasında Rumlar, Kaleiçi ile Kıyık, Kirişhane, Yıldırım, Yeni İmaret, At Pazarı ve Yelli Burgaz gibi fetihten hemen sonra ortaya çıkan semtlerde ve Saraçhane civarında bulunan mahallelerde yaşamaktaydılar. 1920 yılına gelindiğinde Rum mahallelerinin bir kısmı Müslüman mahalleleri haline gelmiştir. Bunda Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı süresince Edirne’ye gerçekleşen Müslüman göçü ile Bulgarlar ve bazı Rumların şehri terk etmelerinin etkisi büyük olmuştur.³²

XX. yüzyıl başlarında Edirne’de Rumlar yoğun olarak yaşadıkları mahallelerde okullar açmışlardır. Aşağıda Edirne Rum Metropoliti’nin tuttuğu 70, 71 ve 72 numaralı defterlere göre şehirde bulunan Rum okulları ve özellikle lise derecesindeki okullar incelenmiştir.

A. EDİRNE’DE BULUNAN RUM OKULLARI

Drougka’ya göre Edirne’de ilk modern Rum okulu, 1843’te yapımı tamamlanan Metropolit Mahallesi’ndeki Rumların “Merkez Okulu” adını verdikleri okuldur. Kaleiçi’nde açılan bu ilk erkek okulunun ardından, 1852’de aynı okulun bahçesinde bir kız okulu eğitim öğretime başlamış, 1880’lere kadar Yıldırım, Kirişhane, Kıyık semtleri ile Kummahalle, Hırastos, Aya Nikola mahallelerinde 11 yeni okul açılmıştır.³³ 1898’e gelindiğinde okul sayısı 18 olmuştur. 1316/1898 yılı Vilayet Salnamesi’nde Edirne merkezde bulunan Rum okulları ve öğrenci sayıları Tablo 3’te görülmektedir.³⁴

32 Nitekim Edirne 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Müslüman muhacirlerin geçici iskân merkezlerinden biri olmuştur. Bu durum Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı’nda da sürmüştür. Ayşegül İnginar Kemalöglü, “I. Dünya Savaşı Sırasında Edirne’ye İskân Edilen Muhacirleri”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, Cilt VII, Sayı 2, s. 379.

33 Klioniki A. Drougka, “Domi ke Leitourgia Tou Ellinikou Sholeiou Stin Anatoliki Traki Kata Tin Periodo Tis Otomanokratias 1352-1911”, (Aristoteleio Panepistimio Tessalonikis, Pedagogiki Sholi, Tmima Epistimon Prosholikis Agogis ke Ekpedevsis, Didaktoriko Diatrivi), Tessaloniki, 2008, s. 75.

34 *Salname-i Vilayet-i Edirne (SVE)*, 1316/1898, s. 72-74.

Tablo 3: 1898 Vilayet Salnamesine göre Edirne’de Bulunan Rum Okulları

Sıra No:	Okulun Adı	Mahalle	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
1	Jimnas Erkek Lisesi	Metropolit	10	101
2	Zapyon Kız Lisesi	Hıristos	15	283
3	Erkek Mektebi (İlköğretim)	Derinhisar	8	271
4	Erkek Mektebi (İlköğretim)	Kıyık	3	178
5	Kız Mektebi (İlköğretim)	Kıyık	2	67
6	Sıbyan Mektebi	Kıyık	2	177
7	Erkek Mektebi (İlköğretim)	Kirişhane	3	96
8	Kız Mektebi (İlköğretim)	Kirişhane	2	70
9	Kız Sıbyan Mektebi	Kirişhane	2	120
10	Erkek Mektebi (İlköğretim)	Yıldırım	3	99
11	Erkek Mektebi Şubesi	Yıldırım	4	120
12	Kız Mektebi (İlköğretim)	Yıldırım	4	131
13	Sıbyan Mektebi	Yıldırım	2	150
14	İkinci Sıbyan Mektebi	Yıldırım	1	120
15	Sıbyan Mektebi	Kale İçi	1	76
16	Sıbyan Mektebi	Aya Yorgi	1	86
17	Sıbyan Mektebi	Yeni İmaret	1	72
18	Erkek Mektebi (İlköğretim)	Kum Mahalle	1	43
<i>Toplam</i>			<i>65</i>	<i>2.260</i>

Verilere baktığımızda bir yıl içerisinde Rum okullarında okuyan öğrenci sayısı 85 artmıştır. Bu artış her okula ayrı ayrı yansımamıştır. Bazı okullarda öğrenci sayısı artarken bazılarında azalmıştır.

3 Mart 1914 tarihinde Edirne Valiliğinin isteği üzerine, 14 Mart 1914’te Edirne Rum Metropolitliğinden gönderilen bir tezkerede Edirne’de Rum Cemaati’ne ait 22 okul bulunduğu, bunlardan 18’inin şehir içinde, dördünün Karaağaç Mahallesinde eğitim öğretim yaptığı bildirilmiştir³⁵ Haziran 1914’te de Edirne Metropolit, 1913-1914 eğitim öğretim yılında şehirde bulunan Rum okullarına ve burada okuyan öğrenci sayılarına ilişkin Tablo 4’teki cetveli göndermiştir.³⁶

35 IAM_REL003.01_000071_00007, adet 19-20.

36 IAM_REL003.01_000071_00016-17, (22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914).

Tablo 4: 1913-1914 Eğitim Öğretim Yılında Edirne’de Bulunan Rum Okulları ve Öğrenci Sayıları

No	Okulun Bulunduğu Mevki	Okulun Derecesi	Öğrenci		
			Toplam	Erkek	Kız
1	Metropolit Mahallesi	Jimnas Mektebi (İdadi)	169	169	-
2	Metropolit Mahallesi	Rüştiye	302	302	-
3	Kum Mahalle	İbtidai	55	37	18
4	Yıldırım Mahallesi	İbtidai	108	108	-
5	Yıldırım Mahallesi	Rüştiye	77	77	-
6	Kıyık Mahallesi	İbtidai	173	173	-
7	Kirişhane Mahallesi	İbtidai	95	95	-
8	Hıristos Mahallesi	İnas İdadisi (Zapyon)	420	-	420
9	Aya Yorgi Mahallesi	Sıbyan Mektebi	55	30	25
10	Kıyık Mahallesi	İnas İbtidaisi	105	-	105
11	Kıyık Mahallesi	Sıbyan Mektebi	241	114	127
12	Yıldırım Mahallesi	İnas Mektebi	160	-	160
13	Yıldırım Mahallesi	Sıbyan Mektebi	82	50	32
14	Yıldırım Mahallesi	Sıbyan Mektebi	195	119	76
15	Yıldırım Mahallesi	Sıbyan Mektebi	180	113	67
16	Kirişhane Mahallesi	İnas Mektebi	51	-	51
17	Kirişhane Mahallesi	Sıbyan Mektebi	205	103	102
18	Hıristos Mahallesi	Sıbyan Mektebi	150	65	85
Toplam		18	2.823	1.555	1.268

1898 salnamesinde yer alan tabloyu ve Rum Metropolitliğinin tuttuğu 71 numaralı defterde yer alan 1913-1914 eğitim öğretim yılında Edirne’de bulunan Rum okullarına ilişkin bilgileri değerlendirdiğimizde, geçen 16 yıl içerisinde okul sayısında bir artış olmadığı, ancak öğrenci sayısının 2.260’tan 2.823’e çıktığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni bu yıllarda şehirdeki Rum nüfusunun artmış olmasıdır. Tablo 4’ten de anlaşıldığı gibi Edirne’de biri Metropolit mahallesinde, diğeri Hıristos mahallesinde olmak üzere kız ve erkek liseleri mevcuttur.

1. Erkek Lisesi (Jimnas Mektebi)

1843’te açılan ilk modern Rum ilkokul binasının 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yanması üzerine bir kaynağa göre 1882’de³⁷, başka

37 Okul müdürü binanın Rumi 1298 tarihide yapıldığı bilgisini vermiştir. IAM_REL003.01_000071_00037, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

bir kaynağa göre 1885'te "Helen Dil Derneği" tarafından yeniden inşa edilmiş ve Edirne Rum Mekteb-i İdadisi "Jimnas Mektebi" adı altında lise seviyesinde eğitim öğretim veren bir okul olarak kullanılmaya başlamıştır. Yeni binanın girişinde "Helenik Edirne Lisesi" yazılı olan okul, aynı yıl Yunan Kraliyet Kararnamesi ile Yunan liselerine eşit kabul edilmiştir.³⁸ Metropolitliğin yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı hükümeti de bir süre sonra okulun lise (idadi) derecesinde olduğunu kabul etmiştir. Nitekim 13 Ağustos 1914 tarihli bir yazıda Edirne Metropolitleri, dördü lise ve üçü ortaokul olmak üzere yedi sınıflı okulun, yalnızca ortaokul (rüştüye) dersleri okuttuğu için Edirne Maarif Müdürlüğü tarafından ortaokul derecesinde kabul edildiğinden şikâyet etmiştir.³⁹ Bunun nedeni gerçekten de okulun kalitesinin düşük olmasıdır. Bir önceki eğitim öğretim yılı olan 1912-1913'te Yunan Konsolosunun itirazlarına rağmen, lisenin her sınıfında 50'den fazla öğrenci bulunmaması kararı alınmıştı.⁴⁰ Buna rağmen okulun eğitim kalitesinin düzelmediği anlaşılmaktadır. Lise Müdürü Zoumetikos'un aktardığına göre 1914-1915 eğitim öğretim yılında öğretmen eksikliğinden dolayı sene sonu sınavları ertelendiği gibi, 1915-1916 eğitim öğretim yılında da din derslerinin saatleri azaltılmış, "Fizik, Matematik, Türkçe ve Fransızca" derslerine öğretmen temininde zorluklar yaşanmıştır.⁴¹ Yine de 1914-1915 eğitim öğretim yılına gelindiğinde okulda dört lise sınıfı ve bir hazırlık sınıfı bulunmakta ve diğer devlet okulları gibi eğitim vermekteydi.⁴²

Tablo 3'te görüldüğü üzere lisede 1898'de 101, bir yıl sonra 93,⁴³ 1900 yılında 109,⁴⁴ 1902'de 113 öğrenci eğitim almıştır.⁴⁵ Bu sayının Balkan Savaşları'na kadar arttığı, I. Dünya Savaşı boyunca azaldığı anlaşılmaktadır. 1912-1915 yılları arasında okulda bulunan öğrenci sayısı, öğrencilerin sınıflara dağılımı Tablo 5'te görülmektedir.

38 Drougka, *a.g.t.*, s. 134.

39 IAM_REL003.01_000071_00021, (31 Temmuz 1330/13 Ağustos 1914).

40 Drougka, *a.g.t.*, s. 253.

41 Drougka, *a.g.t.*, s. 254.

42 IAM_REL003.01_000071_00037, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

43 IAM_REL003.01_000070_00017-20, (8 Kanunusani 1314/20 Ocak 1899).

44 IAM_REL003.01_000070_00070, (4 Teşrinisani 1316/17 Kasım 1900).

45 IAM_REL003.01_000070_00124, (16 Şubat 1317/1 Mart 1902).

Tablo 5: 1912-1915 Yılları Arasında Öğrenciler

<i>Ders Yılı</i>	1912-1913 ⁴⁶		1913-1914 ⁴⁷			1914-1915 ⁴⁸		
	<i>Rum</i>	<i>Toplam</i>	<i>Rum</i>	<i>Diğer</i>	<i>Toplam</i>	<i>Rum</i>	<i>Diğer</i>	<i>Toplam</i>
Geçen Seneden Kalan	134	134	60	68	128	81	6	87
Yeni Kayıt	46	46	41		41	52		52
Toplam	180	180	101	68	169	133	6	139
Ücretli	84	84	40	38	78	66		
Ücretsiz	96	96	61	30	91	73		
Terk Edenler	0	0			68	15		
<i>Sene Sonu Öğrenci</i>			101		101	124		
Sınıfta Kalanlar						15		
Sınıfı Geçenler			81		81	94		
Diploma Alanlar			20		20	15		

Öğrenci sayılarının yıllara göre farklılık göstermesi yanında tabloda dikkat çeken husus öğrencilerin çoğunluğunun Osmanlı Rum cemaatinden olmasına karşın; Müslüman, Ermeni, Yahudi veya Bulgar vb. diğer Osmanlı cemaatlerine mensup öğrencilerin okula kabul edilmeyip Osmanlı vatandaşı olmayan ailelerin çocuklarının okulda eğitim görmesidir. Nitekim 1913-1914 yılı öğrenci sayıları içinde yer alan ve “diğer” olarak gösterilen öğrenciler belgede “mîl-i saire ve ecnebiye” olarak yazılmıştır. Buna karşılık belgede okula kayıtlı Osmanlı unsurları Müslim, Ermeni, Yahudi olarak verilmiştir. Buna göre okulda Osmanlı uyruğunda olmayan milletlerden 68 öğrenci öğrenim görmüştür. Belgede bu 68 öğrencinin tamamının “*Garbi Trakya’dan*” olduğu kaydedilmiştir. Aynı yıl içinde 60’ı nakil, 8’i sair sebeplerle okulu terk eden öğrenci sayısı da 68’dir. Muhtemelen, Edirne’nin Bulgar işgalinden kurtarılmasının böyle bir sonuç doğurduğu söylenebilir. Yatılı kısmı olmayan okulda öğrencilerin çoğunluğunun ücretsiz eğitim aldığı anlaşılıyorsa da 1913-1914 yılında yabancı uyruklu (ecnebi) öğrencilerin %56’sı ücretli öğrencidir. Öte yandan yukarıda değinildiği gibi her sınıfa 50’den fazla öğrenci alınmaması kararı uygulanmış ve lisenin hiçbir sınıfında öğrenci sayısı 40’ı aşmamıştır. Öğrencilerin sınıflara dağılımına baktığımızda tabloda verilen üç eğitim öğretim döneminde de bir istikrarın olmadığı açıktır. Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı arasında bulunan 1913-1914 eğitim öğretim yılında lise sınıflarındaki öğrenci sayılarında keskin bir

46 IAM_REL003.01_000071_00034-37, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

47 IAM_REL003.01_000071_00038, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

48 IAM_REL003.01_000071_00086, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

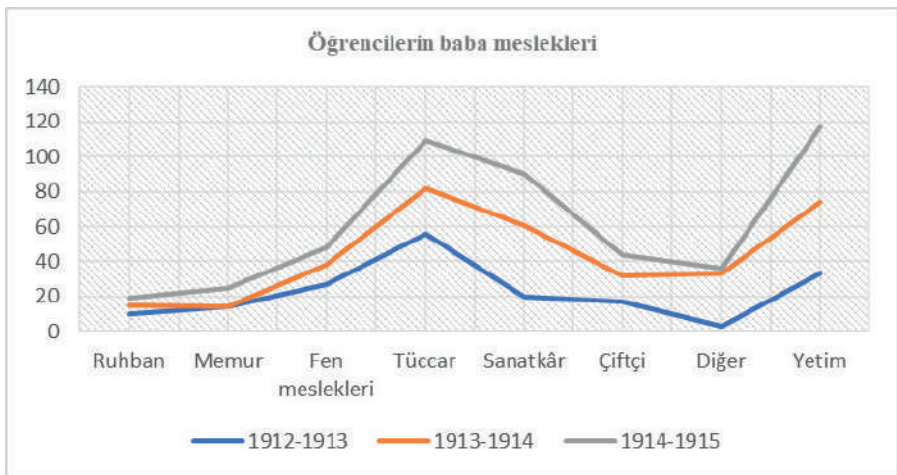
düşüş vardır. I. Dünya Savaşı sırasında toplam öğrenci sayısı düşmeye devam ederken lise birinci sınıfa yapılan yeni kayıt sayısı, 52 öğrenci ile en yüksek noktaya ulaşmıştır.

1912-1915 yılları arasında eğitim alan öğrencilerin sosyal kökenleri ile ilgili bilgiler ise Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Öğrencilerin Babalarının Meslekleri ve Toplam Öğrenci Sayısına Oranları

Yıllar→	1912-1913		1913-1914		1914-1915	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Meslek↓						
Ruhban	10	5,6	5	3,0	4	2,9
Memur	14	7,8	0	0,0	11	7,9
Fen erbabı	27	15,0	11	6,5	10	7,2
Tüccar	56	31,1	26	15,4	27	19,4
Sanatkâr	20	11,1	41	24,3	29	20,9
Çiftçi	17	9,4	15	8,9	12	8,6
Diğer	3	1,7	30	17,8	3	2,2
Yetim	33	18,3	41	24,3	43	30,9
Toplam	180	100,0	169	100,0	139	100,0

Rum Metropolit, okulda bulunan yetim çocukların kökenlerini vermemiştir. Ancak Edirne Erkek Lisesi öğrencilerinin çoğunluğunun küçük ve orta burjuva ailelere mensup oldukları anlaşılmaktadır. Aynı veriler aşağıdaki grafikte de gösterilmiştir.

1912-1913 eğitim öğretim yılında yetimler dışında, öğrenci ailelerinin %31,11’i tüccar, %15’i ortaokul, lise, sultani ve âli okul mezunu fen erbabı, %11,11’i sanatkâr, %9,44’ü çiftçi, %7,78’i memur ve %5,56’sı din adamı idi. Sonraki iki eğitim öğretim yılında yetim öğrencilerin sayısı artmıştır. Bununla birlikte sanatkâr (belgede sanatkâr olarak yazılmış olan bu ibare zanaatkâr anlamında olmalıdır) ailelerden gelen çocukların oranı yükselirken ruhban sınıfı ve tüccar ve fen meslekleri mensup ailelerin çocuklarının sayısı azalmıştır. Özellikle iki savaş arası dönemde (Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı) 1913-1914 eğitim öğretim yılında “Diğer” başlığı altında yer alan, muhtemelen işçi, mevsimlik işçi ve işsiz aile çocuklarının sayısı ve oranının oldukça arttığı anlaşılmaktadır. Ancak yıllara göre artış veya azalışlarda; yeni kayıt, terk, mezun gibi kayıtları da dikkate almak gerekir.

Edirne Rum Metropoliti Polikaryos Efendi’nin 1914 yılı mart ayında, lisenin üçüncü ve dördüncü, yani son sınıf öğrencilerine ilişkin verdiği detaylı bilgilere göre, üçüncü sınıf öğrencilerinin biri dışında tamamının 17-20 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Dördüncü sınıf öğrencileri ise 19-24 yaş aralığındadır. Öte yandan üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerin çoğunluğu Edirne doğumlu değildir. Üçüncü sınıf öğrencilerinden sadece beşi, dördüncü sınıf öğrencilerinden ise altısı Edirne doğumludur. Geri kalanlar Dimetoka, Bigar Hisar, Babaeski, Uzun Köprü, Kırkkilise, Sofulu, Karaağaç, Yerömer, Ortaköy, Malkara, Tekfurdağı, Mandarıçe kökenlidir.⁴⁹

Okulda öğretmen sayısının yıllara göre değiştiği anlaşılmaktadır. 1900 yılında okulda sekiz öğretmen bulunmaktaydı. Okul Müdürü Tanaş Yani Yuvanidi olup, Öğretmen olarak da Tanaş Kosntanti İkonomidi, Apostol Konstanti, Konstantin Angeli, İstefan Tanaşyadı, Tanaş Hacapolos Mihail Yolidi ve Yorgi İkonomidi görev yapmaktaydı.⁵⁰ 1912-1913 eğitim öğretim yılında da lise kısmında öğretmen sayısı değişmemekle beraber, müdür dahil öğretmenlerin 15 yıl içinde yenilendiği anlaşılmaktadır. Eğitim öğretim yılı bitiminde öğretmen sayısı sekize yükselmiştir. Yaş aralıklarına gelince; 25-30 yaş aralığında bir, 30-40, ve 40-50 aralığında üçer, 50-60 yaş aralığında bir öğretmen bulunmaktaydı.⁵¹ Bir sonraki eğitim öğretim yılında okula 20-25 yaşlarında genç bir öğretmen ile 50-60 yaşlarında bir öğretmen alınmıştır.⁵² 1914-1915 eğitim öğretim yılında ise Tablo 7’de görüldüğü gibi okulun lise kısmında yedi öğretmen görev yapmıştır.⁵³

49 Üçüncü sınıf öğrencilerinden Dimitri Çıkoras oğlu Vasil 27 yaşındadır. Diğerleri 17-20 yaş aralığındadırlar. IAM_REL003.01_000071_00008-9, (16 Mart 1330/29 Mart 1914).

50 IAM_REL003.01_000070_00047, (12 Şubat 1315/24 Şubat 1900).

51 IAM_REL003.01_000071_00036, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

52 IAM_REL003.01_000071_00040, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

53 IAM_REL003.01_000071_00066, (11 Temmuz 1331/24 Temmuz 1915).

Tablo 7: 1915 Yılı Mart-Mayıs Ayları Arasında Okul Öğretmenleri

Sıra	İsim ve Şöhreti	Yaşı	Doğum Yeri ve Yılı	Sanatı	Mahalle ve Hane Numarası	Maaşı ⁵⁴
1	Aleksandır -Mihail oğlu	59	Manastır	Müdür	Metropolit	1.539
2	Nikodimos Efendi Papa yorgi	56	Edirne	Metropolit	Meskenler Mahallesi	940,25
3	Tarakoğlu Hırstofari -Nikola oğlu	49	Gümüşhane, 1282	Muallim	Yabancı	940,25
4	Hırsto-Andon (Yayalidis) oğlu	33	Edirne, 1298	Muallim	Rum Madanoğlu Mahallesi 3	940,25
5	Ligor Kakava Panoyota oğlu ⁵⁵	53	Astana, 1278	Muallim	Yabancı	726,25
6	Papas Yanko-Papas Todor oğlu	31	Lüleburgaz, 1300	Papas	Yabancı	427,50
7	Kostadi-İstefanaki oğlu	53	Edirne, 1278	Mübassır	Rum Hırstos Mahallesi 19	317,75

1912-1913 eğitim öğretim yılında tamamı Osmanlı vatandaşı olan sekiz öğretmenden beşi üniversite mezunu idi. Bunlardan üçü Yunanistan Darülfünunu Edebiyat Şubesi, biri yine aynı üniversitenin Matematik Şubesi, biri de Dersaadet Ruhani Mektebi mezunu idi. Öğretmenlerin ikisi Sultani veya İdadi mekteplerinden, bir öğretmen de Fransız Darülfünunu Hukuk Şubesi mezunlarındandı.⁵⁶ Anlaşıldığı kadarıyla 1913-1914 eğitim öğretim yılında okula Beyrut Darülmualimin-i Aliye'den bir öğretmen getirilmiştir. Kadroya katılan genç öğretmen ise Edirne Lisesi Mezunu olmalıdır.⁵⁷ 1914-1915 eğitim öğretim yılında ise Beyrut Darülmualimin-i Aliye'den gelen öğretmen gönderilmiş, yerine Berlin Darülfünunu Felsefe Şubesi mezunu bir öğretmen görevlendirilmiştir.⁵⁸

1912-1913 eğitim öğretim yılında Ulum-u Tıbbiye dersi Riyaziyat Muallimi ve İlm-i Ruh dersi Edebiyat öğretmenlerinden biri tarafından

54 Mecidiye 19 kuruş üzerinden.

55 Okulun Türkçe ve Fransızca öğretmeni idi. IAM_REL003.01_000071_00069, (22 Temmuz 1321/4 Ağustos 1905).

56 IAM_REL003.01_000071_00036, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

57 IAM_REL003.01_000071_00040, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

58 IAM_REL003.01_000071_00088, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

okutulmaktaydı. Yine Tarih dersi Edebiyat öğretmeni tarafından verilmekteydi. Malumat-ı Medeniye dersi Edebiyat dersi içinde okutulmaktaydı.⁵⁹ Bir sonraki eğitim öğretim yılında okula alınan öğretmenlerden birinin tarih ve coğrafya derslerini verdiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ 1914-1915 eğitim öğretim yılında da öğretmen eksigi sürmüştür. Ulum-u Tıbbiye ve Malumat-ı Medeniye dersleri yine farklı alanlardan mezun öğretmenler tarafından okutulmuştur.⁶¹ Okulun öğretmenleri Edirne’de bulunan diğer Rum okullarında görev yapanlardan oldukça yüksek maaş almaktaydılar. Tablodan anlaşıldığı gibi 1914-1915 eğitim öğretim yılında müdür 1.539 kuruş, üç öğretmen 940,25 kuruş, diğer üçü ise 750 kuruşun biraz altında maaş almaktaydılar ki bu diğer Rum okulları müdür ve öğretmen maaşlarının oldukça üzerinde idi.⁶² Tabloda yer almamakla birlikte 1899-1900 eğitim öğretim yılında okulda Fehmi ve Ömer Efendiler Türkçe öğretmeni olarak görev yaparken,⁶³ yıl sonunda Türkçe öğretmeni olarak Mehmet Emin Efendi’nin görevlendirildiği ve aldığı 150 kuruş maaşın Edirne Maarif Sandığından karşılandığı anlaşılmaktadır.⁶⁴

Okulun ders programı yıllar içerisinde geliştirilmiş ve sağlam bir zemine oturtulmuştur. 1885-1886 eğitim öğretim yılında hazırlık ve dört lise sınıfında; Din, Yunanca, Dünya Tarihi, Yunan Tarihi, Yakın Tarih, Coğrafya, Matematik, Fransızca, Latince, Türkçe, Felsefe, Fizik, Kimya, Antropoloji ve Jimnastik dersleri okutulmuştur. Programda ön plana çıkan hususun çocuklara antik ve modern Yunancayı öğretmek olduğu açıktır. Zira haftalık 27-34 saat ders verilen sınıflarda 12’şer saat “Modern Yunanca” dersi verilmiştir. Öte yandan hazırlık dahil diğer sınıfların haftalık ders saatlerinde bir standart mevcut değildir.⁶⁵ Bu durum 1900’lerin başına kadar devam etmiştir. 1900’lerde ise ders saatleri 27-30 saat arası olacak şekilde düzenlenmiştir. 1915-1916 eğitim öğretim yılına ait ders programı okul müdürü Aleksandri M. Zomeyokos tarafından Tablo 8’deki gibi verilmiştir.⁶⁶

59 IAM_REL003.01_000071_00036, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

60 IAM_REL003.01_000071_00040, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

61 IAM_REL003.01_000071_00086, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

62 Yıldırım Ortaokulu Müdürü bu tarihlerde 470 kuruş, öğretmenleri ise daha az maaş almaktaydı. GRGSA-IAM_REL003.01_000071_00067, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

63 IAM_REL003.01_000070_00063. (15 Temmuz 1916/28 Temmuz 1900).

64 BOA. TS.MA.e. 1382/104-1, 5 Kanunuevvel 1316/18 Aralık 1900.

65 Drougka, *a.g.t.*, s. 135-137.

66 IAM_REL003.01_000071_00080, (18 Kanunusani 1331/31 Ocak 1916).

Tablo 8: 1915-1916 Eğitim Öğretim Yılı Ders Programı

<i>Hazırlık Sınıfı</i>							
<i>Dersler</i>	<i>Cumartesi</i>	<i>Pazartesi</i>	<i>Salı</i>	<i>Çarşamba</i>	<i>Perşembe</i>	<i>Cuma</i>	<i>Saat</i>
Ulum-u Diniye	10-11		12-13				2
Türkçe	12-13	08-09		08-09		08-09	3
Rumca	08-10	09-11	08-10	09-11	08-10	09-11	12
Latince						11-12	1
Ulum-u Riyaziye				11-12	11-12	12-13	3
Tarih			10-11		12-13		2
Ulum-u Tıbbiye							
Coğrafya	11-12						1
Fransızca		11-12			10-11		2
<i>Toplam</i>							27
<i>Birinci Sınıf</i>							
Ulum-u Diniye				10-11	09-10		2
Türkçe			08-09		08-09	09-10	3
Rumca	12.-13	11-13	11-13	11-13	11-13	12-13	10
Latince		09-10		08-09		08-09	3
Ulum-u Riyaziye	08-09		09-10	09-10			3
Tarih	09-10		10-11		10-11		3
Ulum-u Tıbbiye		10-11					1
Coğrafya							
Fransızca	10-11	09-10					3
<i>Toplam</i>							28
<i>İkinci Sınıf</i>							
Ulum-u Diniye				11-12		09-10	2
Türkçe	08-09		09-10	09-10			3
Rumca	09-11	09-11	10-11	10-11	09-11	10-12	10
Latince		12-13	12-13		11-12		3
Ulum-u Riyaziye		08-09	08-09		08-09		3
Hikmet-i Ameliye				12-13			1
İlm-i Heyet		11-12		08-09		08-09	3
Tarih	11-12		11-12		12-13		3
Fransızca							
İlm-i Felsefe							
<i>Toplam</i>							28
<i>Üçüncü Sınıf</i>							
Ulum-u Diniye			11-12		11-12		2
Türkçe		10-11		10-11		10-11	3

Rumca	08-09	08-09	08-10	08-10	08-09	08-10	9
Latince		11-12		11-12		11-12	3
Ulum-u Riyaziye	09-10	09-10	12-13		12-13		4
Hikmeti Ameliye	11-12	12-13					2
İlm-i Heyet							
Tarih	12-13						2
Fransızca			10-11		10-11		2
İlm-i Felsefe	10-11					09-10	2
<i>Toplam</i>							29
<i>Dördüncü Sınıf</i>							
Ulum-u Diniye					12-13		1
Türkçe		12-13		11-12	11-12		3
Rumca	08-09	08-10	08-10	08-10	08-10	08-10	11
Latince	09-10	10-11			10-11		3
Ulum-u Riyaziye		11-12	11-12			10-11	3
Hikmeti Ameliye	10-11		10-11				2
İlm-i Heyet				10-11		11-12	2
Tarih	12-13			12-13			2
Fransızca			12-13			12-13	2
İlm-i Felsefe	11-12						1
<i>Toplam</i>							30

Bu derslerden “Din, Türkçe, Rumca, Latince, Fransızca ve Matematik (Ulum-u Riyaziye)” dersleri ortak dersler olup genel olarak lise sınıflarında oldukça teorik bilgiler verilmekteydi.

Bünyesinde yedi sınıflı bir orta kısım (rüştüye) da bulunan⁶⁷ Lisede 1913-1914 eğitim öğretim yılında okulun lise ve ortaokul kısımlarında toplam 302 öğrenci eğitim görmekteydi.⁶⁸ Ortaokul kısmında görev yapan sekiz öğretmenin tamamının aynı okulun lise kısmından mezun olduğu, altısının Edirne, ikisinin Kırkkilise doğumlu olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin en yaşlısı 61, en genci 31 yaşında ve yaş ortalaması 46,25’tir.⁶⁹

Edirne Rum Lisesi çalışmanın konusu olan dönemde “Helenizm’in” kalesi olmuştur. Okuldan “Megali İdea” düşüncesine sahip olarak mezun olan gençler Edirne ve çevresinde bulunan Rum okullarında çoğunlukla

67 IAM_REL003.01_000071_00037, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

68 IAM_REL003.01_000071_00016-17, (22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914).

69 IAM_REL003.01_000071_00066, (11 Temmuz 1331/24 Temmuz 1915).

aynı ideale hizmet eden öğretmenler olarak görev almışlardır. Zira Erkek Ortaokulu öğretmenlerinin tamamı bu okuldan mezundur.⁷⁰ Öte yandan okulun Yunan Konsolosluğu ile sıkı bağlarının olduğu bir gerçektir. 16 Mayıs 1907 tarihli bir belgeye göre Kırkkilise'ye 200 öğrencinin katılacağı bir gezi düzenlenmiş, gezi sırasında öğrencilere Edirne Yunan Konsolosu veya tercümanının refakat edeceği bildirilmiştir.⁷¹ 28 Mart 1908 tarihli bir belgede Lise Müdürü Dimitri Saro ile öğretmenlerden Haralambo Efendilerin Yunan vatandaşı olduğu ve “Yunan emellerini yaymak” için “Edirne Rum Mektepleri Müfettişi” adıyla gönderildiği,⁷² bunların hemen değiştirilmesi gerektiği Osmanlı resmi makamlarına bildirilmektedir.⁷³ Bunun üzerine Edirne Valiliği Rum Metropolitliği'ne gönderdiği yazıda, Yunan tebaasından olmaları sebebiyle Dimitri Saro ve Haralambo Efendilerin yerlerine munasip öğretmenlerin tayin edilmesini istemiştir.⁷⁴

Her sene temmuz ayının ilk haftasında yapılan sene sonu sınavları cemaat için önemli görüldüğünden, Edirne Jandarma Kumandanı, Maarif Müdürü, İdadi-i Mülki Müdürü ve daha birçok kamu görevlisi sınavları takip etmeleri için davet edilmiştir.⁷⁵

Yukarıda da ifade edildiği gibi Lise, Edirne ve çevresinde bulunan okullara öğretmen yetiştirmektedir ve bu açıdan Rumlar tarafından önemsenmiştir. Edirne Metropolit Polikaryos Efendi, 13 Ağustos 1914'te Fener Rum Patrikhanesine yazdığı bir yazıda, okuldan mezun olan öğretmen adaylarının Osmanlı hükümeti tarafından askere alındığını bildirmiştir.⁷⁶

2. Kız Lisesi (Zapyon Mektebi)

XIX. yüzyıl ortalarına kadar Edirne'deki Rum kız çocuklarının eğitimi, geliri iyi durumda olanların kız çocuklarına kendi evlerinde okuma yazma ve dikiş gibi pratik bilgiler verilmesinden ibaretti. 1852 yılında Metropolit Mahallesinde daha önce açılmış olan erkek okulunun yanında yeni bir bina yapılarak Rumların “Merkez Kız Okulu” adını verdikleri kurum, ilköğretim derecesinde eğitim yapmaya başlamıştır.⁷⁷ Aynı yıl Yeni İmaret Mahallesi'nde ikinci Rum kız okulu, 1878-1879 yıllarında da Kirişhane,

70 IAM_REL003.01_000071_00066, (11 Temmuz 1331/24 Temmuz 1915).

71 BOA. BEO. 3056/229156-2, (3 Mayıs 1323/16 Mayıs 1907).

72 BOA. BEO. 3291/246017-1, (15 Mart 1324/28 Mart 1908).

73 BOA. ME. MKT. 992/80-1, (21 Kanunusani 1323/3 Şubat 1908).

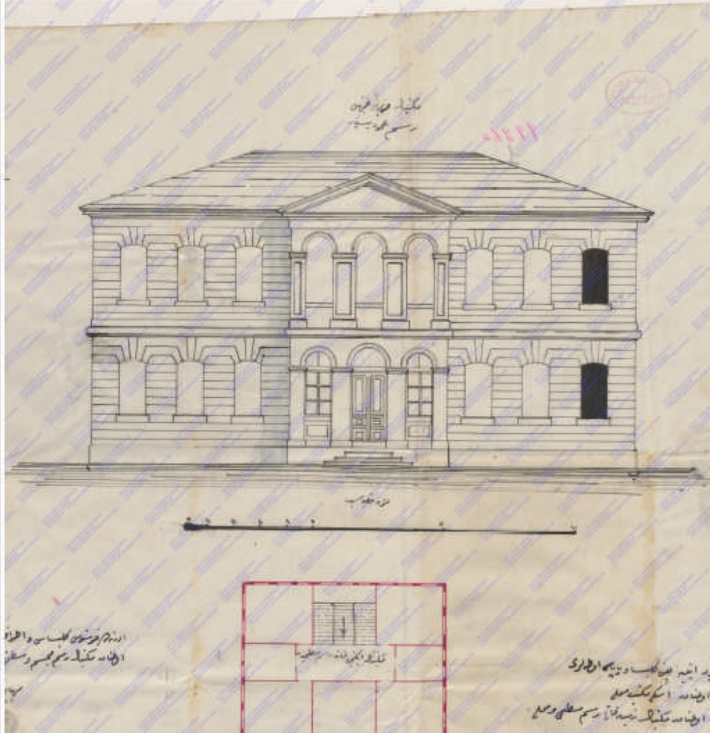
74 IAM_REL003.01_000072_00132, (3 Ağustos 1323/16 Ağustos 1907).

75 IAM_REL003.01_000070_00034, (25 Haziran 1315/7 Temmuz 1899).

76 IAM_REL003.01_000071_00021, (31 Temmuz 1330/13 Ağustos 1914).

77 Drougka, *a.g.t.*, s. 77-80.

Kıyık ve Karaağaç mahallelerinde birer kız okulu açılmıştır.⁷⁸ 1885 yılında Hıristos Mahallesi’nde Hıristos Kilisesi avlusunda bulunan eski bir binanın tamir edilerek aynı isimle okulun buraya taşındığı anlaşılmaktadır. Resim 1’de görüldüğü gibi okul iki katlı ve oldukça kullanışlı şekilde yapılmıştır.⁷⁹ 1915 yılında binanın değeri 2.000 Osmanlı lirası idi.⁸⁰

Resim 1: Hıristos Kilisesi Yanında Eğitim Yapan Edirne Kız Lisesi, Kaynak: (BOA. İ..DH. 979/77360)

Edirne “Zapyon” Kız Lisesi adı da verilen, ortaokul derecesinde eğitim yapmaya başlayan okulun hizmete girmesinde Edirne Metropolitliği, Edirne Eğitim Derneği ve “Birbirinizi Sevin” (Αγαπατε Αλληλους/Agapate Allilous) Derneği’nin katkıları olmuştur.⁸¹ Okulun resmi kurucuları Evangelos ve Konstantinos Zappas’tı. Açılış amacı Rum kız okullarına öğretmen

78 Drougka, *a.g.t.*, s. 78.

79 BOA. İ..DH. 979/77360, (3 Ağustos 1301/16 Ağustos 1885).

80 IAM_REL003.01_000071_00093, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

81 Drougka, *a.g.t.*, s. 144.

yetiştirmekti.⁸² Okula ne zaman lise sınıflarının eklendiğine dair bir bilgi elde edilememiştir. Ancak 1900 ve 1902 tarihli Metropolitik kayıtlarında okulun halen ortaokul derecesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁸³

1885-1886 eğitim öğretim yılında dokuz sınıflı, yani ilk ve ortaokul derecesinde olan okulda yaşları altı ile on beş aralığında olan 140 öğrenci bulunmaktaydı.⁸⁴ 1898 salnamesine bu sayı 283'e,⁸⁵ bir yıl sonra 285'e,⁸⁶ 1900'de 303'e,⁸⁷ 1902'de 311'e,⁸⁸ 1913-1914 eğitim öğretim yılında 420'ye yükselmiştir.⁸⁹ Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması okulun öğrenci sayısının düşmesine neden olmuştur. Zira 1914-1915 eğitim öğretim yılında öğrenci sayısının 352'ye düştüğü görülmüştür. Öğrenciler arasında Müslüman, Musevi ve Ermeni bulunmazken dokuz öğrenci yabancıdır ki bunlar da Yunan tebaasından olmalıdır. Öte yandan, her sınıfta 31-45 öğrenci bulunmaktaydı. Yatılı kısmı olmayan, gündüz eğitim öğretim yapan okula 1914-1915 eğitim öğretim yılı başında 21 yeni öğrenci kabul edilmiş, yıl içerisinde 16 öğrenci okulu bırakmış, eğitim öğretim yılı bitiminde yapılan sınavlar sonucunda 266 öğrenci doğrudan, iki öğrenci sınavsız, 12 öğrenci ikmal sınavları ile sınıfı geçmiş, 30 öğrenci sınıfta kalmış ve 26 öğrenci mezun olmuştur. Böylece 1915-1916 eğitim öğretim yılı yeni kayıtları başlamadan okulda 310 öğrenci kalmıştır.⁹⁰

Öğrenci ailelerinin profillerine baktığımızda, 352 öğrenciden 143'ünün (%40,63) yetim olduğu görülmektedir. 135 (%38,35) öğrencinin babası sanatkâr, 26'sı (%7,39) tüccar, 14'ü (%3,98) memur, 12'si (%3,41) fen meslekleri, 3'ü (0,85) ruhban ve 15'i (% 4,26) diğer meslek grubunda yer almaktaydı.⁹¹

1900 yılında okulda dokuz kişi istihdam edilmiştir. 1914-1915 eğitim öğretim yılında Vaşilyos Gorigoryadi'nin müdürlüğünü yaptığı okulda biri müdür, yedisi öğretmen olmak üzere sekiz eğitimci ve iki hademe mevcuttu.⁹² 15 yıl içinde okula bir hizmetli daha alınmıştır. Tamamı aynı okuldan mezun

82 Drougka, *a.g.t.*, s. 144.

83 IAM_REL003.01_000070_00017-70, (4 Teşrinisani 1316/17 Kasım 1900). IAM_REL003.01_000070_00124, (16 Şubat 1317/1 Mart 1902).

84 Drougka, *a.g.t.*, s. 77-80.

85 *Salname-i Vilayet-i Edirne (SVE)*, 1316/1898, s. 72.

86 IAM_REL003.01_000070_00017-20, (8 Kanunusani 1314/20 Ocak 1899).

87 IAM_REL003.01_000070_00070, (4 Teşrinisani 1316/17 Kasım 1900).

88 IAM_REL003.01_000070_00124, (16 Şubat 1317/1 Mart 1902).

89 IAM_REL003.01_000071_00016-17, (22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914).

90 IAM_REL003.01_000071_00090, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

91 IAM_REL003.01_000071_00091, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

92 IAM_REL003.01_000070_00048, adet 143, (12 Şubat 1315/24 Şubat 1900).

olmuş olan öğretmenlerin beşi 30-40, üçü 20-25 yaş aralığındadır.⁹³ 29 Temmuz 1915 tarihi itibarıyla okulun 10 kişilik kadrosuna ilişkin bilgiler Tablo 11’de verilmiştir.⁹⁴

Tablo 9: Metropolit Mahallesi’nde Bulunan Edirne Kız Lisesi ve Ortaokulu Çalışanları

Sıra	Edirne Kız Lisesi (Zapyon) Çalışanları					
	İsim ve Şöhreti	Yaşı	Doğum Yeri ve Yılı	Sanatı	Mahalle	Maaşı ⁹⁵
1	Jenviya-Nestoraki kızı	44	Edirne, 1287	Müdire	Aya Nikola	513
2	Antina-Dimitri kızı	34	Edirne, 1297	Muallime	Yabancı	341,50
3	Vaşiliki-Yorgi kızı	33	Edirne, 1297	Muallime	Aya Nikola	282
4	İrini-Yanako Efendi kızı	31	Kırkkilise, 1300	Muallime	Yabancı	282
5	Olga-Dimitri kızı	33	Edirne, 1298	Muallime	Metropolit	205,20
6	Katrina-Yanko kızı	21	Edirne, 1310	Muallime	Metropolit	205,20
7	Kalyopi-Mihailo kızı	26	Edirne, 1305	Muallime	Hacı Ömer	205,20
8	Ayayla-İstefan kızı	26	Edirne, 1305	Muallime	Hacı Ömer	205,20
9	Margo-Hristodol kızı	56	Edirne, 1275	Hizmetli Kadın	Hacı Sarraf	102,60
10	İstefan-İstavri kızı	68	Edirne, 1263	Hizmetkar	Rum Satı Hatun	102,60

Metropolit Efendi’nin verdiği bu bilgilere göre Kız Lisesi’nde sekiz kadın öğretmenin tamamı Edirne Kız Lisesi mezunuydu.⁹⁶ Okul Müdiresinin 44 yaşında olduğu okulda, öğretmenlerin yaş ortalaması 31’di. Okul müdürü 513, diğer öğretmenler 205,20-341,50 kuruş arasında değişen maaşlar almaktaydı. Bu maaşlar, Erkek Lisesi öğretmenlerinin maaşlarından katbekat düşüktü. Okulda görev yapan iki hizmetliye ise oldukça cüzi bir maaş ödenmekteydi.

Haftada 42 saat eğitimin yapıldığı ilköğretim sınıflarında “Din, Yunanca, Yunan Mitolojisi, Tarih, Coğrafya, Fransızca, Zooloji, Resim, Müzik, El İşi ve Jimnastik” dersleri okutulmaktaydı. Ortaöğretimde ise bu derslere “Kimya, Zooloji, Fizik, Ev Ekonomisi, Sanat, Yakın Tarih, Botanik ve Geometri,

93 IAM_REL003.01_000071_00092, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

94 IAM_REL003.01_000071_00066. (18 Kanunusani 1331/31 Ocak 1916); IAM_REL003.01_000071_00077. (18 Kanunusani 1331/31 Ocak 1916).

95 Mecidiye 19 kuruş itibarıyla.

96 IAM_REL003.01_000071_00062, (11 Temmuz 1331/24 Temmuz 1915).

Psikoloji ve Yunan Edebiyatı” dersleri eklenmiş ve ortaöğretimde de haftalık ders saati aynı kalmıştı.

Ders programı Rum kızlarının iyi bir pedagojik formasyon almalarını amaçlamakla birlikte, Rumların sosyo-ekonomik koşulların etkisi altında hazırlandığı ve onların gelişmelerini hedeflediği açıktır.⁹⁷ Öte yandan haftalık ders saatlerinin fazlalığı öğrencilerin sosyal gelişimi için yarardan çok zarara neden olduğu anlaşıldığından yıllar içerisinde ders saatleri azaltılmıştır. 1900’lü yıllarda cumartesi günleri dışında haftalık ders saati 34’e düşürülmüştür. 1914-1915 eğitim öğretim yılında da cumartesi günleri hariç her gün öğleden sonra dörder saat olmak üzere; “Hüsn-i hat, Resim, Jimnastik, Musiki, Malumat-ı Tıbbiye ve El işi” derslerinin haftalık ders saatleri azaltılarak 24 saate indirilmiştir. Okul müdiresi Nestoraki kızı Jenviya’nın 9 Şubat 1917’de verdiği bilgilere göre, 1915-1916 eğitim öğretim yılında okulun orta kısmında “Din, Rumca, Türkçe, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Hesab-ı Adi, El işleri, İlm-i İnşa ve Kıraat” dersleri okutulmaktaydı. Bu derslerden Türkçe üçüncü sınıftan, Fransızca beşinci sınıftan itibaren verilmekteydi. Üçüncü sınıftan itibaren Rumca ders saati 12’den 10’a düşürülmüştür. I. Dünya Savaşı sırasında artık lise düzeyinde eğitim öğretim yapan okulun ders programı, Erkek Lisesi ders programıyla uyumlu hale getirilmiştir. Lise sınıflarında da orta kısım dersleri okutulmuş, bunlara “Hikmet-i Ameliye, Hendese, Hesab-ı Nazari” dersleri eklenmiştir. Pazar hariç haftada altı gün öğleden sonraları eğitim öğretimin yapıldığı okulda ders saati her sınıfta haftalık 24 saat olacak şekilde hazırlanmıştır.⁹⁸

B. DERS KİTAPLARI

Osmanlı devletinde Rum cemaati okullarında okutulan kitapların bir kısmı İstanbul’da bir kısmı Atina’da basılmaktaydı. Osmanlı hükümeti basılan kitapları denetlemekteydi. Patrikhane, kitapların genel ahlaka uygun olması yanında eski Yunan dili, felsefesi ve diğer bilgilerin öğretilmesini ön planda tutmuştur. Özellikle Atina’da basılan kitaplar 1880’lere kadar “Helenizm” içeriği yanında Bulgar tehdidi ve “Panslavizm’e” karşı Osmanlı hükümetini destekler nitelikte olmuştur.⁹⁹ Nitekim ders programı da bunu açık bir şekilde göstermektedir. Yunanca dersleri her sınıfta bütün derslerin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır.

Yunanca derslerinde, Filoloji doktoru ve İstanbul’daki Yunan Lisesi kurucusu Miltiadis Pantazis tarafından 1876’da Maarif Nezareti’nin izniyle

97 Drougka, *a.g.t.*, s. 151.

98 IAM_REL003.01_000071_00082-84, (27 Kanunusani 1332/) Şubat 1917).

99 Drougka, *a.g.t.*, s. 204.

basılan Didaktiki Grammatikis tis Ellinikis Glossis to Sintaktikon (Yunanca Sözdizimi Öğretimi) kitabı¹⁰⁰ ile 1883’te Atina’da Profesör Katavenis S. Konstantinos tarafından basılan Sintaktikon tis Ellinikis Glossis: Malista tis Attikis Dialektou (Yunan Dilinin Sözdizilimi: Attika Lehçesine Göre) kitabı okutulmuştur.¹⁰¹ Kız Lisesi’nde okutulmak için ise D. Zikidou Epitomis “Sintaktikon tis Elinikis Glossis (Yunanca Dilinin Kısa Sözdizilimi)”, kitabını 1891’de Atina’da yayınlamıştır.¹⁰² Edirne Rum liseleri ve ortaokullarında Ahmet Cevat’ın “Türkçe (Osmanlı) Grameri” kitabı okutulmuştur. Kitap Aleksandrou A. Haractisou tarafından yeniden düzenlenmiştir. 1886 yılında “Otomaniki Hristomatia” adıyla İstanbul’da basılan kitap ana metinde yer alan ve anlaşılması Rum çocukları için zor olan cümle veya kelimelere dipnot düşülüp açıklanarak genişletilmiştir.¹⁰³

Edirne’de bulunan Rum okullarında tarih ve coğrafya derslerine özel önem verilmiştir. Ders kitaplarından anlaşıldığı kadarıyla tarih ve coğrafya derslerinde Avrupa ve Türkiye tarihi ile antik ve modern Yunan tarihi karışık okutulmuştur. Osmanlı Maarif Nezareti’nin onayı ile 1885’te İstanbul’da basılan “Geografia (Coğrafya)” kitabı Apostolos Vasakopoulos tarafından ilköğretim okullarında okutulmak için hazırlanmıştır.¹⁰⁴ Kitap; güneş sistemi, ay ve güneş tutulmaları gibi temel astronomi bilgilerini, Anadolu, Arabistan, İran, Hindistan Çin, Japonya, Rusya ile Afrika ve Amerika kıtalarında bulunan devletler hakkındaki bilgileri içermektedir.¹⁰⁵ Geografia Tou Ellinikou Kratou (Yunan Krallığı Coğrafyası)”, İoannis D. Asimakopoulos tarafından hazırlanmış ve 1889’da Atina’da basılmıştır.¹⁰⁶ Kitabın önsözünde vatanseverlikle coğrafya bilgisi ilişkilendirilmiştir. Nitekim 98 sayfalık kitabın tamamında, basıldığı tarihlerde Yunan Krallığı’nın sahip olduğu topraklar ve adalarla ilgili bilgiler verilmiştir.¹⁰⁷

Tarih dersleri Yunan mitolojisi ile karışık okutulmuştur. 1847’de Atina’da Andreaou Koromilas tarafından yayınlanan 117 sayfalık “Epitomi Ellinikis Mitologias (Antik Yunan Mitolojisi)” Profesör Konstantinos Konstogonos

100 Miltiadou Pantazis, *Didaktikis Grammatikis tis Ellinikis Glossas to Sintaktikon*, Konstantinopouli, 1876. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/2/4/metadata-86-0000311.tkl>

101 K. S. Kataveni, *Sintaktikon tis Ellinikis Glossas, Malista tis Attikis Dialektou, Tipografion K. N. Fillelfeis*, Atinais 1883. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/2/6/metadata-413-0000023.tkl>

102 Drougka, *a.g.t.*, s. 220. Georgiou D. Zikidou, *Epitomon Sintaktikon tis Ellinikis Glossis, Vivliopolion İonnou Notari*, Atinais 1891.

103 <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/3/c/metadata-1327325355-498567-740.tkl>

104 Drougka, *a.g.t.*, s. 215.

105 <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/c/7/metadata-1327396235-414998-5799.tkl>

106 Drougka, *a.g.t.*, s. 216. İoannis D. Asimakopoulos, *Geografia tou Ellinikou Kratous*, Tipografion Kousoudinou Atanasiadou, Atinais 1889.

107 <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/6/4/metadata-86-0000401.tkl>

tarafından derlenmiştir.¹⁰⁸ “Antik Yunan Tarihi (İstaria tis Arheias Ellados)”, Fransız yazar Lame Fleury tarafından öğrencilere ahlak dersi vermek üzere 1860’ta Atina’da hazırlanmıştır. Kitap, Pelasgoslar Dönemi, Atinanın inşası, Truva kuşatması, Pheleponnes savaşı, Atina Tiranları hakkında, Perslerin kralı, Sokrates, Büyük İskender gibi bölümlerden oluşmaktadır.¹⁰⁹ Alman Profesör Goulielmoos Pitsiou’nun 222 sayfalık ve iki ciltlik “Genel Tarih”i 1870’te yayınlanmıştır. Kitabın ilk cildi 476’ya kadar Roma İmparatorluğu tarihini, ikinci cildi Doğu halkları, Batı ve Yunan tarihini içermektedir.¹¹⁰ “Sinopsis tis Genikis İstorias (Genel Tarihin Özeti)” kitabı ise İstanbul Fener Ruhban Okulu öğretmeni Konstantinos Zacharias tarafından yazılmıştır. 1870’te İstanbul’da ikinci baskısı yapılan kitap 48 sayfadan oluşmaktadır. Kitap, Eskiçağ Mezopotamya, Mısır, Çin, Hindistan ve Kuzey Afrika halkları hakkında genel bilgiler vermektedir.¹¹¹ Vlousos, G. Kouzos ve İ. A. İllidis tarafından 1886’da İstanbul’da basılan “İstoria Tis Arheias Ellados (Antik Yunan Tarihi)” kitabı ise M.Ö. 1193 Truva Savaşı ile başlamakta ve M.S. 431-434 Peloponez savaşları dahil olmak üzere Antik Yunan Tarihini anlatmaktadır.¹¹²

Osmanlı hükümeti “Helenizm” propagandası yaptığı gerekçesiyle Edirne’deki Rum liselerinde ders kitabı olarak okutulan bazı kitapları yasaklamıştır. 1892’de Georgiou D. Zikidou tarafından Atina’da yayınlanan “Didaktiki Grammatiki tis Attikis Dialektou (Atika Lehçesinin Didaktik Bilgisi)” kitabı buna örnektir.¹¹³

Müzik derslerinde ise çok çeşitli müzik aletleri eğitimi verilmekteydi. Temmuz 1904’te bir küçük flavra, dört klarnet, üç kurnata, iki trampet, üç boru, iki bariton, iki trambon, iki bariton bas ve bir kontrabas yurt dışından getirilerek okul envanterine kaydedilmiştir.¹¹⁴

C. OKULLARIN BÜTÇELERİ VE YÖNETİMİ

Edirne’de bulunan Rum Liseleri’nin bütçeleri oldukça mütevazı idi. Erkek Lisesi’nin 1913-1914 eğitim öğretim yılındaki toplam 809 Osmanlı

108 Drougka, *a.g.t.*, s. 208. Konstantinou Kontogonou, *Epitomi Ellinikis Mitologias*, (Andreu Koromila), *Ek tou Tipografia Andreou Koromila*, Atina 1847.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/b/c/metadata-86-0000055.tkl> Drougka, *a.g.t.*, s. 209.

109 Drougka, *a.g.t.*, s. 209.

110 Konstantinou Zahariadou, *Sinopsis tis Genikis İstorias*, İ. A. Vretou, Konstantinapolis 1870.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/8/8/metadata-351-0000011.tkl>

111 K. Vlousou, G. Kouzou, İ. A. İllidou, *İstoria Tis Arheias Ellados*, N. G. Kefallidou, Konstantinapolis 1886. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/f/c/metadata-86-0000430.tkl>

112 Drougka, *a.g.t.*, s. 218.

113 IAM_REL003.01_000071_00201, (30 Haziran 1320/13 Temmuz 1904).

114 IAM_REL003.01_000071_00040, (7 Şubat 1330/20 Şubat 1915).

lirası olan bütçesinin 724 lirası personel maaşları, kalanı diğer masraflar için harcanmıştır.¹¹⁵ 1915-1916 eğitim öğretim yılında ise bütçede neredeyse bir değişiklik olmamıştır. Bu eğitim öğretim yılında 810 lira olan toplam bütçenin 735 lirası çalışanların maaşları, 75 lirası diğer masraflardan ibarettir.¹¹⁶ Kız Lisesi’nin bütçesi daha da yetersiz olup, 1914-1915 eğitim öğretim yılında Kız Lisesi’nin 313 liralık bütçesinin 296 lirası maaşlara, 51 lirası diğer masraflara harcanmıştır.¹¹⁷

Edirne Rum Metropolitliğinin yazışmalarını içeren 72 numaralı deftere baktığımızda Osmanlı hükümetinin, Metropolitlikle ilişkilerini Edirne Valiliği aracılığı ile yürüttüğü anlaşılmaktadır. Metropolitin yerel bürokraside önemli bir yeri vardı. Edirne Valiliği önemli kutlamalar yanında, İdadi-i Mülki gibi kamu okullarının mezuniyet törenlerine de Metropoliti davet etmiştir.¹¹⁸ Öte yandan Metropolitin Efendi, Rum cemaatini ilgilendiren konularda Edirne Valiliği yanında şehirdeki devlet daireleriyle doğrudan yazışabilmekteydi. 70 numaralı defter Edirne Metropolitin Valilik ve diğer devlet dairelerine yazdığı yazılara ilişkindir.

Edirne’de bulunan Rum okulları Edirne Metropolitleri tarafından kendi sorumluluk alanı içinde görülmüştür. Çalışmayı kapsayan dönemde Edirne’de üç isim Metropolitik makamında bulunmuştur: Kirillos Dimitriadis (3 Ocak 1890-Ağustos 1908), Kallinikos Georgiadis (31 Ağustos 1908-12 Ağustos 1910), Polikaryos Varvakis (12 Ağustos 1910-12 Eylül 1931).¹¹⁹ Öte yandan Metropolitin başında bulunduğu Rum Cemaati Meclisi ve buna bağlı bir “Mütevelli Heyeti/Eğitim Komisyonu” 1870’lerden sonra okulların yönetiminde etkisini arttırmıştır. Edirne Rum Metropoliti ile Rum Cemaati Meclisi, okulların yapımı, öğrencilerin okullara kabulü, ders programlarının hazırlanması, öğretmenlerin görevlerine atanmaları veya görevden uzaklaştırılmaları, okulların ve öğrencilerin giderlerinin karşılanması gibi eğitimin bütün alanlarında tek yetkili olarak kendilerini görmüştür. Ancak yasalar gereği zaman zaman resmi makamlardan izin almaları gerekmiştir.¹²⁰ Örneğin 1898 yılında Metropolitin Efendi, bazı Rum okulu öğrencilerinin ihtiyaçlarının karşılanması için Kız Lisesi Müdiresinin düzenleyeceği piyangoya izin verilmesini istemiştir.¹²¹ Aynı yıl Edirne Lisesi’nde okutulan

115 IAM_REL003.01_000071_00089, 813 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916)

116 IAM_REL003.01_000071_00093, (13 Mayıs 1332/26 Mayıs 1916).

117 IAM_REL003.01_000072_00023, adet 238, (16 Mayıs 1323/29 Mayıs 1905).

118 Demetrius Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate, A History of Its Metropolitanates With Annotated Hierarchy Catalogs*, Volume 1, The Borgo Press, California, 2009, s. 53.

119 BOA. ME. MKT. 752/55-1, 11 Şubat 1318/24 Şubat 1903.

120 IAM_REL003.01_000070_00003, adet 20, (6 Haziran 1314/18 Haziran 1898).

121 IAM_REL003.01_000070_00012, adet 51, (10 Teşrinievvel 1314/22 Ekim 1898).

Felsefe (İlm-i Hikmet) dersi için gerekli kitapların Paris'ten getirilmesine izin verilmesi talep edilmiştir.¹²²

Okulların gelir kalemlerinden biri de bırakılan miraslardı. Taşınır-taşınmaz bu malların takibi ve denetimini yine Edirne Rum Metropoliti ile eğitim komisyonu yapmaktaydı. Örneğin 1897 yılı temmuz ayında Karabigar köylü Hacı Nikola oğlu Restotil vefat etmiş, vasiyetinde Edirne Rum Okullarına 100 Fransız altını bırakmıştır. Ancak vasiyeti kabul etmeyen kardeşleri ve annesi, bu altınlara ve diğer bütün mallarına el koymuştur. Edirne Metropoliti, Edirne Müdde-i Umumiliği Muavinliğine başvurarak altınların Rum Mektepleri Sadaka Sandığına teslim edilmesini istemiştir.¹²³

Rum okullarının yapımı ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda Metropolitliğin en büyük yardımcıları Rum eğitim dernekleri olmuştur. Bunlardan biri olan “Edirne Eğitim Derneği (Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος Αδριανουπόλεως/Filekpedevtikos Sillogos Adreanoupoleos)” üyelerinin eğitim kurumlarında etkili oldukları anlaşılmaktadır.¹²⁴ Dernek 14 Ocak 1872 tarihinde, Edirne ve çevresinde bulunan Rum eğitim kurumlarını desteklemek ve yenilerini açarak Rum çocukların iyi bir eğitim almalarını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Derneğin ilk başkanı tüccar Emmanuel Altınlalmazis'tir.¹²⁵ Edirne Maarif Müdürü'nün verdiği bilgiye göre “kulüp” adı altında teşekkül ettirilen dernek, kurulduğu tarihlerde İstanbul'da 26 maddelik bir nizamname yayınlamıştır.¹²⁶ Öte yandan derneğin kuruluşuna ilişkin dilekçeyi dönemin Metropoliti Kirillos Efendi sunmuştur.¹²⁷ Edirne Polis Müdürlüğü'nün bir raporuna göre 1899 yılında dernekte, aralarında 10 yabancıdan da bulunduğu 80 üye bulunmaktaydı. Dernek, üyeleri her yıl değişen sekiz üye tarafından yönetilmekteydi ve sekiz üyenin ikisi Yunan tebaasındandı.¹²⁸ İstanbul'da bulunan “Birbirinizi Sevin (Αγαπατε Αλληλους/Agapate Allilous)” Derneği de Edirne'deki eğitim kurumlarını desteklemiştir. Örneğin Edirne Kız Lisesi, 26 Ekim 1885'te Edirne Metropolitliği, Edirne Eğitim Derneği ve Birbirinizi Sevin Derneği'nin katılımıyla 26 Ekim 1885'te açılmıştır.¹²⁹

122 IAM_REL003.01_000070_00038, (31 Ağustos 1315/12 Eylül 1899).

123 BOA. ME. MKT. 440/59-1, (15 Şubat 1314/27 Şubat 1899).

124 <http://fsadrianoupoleos.gr/istoria-sullogou/>

125 BOA. ME. MKT. 440/59-1, (15 Şubat 1314/27 Şubat 1899).

126 BOA. ME. MKT. 440/59-3, (27 Mart 1314/8 Nisan 1899).

127 BOA. ME. MKT. 440/59-7, (27 Nisan 1315/9 Mayıs 1899).

128 Drougka, *a.g.t.*, s. 144.

129 Drougka, *a.g.t.*, s. 153-154.

Ülke dışında faaliyet gösteren ve Osmanlı topraklarında Rumların eğitim açısından gelişmesini amaç edinen diğer dernekler, Edirne’deki Rum okullarına maddi yardımda bulunmuştur. 1879’da “Marsilya Rum Eğitim Derneği” ile “Edirne Rum Eğitim Derneği” Yıldırım Mahallesinde bir okul açmıştır. Okul binasının yapımı için gerekli paranın 10.000 kuruşu Marsilya Rum Eğitim Derneği, 95 lirası Edirne Eğitim Derneği tarafından sağlanmıştır. Marsilya Rum Eğitim Derneği’nin dağılmasından sonra okulun bütün giderlerini Edirne Rum Eğitim Derneği üstlenmiştir.¹³⁰ Yine 1880-1900 yılları arasında “Edirne Eğitim Derneği” ve Atina’daki “Yunan Harfleri Yayma Derneği”nin katkılarıyla şehirdeki Rum okulları ıslahata tabi tutulmuştur. Okullar Alman modeline göre yeniden düzenlenmiş, ders programları tek tip olacak şekilde ayarlanmıştır. Dört sınıflı erkek ve üç sınıflı kız liselerinin açılması için bir program hazırlanmıştır.¹³¹

Öte yandan şehirdeki Yunan Konsolosluğu da okulları maddi olarak desteklemiştir. 1912-1913 eğitim öğretim yılında Yunan Krallığı Edirne konsolosluğu aracılığıyla Rum okulları için 2.429 lira göndermiştir. Bu paranın 820 lirası Edirne Rum Lisesi için ayrılmıştır.¹³²

Yunan Konsolosluğunun ve Osmanlı toprakları dışında faaliyet gösteren Rum eğitim derneklerinin okullar üzerindeki etkileri nedeniyle, Rum okulları üzerine denetim yapılamadığını ifade etmek mümkündür. 1903 yılına kadar Rum okullarını denetleyecek bir müfettişin Edirne’ye gönderilmediği anlaşılmaktadır. Rum okullarında sürekli hale gelen ve gittikçe güçlenen “Helenizm” propagandasının farkında olan Edirne Maarif Müdürlüğü, bu okulların denetimi için 1903 yılı başlarında bir müfettiş tayin edilmesini talep etmiştir.¹³³ Maarif-i Umumiye Nezareti müfettişlik için valilik tarafından önerilen ve Rumcaya hâkim olan Giritli Bedrettin Nahi Efendi’nin sınavla Rum Mektepleri Müfettişliğine atanması ile ilgili yazıyı gerekli yerlere göndermiştir.¹³⁴

SONUÇ

Osmanlıların 1361 yılında fethinden sonra 1453 yılına kadar devlete başkentlik yapmış olan Edirne, bu tarihten sonra yeni başkent İstanbul ile Avrupa toprakları arasında bir bağlantı noktası olmuştur. Fetihten sonra gerçekleşen göçlerle şehrin Müslüman nüfusu artmış, Edirne’de Rum nüfus Osmanlı hakimiyeti boyunca Müslümanlardan sonra ikinci sırada yer almıştır.

130 Drougka, *a.g.t.*, s. 127.

131 Drougka, *a.g.t.*, s. 253.

132 BOA. ME. MKT. 752/55-2, (1 Şubat 1318/14 Şubat 1903).

133 BOA. ME. MKT. 754/81-1, (6 Kanunuevvel 1319/19 Aralık 1903).

134 * Ögr. Gör., Gaziantep Üniversitesi, aykutbilici@gantep.edu.tr, 0000-0003-4437-0532

Rumlar şehirde çoğunlukla Kaleiçi, Kıyık, Kirişhane, Yıldırım, Yeni İmaret, At Pazarı, Yelli Burgaz ve Saraçhane gibi şehrin yüzyıllar içerisinde gelişen mahallelerinde yaşamışlar, Osmanlı devletinin sağladığı haklar çerçevesinde kendilerine ait idari, dini, sosyal ve ekonomik kurumları oluşturmuşlardır.

Eğitim kurumları bunlardan birisidir. Edirne Rumları şehirde yaşadıkları semt ve mahallelerde özgürce eğitim öğretim kurumu açmışlardır. Rumlara ait 1898-1920 yılları arasında şehir merkezinde 18 eğitim öğretim kurumu var olmuştur. Bunlardan ikisi Rumların “Merkez Erkek ve Merkez Kız Okulu” adlarını verdikleri liselerdir.

Kaleiçi’nde Metropolit Mahallesinde 1843’te eğitime başlayan Erkek İlkokulu zamanla gelişerek, önce ortaöğretim 1880’lerde de lise seviyesinde eğitim veren bir kurum olmuştur. Kız Lisesi ise 1852’de Erkek Okulu’nun yanında yine ilköğretim seviyesinde eğitim vermek üzere açılmıştır. 1885 yılında Hıristos Mahallesi’ndeki binasına taşındıktan sonra ortaokul ve lise derecesinde eğitim vermeye başlamıştır. I. Dünya Savaşı’na kadar istikrarlı bir şekilde hizmet vermeye devam eden ve gelişen bu okulların öğrenci sayıları da sürekli artış göstermiştir. Savaş sırasında liseler diğer okullar gibi eğitim öğretimlerini sürdürmüşse de öğrenci sayıları azalmış, sene sonu sınavları ertelemeli yapılabilmştir.

Edirne’de bulunan Rum okulları başta Metropolitin bulunduğu “Cemaat Meclisi” üyeleri arasından seçilen bir komisyon tarafından yönetilmiştir. Komisyon başkanlığını yapan Edirne Rum Metropolit, okulların yapımı, onarımı, giderlerin karşılanması, öğretmenlerin atanması veya azledilmesi, ders kitaplarının temini, öğretmen ve öğrencilerin “ilmühaber” gibi ihtiyaç duyduğu resmî belgelerin hazırlanıp onaylanması gibi birçok görevler üstlenmiştir.

Edirne’de bulunan Erkek ve Kız Liseleri, özellikle Erkek Lisesi şehirde Rum/Yunan varlığının sembolü ve Helenizm’in kalesi olarak görülmüştür. Liselerde okutulan ders kitapları da bu anlayış çerçevesinde hazırlanmıştır.

Öte yandan bu okullar, Edirne ve çevresinde bulunan okullara öğretmen yetiştirmişlerdir. Okuldan mezun olanların bazıları mezun oldukları okullarda öğretmenlik yapmaya başlarken bazıları çevrede bulunan okullarda görev almışlardır.

Her ne kadar savaştan etkilenmiş ve öğrenci sayısı düşmüş olsa da I. Dünya Savaşı boyunca Edirne’deki Rum Liselerinde eğitim öğretim aksamamıştır. Lozan’da İmzalanan Mübadele Sözleşmesi’nin yürürlüğe girmesi ile Edirne’de bulunan Rum okulları, Rumların şehirden gidişi ile kapanmış, okul binaları Türkiye Cumhuriyeti’ne geçmiştir. Rum Kız Okulu binası bugün Emniyet Müdürlüğü misafirhanesi olarak hizmet vermektedir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

A.DVN. MKL.40/3

BEO. 3056/229156-2; 3291/246017-1.

İ..DH. 979/77360.

ME MKT. 440/59-1; 440/59-3; 440/59-1; 440/59-7; 752/55-1; 752/55-2;
754/81-1; 992/80-1

TS. MA.e. 1382/104-1.

İstoriko Arheio Makedonias (Makedonya Tarih Arşivi, IAM)

REL003.01_000070_00003; 00012; 00017-20; 00034, 00038; 00052;
00053; 00063; 00070; 00124; 00201.

REL003.01_000071_00007; 00008; 0009; 00016; 00021; 00132; 00034;
00035; 00036; 00037; 00038; 00039; 00040; 00062; 00066; 00069;
00077; 00080; 00082; 00084; 00086; 00087; 00088; 00089; 00090;
00091; 00092; 00093; 00096.

REL003.01_000072_00023; 00132.

Salnameler

Salname-i Vilayet-i Edirne (SVE), 1316/1898.

Telif Eserler

AKIN, Veysi, “Balkan Harbinde Edirne’nin Sükûtu ve Şükrü Paşa’nın Esareti”,
Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, (2017), (Editör: Aş-
kın Koyuncu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uy-
gulama ve Araştırma Merkezi, Bildiriler Cilt II, Çanakkale, Ankara.

_____ “Yunan İşgali Döneminde Edirne’den Bulgaristan’a Sığınan Askeri
Okul İdareci ve Öğrencileri”, (Yaz 2021.), *BELGİ*, Sayı 22,

BALTA, Evangelia, “Edirne Rum Cemaati (XIX. yüzyıl ortası-1922), *Edirne:
Serhattaki Payitaht*, (1998), (Çeviren: Işık Ergüden), Hazırlayan: Nedret
Işıl-JKoz M. Sabri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

DROUGKA, Klioniki A., “Domi ke Leitourgia Tou Ellinikou Sholeiou Stin
Anatoliki Traki Kata Tin Periodo Tis Otomanokratias 1352-1911”,
(2008), (Aristoteleio Panepistimio Tessalonikis, Pedagogiki Sholi, Tmi-
ma Epistimon Prosholikis Agogis ke Ekpedevsis, Didaktoriko Diatrivi),
Tessaloniki.

EVÇİ, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908)*, (2019),(Hacettepe
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış
Doktora Tezi), Ankara.

EYİCE, Semavi, “Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler”, *Edirne,
Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, (1993), Türk Tarih Ku-
rumu (TTK), Ankara.

- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Edirne”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, s. 426.
- İNALCIK, Halil, “Edirne’nin Fethi”, (1993), *Edirne’nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK, Ankara.
- KARAKUŞ, Sadık Emre, *Osmanlı İdaresinde Edirne 1789-1839*, (2018), (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Elâzığ.
- KAYICI, Halûk, *Salnamelere göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, (2013), Edirne Valiliği Kültür Yayınları Edirne Kitaplığı:12, Edirne.
- KEMALOĞLU, Ayşegül İnginar, “I. Dünya Savaşı Sırasında Edirne’ye İskân Edilen Müslüman Muhacirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, Cilt VII, Sayı 2.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, “Zenbilli Ali Efendi”, *İslam Ansiklopedisi*, (2013), Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 44, İstanbul.
- MERT, Özgür, “İşgalden Kurtuluşa Doğu Trakya”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (Bahar 2016), Sayı 58.
- SAKİN, Orhan, *Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, (2008), Bizim Kitaplar, İstanbul.
- SARIOĞLU, Tarık, “Edirne Vilayet Salnameleri’ne Göre Edirne’de Nüfus”, *Tarih Öncesinden Cumhuriyete Edirne Üzerine Araştırmalar*, (2021) (Editör: Ergün Karaca), Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne.
- STAMATOPOULOU, Hrisoula Anastasiou, *İ Poleodomiki Ekseliksi tis Adrianoupoli ke ta Spitia tis Ellinikis Koinotitas tou 19ou Aiona*, (2012), Tessaloniki.
- TAGMAT, Çağla D., “Uluslararası Carnigie Raporuna Göre İki Balkan Savaşı Arası Dönemde Edirne’de Bulgar İşgali (26 Mart-22 Temmuz 1913)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (Bahar 2017), Sayı 60.
- Tosyavizâde Dr. Rifat Osman, *Edirne Rehnüması*, (Mart 2013), (Günümüz Dile Çeviren: Ratip Kazancıgil), 3. Baskı, İstanbul.
- Tosyâvizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması (Tarihçe: 763-1337 Seneleri)*, (1337-1920), I. Baskı, Edirne Vilayet Matbaası, Edirne.
- USAL, Ahmet, *Edirne Tarihi ve Kültürü*, (2006), Edirne Vergi Dairesi Başkanlığı, Edirne.
- YILDIRIM, Bülent, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan İlk Nüfus Sayımına (1881-1882-1893) Göre Edirne’de Ermeni Nüfusu, (Temmuz 2011), *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı, 2.
- İnternet
- ASİMAKOPOULOS, Ioannis D., *Geografia tou Ellinikon Kratous*, (1889), Tipografion Kousoudinou Atanasiadou, Atinais.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/6/4/metadata-86-0000401.tkl>

KATAVENİ, K. S., *Sintaktikon tis Ellinikis Glossas, Malista tis Attikis Dialektou, Tipografou K. N. Fillelfeis*, (1883), Atinais.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/2/6/metadata-413-0000023.tkl>

KİMİNAS, Demetrius, *The Ecumenical Patriarchate, A History of Its Metropolitanates With Annotated Hiararch Catalogs*, (2009), Volume 1, The Borgo Press, California..

<http://fsadrianoupoleos.gr/istoria-sullogou/>

KONTOGONOU, Konstantinou, *Epitomi Ellinikis Mitologias, (Andreou Koromila), Ek tou Tipografia Andreou Koromila*, (1847), Atinais.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/b/c/metadata-86-0000055.tkl>

PANTAZİS, Miltiadou, *Didaktikis Grammatikis tis Ellinikis Glossas to Sintaktikon*, (1876), Konstantinopouli.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/2/4/metadata-86-0000311.tkl>

VASAKAPOULOS, Apostolos, *Geografia*, Atina, 1885.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/c/7/metadata-1327396235-414998-5799.tkl>

VLOUSOU, K.-G. Kouzou, İ. A. İllidou, *İstoria Tis Arheias Ellados*, N. G. Ke-fallidou, (1886), Konstantinopoli.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/f/c/metadata-86-0000430.tkl>

ZAHARİADOU, Konstantinou, *Sinopsis tis Genikis İstorias*, (1870), İ. A. Vre-tou, Konstantinopoli.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/8/8/metadata-351-0000011.tkl>

ZİKİDOU, Georgiou D., *Epitomon Sintaktikon tis Ellinikis Glossis, Vivliopolion İonnou Notari*, (1891), Atinais.

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/3/c/metadata-1327325355-498567-740.tkl>

20.Yüzyılın Başında Rusya Türklerinde Kültürel Gelişmeler ve Osmanlı Devleti ile Olan İlişkiler

Emin Özdemir¹

Özet

Tarihsel süreçte yaşamış en dinamik milletlerden birisi olan Türkler, dünyanın çok farklı bölgelerinde ilkçağlardan günümüze varlıklarını sürdürmüşler ve çok sayıda devlet kurmuşlardır. Asya Hun Devleti'nden başlayarak Asya, Avrupa ve Afrika'da çok sayıda Türk Devletinin ismini zikretmek mümkündür. Bu kadar geniş coğrafyaya hükmetmelerinden dolayı Türk dünyasının sosyo-politik sınırları, son derece geniş bir sahayı içermektedir. 20. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Türklerin dışında Avrasya coğrafyasının büyük bölümünde çeşitli isimlerle zikredilen Türk toplulukları bulunmaktaydı. Bu topluluklar, Türkistan, İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan ve diğer coğrafi bölgelerde yaşamaktaydı. Bunların mühim bir bölümü, Çarlık Rusya'sının egemenliği altındaydı. Rusya Türkleri olarak isimlendireceğimiz bu Türk boylarının Osmanlı Devleti ile münasebetleri Rus işgalinden önceki devirlerde başlamıştı. Öncelikli olarak siyasi mektuplaşmalar ya da küçük çaplı askeri yardımlar şeklinde diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Ancak, Rusya'nın bu bölgeleri işgal etmesinin ardından bu tür ilişkiler kesilmiş olsa da; hac ya da eğitim amacıyla yapılan ziyaretler vasıtasıyla kültürel ilişkiler, hep var olmuştu. Başta İstanbul olmak üzere Mekke ve Medine gibi kutsal mekanlar Rusya Türklerinin ziyaret noktalarıydı. Bu süreçte Türk dünyasında gelişen cedfıcılık ve Türkçülük düşüncesi iki bölgeyi daha da yakınlaştırarak ilişkilerin ivmesini artırmıştır. Rusya Türkleri arasında başlayan kültürel canlanma ile Osmanlı kültür dünyasına, Rusya Türkleri aydınlarının ve öğrencilerinin ilgisi yoğunlaşmıştır. Bu dönemde karşılıklı geliş gidişler oldukça fazla olmuştur. Bu çalışmada 20. Yüzyılın başlarında Rusya Türklerinin kültürel uyanışı ve bu çerçevede Osmanlı ile geliştirdikleri ilişkiler değerlendirilecektir.

1 Doç.Dr. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
emin.ozdemir@ahievran.edu.tr. ORCID ID: 0009-0006-5130-820X

GİRİŞ

Tarih sahnesine çıkmasından itibaren Türkler, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve fethettikleri yerlerde siyasi teşekkül oluşturmuşlar, çok sayıda farklı kültürle etkileşim içine girmişlerdir. Böylelikle Türk kültür havzası zenginleşmekle birlikte her zaman kendi özünü koruyabilmiştir (Divitçioğlu, 1988: 43-44). Yaşadığı topraklarda Türklerin birlikte oldukları diğer toplumlardan bu yönlerden, ayrıştırılması önem taşımaktadır. Bundan dolayı, Türklük ve Türk kavramlarının anlaşılması gerekmektedir (Bayrak, 2006:19). Genel kabul gören bir tasnifle “Türk” tanımı; Başkurt, Karaçay, Türkistanlı, Gagavuz, Çuvaş, Uygur, Balkar, Altay, Inguş gibi farklı coğrafyalarda bir çok küçük boyların da katılımıyla ancak yapılabilecektir. Bu bağlamda, tek tek isimlerini zikretmeden Türk dilini konuşan her topluluğun Türk olarak kabul edilmesi mümkündür. Ortaya konulan bu birliktelik, ortak ve eski bir geçmişe sahip olan ve canlılığını bugün de koruyarak varlığını devam ettiren, ortak bir ırkı temsil etmektedir (Aydoğan, 2004:493).

Türk tarihi araştırmalarında ön plana çıkan iki temel özellikten birisi, Türk tarihinin çok derin köklere sahip olmasıdır. Bir diğer özellik ise, Türk tarihinin izlerinin çok geniş bir coğrafyada bulunmasıdır. Bu geniş coğrafya içerisinde Rusya Türkleri olarak isimlendirdiğimiz Türk toplulukları Kafkasya’da; Azerbaycan Türkleri, Hazar’ın doğusunda; Türkmen Boyları, Türkistan bölgesinde; Özbekler, Yedisu ve Fergana’da; Kırgızlar, Kazak bozkırlarında; Ulı, Orta ve Kişi Cüz Kazakları, İdil-Ural bölgesinde; Tatar ve Başkurtlar, Kırım’da ise Kırım Tatarları ve diğer küçük boylardan oluşmaktaydı (Akçura, 1911:20).

Osmanlı Devleti ile Rusya Türkleri arasındaki münasebetler, Rus işgalinden önceki devirlerde başlamış öncelikli olarak siyasi mektuplaşmalar ya da küçük çaplı askeri yardımlar şeklinde diplomatik ilişkiler gelişmişti. Rusya’nın bu bölgeleri işgalinin ardından bu ilişkiler kesilse de, hac ve eğitim amacıyla yapılan ziyaretler vasıtasıyla kültürel ilişkiler her zaman sürmüştür. Bu çalışma ile 20. Yüzyılın başlarında Rusya Türklerinin kültürel uyanışı ve bu çerçevede Osmanlı ile geliştirdikleri ilişkiler değerlendirilecektir.

1. İdil-Ural Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Oldukça geniş bir alana sahip olan ve Kuzeyden güneye doğru sık ormanlıkların bulunduğu İdil-Ural bölgesinin tarihsel süreçte sınırlarını kesin bir biçimde belirlemek zordur. 19. ve 20 yüzyıllar içinde bölgenin sınırlarını Orta İdil ve Güney Ural’daki Mordva, Çuvaş, Mari, Udmurd, Tatar, Başkurt halklarının yerleşmiş olduğu alanlar olduğu ifade edilmektedir. 5.Yüzyıl ile 7. Yüzyıl arasındaki dönemlerde İdil - Ural bölgesine yerleşen Bulgarlar bu

bölgede devlet kuran ilk Türk topluluğudur. 922 yılında İslamiyet’i resmi din olarak kabul eden İdil Bulgar Devleti, 13. Yüzyılda Moğol istilasının ardından kurulan Altın Orda Devleti zamanında yarı bağımlı da olsa siyasî varlığını bir süre daha sürdürmüştür (Taşağıl, 2000:472). 14. Yüzyıla kadar Altın Orda hâkimiyetinde kalan İdil Bulgar Türkleri, etnik olarak bölgeye gelen Türk ve Moğol topluluklarıyla karışmış, ilerleyen süreçte bölgede yaşayan Türkler, Tatar olarak isimlendirilmeye başlanmıştır (Zekiye, 2007:215).

Bölgede 1445 yılında Kazan Hanlığının kurulması sonucu kültürel hayatta mektep ve medreselerin açılmasıyla bir canlanma yaşanmıştır. Ancak 1552 yılında Kazan Hanlığının ve 1556 yılında Astrahan Hanlığının Çarlık Rusyası tarafından ele geçirilmesinden sonra bölgede Rus yayılmacılığı başlamıştır. Ruslar, bölgeyi kontrolüne aldıktan sonra Kazan şehrinde Ortodoks Başpiskoposluğu kurarak Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetleri yürütmüştür. Bu süreçte bir taraftan Hristiyanlığı kabul etmeyen Müslüman ahali üzerinde baskı yapılırken diğer taraftan halkın eski dinî kurumları da yok edilmeye başlanmış ve bölgeye Ruslar yerleştirilerek demografi Rusya lehine değiştirilmeye çalışılmıştır (Maraş, 1998:123-128).

18. Yüzyılın sonlarına doğru II. Katerina döneminde özellikle Rusya’yı sarsan Pugaçev isyanının ardından Müslüman tebaaya yönelik yumuşama politikasına gidilmiştir. Bu çerçevede 1788 yılında Doğu Avrupa ve Batı Sibirya Müslümanlarına hizmet vermek üzere bir dinî idare (Orenburg Müslüman Dinî İdaresi) tesisine müsaade eden ferman yayınlanmıştır. Katerina, ayrıca göçebe halk arasına Tatar mollalar (hocalar) gönderilmesini ve Kazak bozkırlarında bazı camilerin yapılmasını desteklemiştir. Kazak bozkırlarında yaşayan Müslümanlar da müftülüğe bağlanmıştır. II. Katerina, Tatarların ticari kabiliyetlerini kullanmak amacıyla 1792’de Kazan Tatarlarına geniş ticarî haklar tanımıştır. Tatar tüccarları bu haklar sayesinde Kazak bozkırları ve Buhara Hanlığı bölgesinde etkili olmuştur. Ekonomik faaliyetlerin gelişmesi sonucunda zengin bir Tatar tüccar grubu oluştuğu gibi hem ticari hem de dini bakımdan Tatarların Kazak bozkırlarında ve Türkistan’da etkinliği de artmıştır (Kanlıdere, 2021: 123).

Yaşanan bu gelişmeler, Kazan Tatar Türkleri arasında kültürel faaliyetlere destek sağlayacak zengin bir sınıfın ortaya çıkmasına dolayısıyla İdil-Ural sahasında fikri canlanmaya imkân tanımıştır. Bu çerçevede eğitim ve kültürel alanlarda cedîcilik olarak isimlendirilen yenilikçi düşüncelerin yeşermesine zemin hazırlamıştır. İdil-Ural sahasında Türk-Tatar cedîdci aydınlar, cedîd ve ıslah kavramları bağlamında bir yenileşme hedeflemişlerdir. Bu modernleşme hareketinin temelinde, eskinin bazı unsurlarını kullanmak veya devam ettirmekle birlikte, eskiden olmayan yeni unsurları eklemek esas alınmıştır (Agi, 1996:28).

Abdünnasîr Kursavî (1771-1812) tarafından başlatılan eski-yeni tartışması, Kazan Türkçesi ile medreselerde eğitim yapılması düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Abdunnasır Kursavî ile başlayarak Şihabeddin Mercanî (1818-1889) ile yaygınlık kazanan dini alandaki ıslahçı fikirler, Bolşevik devrimine kadar başta İdil-Ural sahası olmak üzere Rusya Türklerinin çoğunu etkisi altına almıştır. Abdürreşit İbrahim (1857-1944), Âlimcan Barudî (1859-1921), Hüseyin Feyizhâni (1828-1866) Abdullah Bubî (1871-1922), Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936), Ziyaeddin Kemalî (1873-1944) ve Musa Carullah Bigi (1875-1949) benzeri cedîdci aydınlar farklı bir eğilimi yansıtmışlardır (Maraş, 2002a:17-22).

Bu aydınlardan Mercanî, medrese müfredatına pozitif, modern bilimlerin okutulmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca Müslüman toplumun yurttaşlık haklarından yeteri kadar faydalanabilmesi amacıyla Rusça öğrenmeleri gerektiği üzerinde dururken, öz lisanın da saf ve temiz tutularak korunması gerektiğini vurgulamıştır. Mercanî'nin pedagoji alanındaki çalışmaları cedîdci eğitim metodunun temelini oluşturmuştur. Onun öğrencilerinden Hüseyin Feyizhâni, medreselerin ıslahına yönelik çalışmalar yapmış, "İslâhül Medâris" simli eserinde medreselerin müfredatına pozitif bilimlerin de alınmasını ve Avrupa modeline göre bir Tatar medresesi açılmasını teklif etmiştir (Pınarer, 2014:66).

Dini alanda başlayan cedîdcilik hareketi, Kırım'lı aydın Gaspıralı İsmail'in usûl-i cedîd eğitim modeliyle Rusya Türklerinin din, dil, kültür ve ideal birliğini hedefleyen bir akıma dönüşmüştür. Gaspıralı'nın ortaya koyduğu usûl-i cedîd eğitimi Ufa'da "Âliye" ve "Osmaniye", Kazan'da "Muhammediye" ve "Mercânî", Orenburg'da ise "Hüseyniye" medreselerinde verilmeye başlamıştır (Maraş, 2002a:17-22).

Genel olarak değerlendirildiğinde İdil-Ural sahasında cedîdci aydınlar, Batı'da görüp takdir ettikleri düşünceleri, olduğu gibi kabul etmeyerek onları İslam geleneği içinde aramışlardır. Hepsi de medrese eğitimi almış olan bu aydınlar arasında ilerleyen dönemde Rusça öğrenenler de olmuştur. Dinî idarede, iktisat ve hukuk alanlarında reform yapılmasını savunan bu aydınlar, kadınların özgürleştirilmesi de dahil, sosyal yaşamın bütün yönlerinde reform arzulamışlardır (Kanlıdere, 2002: 725).

Öğretim dilinin Türkçeleştirilmesiyle medreseler ve mekteplerde Tatar Türkçesinde eğitim verilmesi hususu, cedîdci aydınlar tarafından uzun süre tartışılmıştır. 15 Haziran 1898 yılından 1917 yılına kadar İslâh-ı Lisân-ı Türkî, İslâh-ı Mekâtıp ve Neşr-i Maarif cemiyetinin yaptığı pek çok toplantıda özellikle öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi ve Tatar Türkçesinin gramerinin hazırlanması hususlarında önemli adımlar atılmıştır. Bu çerçevede 1905

yılından sonra cedîdiler tarafından yazılan eserlerin önemli bir kısmında Tatar Türkçesi ya da Osmanlıca'ya yakın bir dilin kullanılması da oldukça etkili olmuştur (Maraş, 2002a:305).

İdil-Ural bölgesinde kültürel canlanmanın bir diğer yönü ise Osmanlı ile olan ilişkilerin gelişmesidir. Hocazade Muslihiddin'in "Tehâfüt"ü, Birgivi'nin "Risâletü'l İman el Birgivi" ve "Risâle Tedkiki'l İman ve Tahkiki'i İslam" isimli eserlerinin Kazan baskılarına ulaşılması iki Türk bölgesi arasında kültürel ilişkilerin köklerini göstermektedir. Bu eserlerin, 18. Yüzyılda İstanbul'a gelen talebeler ya da hac vazifesi dolayısıyla İdil-Ural bölgesinden İstanbul'a gelenlerin getirdiği tahmin edilmektedir. 19. Yüzyılda hac ziyaretleri ile kültürel ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Cedîdci ulemanın önde gelen isimlerinden olan Zeynullah Rasûli, 1869'da hac ziyareti sırasında İstanbul'a uğramış Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ile tanışmış ve onun müridi olmuştur. Rasûli, Troytsk'a döndükten sonra Gümüşhânevî'nin halifesi olarak irşad faaliyetini yürütmüştür (Maraş, 2002b: 372).

Şehabettin Mercanî de hac farızası nedeniyle 1880 yılında İstanbul'a gelmiş, eski şeyhülislamardan Hasan Osman Fehmi ve Cevdet paşa gibi dönemin önde gelen Osmanlı aydınları ile görüşmüş intibalarını Rihletü'l-Mercânî isimli eserinde anlatmıştır. Mercanî'nin bu yolculuğu, onun düşünce hayatına ciddi katkılarda bulunmuştur (Biçer, 2017:216). Rızaettin Fahrettin, Mercanî gibi İdil-Ural bölgesinden bu tür yolculuk yapmış kişilerin seyahatnamelerinden on üç tanesinden bahsetmiştir (Bargan, 2002: 25-26).

19.Yüzyılda İdil-Ural bölgesinde yaşanan kültürel uyanma ile birlikte Osmanlı matbuatı da takip edilmeye başlanmış, Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi gibi Osmanlı aydınlarına yönelik bir ilgi oluşmuştur. Özellikle Osmanlı aydınlarının İdil-Ural sahasında tanınmasında Osmanlı gazetelerinin ve yazılı eserlerinin bu bölgeye ulaşmasıyla mümkün olmuştur. İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi tarafından yayınlanan Tercüman-ı Hakikat gazetesi farklı yollarla Kazan'a ulaşmış bu tür yayın organları vasıtasıyla İstanbul'a olan ilgi artmıştır (Bargan, 2002: 25-26).

Özellikle bu artan ilginin odağında Ahmet Mithat bulunmaktadır. Ahmet Mithat'ın İdil-Ural sahasında saygı görmesinin, eserlerine ilgi oluşmasının bir takım nedenleri bulunmaktadır. Ahmet Mithat'ın her şeyden önce Türk dünyasına, özellikle de İdil-Ural bölgesine olan sevgisi ve bölgedeki kültürel ve fikri yaşamı yakinen takip etmesi, bu ilginin sebeplerinin başında gelmektedir. Nitekim Ahmet Mithat, Rusyalı Türk Talebeleri Cemiyeti'nde vermiş olduğu bir konferansta Alimcan Barûdî Gaspıralı, gibi aydınardan ve onların sayesinde İstanbul'a, Osmanlı'ya olan yönelişten bahsetmiş,

Osmanlı'nın da bu bölgelere yönelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hatta bölgedeki fikri canlılığın ve yenileşme hareketlerinin gelişiminin sürmesi halinde, İstanbul'dan o bölgelere okumaya gidenlerin bile olabileceğini belirtmiştir (Maraş, 1997: 151).

Ahmet Mithat ile İdil-Ural Türkleri arasında yakın ilişkiler de kurulmuştur. Ahmet Mithat, manevi oğlum dediği Fatih Kerimi ile mektuplaşmış o İstanbul'a geldiğinde onun eğitim yaşamında en büyük destekçisi olmuştur. Ahmet Mithat, Kerimi'den, İstanbul'da eğitimini tamamlamasının ardından ülkesine dönmesi ve halkına hizmet etmesi yönünde söz almış, ikili arasındaki ilişkiler mektuplaşmalar yoluyla uzun yıllar sürmüştür. Bu mektuplaşmalarda Ahmet Mithat'ın Rusya Müslümanları ve onlarla ilgili gelişmelere olan ilgisi anlaşılmaktadır (Gökçek, 1999: 315).

Alimcan Barûdî ve Rızaeddin Fahrettin gibi İdil-Ural bölgesi aydınlarla da teması olan Ahmet Mithat'ın 1912 yılında ölümü münasebetiyle Rızaeddin Fahrettin Orenburg'da Ahmet Mithat Efendi isimli eserini yayımlamıştır (Bargan, 2002: 34).

Ayrıca Tatar matbuatı Ahmet Mithat'ın vefat haberine yer vermiş, döneminin İdil, Vakit, Kuyuş ve Yıldız gazeteleri, Alimcan Barûdî tarafından çıkarılan ed Din' Edeb dergileri ve Rızaeddin Fahreddin tarafından çıkarılan Şura gazeteleri onun vefatından duyulan üzüntü dile getirilmiştir (Maraş, 1997: 152). Bu dönemde İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türklerle Osmanlı arasında kültürel temas noktalarından birisi de Yusuf Akçura olmuştur. Aslen İdil-Ural bölgesinde yaşayan bir ailen üyesi olan Yusuf Akçura, ailenin ekonomik sıkıntılar yaşaması ve küçük yaşta babasını kaybetmesi nedeniyle 1883 yılında annesiyle beraber İstanbul'a gelmiş ve buraya yerleşmişti. Burada Rüşiye'de eğitim görmeye başlayan Akçura, kısa süreliğine 1889 yılında Kazan'a gittikten sonra İstanbul'a dönmüş, Harbiye'de okuduğu dönemlerde Türklük bilinci oluşmaya başlamıştır. Bu süreçte Akçura, ilk yazısını bu fikir ekseninde yazarak Türklüğün iki kolunu birbirinden haberdar etmeyi hedeflemiştir (Akçuraoğlu, 1928: 398). 1897 yılında yayınladığı "Kazan Ulemasından Mercanî Efendi ve Abbas" isimli yazısında İdil-Ural Bölgesi ulemasından Mercanî hakkında bilgiler vererek onu Osmanlı düşünce hayatıyla tanıştırmak istemiştir (Özkaya, 2007: 96).

Genel itibariyle İdil-Ural bölgesinde 19.yüzyılın sonlarında dini alanda başlayan cedîdçilik ilerleyen süreçte sosyal ve kültürel hayatın bütün alanlarında etkili olmuş bu çerçevede canlanan Türklük ve İslamlık bilinci Osmanlı Devleti kültürel çevrelerle diyalogun artmasına zemin hazırlamıştır.

2. Kırım Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Kırım Tatarları tarihsel süreçte çok farklı kültür ve halkların karşılaştığı bir yer olan Kırım Yarımadasının yerli ve Müslüman topluluktur. Yarımadaya MS 4. Yüzyılda Hunlar, 6. Yüzyılın ikinci yarısında Göktürkler hâkim olmuşlar, bölgenin Türkleşmesinde 9. Yüzyıla kadar süren Hazar hâkimiyeti etkili olmuştur. Peçenekler ve Kıpçakların Kırım'a göç etmesiyle yarımadaanın Türkleştirme süreci sürmüştür. Cengiz Han Devleti'nin dört vârisinden biri olan Altın Orda Hanlığının bölgeye hâkim olmasıyla 14. yüzyıldan itibaren Türk dilli topluluklar Kırım Yarımadası'nda yerli halklarla karışmıştır (Kırımlı, 1996a:5).

14. Yüzyıldan itibaren Altın Orda Hanlığının dağılma sürecine girmesi bağımsız Kırım Hanlığı'nın kurulmasının önünü açmıştır. Ancak, 1475 yılından itibaren Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiş olsa da genel olarak bağımsız bir politika takip etmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşının ardından Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı Devleti'nin himayesi, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile sonlanmıştır. 1783 yılındaki Rus istilasının hemen sonrasında Çariçe II. Katerina'nın kararı ile Kırım Hanlığı, ortadan kaldırılmıştır (Rorlich, 2000: 60).

Çarlık Rusyası tarafından Kırım'ın ilhak edilmesinin ardından bölgede uygulanan iskan politikalarıyla Tatarlar önemli ölçüde topraksızlaşmış ve serfleşmiş, savaşlardan ve göçlerden dolayı zanaat ve el sanatları gerilemiş, tarımsal üretim azalmış bu durum ekonomik olarak Müslüman nüfusun gerilemesine neden olmuştur. Ekonomik zorluklarla birlikte inanç ve dini bakımdan baskı altına alınan Tatar nüfus, artık "Dar-ül harb" olarak değerlendirdikleri anavatandan "Ak Topraklar" şeklinde isimlendirdikleri Osmanlı coğrafyasına doğru göç etmeye başlamışlardır. Rus kültürü ve idaresine Tatarların hiçbir zaman alışamamaları ve "yabancı" olarak nitelendirdikleri Rusya için zorunlu askerlik yapmak istememeleri ile göçler daha da yoğunlaşmıştır. Yaşanan göçler nedeniyle bölgenin demografisi değişmiş Kırım'da Rus hâkimiyetinin pekişmesine zemin hazırlamıştır (Pınarer, 2014:66).

Çarlık Rusyası bu süreçte işgali kalıcı kılabilmek amacıyla bir taraftan iskân politikalarıyla Kırım'a Rus nüfusu yerleştirirken diğer taraftan da Müslüman ahaliyi asimile etmeye çalışmıştır. Bu çerçevede bölgede önce Rus okulları açılmış bununla birlikte halkın ilgi göstermemesi nedeniyle kapatılan bu okulların yerine Rus-Tatar okulları faaliyete geçmiştir. Ancak, Rus-Tatar okulları Rusya'nın beklentilerinden öteye Müslüman toplum arasında aydın bir sınıfın oluşmasına da katkı sağlamıştır. Bu okullarda

eğitim alan Tatar gençleri Rusça vasıtasıyla Batı'da gelişen fikirlerle tanışma imkânı bulmuşlardır (Pınarer, 2014:79).

Bu süreçte yetişen Gaspıralı İsmail, Kırım Türklerinin içinde bulunduğu bu atmosferde Bahçesaray'da önce geleneksel Müslüman mektebinde eğitimine başlamış ilerleyen süreçte Akmesic Rus Okulu, Moskova Askeri Lisesi'nde eğitim almıştır. Genç yaşta Rus dili ve kültürüne vakıf olan Gaspıralı İsmail, bir süre Fransa'da kaldıktan sonra 1874 yılında İstanbul'a gelmiş burada Osmanlı ordusunda subay olarak görev almak istemişse de bunu başaramamıştır. İstanbul'da kaldığı süreçte entelektüel çevrelerle temas kuran Gaspıralı İsmail, Bahçesaray'a döndükten sonra gazetecilik ve eğitimcilik alanında çalışmalar yürütmüştür (Saray, 1997:9).

1883 yılında yayınlanmaya başladığı "Tercüman" gazetesi 1917 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüş gazete Kırım'dan başlayarak, Rusya'nın Kafkasya, Kazan, Sibiry, Türkistan bölgeleri, Osmanlı toprakları, Çin Türkistan'ı, Mısır ve İran'da takip edilmiştir. Ayrıca kadınlara yönelik Âlem-i Nisvân, çocuklara yönelik Âlem-i Sıbyân dergileri vasıtasıyla Gaspıralı toplumun bütün kesimlerine ulaşmayı hedeflemiştir. Kırım'da Müslüman toplumun eğitim hayatında yaşadığı sorunların farkında olan Gaspıralı, Bahçesaray'da açtığı usûl-i cedîd okulunda "usûl-i savtiyye" adını verdiği yeni bir metot kullanarak 40 günde öğrencilere okuma-yazma öğretmek başarılı olmuştur. Onun bu ilk denemesi, ileride daha da geliştireceği maarif sistemini Rusya'da Müslüman mekteplerine yayacak bir inkılâba dönüşmüştür. Usûl-i cedîd eğitim kısa sürede Rusya Türklerinin yaşadığı coğrafyanın tamamında yaygınlaşmıştır. 1895 yılında bütün Rusya genelinde usûl-i cedîd mekteplerinin sayısı 100'ü geçerken 1914 yılında bu sayı yaklaşık olarak 5000'e ulaşmıştır. 1917'ye kadarki dönemde usûl-i cedîd tabirinden yola çıkılarak, Rusya'da bu tarzda yetişen millî-reformist kadrolar cedîdciler şeklinde isimlendirilmiştir (Nadir, 2011:81).

Gaspıralı İsmail, 1905 yılında Rusya'da Dumanın açılmasından sonra doğan özgürlük ortamında Rusya Türklerinin birlikte hareket etmesi için de girişimlerde bulunmuştur. 28 Ağustos 1905 tarihinde bir nehir gemisi gezintisi süsü verilerek Nijniy Novgorod'da I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nın düzenlenmesinde rol alan Gaspıralı İsmail, 3 Aralık 1905'te Akmesic'de toplanan Bütün Kırım Müslümanları Kurultayı'nda da önemli bir misyon üstlenmiştir. Rusya Müslümanlarının ikinci ve üçüncü kurultayının toplanmasında da görev alan Gaspıralı İsmail'in gayretleriyle üçüncü toplantıda "İttifâk-ı Müslimîn" grubu oluşturulmuştur. Bu grubun programı; rüştiyelerin açılması, kız erkek bütün Müslüman çocuklarına ilköğretim mecburiyeti konulması, bütün Müslümanların maarif sisteminin

birleştirilmesi, öğretim dilinin sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesi olması gibi Rusya Türklerinin kültürel hayattaki temel sorunlarına dönük çözümlerden oluşuyordu (Kırımlı, 1996b:391-393).

Osmanlı entelektüel çevreleriyle ilişkilerini hiç kesmeyen Gaspıralı, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra oluşan ortamda İstanbul'da aktif birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Genel olarak Türk milliyetçiliği ve reform fikirlerinin yayılabilmesi için ortaya çıkan yeni şartları uygun gören Gaspıralı, çeşitli İstanbul dergilerinde makaleler yayınlamış, 1908'de kurulan Türk Derneği'nin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Gaspıralı'nın 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ve onun yayın organı olan Türk Yurdu dergisi üzerinde de önemli tesiri olmuştur. Aynı zamanda 1912 yılında İttihatçıların Türkçü kanadı tarafından teklif edilen âyan üyeliğini kabul etmemiştir (Kırımlı, 1996:391-393).

Kırımlı Türklerin Osmanlı ile kültürel temasları Gaspıralı İsmail ile sınırlı kalmamış özellikle karşılıklı gidiş-gelişler, 20. Yüzyılın başlarında daha da artmıştır. Rusya'da 1905 inkılabından sonra eğitim alanında Kırım Türklerinin büyük gereksinim hissettiği öğretmen kadroları Osmanlı'dan gelen muallimler ile karşılanırken, eğitim almak maksadıyla çok sayıda Kırım Türk genci de İstanbul'a gelmiştir. Bu süreçte Osmanlı düşünce hayatında etkili olan "hürriyet, adalet, müsavat" benzeri kavramlarla "Türkçülük" gibi dönemin fikir akımları Kırım'dan gelen Türk gençlerini de etkilemiştir. Aynı zamanda Osmanlı'dan çok sayıda muallim de Kırım'a giderek buradaki okullarda görev yapmış bu sayede kültürel bağlar daha da güçlenmiştir. Ancak Çarlık idaresi Türkiye'den getirilen bu muallimlerin "Osmanlı Devleti tarafından vazifeli olarak gönderildiğini ve İslamcılık fikri ile milli şuuru yayma gayretinde ve iddiasında olduklarını, ayrılıkçılığı teşvik ettiklerini" ileri sürerek, 1910 yılına kadar Kırım'da açılan bütün rüştiyeleri kapatmıştır (Arabacı, 1998:67-70).

3. Türkistan Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Türklerin vatanı anlamına gelen ve farsça bir kavram olan "Türkistan" terimi, Orta Asya'da varlıklarını devam ettiren Türklerin bölgelerini tanımlamak için kullanılmıştır. İlk olarak Mâverâünnehir'in doğusundaki dağlık bölge için ilk olarak İranlılar tarafından zikredilmiştir (Togan, 1981:2). Genel olarak Hazar Denizi'nden Tanrı Dağlarına uzanan bölgeler için kullanılan Türkistan tabiri tarihsel süreçte farklı coğrafi ve siyasi alanları tanımlamak için de ifade edilmiştir. Günümüzde daha çok siyasi bir kavram olarak Çin hâkimiyeti altında kalan Türk bölgeleri için Doğu Türkistan, 1992 yılında bağımsızlıklarını kazanan Özbekistan, Kırgızistan,

Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı kapsayan topraklar Batı Türkistan tabiri kullanılmaktadır. Konumuz açısından, Türkistan kavramı için daha çok Rusların, başkent Taşkent olmak üzere 1867 yılında Fergana, Sir-Derya, Hazarötesi (Zakospi) ve Semerkand valiliklerini "Türkistan Genel Valiliği" adıyla idare altında birleştirdiği bölgeye atıfta bulunulacaktır (Taşağıl, 2012: 556).

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde Türklerin hakimiyetinde bulunan Türkistan'da Moğol hâkimiyetinin ardından kontrol yeniden Türklere geçmiş ilerleyen süreçte Timurlular ve Özbek Hanlıkları bölgeye hakim olmuşlardır. Batu'nun kardeşi Şeybânî neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın ismini verdiği devleti 1428 yılında kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından faydalanan Ebu'l-Hayr Han, Ebu Sa'id'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın önemli bir kısmını kontrol altına almıştır. Bu süreçte Moğol kabilelerinin saldırıları karşısında güç kaybeden Özbek Hanlığı sarsıntılar yaşasa da Ebu'l-Hayr Han'ın Şah Budak'tan olma torunu Muhammed Şeybanî Han döneminde Özbek toplulukları yeniden toparlamış ve Mâverâünnehr'in kuzey kesimini hâkimiyetine almıştır. Orta Asya'da hızla güç kazanan Şeybanî Han, İran'a hâkim olan Safevi sultanı Şah İsmail ile rekabete girmiştir. Sünni ve Şii Türkleri arasında başlayan mücadelede Şeybanî Han'ın Osmanlı'dan destek istemesiyle Osmanlı Türkistan arasında ilişkiler başlamıştır. Özellikle Şeybani Han'a karşı Kırgızların başkaldırmasından yararlanan Şah İsmail, 1510 yılında Özbeklere karşı mücadeleye girmiş ve bu durumdan faydalanan Hindistan hâkimi Babür, Şah İsmail'in yardımlarıyla Türkistan bölgesini ele geçirmiştir. Bu gelişmeler üzerine karşı yeniden toparlanan Özbek Hanlığı, İran'a karşı Osmanlı'yla iş birliğine gitmiştir. Türkistan'ı işgal eden İran ve Babürlere karşı Özbekler, başarılı bir mücadelenin ardından bu bölgeyi kontrol etmişlerdir. Bununla birlikte ilerleyen süreçte Türkistan'da meydana gelen iç kargaşalardan ötürü Özbekler zayıf düşerek parçalanmış hanlıklara bölünmüştür (Saray, 1994: 30-36).

Bu bölünme neticesinde Türkistan'da kurulan, Hokand, Hive ve Buhara Hanlıkları arasında ortaya çıkan rekabetin neticesinde meydana gelen otorite boşluğuysa bölgeyi dış istilalara maruz bırakmıştır. 19. yüzyılın başlarında özellikle Buhara ve Hive hanlıkları arasında mücadelenin daha da artması neticesinde bölge Rus istilasına açık hale gelmiştir. Türkistan'da kurulan hanlıklar döneminde de Osmanlı ile ilişkiler devam etmiş, hanlıklar gerek İran ile gerekse de kendi aralarında yaptıkları mücadelede İstanbul'dan yardım talep etmişlerdir. Ancak 1873 yılında Rusya tarafından Türkistan hanlıklarının tamamı işgal edilince Osmanlı ile Türkistan hanlıkları arasındaki

siyasi ilişkiler sonlanmış ancak bu bölgedeki milli uyanışla birlikte kültürel ilişkiler sürmüştür (Bulduk, 2006:217).

Rusya'nın Türkistan havzasında giriştiği işgal hareketini meydana getirdiği bazı siyasal neticeler bir süre sonra kültürel bir uyanışı ortaya çıkarmıştır. Özellikle bütün Rusya Türkleri arasında etkili olmaya başlayan cedîdcilik Türkistan'da bu uyanışın habercisi olmuştur. Türkistan'da Cedîdcilik, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış ilerleyen dönemde şekillenerek kısa süre içerisinde Türkistan'ın kültür hayatına damgasını vurmuştur (Kasımov, 2009: 1).

Türkistan cedîdcileri, ülkelerini modernleştirmek, hukuk, inanç, ahlak, sağlık vb. kültürel ve sosyal alanları tecdid-ı ıslah etmek, Türkistan'a yeniden İslam medeniyetini hakim kılarak Rus işgalinden kurtulmayı amaçlamışlardır. Değişim onlara göre kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımlardan tecdid yoluyla terakki etmek anlamını taşımaktaydı. Bu çerçevede Türkistan cedîdcileri hedeflerini geliştirmenin öncelikli yolunun başta eğitim olmak üzere basın-yayın, tarih, edebiyat, ve sanata (tiyatro) önem atfetmişlerdir. Türkistan'da yenilikçi ve ıslahçı düşünceleri savunan aydınların önemli bir bölümü medrese hocalarından oluşmaktaydı. Semerkant cedîdcilerinin başı Mahmuthoca Behbudî, Buhara uyanışının başı Mahdum Daniş, Taşkent cedîdcilerinin başıysa Münevver Kâri idi (Erşahin 1999:215-218).

Türkistan'da geleneksel yöntemlerle eğitim veren medrese ve mekteplerin geri kalmışlığı ve toplumsal ihtiyaçları karşılayamayacak durumda olması eğitim reformunu gündeme getirmiş, bu bağlamda İdil-Ural Bölgesi ve Kırım'da gelişen cedîdci yaklaşımlar usûl-i cedîd eğitim bu bölgede etkili olmaya başlamıştır. Bu süreç üzerinde Kazan ulemasından Mercânî ve Kursavî'nin Türkistan medreselerine ve Türkistan ulemasına yönelik eleştirileri de etkili olmuştur. Bu çerçevede 1890'dan başlayarak Fergana Vadisi'nin çeşitli kentlerinde usûl-i cedîd okulu açılmaya başlamış daha sonra Türkistan'ın tamamında bu tür okullar yaygınlaşmıştır (Öztürk, 2016:101).

Buhara'da cedîdciliğin yaygınlaşmasında rol oynayan Emir Abdulahad toplumsal kalkınmanın ancak eğitim hayatının modernleştirilmesiyle olabileceğine inanmış bu çerçevede eğitimde reformist hareketleri takip edebilmek amacıyla başta İstanbul olmak üzere farklı bölgelere öğrenciler göndermiştir. Mirza Abdulahad Han, Osman Hoca, Mirza Hasan, Ahmet Han Mahdum, Kari Sıraeddin, Haşim Şayık, Nesir Mahdum, Kasım Han, Abdurrauf Fitrat gibi gençler de eğitim için İstanbul'a gönderilmiştir (Hatunoğlu, 2015: 4-6).

Türkistan'da gelişen reformist yaklaşımlar üzerinde Kırım ve Kazan kadar Kahire ve İstanbul'unda etkili olduğu görülmektedir. Türkistan aydınlarından Mohmud Hoca Behbudi yirmi beş yaşında 1899 yılında Mekke, Kahire ve İstanbul'u ziyaretleri boyunca Mısır ve Osmanlı'da eğitim reformlarını görmüş ve reformist aydınlarla temaslarıysa onun düşünce dünyasında iz bırakmıştır. 1911 yılında yayınlanan seyahatnamesinde başta Gaspıralı olmak üzere Mekke, Medine ve İstanbul'da tanıştığı entelektüel çevreyi anlatmıştır (Öztürk, 2016:106).

Benzer şekilde Münevver Kâri de Gaspıralı'nın Türkistan'a gerçekleştirdiği seyahati esnasında onunla tanışarak etkisinde kalmıştır. Kurulan dostluğun neticesinde Münevver Kâri, 1901 yılında Taşkent'te ilk usûl-i cedid mektebini faaliyete sokmuştur. Açılan bu mektebe yönelik olarak özel ders müfredatı ile beraber ders kitapları hazırlamıştır. Münevver Kâri'nin hazırlamış olduğu kitaplar arasında şunlar bulunmaktadır; Tarih-i Enbiyâ, Tarih-i Kavm-i Türk, Usûl-i Hisâb, Tarih-i İslâmiye, Havâyic-i Diniyye (Kholmatov, 2015: 731).

Türkistan'da cedîdçiliğin gelişmesi bu bölgede basın yayın, eğitim, sanat ve edebiyat alanlarında canlanmaya zemin hazırlamış Türkistanlı tüccarların da desteğini alan aydınlar birçok eser ortaya koyarak kültürel yaşamın zenginleşmesine katkı sağlamışlardır. Kültür hayatındaki gelişmeler Osmanlı'ya olan ilgiyi de artırmış, bu süreçte çok sayıda Türkistanlı, Osmanlı topraklarına seyahat etmiştir. İstanbul'da başta Özbekler tekkesi olmak üzere çok sayıdaki tekke, Türkistan'dan gelen bu misafirleri ağırlamıştır (Olimov, 2019:1042-1045).

4.Azerbaycan Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Hunlar, Göktürkler ve Hazarların hakimiyetleri sürecinde Türk hakanlarının kontrolünde kalan Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan'ın Türkleşmesi, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde bu bölgeye Müslüman Oğuz boylarının iskanlarıyla gerçekleşmiştir. 13. ve 14. yüzyıllar boyunca sırası ile Moğol Harizmşahlı ve Timurlular Devletlerinin hakimiyeti altında kalan Azerbaycan bölgesi, ilerleyen süreçte önce Karakoyunlular daha sonra ise Akkoyunlular Devletlerinin kontrolüne geçmiştir. Azerbaycan'a 16. Yüzyılın başlarından itibaren bu defa Safeviler hakim olmuştur. Tebriz'i başkent yapmak suretiyle Azerbaycan bölgesinde hâkimiyet sağlayan Şah İsmail'in uygulamış olduğu imar ve iskan siyasetinin neticesinde bu bölge hızlı bir şekilde gelişmiştir (Buniyatov, 1991: 319-320).

Yavuz Selim'in İran politikası çerçevesinde düzenlenen Çaldıran seferinin neticesinde Tebriz ve Güney Azerbaycan bölgesinin Osmanlı egemenliğine geçmesi, Osmanlı Devleti'nin bu bölgelere olan ilgisinin artmasına yol

açmıştır. Azerbaycan üzerinde 18. Yüzyılın sonlarında Safevi hâkimiyetinin zayıflamasıyla bu bölgenin güneyde Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hay; Makü ve Meraga hanlıkları, kuzeyinde Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Taliş ve Revan, gibi yarı bağımsız devletler kurulmuştur (Buniatov, 1991: 319-320).

Azerbaycan'ın içinde bulunduğu bu parçalı yapı Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın bölgeye müdahale etmeleri için imkân tanımıştır. Bundan dolayı 19.Yüzyılda parçalanmış bir siyasi görünüm sergileyen Azerbaycan'a yönelik Rus işgalleri başlamıştır. Azerbaycan hanlıkları arasında yaşanmakta olan iç mücadeleler Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya'da ilerleyişinin önünü açmış, yaşanan gelişmelerin kendi aleyhine işlediğini fark eden Osmanlı Devleti, Azerbaycan hanlıklarının yardım ederek Rusya'nın yayılmacı planlarını durdurmak istemiştir. Bu çerçevede Rus yayılması karşısında Azerbaycan Hanlıkları Osmanlı Devleti'ne daha fazla yaklaşmış ve iki taraf arasında diplomatik ilişkiler geliştirilmiştir. Ancak 1787-1792 yıllar arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti, İstanbul'un Kafkasya'da etkinliğinin zayıflamasına neden olmuş Rus yayılmacılığının önü açılmıştır (Necefli, 2002:65-68).

İlerleyen süreçte Osmanlı'nın etkinliğinin azalmasının ardından bölgede Safeviler ile Rusya arasında mücadele yaşanmış Rus-İran savaşlarından sonra imzalanmış olan 1813 Gülistan, 1823 Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan iki ülke arasında paylaşılmıştır. Taliş dağları ile Aras nehri sınır olmak üzere Azerbaycan, iki parçaya bölünmüştür (Atnur, 2001:5). Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bırakıldığından dolayı Hazar denizi de Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir. Güney Azerbaycan ise, İran egemenliğinde kalmıştır. Bu anlaşmalarla, Azerbaycan'ın siyasi varlığı tümüyle tasfiye edilmiştir. Astara ve Lenkeran bölgesi hariç olmak üzere Aras Nehri'nin güneyinde kalan bölgeler İran nüfuzuna terk edilmiştir (Açıkkaya, 2010:404).

Rus işgaline giren Türk topraklarında tatbik edilen asimilasyon ve sömürge siyasetine karşı, Azerbaycan Türkleri arasında milli uyanış süreci başlayacaktır. Azerbaycan Türkleri, aydınların öncülüğünde gelişen fikirlerin etrafında kenetlenmek suretiyle başta eğitim olmak üzere bütün alanlarda geri kalmışlıktan kurtulmaya, milli kimliklerini korumaya çalışmışlardır. İdil-Ural bölgesinde Tatar din âlimleri Abdünnasir Kursavî ve Şehabettin Mercanî'nin ileri sürdüğü cedîdçilik fikrinin Azerbaycan Türkleri arasında da etkisini göstermesi bu bölgede milli uyanışa tesir etmiştir (Kırımlı, 1996:45).

Sultan Mecidbanizade, Sıtkı Seferov, Habip Bey Mahmutbeyli, Seyid Azim Şirvani, Beşir Bey Efendizade, gibi maarifçiler tarafından Azerbaycan'ın

çeşitli bölgelerinde usûl -i cedid okulları açılmaya başlanmıştır. 1885 yılında Bakü şehrinde bu okulların ilki açılmıştır. Rus-Tatar okullarında eğitim gören Azerbaycanlı Türk eğitimciler de bu okullarda görev üstlenmişlerdir. Halkın aydınlatılması ve eğitilmesi mücadelesinde kütüphaneler ve okuma odaları açılmıştır (Kazan, 2016:30-31). Azerbaycan'da aydınlanma hareketinin halka inmesi, basın faaliyetine geçmesi, tiyatro edebiyatının meydana gelmesi ve usûl -i cedid okullarının yaygınlaşmasıyla mümkün olabilmiştir (Açikkaya, 2010:405).

Azerbaycan'da petrole dayalı iktisadın gelişmesiyle zenginleşen Türk iş adamlarının desteğini alan aydınlar, basın yayın faaliyetleri ve açtıkları yeni usul okullarla kültür hayatının canlanmasına zemin hazırlamıştır. Rus işgali altında kalan Azerbaycan topraklarında Şii İran tesirinin azalması, 1870'lerden sonra Sünni aydın sınıfının oluşmasına sebep olmuştur. Bu aydınları Sünni olmalarının tesiriyle, İran'a değil daha çok Osmanlı Türklerine yakın durmaları Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini artırmıştır (Açikkaya, 2010:405).

Yaşanan hareketlilikle birlikte aynı dili konuşan Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri arasında kültürel etkileşim de hızla gelişmeye başlamıştır. Modern Azerbaycan Edebiyatının kurucu kabul edilen Mirza Fethali Ahundov'un faaliyetleri bu kültürel sahada kurulan bu ilişkilerin ilk örneği olmuştur. Alfabe çalışmaları yürüten Ahundov, 1857 yılında Arap alfabesini ıslah etmek maksadıyla Arap harfleri temelinde yeni bir alfabe projesi hazırlamış bunu bir 1863 yılında İstanbul'a gelerek o dönemin sadrazamı Fuad Paşa'ya sunmuştur. Ahundov'un projesi "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de" tartışılmış ancak kabul görmemiştir (Hesenov, 2001: 235).

Azerbaycan aydınlanmasının siyasal bir nitelik kazanması ve Azerbaycan Türklerinin Müslüman cemaatten ulusal kimliğe geçişi yolunda basın yayın faaliyetlerinin yaygınlaşması oldukça önemli bir adım olmuştur. Azerbaycan'da Türkler tarafından yayınlanan ilk gazeteler de bu kimliği desteklemek ve Azerbaycan'ın kurtuluş mücadelesini başarıya ulaştırma amacıyla yayınlanmaya başlanmıştır (Kazan, 2016:31). Swietochowski, Azerbaycan bölgesinin Rusya'nın egemenliğine girmesinin ardından yaşanmış olan en büyük kültürel ve toplumsal değişikliğin, edebi dile yeni fonksiyonlar katan çağdaş iletişim medyasının özellikle tiyatro ve basındaki yükselişini göstermiş ve basın yayın organlarının kullanılmakta olan dili konuşulan dil haline getirme yönünde çabalarına atıfta bulunur (Swietochhowsk, 2003:176).

Azerbaycan'da uyanışın öncülerinden olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi tarafından 1875-78 yılları arasında Çarlık Rusyası hâkimiyeti altındaki Türk

ve Müslüman toplumları bilinçlendirmek amacıyla yayınlanan ilk Türkçe gazete olan Ekinçi de son derece önemlidir. Gazete, Osmanlı yanlısı yayın yaptığı gerekçesiyle kapatılması, Azerbaycan Türkleri arasında Osmanlı'ya olan ilginin arttığını göstermiştir (Erol, 2006:66).

1875-1907 yılları arasında yazmış olduğu yazılarının önemli bir kısmında Rus yönetiminin asimilasyon ve sömürge politikaları yanında Kafkas toplulukları arasında birliği bozan dinî fanatizmi anlatan Zerdabi, aynı zamanda toplumsal yaşamda görülen bir takım olumsuzluklara yönelik çözüm önerileri de geliştirmiştir. Bu bağlamda toplumsal yaşamdaki taassubun, aksaklıkların, istismara uğrayan dini değerlerin, Azerbaycan Türkleri üzerinde yarattığı tahribatı dillendirerek eğitim ile bu sorunların aşılabileceğini vurgulayan Zerdabî, bütün yönleriyle bilgili, sağduyu sahibi bir toplum yaratılabileceği düşüncesindeydi. Nitekim bahsedilen dönem çerçevesinde bu yönde yapılan çalışmalarda önemli bir misyon üstlenen Zerdabi, idealize ettiği eğitim sistemi bağlamında hedeflere ulaşmak amacıyla en az müfredat ve metot kadar önemli olan bir diğer faktörün ise dil olduğunu, millî kimliğin muhafazasında ana dilin bütünleştirici rolünü vurgulamıştır (Erol, 2006:57-60).

Ekinçi gazetesi yayın politikası nedeniyle Çarlık Rusyası tarafından kapatılınca Seyid Efendi Ünsizade 1879 yılında haftalık olarak “Ziya” gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Ekinçi geleneğinin temsilcisi olan gazete toplumun sosyal ve siyasi sorunlarına odaklanmış 76 sayı yayımlandıktan sonra “Ziya-yı Kafkasya” ismiyle yayınlarına devam etmiştir. Ziya-yı Kafkasya, daha çok İslamcılık politikası benimsemiş olup İslam dünyasında özellikle de Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelere sayfalarında yer vermiştir (Aşırılı, 2009: 33).

1883-1891 yıllar arasında yayınlanan “Keşkül” gazetesi, genel olarak edebi konular üzerinde yoğunlaşan bir yayın organı olmakla birlikte milli kimlikle ilgili konuları merkezine almıştır. Yayın politikasında dini fanatizme karşı duran gazete millet olma bilincinin gelişebilmesi için milli dilin önemli olduğunu vurgulamıştır (Aşırılı, 2009: 38).1903-195 yılları arasında yayınlanan “Şark-ı Rus” gazetesi Rusya Türkleri arasında yenilikçi fikirlerin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiş, halkçılık, demokrasi, insan hakları, hürriyet, milli kültür ve medeniyet konularına odaklanmıştır (Akpınar, 1994:92).

Bu arada Azerbaycan'da gelişen milli hareketler çerçevesinde yetişen Türk aydınlarının Osmanlı Devleti'ne olan ilgisi artmış bu çerçevede karşılıklı geliş gidişlerde de başlamıştır. Özellikle Rus politikalarından memnun olmayan Azerbaycanlı Türk aydınların bir kısmı, 19. Yüzyılın sonlarından itibaren

fırsat buldukça Osmanlı'ya göç etmeye başladılar. Bunların en önemlilerinden birisi olan Hüseyinbeyzade Ali Bey 1889'da İstanbul'a gelerek İttihat Terakki'nin kuruluş aşamasında görev almıştır (Arslan, 2000:43). 1903 yılında Azerbaycan'a geri döndükten sonra tesiri altında kaldığı Türkçülük düşüncesinin savunuculuğunu yapan Azerbaycan Türklerinin, temelde Anadolu Türkleri gibi Oğuz boyundan olduğunu ve iki halk arasındaki farklılıkların dikkate alınmaması gerektiği görüşünü benimseyen Ali Bey'in çalışmaları, iki topluluk arasındaki kültür birliğinin sağlanması yönünde bir adım olmuştur (Swietochowski, 2003:180).

Çalık Rusyası'nda 1905 yılında Duma'nın toplanarak meşruti düzene geçilmesiyle birlikte yaşanan kısmi özgürlük ortamında Azerbaycan'da milli basın faaliyetlerinde de gelişmeler yaşanmış milli kültürü destekleyen çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır. Bu çerçevede Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından 1905 yılında yayınlanan ve Türkçülük fikirleriyle ön plana çıkan "Hayat" gazetesi oldukça önemlidir. Türklük bilincini uyandırmayı hedefleyen Hayat gazetesinde aydınlar, ortak bir dil olarak Türkçe'nin kullanılmasına büyük bir önem atfetmişler özellikle İstanbul Türkçesi vasıtasıyla bu hedefin gerçekleştirilebileceğini düşünmüşlerdir (Koç, 2018:190).

Gazetede "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?" adıyla yayımladığı makalesinde Hüseyinzade Ali Bey, Türklerin kim olduğu, nereden geldikleri, kaç boya ayrıldıkları ve hangi isimlerle nerelerde yaşadıkları sorularının araştırılması ile ulaşılabilecek neticenin tek Türk dili ve tek Türk milleti olacağını vurgulamıştır. Rus şarkiyatçı İlmisnski'nin Rusya'daki Türk halklarını bölmek için geliştirdiği proje çerçevesinde Kazak, Özbek, Azeri gibi mikro milliyetçiliğin yükselişinden tedirgin olan Ali Bey, Türk kimliğine büyük önem vermiştir. Bu bağlamda yazmış olduğu yazılarda Türk tarihin ve kültürünün derinliğini ortaya koymaya çalışmıştır (Çağla, 2002:54).

Dilde Türkçeleşmeyi savunan diğer bir dergi olan Füyuzat (1906-1907) gazetesi de Türkçü programı ile ön plana çıkmıştır. Dili siyasî bir kavram şeklinde değerlendiren Füyûzat, dili medenileşmenin ve Türk modernleşmesinin aracı olarak görmüştür. Osmanlı Türkçesinin kullanılması konusundaki ısrarının nedeninin öncelikle Türklerinin birbirlerini tanımaları ve birbirleriyle dayanışma sağlamaları olduğunu belirten Hüseyinzade Ali Bey, ortak dil sayesinde Türk topluluklarının toplu bir şekilde kalkınmasını gerçekleştirebileceğini iddia etmiştir (Ziyayeva, 2018:94). Füyûzât Dergisinin medeniyet ve kültür yaklaşımı siyasi yaklaşımıyla paralellik göstermektedir. Osmanlı düşünce hayatından Mithat Paşa, Tevfik Fikret, Recaizâde Mahmud Ekrem, Namık Kemal, Abdülhâk Hamid, benzeri siyasî ve

edebi kişiliklerin eserlerinden örneklerin verildiği Fuyuzat'ta şiirlerden ve okuma parçalarından oluşan bu eserler vasıtasıyla, Azerbaycan Türklerinin İstanbul'daki edebî faaliyetleri yakından takip etmeleri dolayısıyla kültürel bütünleşme amaçlanmıştır (Ziyayeva, 2018:94).

Ahmet Ağaoglu tarafından Bakü şehrinde 1905-1908 yılları arasında yayınlanan "İrşad" gazetesi liberal bir yaklaşımla dil tarih ve kültür konularına ağırlık vermiştir. Milli kimlik, modernleşme, hürriyet, eğitim sorunları gibi dönemin milli matbuatının üzerinde durduğu konular gazetede yer bulmuştur (Murat, 2013:52). 1906 yılında yayınlanmaya başlayan "Molla Nasreddin" dergisi zaman zaman yayınlarına ara verse de 1931 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Kara mizah türü yayınlarla toplumsal sorunlar üzerine yoğunlaşan dergi, daha çok mikro milliyetçilikle ön plana çıkmış bu bağlamda Azerbaycan Türkçesine önem vermişler ve özellikle Fuyuzatçıları eleştirmişlerdir (Uygur, 2007:54).

Bu süreçte Osmanlı Türkleriyle Azerbaycan Türklerinin kaynaşmasında bu bölgede kurulan kuruluşlar da etkili olmuştur. Bakü'de 1905-1906 yıllarında kurulan Müslüman Cemiyet-i Hayriye'sinin açmayı düşündüğü muallim mektebinde ders vermek üzere petrol zengini Zetnalabidin Tağıyev'in de desteğiyle İstanbul'dan öğretmenler davet edilmiştir. Fuyuzat-ı Darü'l-Muallim adıyla açılan bu okula Muallim Cevdet gibi isimler gelerek ders vermişlerdir. Bakü'ye gelen Türk öğretmenler, ders programlarını Osmanlı Türkçesi'ne uygun yaptıkları gibi derslerini de bu dille yapmıştır. Bakü'ye geldiği ilk günlerden başlayarak okulun ders programlarını hazırlayan Muallim Cevdet, öğrenciler için üniforma düşünmüştür. Tağıyev Türk öğretmenlerin talep ettiği her şeye maddi destek sağlamıştır. Bu öğretmenlerden Ahmet Kemal, iki toplum arasında kısa sürede yaşanan kültürel kaynaşmayı şu şekilde anlatmıştır; *'...Bakü'deki münevver kitapçıları İstanbul'a sevk ettim ve bütün tedrisatı İstanbul kitaplarından yapmaya başladım. Bu diğer mekteplere de örnek oldu. Bundan sonra Bakü ve İstanbul kitapçıları arasında kuvvetli bir temas başladı. Az zaman içinde bütün Kafkasya İstanbul evrakı matbuası ile doldu.'* (Elekborova, 2011:529).

Rus İhtilalinden sonra doğan kısmi özgürlük ortamı, bütün Rusya Türkleri arasında milli düşüncelerin gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan Çar hükümetinin özgürlükleri sınırlayıcı kanunlar çıkartarak Türk aydınları üzerinde baskı oluşturmaları, bu aydınların muhaceretine neden olmuştur. Hüseyinzade Alibey yanında Ahmet Ağaoglu, Hüseyin Cavid, Mehmet Emin Resulzade gibi isimler, Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a göç etmişlerdir. Özellikle Hüseyin Cavid gibi özellikle eğitim amacıyla gelen bu öğrenciler için Darülfünun'un kontenjan açması da

kaynaşma sürecini desteklemesi bakımından dikkate değerdir. Meşrutiyetin ilan edildiği İstanbul'da serbest çalışma imkânı bulan Azerbaycanlı Türk aydınları, buradaki siyasi ve kültürel faaliyetlere katılmışlardır. Muhacir Türk aydınlarından Ahmet Ağaoğlu, Türk Ocakları bünyesinde yayınlanan Türk yurdu dergisinde yayınladığı makalelerle, Osmanlı fikir hayatında Türkçülüğün gelişmesine katkı sağlamıştır (İmanov, 2006: 7).

SONUÇ

Sahip olduğu konargöçer hayat tarzından dolayı oldukça dinamik bir yapıya sahip olan Türkler, tarih boyunca farklı etmenlerden dolayı yaşadıkları bölgelerden göç etmek durumunda kalmışlar. Bu göç hareketleri neticesinde yeni coğrafyalara yerleşen Türkler, buralarda kök salmışlar ve çok sayıda devlet kurmuşlardır. Türk topluluklarının dinamik yapısından dolayı Türk dünyasının sosyo-politik sınırları, son derece geniş bir alanı kapsamaktadır. 20. Yüzyıla gelindiğinde dünyada Osmanlı Devleti dışında Türklerin önemli bir çoğunluğu Çarlık Rusyası hakimiyetindeydi. Rusya Türkleri şeklinde isimlendirdiğimiz Kafkasya'da; Azerbaycan Türkleri, Hazar'ın doğusunda; Türkmen Boyları, Türkistan bölgesinde; Özbekler, Yedisu ve Fergana'da; Kırgızlar, Kazak bozkırlarında; Ulu, Orta ve Kişi Cüz Kazakları, İdil-Ural bölgesinde; Tatar ve Başkurtlar, Kırım'da ise Kırım Tatarlar bu Türk toplulukları arasındaydı.

Çarlık Rusyasının emperyalist yayımlından önce bu Türk topluluklarının tamamı bağımsız siyasi teşekküllerdi. Bu dönemlerde Osmanlı Devleti ile bu Türk toplulukları arasında diplomatik ilişkiler mevcuttu. Ancak Türk bölgelerinin Rus işgaline maruz kalmasından dolayı buralarda yaşayan Türker siyasi varlıklarını kaybettiklerinden dolayı Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkileri sonlanmıştı. Bununla birlikte Mekke ve Medine gibi kutsal beldelerin Osmanlı sınırları içinde bulunması yanında İstanbul ve Kahire'de medreselerin çekim gücünden dolayı hac ziyaretleri ya da eğitim amaçlı seyahatler iki taraf arasında kültürel ilişkilerin devamını sağlamıştır.

19. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti ve Mısırda başlayan yenileşme hareketlerine benzer bir şekilde Rusya Türkleri arasında da başta eğitim olmak üzere sosyal ve kültürel hayatının bütün alanlarında yenileşme zikredilmeye başlamıştır. Özellikle Çarlık Rusyası'nın baskısından ancak geri kalan alanlarda yapılacak reformlarla kutulanabileceği düşüncesi hakim olmuştur. Bu çerçevede başta eğitim olmak üzere sosyal ve kültürel hayatın bütün alanlarında yenileşme yapılması gerektiği fikri gündeme gelmiştir. İdil-Ural sahasında Türk-Tatar cedîdci aydınlar, cedîd ve ıslah kavramları bağlamında bir yenileşme hedeflemişlerdir. Cedîdçilik hareketi, Kırmılı

aydın Gaspıralı İsmail'in usûl-i cedîd eğitim modeliyle Rusya Türklerinin din, dil, kültür ve ideal birliğini hedefleyen bir akıma dönüşmüştür. Cedîdci aydınların çalışmalarıyla yenileşme düşüncesi bütün Rusya Türkleri arasında etkili olmuş bu düşünce aynı zamanda Rusya Türklerinin Çarlık Rusyası karşısında ortak hareket etme motivasyonlarını da geliştirmiştir.

Cedîdiliğin önemli etkilerinden birisi de Rusya Türkleri ile Osmanlı arasındaki kültürel ilişkiler üzerinde olmuştur. Cedîdci aydınların öncülüğünde başlayan kültürel uyanış Osmanlı Devleti'ne olan ilgiyi artırmış bu bağlamda Rusya Türkleri arasından çok sayıda talebe, İstanbul ya da diğer Osmanlı şehirlerinde eğitim görmek amacıyla gelmişlerdir. Bununla birlikte önemli sayıda Rusya Türkü aydını da Osmanlı kültür çevreleriyle tanışma amaçlı seyahatlerde bulunmuşlardır. Bu sayede her iki tarafın aydınları birbirini tanıma imkânı bulmuşlardır. Bu etkileşim her iki tarafın da kültür yaşamında büyük izler bırakmıştır.

KAYNAKLAR

- Açıkkaya, Savaş (2010), Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı.1, 403-420.
- Agi, Ferit (1986), “19. Asırda Tatarlar Arasında Ceditçilik Hareketi”, çev. Hayrettin Güleçyüz, *Doğu Türkistanın Sesi*, Cilt. 3, Sayı. 11-12, 25-28.
- Akçura, Yusuf (1911) Türk Aleminde, *Türk Yurdu, Tubitay Yayınları*, Cilt. 1, Sayı. 1.
- Akçuraoğlu, Yusuf (1928), *Türk Yılı 1928*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Akpınar, Yavuz (1994), *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Arslan, Betül (2000), *Kardaş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Aşırılı, Akif (2009), *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920)*,. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Atnur, İbrahim Ethem (2011), *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aydoğan, Metin (2004), *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*, İzmir: Umay Yayıncılık.
- Bargan, Hüseyin (2002), Ahmet Mithat Efendi ve *İdil-Ural Türkleri*, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı*, Sayı.13, 21-42.
- Bayrak, M. (2006), *Orhan Türk İmparatorlukları Tarihi*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınevi.
- Beker, Güven (2014), *Mustafa Celalettin Paşa Eski Ve Modern Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Biçer, Ramazan (2017), Şihabettin Mercani, *XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*, Edit: Kemal Sözen, Ali Kürşat Turgut, Sabri Yılmaz, İstanbul: Divan Kitap.
- Bulduk, Üçler (2006), *Hokand Hanlığı ve İbretin Fergana Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Buniyatov, Ziya Musa (1991), Azerbaycan Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4.
- Çağla, Cengiz (2002), *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, İstanbul: Bağlam yayınları
- Divitçioğlu, Sencer (1988), Kök Türk Efsaneleri ve Kutsal Kağanlık, *Toplum ve Bilim*, Sayı.42, 40-47.
- Elekberova, Kemale (2011), 20.Yüzyılın Başlarında Azerbaycan yazı Dili ve Osmanlı Türkçesi, *İCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara.
- Erol, Ali (2006), Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877), *Bilgi*, S.39, 53-72.

- Erşahin, S. (1999), Buhara'da Cedidcilik- Eğitim Islahı Tartışmaları ve Abdurrafıf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları), *Dini Araştırmalar*, Cilt.1, Sayı.3, 213-221
- Gökçek, Fatih (1999), Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimi'ye Mektuplar, *İlmi Araştırmalar*, Sayı.8, 315-323.
- Hatunoğlu, Nurettin (2015), Buhara'da Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD)*, Sayı.38, 1-33.
- Hesenov, Hesret (2001), *Yazular ve Elifbalar*, Bakı: Yurd Yay.
- İmanov, Vigar (2006), *Azerbaycan- Osmanlı İlişkileri (1918)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kanlıdere, Ahmet (2002), XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, *Türkler*, Cilt.18, 415-425.
- Kanlıdere, Ahmet (2021), *İdil - Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kasimov, B. (2009), *Milli Uyanış*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kazan, Hüseyin (2016), Azerbaycan'da milli uyanış ve basın: 1800-1920, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt.1, Sayı.1, 28-43.
- Kırımlı, Hakan (1996a), *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırımlı, Hakan (1996b), Gaspıralı İsmail Bey, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt.13.
- Koş, Elif (2018), Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı.60. 181-196.
- Kholmatov, Elmurod (2015), Münevver Kâri Abdureşidhân'ın Türk Boyları Arasında Ortak Bir Yazı Dili Oluşturma Çabalarına Katkısı (Coğrafi Terim Ve Ülke Adlarının Türkiye Türkçesindeki Şekliyle Kullanılış), *Turkish Studies*, Cilt.10, Sayı.12, 727-738.
- Maraş, İbrahim (1997), İdil-Ural Bölgesi Osmanlı Fikri Münasebetleri, *Bilig*, Sayı.5, 149-155.
- Maraş, İbrahim (1998), İdil-Ural bölgesinin Dini Problemleri, *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, Edit: Ömer Turan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Maraş, İbrahim (2002a), *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul: Ötüken.
- Maraş, İbrahim (2002b), Zeynullah Rasûli, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.44.
- Nadir, Devlet (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, İstanbul: Başlık Yayınları
- Necefli, Gültekin (2002), *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti İle Siyasi Alakaları (XVII. asrın II. yarısı)*, Bakı: Nurlar Yayınevi.

- Öztürk, Gülcennet (2016), Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı.1, 95-115.
- Pınarer, Ataer Kader (2014), İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi, *Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Rorlich, Ayşe Azade (2000), *Volga Tatarları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saray, Mehmet (1994), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devletleri İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Saray, Mehmet (2003), *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, Çantay Kitabevi.
- Swietochowski, Tadeusz (2003), 1920 öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt.22, Sayı.34, 3-10.
- Olımov, Shokhrkhbek (2019), Ceditçi Abdurrauf'un Türkiye'deki Edebi faaliyeti, *II. Sosyal Bilimler Kongresi*, Nevşehir.
- Taşagıl, Ahmet (2000), İdil-Bulgar Hanlığı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt.21.
- Uygur, Erdoğan (2007), Füyuzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebi Dil Tartışmaları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 4, 53-64.
- Zekiyev, Mirfatih (2007), *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ziyayeva, Zemine (2018), Füyuzat Dergisi ve 1905 Sonrası Azerbaycan'da Türkçe Meselesi, *Türkbilg*, Sayı.36, 187-202.

Milli Mücadele’de İşgal Kuvvetlerinin Urfa Bölgesinde Ketikanlı Aşireti Mensuplarından Basravi ile Münasebetleri¹

Zafer Benzer²

Ahmet İlyas³

Özet

Ketikanlı Aşireti’nin Urfa ve çevresindeki varlığı Osmanlı Devleti’nin erken dönemlerine dek uzanmaktadır. Arşiv kayıtlarından hareketle bu aşiretin Osmanlı döneminde Suruç ve civarında önemli bir nüfuza sahip olan Berazi Aşireti’ne bağlı bir oymak olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmaya konu olan Basravi ise Ketikanlı Aşireti’nin son dönem reislerindedir. 20. yüzyılın başlarında aşirete önderlik etmiştir. O tarihlerde bölgede meydana gelen bazı eşkıyalık, gasp ve yağma faaliyetlerine kısmen iştirak ettiği öne sürülerek yaşadığı topraklardan uzaklaştırılması düşünülmüş ancak devletin içinde bulunduğu hassas ortam göz önüne alınarak bundan vazgeçilmiştir. Urfa’nın 1919 yılında İngilizler tarafından işgal edilmesiyle uygunsuz tavırlarını daha da arttırmış ve bu işgalci kuvvetlerden aldığı güçle yerel idarecilerin otoritesine karşı gelmiştir. İngilizlerle iş birliği halinde olduğu anlaşılan Basravi’nin bu tavrı, Urfa’nın Fransızlar tarafından işgalinin ardından da devam etmiştir. Milli Mücadele çerçevesinde yürütülen faaliyetleri deşifre ederek işgal kuvvetlerine bildirdiği, beraberindeki adamlarıyla Fransızlara kılavuzluk ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Milli Mücadele hareketinin başarılı olması ve Urfa’nın kurtarılmasından sonra sebep olduğu olumsuz faaliyetlerden dolayı Suriye bölgesine firar etmiş ve bir süre orada yaşamak zorunda kalmıştır.

- 1 Bu çalışma 8-10 Haziran 2022 tarihinde Batman’da düzenlenen “Askeri, Siyasi ve Ekonomik Yönleriyle Büyük Zaferin 100. Yılı” Uluslararası Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan bildirinin başlık, içerik ve kaynakları itibarıyla değiştirilmiş ve geliştirilmiş halidir.
- 2 Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Şanlıurfa, zaferbenzer@harran.edu.tr , ORCID: 0000-0001-7549-6731.
- 3 Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Şanlıurfa, ahmetilyas@hotmail.com , ORCID: 0000-0001-9578-9160.

Giriş

Osmanlı Devleti müttefikleriyle beraber girdiği Birinci Dünya Savaşı’ndan mağlup olarak ayrılmıştı. Savaş esnasında İtilaf Devletleri nezdinde Anadolu topraklarında Osmanlı ve Türk varlığını sonlandırmaya yönelik girişimler, savaş sonrasında imzalanan ve savaştan yenik ayrılan tüm devletler için ağır şartlar içeren Mondros Mütarekesi ile uygulama alanı bulmuştu. Bu mütareke kapsamında Osmanlı toprakları paylaşılmaya ve işgal edilmeye başlanmıştı. İşgal edilen bölgelerden biri Güneydoğu Anadolu yöresiydi. Bu doğrultuda Urfa ve çevresi de Cihan Harbi neticesinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması dayanak gösterilerek haksız yere işgale uğramıştır. İlk olarak İngilizler tarafından ele geçirilen bu bölge, akabinde Fransızlara bırakılmıştır. Burada buldukları süre zarfında takip ettikleri siyaset ve idare yöntemi farklılık arz etse de ortak noktaları Urfa’nın idarecileri ve halkı ile daha ziyade kendi menfaatleri doğrultusunda ilişki kurmak olmuştur. Bölgenin etnik ve dini yapısı, buraya göz dikmiş olan işgal kuvvetlerinin iştahını kabartmıştı. Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra misyonerlik, eğitim ve azınlıkların haklarını koruma gibi bahanelerle halkı birbirine düşman etmeye çalışıyorlardı. Ortaçağdan beri bölgede varlık gösteren ve çoğunlukla nüfuz sahibi olan Kürt, Arap ve Türkmen aşiretleriyle muhabere içinde oldukları gibi onlarla dirsek temasında bulunmaya gayret ediyorlardı.

Farklı yol ve yöntemlerle bu aşiretleri köklerinden kopararak kendi saflarına çekmeyi amaçlayan işgalci devletler düşündüklerinin tam aksine bir iki istisna dışında bunların direnişçi tavırlarıyla karşılaşmışlardır. Urfa ve civarındaki aşiretler Milli Mücadele’de en ön saflarda yer almış ve yadsınamayacak katkılarda bulunmuşlardır. Ancak bu aşiretlerin çatısı altında bulunan bazı oymaklara tâbi kimselerin Urfa’yı işgal sürecinde Fransız ve İngiliz yetkililerinin siyasi ve ekonomik bazı çeldirici teklif ve vaatlerine sıcak baktığı söylenebilir. Arşivde yer alan o dönemin kayıtları ile döneme bizzat şahitlik eden şahısların yazdığı hatıratlardan edinilen bilgilere göre Milli Mücadele’ye muhalif olanlardan biri Suruç aşiretlerinden Ketikanlı (Ketkanlı) Aşireti mensubu Basravi (Besravi) idi. Kaynaklarda “Ketikanlı Aşireti Reisi” olarak zikredilen Basravi’nin, Urfa’nın işgali esnasında işgal kuvvetleriyle sürekli irtibat halinde olduğu, önce İngiliz ve sonrasında bölgeye gelen Fransız yöneticileri lehine hareketlerde bulunduğu öne sürülmektedir.

Bu çalışmada, Urfa direnişçi sürecinde Ketikanlı Aşireti mensuplarından Basravi’nin bölgedeki faaliyetleri ele alınmış, Milli Mücadele’de işgal kuvvetleri ile olan münasebetlerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırma konusunun özgün tarafı şimdiye değin bu minvalde müstakil olarak yapılan

bir çalışmanın bulunmamasıdır. Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılarak başta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler olmak üzere dönemin idari ve askeri yöneticilerinin kaleme aldığı hatıratlar ve araştırma konusu ile ilgili diğer telif ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır.

1. Urfa Sancağı ve Civarında Ketikanlı (Ketkanlı) Aşireti

Bu aşiretin Urfa ve çevresindeki varlığı XV. yüzyıla kadar geri götürülmektedir. İsimlerinin kökeni Ketiki'dir. Ketikenler, İran sınırları dâhilinde olan kotuk-ketik bölgesinden olmalarından dolayı kotuklu veya ketikli olarak anılırlar. Yavuz Sultan Selim'in doğu seferinde Çaldıran Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne yardım etmeleri neticesinde buldukları İran coğrafyasından alınarak başta Suriye ve Birecik bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Aşiretin son dönem reislerinden olan Basravi başta olmak üzere diğer bazı aşiret mensupları, kökenlerinin Yemen asıllı olduğunu ve Arap Kindi aşiretinden geldiklerini iddia etmişlerdir. Ancak bu aşiretin Arap asıllı olmadığı, bir Kürt aşireti hüviyetinde olduğu bilinmektedir (Bozkurt, Tarihsiz, s. 145). Soylarını Peygamber efendimiz Hz. Muhammed'in sahabelerine dayandırmak ve böylece daha fazla itibar kazanmak istemelerinin bu görüşlerinde etkili olduğu söylenebilir.

Ketikan Aşireti kendi arasında Karişiler ve Melkişiler olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan Karişiler de kendi aralarında 10, Melkişiler ise 8 alt kola bölünmüştür. Bu aşiret nüfusunun büyük bir bölümü Suriye toraklarında, Cerablus ile Ayn el-Arap olarak bilinen Kobani arasında yaşamaktadır. İkinci olarak tahminen 6.000 kişi civarı ile en kalabalık nüfusları Urfa'nın Birecik ilçesinde yer almaktadır. Arşiv kayıtlarına göre bu aşiret haneleri Urfa merkez, Suruç ve Birecik kazalarında konargöçer olarak yaşamını idame ettirmiştir (BOA., BEO. 66/4931-3). Aşiretin idaresi farklı zamanlarda yukarıda zikredilen kabileler arasında el değiştirmiştir. Çalışmamıza konu olan Basravi'nin reisliği 1901'den itibaren başlamıştır (Bozkurt, Tarihsiz, s. 146). Osmanlı arşiv kayıtlarında Ketikanlı aşireti, Birecik ve Suruç bölgelerinde varlık gösteren Berazi aşiretinin bir oymağı olarak zikredilmektedir. XIX. yüzyılda Berazi aşiretine tâbi oymakları gösteren bir pusulada Ketikanlı aşiretinin hane sayısı 300 olarak belirtilmiştir (BOA., Y.EE. 37/46-47). XX. yüzyılın başlarında da yine Ketikanlı Aşireti, Berazi Aşireti'ne tâbi olarak gösterilmiş ve hane sayısı 700 olarak kaydedilmiştir (Sykes, 1915, s. 579).

Ketikanlı Aşireti, XIX. yüzyılda varlık gösterdiği Birecik ve Suruç yöresinde meydana gelen bazı asayişsizliklere müdahil olmuştur. 1831 senesinde bölgede meydana gelen otorite boşluğunu fırsat bilen bu aşiret Birecik üzerine saldırmıştır. Milli ve Berazi Aşireti'ne mensup bazı kimselerin

de bunlara destek vermesiyle olay büyümüş ve hadise bir isyan niteliği kazanmıştır. Başta o dönemin Birecik Mütessellimi Lütfullah Ağa olmak üzere asilere karşı koyulmaya çalışılmış, bu müdahale yetersiz kalınca Osman Paşa görevlendirilmiştir. Mahiyetindeki askeri kuvvetlerle birlikte Birecik’e gelen Osman Paşa isyancılarla çatışmış ve onları yenilgiye uğratarak dağıtmıştır (BOA., HAT. 389/20707-S). Milli mücadele dönemine gelindiğinde Ketikanlı Aşireti’nin çoğu Urfa ve çevresinde gerçekleştirilen işgallere karşı çıkmış ve direnç göstermiştir. Ancak Basravi gibi bazı aşiret mensupları bölgeyi haksız yere işgal eden İngiliz ve Fransız kuvvetleri ile işbirliği yaparak gerek merkezi otoriteyi ve gerekse yerel yöneticileri oldukça zor durumda bırakmıştır.

2. İngiliz ve Fransız Kuvvetlerinin Urfa’yı İşgali ve Ketikanlı Aşireti Reisi Basravi ile Münasebetleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Birinci Dünya Savaşı sürecinde işgale uğramamasına rağmen savaş sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi’nin 7. ve 10. maddelerine dayanılarak işgal edilmiştir (Türk İstiklal Harbi-IV Güney Cephesi, 1966, s. 3). İtilaf devletleri, henüz savaş sona ermeden yapacakları işgallerin altyapısını hazırlamak üzere kendi aralarında gizli anlaşmalar yapmışlardı.

Sykes-Picot Antlaşması bu anlaşmalardan biriydi ve 9-16 Mayıs 1916 tarihinde yapılmıştı. Bu antlaşmayla öngörülen Antep, Maraş ve Urfa ile Musul bölgelerinin Fransızlara verilmesiydi. Ancak savaşın sonunda Osmanlı Devleti ile yapılan Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra bu muntakaları İngilizler işgal etmişlerdir. Buradaki amaç Musul’u Fransızlardan almaktı. Aslında her iki taraf da ele geçireceği bölgeleri birbirine karşı koz olarak kullanmak istiyordu. Nitekim İngiltere, Musul’a karşılık Fransızlara bu bölgeleri koz olarak kullanırken, Fransızlar da Antep, Maraş ve Urfa bölgelerine karşılık Musul’u İngilizlere verdiklerini açıklamaktaydı (Akbiyık, 2015, s. 2-3). Neticede İngiltere Osmanlı topraklarını işgale başlamış ve 24 Mart 1919 tarihinde şehir merkezine girerek Urfa’yı işgal etmiştir.⁴

İşgal süreciyle beraber İngilizler Urfa’da kaldıkları zaman aralığında yerel idareciler ile ahaliye genel manada ılımlı davranmış, yöneticilerin işlerine tarafsız ve dürüst davranmaları karşılığında abartılı bir şekilde müdahale etmemişlerdir (Akalin, 2016, s. 13-14). İşgal kuvvetleri yetkililerinin yoğunlaştıkları iki kesim olmuştur. Bunlardan biri şehir merkezinde yaşayan ve Ermenilerin başını çektiği gayrimüslimler ile Urfa ve kazalarında bulunan

4 Urfa’nın İngilizler tarafından işgal edildiği tarih mahalli yayınlar ve hatıratlarda 7 Mart 1919 olarak zikrediliyorsa da resmi kayıtlarda bu tarih 24 Mart 1919’dur. (Özçelik, 2003, s. 46)

aşiret topluluklarıydı. Çünkü en kolay nüfuzu bunların üzerinden elde edeceklerini düşünüyorlardı. Özellikle bölgede bulunan Ermeni ve Kürtleri kullanarak Kafkasya ile Mezopotamya arasında devletçikler kurma yoluyla bir tampon bölge oluşturma amacındaydılar. Bu doğrultuda Urfa bölgesinde yaşayan başta Arap ve Kürt aşiret yöneticileri olmak üzere etkileyebileceklerini düşündükleri her kesim üzerinde şanslarını deneme yoluna gitmişlerdir.

İngilizler, işgal edecekleri bölgelerde bir direnişle karşılaşacaklarını anladıkları zamanlarda Kürtlerin menfaatine çalışmakta olduklarını dile getirerek, aşiret reislerini, şeyh ve ulema kesimini para ve vaatlerle elde etmeye çalışıyordu (Beyoğlu, 1996, s. 126-127). Onlarla ilişki kurmaya çalışan İngilizler özellikle de yörenin nüfuzlu aşiretlerinden olan Milli Aşireti'ne ayrı bir önem vermişlerdi.⁵ O dönemde Milli Aşireti Reisi olan Mahmut Bey'e Binbaşı Noel⁶ (bu şahıs "Kürt Lawrence" şeklinde anılmaktadır) ve Yüzbaşı Wolley gibi hatırı sayılır idarecilerini aracı olarak göndermişlerdir. Mahmut Bey'i yanlarına çekmek adına ona hediyeler sunmayı da göz ardı etmemişlerdir (Özçelik, 2003, s. 54-55). Mahmut Bey'in ikamet yeri olan Viranşehir bölgesine gerçekleştirdikleri ziyaretlerden olumlu sonuç alamayan işgal kuvvetleri generalleri Barrow vasıtasıyla onu Urfa merkezine davet etmişlerdi. Ancak Mahmut Bey tüm bu gelişmeleri milli direniş kuvvetleriyle istişare halindeydi. Nitekim bu davet karşısında nasıl tepki vermesi gerektiğini 13. Kolordu'ya danıştı ve onlardan gelen talimatla bir bahane bularak görüşmeye gitmedi (Rıza, 1995, s. 8-9; Akalın & Karakaş, 2020, s. 37). Neticede İngiliz yöneticileri bölgenin etkin güçleri arasında yer alan Milli Aşireti'ni para ve sair araçlarla kendileri lehine taraf olma konusunda ikna edemediler.

Milli Aşireti özelinde sonuç vermeyen bu tarz girişimler Urfa bölgesinde var olan bazı Arap aşiretler nezdinde ne yazık ki itibar görmüştür. İngiliz yanlısı bazı aşiret mensupları merkezi otoriteye destek veren aşiretlere yönelik saldırılarda bulunuyorlardı. Özellikle Harran kazasının kuzeyinde birbirleriyle husumetli olan aşiretler kan dökmekten çekinmiyorlardı. Aşiretleri kışkırtarak birbirine düşüren ve meydana gelen çatışmalar dolayısıyla da memnuniyet duyan İngilizler, emniyeti sağlayamadıkları gerekçesiyle de merkezi hükümeti güçsüz buluyordu (Rıza, 1995, s. 9). Urfa'da yaklaşık

5 İngilizlerin Milli Aşireti'ne yönelik politikaları hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. (Bozan, 2020, s. 245-260)

6 İsmi, Edward William Charles Noel'dir. 1886-1974 yılları arasında yaşamıştır. Irak, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde 1918-1923 yılları arasında Kürt toplulukları ile ilintili yoğun istihbarat çalışmaları yürütmüştür. Ana dili olan İngilizce haricinde Rusça, Fransızca, Farsça ve Kürtçe dillerini de iyi derecede biliyor olması, faaliyetlerde bulunduğu bölgeyi ve istihbarat çalışmalarını ne kadar ciddiye aldığını göstermesi açısından önemlidir. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bkz. (Kartın, 2014, ss. 3883-3894).

olarak yedi ay süren İngiliz işgali misyonunu tamamlamış olarak sonlandı denilebilir. Zira bu süreç zarfında Fransa Ortadoğu’da çok fazla yayılma alanı bulamadı. Urfa’da mevcut düzeni olabildiğince değiştirmeden ve fazla müdahale etmeden üzerinden savuşturmuş oldu. Bölgede evvelden beri problem çıkaran ve ayrılıkçı fikirlere sahip denilebilecek aşiretleri birbirine düşürerek böl yönet politikasını ustalıklı uygulamışlardır (Mutlu, 2019, s. 410-411).

İngilizler, Musul ve civarını sahip olduğu petrol gibi yer altı kaynağı zenginliklerinden dolayı hedef almışlardı. Bu hedeflerine ulaşmak için Fransa ile 15 Eylül 1919 tarihinde yaptıkları ve “Suriye İtilafnamesi” olarak bilinen “İngiliz-Fransız Mukavelesi” neticesinde Urfa, Antep ve Maraş’ı Fransızlara bırakmışlardır (Hatipoğlu, 2015, s. 198-199; Özçelik, 2003, s. 62). Fransızlar yaptıkları bu anlaşma doğrultusunda kırk beş günün akabinde 30 Ekim 1919 tarihinde Urfa şehir merkezini aralarında Fransız üniforması giymiş Ermenilerin de bulunduğu 300 kişilik bir askeri kuvvet ile işgal etmişlerdir (Türk İstiklal Harbi-IV Güney Cephesi, 1966, s. 70; Özçelik, 2003, s. 67; Akalın, 2016, s. 30). Bu işgal hareketi neticesinde Urfa’da zaten ayarsız olan dengeler iyice bozulmuştu. Zira Fransızlardan önce bölgede yer alan İngilizler buldukları bölgeyi geçici olarak idare ettiklerini düşünerek siyasi ve idari müdahalelerini abartılı şekilde göstermemişlerdi. Buna karşın Fransız yöneticiler ise -Ermenilerin muhtemel desteği ile- hükümet dairelerine kendi bayraklarını çekmiş, idare başta olmak üzere mali işlere bile müdahale etmeye başlamışlardı. (Açanal, 2001, s. 59-60).

Urfa’nın haklı direnişinde aşiretlerin etkisini ve önemini anlayan işgalciler, bölge aşiretlerini değişik yol ve yöntemlerle yanlarına çekmeye çalışmışlarsa da tüm çabalarına rağmen bölgede bulunan Baziki, Aneze, Milli, Berazi, Kays, Dögerli, Badıllı ve İzollu irili ufaklı aşiretler işgal karşısında mücadeleye hazır olduklarını her fırsatta dile getirdiler. Bu mücadelelerini uygulamada da gösteren aşiretlerin tüm üyeleri Kuva-yı Milliye’ye maddi-manevi omuz verdiler ve Urfa’nın kurtuluşunda büyük bir rol aldılar. Zira Urfa ve civarında varlık gösteren Türk, Arap ve Kürt toplulukları, İngilizlerin ve diğer işgalci devletlerin yürüttükleri ayrılıkçı politikalarla bölgede Türk hakimiyetine son vermeyi ve bir Ermeni devleti kurduklarını istediklerini anlamışlar ve buna karşı beraber hareket etme başarısını göstermişlerdi (Ertürk, 2007, s. 162-163). Sayıları çok fazla olmasa da bazı aşiret üyelerinin merkezi ve yerel otoriteye muhalif hareketleri oldu.

Milli Mücadele devrinde Urfa’da İngiliz ve Fransızlara meyletmiş iki önemli isim vardı. Bunlar; Suruç kazasında bulunan ve Berazi Aşireti’nin bir fırkası olan Ketkanlı Aşireti reislerinden Basravi ile Siyale Aşireti Reisi

Salih el-Abdullah'tı (Rıza, 1995, s. 9-11). Bu iki isim işgalci devletlerin gizli ve sinsi işgal metotları neticesinde önce İngiliz sonrasında ise Fransız kuvvetleri ile iş birliği içerisinde bulunmuşlardı. İngilizler, Güneydoğu Anadolu politikası çerçevesinde bölge ahalisine ve aşiretlere yönelik iki türlü faaliyet yürütmekteydi. Bunlardan ilki direniş görececeklerini tahmin ettikleri yerlerde halk arasında kendi askeri kuvvetleri abartıcı bilgiler yayarak onların direncini kırmaya yönelik faaliyetlerdi. Bunun yanında bölge aşiretlerini birbirilerine karşı kışkırtıcı hareketlerde bulunarak çatışmalara yol açmak, meydana gelecek çatışmalarda merkezi otoriteyi yetersiz gösterip halk nezdinde bir güvensizlik ortamı oluşmasını sağlamayı hedefliyorlardı. İkinci olarak ise bölgedeki nüfuzlu Kürt ve Arap aşiretlerinin reisleri ile farklı etnik veya dini grupların temsilcilerini yanlarına çekerek, onlara kuracakları sözde beylik ve devletlerin üst kademelerinde yöneticilik teklif ediyorlardı (Ural, 2007, s. 441).

İşgal kuvvetleri yanlısı olduğu öne sürülen Basravi'nin İngilizlerin bu politikasına uygun hareket ettiği söylenebilir. Nitekim o dönemin Urfa Eski Jandarma Komutanı Yarbay Ali Rıza, Basravi hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Basravî Suruç kazasının Berazi aşiretinin bir fırkası olan Ketkanlı aşiret revidir. Basravî, öteden beri İngiliz tebaası olmak emelini besleyen bir muhalif olup aşiretinin oturduğu yerlerin ilişkisi dolayısıyla İngilizlerle haberleşerek Şerif Faysal kuvvetine katılmış ve Türk kuvvetlerinin yok edilmesine çalışmış ve ülkeyi şâkiliğe boğmuş bir asidir ki öteden beri daima hükümet aleyhine yürüyenlerle beraber yürürdü. Urfa sancağının batısında Ketkanlı Aşireti Reisi Basravi ve güneydoğusunda Geysi aşireti, İngilizlerden aldıkları talimat üzerine buldukları yörelerde asayiş ihlal ediyorlardı. Hemcinslerine reva görmedikleri işlem kalmadığı gibi mallarını yağma ve ülke içinde idaresizlik ve asayişsizlik ve anarşi göstermek emeliyle şâkiliği sürdürüyorlardı... İngilizlerin Urfa'yı işgali Basravî ve Arap aşiretlerine daha çok kuvvet verdi.” (Rıza, 1995, s. 11). Bu bilgilerden hareketle Urfa bölgesi henüz fiilen işgal edilmeden önce Basravi'nin İngilizlerle irtibatta olduğu ve onlardan talimat aldığı anlaşılmaktadır.

Basravi hakkındaki iddialar bununla sınırlı değildir. Suruç kazası ve civarında, kendisini destekleyen ve tahminen dört beş köyün müdahil olduğu 50 kişilik bir silahlı kuvvet ve işgalci devletlerden aldığı maddi destekle hükümet aleyhine çalışmış ve eşkıyalık hareketlerine girişmiştir. Ayrıca onun geçmişte, daha meşrutiyetin ilanından iki yıl önce İngiliz uyruğuna geçmeye çalıştığı ve bu nedenle hakkında kanuni kovuşturma yapıldığı belirtilmektedir. Urfa ve civarında fırsat buldukça eşkıyalık, yağma ve gasp olaylarına karıştığı, zor duruma düştüğünde ise Suriye tarafına geçerek

buraya sığındığı dile getirilmiştir (Türk İstiklal Harbi-IV Güney Cephesi, 1966, s. 16; BOA., DH.ŞFR. 604/105, 1-4.).

Ocak 1918 tarihinde Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen şifreli bir telgrafta Ketikanlı Aşireti Reisi Basravi’nin Halep’ten yani İngiliz ve Fransızlardan aldığı kuvvetle Urfa ve Suruç bölgesini yağma ettiği belirtilmiştir. Mahrec civarında Şerif’in adamları ve bir İngiliz zabiti ile görüşen Basravi’nin emrine verilen kuvvetlerle birlikte Diyarbakır’a saldırmak amacıyla olduğu vurgulanmıştır. Bu davranışlarından ötürü yakalanması gerektiği dile getirilmiştir.⁷ Yine Mutasarrıf Nusret Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne Mart 1918’de gönderilen diğer bir telgrafta, İngilizlerin Halep ve Urfa bölgesinde aşiret reislerini kendi taraflarına çekmek istedikleri, Osmanlı Devleti’nin parçalanarak dağılacığı iddia edilerek bu bölgede bir Ermeni devletinin kurulacağı şeklinde propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğü dile getirilmiştir. Ayrıca Kürt aşiret reislerine de kendi devletlerini kurmalarına yardımcı olunacağı ve bağımsızlıklarına destek verecekleri vaatlerinde bulunmuşlardır. Ancak Basravi dışında bölgedeki aşiret mensuplarının bunlara itibar etmediği, görüşme taleplerini reddettileri ve merkezi hükümete karşı kışkırtmalara aldanmadıkları belirtilmiştir. Bu süreçte Basravi’nin bölgedeki İngiliz kaymakamı Killing’e ev sahipliği yaptığı ve beraber hareket ettiği anlaşılmaktadır (BOA., DH.ŞFR. 610/107, 1-8; Akalın & Karakaş, 2020, s. 74).

Urfa ve civarı işgale uğramadan evvel Ketikanlı Aşireti’nden Basravi ve arkadaşları bu bölgede eşkıyalık ve yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. İşgal kuvvetlerinin maddi-manevi destekleriyle cesaretlenen Basravi kontrol altına alınamıyordu. Bölgeye gelen İngiliz subaylarından yüz bulan Basravi, hükümetin yıkılacağını öne sürerek Kürtlük namına bir hükümet tesisi için diğer aşiret reislerine mektuplar gönderiyordu. Hatta daha da ileri giderek kendi köyüne yakın bulunan Mahrec Nahiyesi’nde hükümetin çöktüğünü iddia ederek nahiyeye müdürü ve üç dört jandarmayı buradan çıkarmıştı. Bunun üzerine Nahiyeye müdürüne yeterli miktarda askeri kuvvet verilerek iadesi sağlanmış olmakla birlikte Basravi’nin bu tarz hareketleri ve Kürtlük ile ilgili beyanları hususunda gereğinin acilen yapılması, İngilizlerle olan temasının engellenmesi istenmiştir (BOA., DH.ŞFR. 610/11, 1-2).

İngiliz işgal kuvvetlerinin Urfa ve civarındaki demir yollarının kontrolünü sağlamak için giriştiği faaliyetler neticesinde 1919 senesinin başında Suruç kazasında bulunan Arappınar İstasyonu işgal edilmişti. Aynı tarihlerde Basravi ve dokuz kişiden ibaret olan beraberindeki bazı aşiret

7 Basravi’ye amcazadeleri Hemi Hırço, Derviş Hamo ve Hemi Ati de eşlik etmiştir (BOA., DH.ŞFR. 604/105, 1-4.).

mensupları bu istasyonun çevresinde katl ve gasp olaylarına karışarak ahaliye zarar vermiştir. Suruç kaymakamlığından bildirildiğine göre buna cüret edenlerden beş kişinin yakalandığı, gasp edilen mallardan bir kısmının geri alındığı ve olaya karışan diğer şahısları da yakalama çalışmalarının sürdüğü belirtilmiştir (BOA., DH.ŞFR. 610/78, 1-2; BOA., DH.ŞFR. 611-101). Siyasi ve sosyal düzeni sekteye uğratan Basravi ve yanındakiler, bölgenin ekonomisine de olumsuz etki etmeye çalışmıştır. Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne verilen bilgide, Ketikanlı Aşireti Reisi Basravi ve akrabalarının bulunduğu bazı köyler, Harran Kazasında Arap ahalinin bazı köyleri ile Birecik tren hattı tarafında bulunan bazı köylerde vergi amaçlı yapılacak hayvan sayımlarına karşı çıktığı dile getirilmiştir. Buna karşı alınan tedbirler neticesinde bu sayım mümkün olmuştur (BOA., DH.ŞFR. 668/91).

Basravi'nin bu olumsuz hareketlerine son vermek için Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından 23 Ocak 1919 tarihinde Urfa Mutasarrıflığına bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafta Urfa livasında halen örfi idare olduğu ve muzır ve müfsit şahısların mıntika dışına çıkarılması gerektiğinden Basravi ve arkadaşları hakkında askeri karar hasıl olunarak Ankara'ya sürülmeleri ve neticenin bildirilmesi istenmiştir (BOA., DH.ŞFR. 95/213-1). Bu tarihten sonra yaklaşık bir ay geçmesine rağmen herhangi bir cevap alınmamış olacak ki Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Şubat ayında Basravi ve arkadaşlarının Ankara'ya teb'idleri hakkındaki telgraf üzerine yapılan muamele hususunda tekrar bilgi talep edilmiştir (BOA., DH.ŞFR. 96/327-1). Mayıs 1919 başında Urfa Mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen cevapta, Basravi ve beraberindekilerin Urfa'dan uzaklaştırılması hakkında askeri karar alınması durumunun Altıncı Ordu Kumandanlığı'na yazıldığı ve sairden bahsedilerek, Basravi'nin takip ve yakalanmasından vazgeçilmesinin asayiş ve inzibatın temini için daha münasip olacağı bildirilmiştir. Zira Basravi'nin İngilizlerle sürekli irtibatta olduğu, yakalanacağını düşündüğü an onların bulunduğu bölgeye geçtiği vurgulanmıştır (BOA., DH.ŞFR. 618/39, 1-2). İngilizlerin davranış ve söylemlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Basravi'yi kendi adamları ve Osmanlı Devleti içerisine sızdırdıkları biri olarak gördükleri söylenebilir (BOA., DH.ŞFR. 629/43, 1-3).

İngiliz hükümeti Fransızlarla yaptığı anlaşma gereği Urfa bölgesinden çekilmiş ve burası bu kez de Fransızların işgaline sahne olmuştu. Basravi, etrafına topladığı az sayıdaki adamlarıyla İngilizlerden sonra Fransızlarla da irtibatı sürdürdü ve iş birliğine devam etti. O, aşireti ile birlikte Osmanlı tebaası olmayacağını, eski dostu İngilizler kabul etmediği takdirde herhangi bir ecnebi devletin tebaası olacağını ve şayet bunlar da kabul etmezse Arap hükümetlerine katılacağını dile getiriyordu (Akalin, 2015, s. 10). Siyale

Aşireti Reisi Salih el-Abdullah ile beraber memleketin selameti için yapılan çalışmalara katkı sağlamadığı gibi bu çalışmaları deşifre etmeye çalışıyordu. Fransızların Urfa merkezinde giriştiği faaliyetler ve halka yaptığı zulümler gündün güne etkisini arttırmış, yerel idareciler nezdinde, aşiretler ve ahali direnişlerini fiile dökmeye başlamıştı. Urfa’da oluşturulan Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti öncülüğünde işgal kuvvetleriyle yapılan diplomasi trafiği sonuçsuz kalmış ve çatışma kaçınılmaz olmuştu. Fransızlarla aralıklı olarak meydana gelen bu çatışmalarda Basravi’nin işgal kuvvetlerine yardım ettiği ve özellikle Suruç tarafından Fransızlara gelecek olan ihtiyat güçlerinin nakillerinde rol aldığı anlaşılmaktadır.

1920 senesinin Şubat ayında yoğunlaşan çatışmalar Fransızları zor durumda bırakmıştı. Ancak halk arasında yayılan bir bilgiye göre Fransızlara, kalabalık bir yardımcı kuvvetin yolda olduğu ve Ketikanlı Aşireti Reisi Basravi’nin de bunlara katılarak katliam yaptıkları haberi moralleri bozmuştu (Akalin, 2015, s. 45-46). Suruç Berazi Aşireti Reisi Şahin Beyzade Bozan Bey tarafından Urfa Kuva-yı Milliye Kumandanlığına 9 Mart 1920 tarihinde gönderilen arzda Fransız saldırılarına karşı az bir kuvvetle amansız bir mücadele verildiği ancak ateşli silahlara daha fazla mukavemet edemeyerek ikamet ettikleri köylerine çekildikleri ifade edilmiştir. Bu sırada Basravi’nin akrabaları kılavuzluğunda Fransız kuvvetlerinin köye girdikleri ve burayı harap ettikleri belirtilmiştir. Aynı zamanda Basravi önderliğindeki bazı Ketikan Aşireti mensuplarının kendileri üzerine hücum ederek düşmanın elinden kurtulmuş insanları yağmaladıkları ve hayvanlarını gasp ettikleri dile getirilmektedir (Açanal, 2001, s. 118-119). Suruç’tan önce Birecik’i işgale girişen Fransız kuvvetlerine Basravi’nin de katıldığı ve burada yapılan gasp ve yağma olaylarına karıştığı dile getirilmiş, bu olumsuz hadiseleri haber alan Suruç ahalisinden bazılarının yerlerini terk ettikleri ifade edilmiştir (İlyas & Çoban, 2020, s. 64). Hatta Fransızlara yardım eden Basravi’nin özellikle Birecik’te memurların ailelerine tecavüzde bulunduğu iddiaları dahi yayılmıştı (İlyas & Çoban, 2020, s. 67).

TBMM Zabıt Ceridelerinde Basravi ile ilgili öne sürülen bilgiler çok dikkat çekicidir. Dönemin Urfa Milletvekili Hacı Hayali Efendi’nin Basravi’nin şekâvetine değindiği konuşmasında: “Basravi’nin bir sözünü hatırlatmak isterim: Be kelp oğulları, bir eşek alıyorsunuz, bir de esir alıyorsunuz. Be hey eşek oğulları, bir eşek alıyorsunuz bir de esir alıyorsunuz. Be hey eşek oğulları, evvelâ öldürünüz nazariyesini kendilerine telkin etti. Onun tesiriyledir ki ondan sonra soyulanlar hayatlarından mahrum bırakıldılar. Yani evvelâ öldürüldüler, sonra soyuldular.” şeklinde ifadelere yer vermiştir (Akalin, 2016, s. 148).

Sonuç

Siyasi açıdan dünya tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden Birinci Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı başta olmak üzere imparatorluk hüviyeti taşıyan devletler ne yazık ki yıkılmaya yüz tutmuştu. İttifak devletleri safında savaştan ve bu savaştan yenik ayrılan Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma süreci iyiden iyiye hızlanmış, devlet içerisinde yer alan bazı kesim ve kişiler tarafından itilaf devletlerinin uygulamaları kesinlikle kabul edilemez olarak görülmüştü. İtilaf devletleri savaştan sonra imzalattıkları Mondros Ateşkes Anlaşması ile Osmanlı Devleti topraklarını işgal etmeye ve kendi aralarında bölüştürmeye kararlılardı. Nitekim İngiliz ve Fransızlar başta olmak üzere itilaf devletleri bu anlaşmaya dayanarak Anadolu topraklarını işgale başlamışlardır. İşgal edilen bölgeler arasında Güneydoğu Anadolu bölgesi ve dolayısıyla Urfa ve çevresi de yer almaktaydı. Tüm Osmanlı topraklarında olduğu gibi Urfa halkı da bu işgalleri kabul etmemiş ve direniş için çaba sarfetmeye başlamıştı.

Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde başlayan Milli Mücadele ve Kuva-yı Milliye hareketi Urfa'da kendisini göstermiş ve örgütlenmiştir. Bölgede bulunan Türkmen, Kürt ve Arap aşiretler liderleriyle aşiret mensupları, işgal kuvvetlerinin karşısında yer almış ve silahlanmışlardır. İşgal kuvvetleri bölge yapısının aşiret ağırlıklı olduğunu bildikleri için öncelikle bu yapıları yanlarına çekmeye çalışmış ve onlara maddi-manevi vaatlerde bulunarak kendi devletlerine karşı kıskırtmışlardır. Ancak bir iki istisna isim dışında hiçbir aşiret bu davranışlara aldanmamıştır. Bu istisnalardan birisi Ketikanlı Aşireti reislerinden olan Basravi'dir. Aslında Ketikanlı Aşireti mensuplarının çoğu Milli Mücadele yanlısı tavır sergilemiş ve devlete destek olmuşlardır. Sadece Aşiretin son dönem liderlerinden olan Basravi ve birkaç adamı işgal kuvvetleriyle irtibatlı şekilde hareket etmiş ve onları destekleme eğiliminde bulunmuştur.

Basravi'nin Milli Mücadele başlamadan evvel de bulunduğu Suruç bölgesi ve civarında asayişsiz tavırlar sergilediği tespit edilmiş ve bu hareketlere karşı bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Arşiv kayıtlarından hareketle kısmen eşkıyalık olaylarına karıştığı da aşikardır. Eldeki bilgi ve belgelerden yola çıkarak Basravi'nin, Urfa'nın işgale uğradığı 1919 senesinden itibaren önce işgalci İngilizlerle, akabinde bölgeyi devralan Fransızlarla irtibat ve işbirliği içinde olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan memleketin selameti için yapılan çalışmalara katkı sağlamadığı gibi bu çalışmalarını deşifre etmeye çalıştığı anlaşılmıştır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., BEO. 66/4931-3.

BOA., DH.ŞFR. 604/105, 1-4.

BOA., DH.ŞFR. 610/107, 1-8.

BOA., DH.ŞFR. 610/11, 1-2.

BOA., DH.ŞFR. 610/78, 1-2.

BOA., DH.ŞFR. 611-101.

BOA., DH.ŞFR. 618/39.

BOA., DH.ŞFR. 629/43, 1-3.

BOA., DH.ŞFR. 668/91.

BOA., DH.ŞFR. 95/213-1.

BOA., DH.ŞFR. 96/327-1.

BOA., HAT. 389/20707-S.

BOA., Y.EE. 37/46-47.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Açanal, H. (2001). *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*. Şanlıurfa: ŞURKAV.

Akalın, M. (2015). *Urfa Kurtuluş Yazıları*. Şanlıurfa: ŞURKAV.

Akalın, M. (2016). *Milli Mücadele’de Urfa Anılar-Belgeler* (5. baskı b.). Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Akalın, M., & Karakaş, M. (2020). *Urfa’nın Kurtuluşuyla İlgili Arşiv Belgeleri*. Şanlıurfa: ŞURKAV.

Akbiyık, Y. (2015). *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Beyoğlu, S. (1996, Haziran). Milli Mücadele Başlarken Güneydoğu Anadolu (1919). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11(1), s. 125-135.

Bozan, O. (2020). Mütareke Döneminde İngilizlerin Milli Aşiretine Yönelik Politikaları. A. A. vd. (Dü.) içinde, *Tarih Yolunda Bir Ömür Ergün Öz Akçora Armağanı* (Cilt II, s. 245-260). Hiperlink Yayınları.

Bozkurt, İ. (Tarihsiz). *Aşiretler Tarihi*. İstanbul: Kitap Matbaası.

Ertürk, Y. (2007). Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hatipoğlu, S. (2015). Milli Mücadele’de Suriye İtilafnamesi’nin Yeri. *Milli Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu Bildirileri* (s. 195-209). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

- İlyas, A., & Çoban, E. (2020). *İstiklal Harbi Kahramanlarından Urfa'lı Ömer Avni Şit'in Hatıraları*. İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları.
- Kartın, C. (2014). Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri. *Yeni Türkiye*, 20(64), s. 3883-3894.
- Mutlu, C. (2019). Urfa'da Milli Mücadele. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 121(239), s. 405-418.
- Özçelik, İ. (2003). *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Rıza, A. (1995). *Ahşada Yedigâr Urfa Mücabedesi*. (M. Akalın, Çev.) Şanlıurfa: ŞURKAV.
- Sykes, M. (1915). *The Chaliph's Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*. London: Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street.
- Türk İstiklal Harbi-IV Güney Cephesi*. (1966). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları.
- Ural, S. (2007, Mayıs). Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(39), s. 425-463.

İnternet Kaynakları

- <https://www.facebook.com/ketikanasireti/photos/pb.100064792510617.-2207520000./1513426245524906/?type=3>
- <https://www.facebook.com/ketikanasireti/photos/pb.100064792510617.-2207520000./602614583272748/?type=3>

Extended Abstract

Purpose

Urfa and its surroundings were unjustly invaded after the World War I showing the Armistice of Mudros signed between the Allied States and the Ottoman State as the alleged basis. It was first invaded by the British; then, it was handed down to the French. The occupation forces tried to reach out to the Turkmen, Kurdish, and Arabic tribes that existed in the region for centuries and especially that had influence over the region and they tried to establish firm bonds. Despite the overall majority of the Urfa tribes that supported the National Struggle, it is known that some people who were tied to these tribes considered the propositions and promises of the British and French forces. One of the opponents of the National Struggle was Basravi (Besravi) who was a member of the Ketikanlı (Ketkanlı) Tribe that was one of the Suruç tribes. In this study, it was aimed to reveal the relations of Basravi, a member of the Ketikanlı Tribe, with the occupation forces during the National Struggle by discussing his actions in the region during the Urfa resistance. It makes the study original as there is no study which deals with the issue per se.

Design and Methodology

Literature review was used as the method in this study. First of all, documents from the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of the State Archives related to the topic were determined. The documents determined were classified and listed according to the historical periods. These documents were transliterated and the data obtained were supported by other resources from the same period and used in the text. In addition, memoirs written by the civil and military administrators of the period and other printed sources and enquiries were utilized.

Findings

The existence of the Ketikanlı Tribe in Urfa and its surroundings dates back to the early periods of the Ottoman State. With reference to the archive records, it is understood that this tribe was once a clan associated with the Berazi Tribe which had significant influence in Suruç and its surroundings during the Ottoman period. Basravi, who is the focus of this study, is one of the last leaders of the Ketikanlı Tribe. He led the tribe during the beginning of the 20th century. He was thought to be banished from the lands he was living on as it was claimed that he partly participated in some of the banditry, extortion, and looting activities that took place at that period; however, the

idea was abandoned considering the sensitive situation the State was in. He increased his inappropriate actions when Urfa was invaded by the British in 1919 and disobeyed the authority of the local administrators with the courage provided by the occupation forces. This attitude of Basravi who was clearly in cooperation with the British continued when Urfa was invaded by the French. It is stated in the sources that he deciphered the activities conducted within the National Struggle and reported them to the occupation forces and guided the French with his men. When the National Struggle movement succeeded and Urfa was saved, he fled to the region of Syria for the fear of negative actions he caused and he had to live there for some time.

Discussion and Conclusions

The states that constituted as an empire, particularly the Ottoman, unfortunately faced collapse as a result of the World War I that poses as a turning point in the world's political history. The fall of the Ottoman Empire considerably quickened which fought alongside the Central Powers and lost the war, the practices of the allied states were considered absolutely unacceptable by some of the segments and people within the state. After the allied states made the Ottoman State sign the Armistice of Mudros after the war, they were determined to invade and divide the lands of the Ottoman State among themselves. Thus, based on this armistice, the allied states – particularly the British and the French – started to invade the Anatolian lands. Among the invaded regions, there was the Southeast Anatolian region and, therefore, Urfa and its surroundings. As all over the Ottoman lands, people in Urfa opposed to these invasions and spent effort for the resistance.

The National Struggle and the National Forces movement initiated by Mustafa Kemal Pasha manifested itself and was organized in Urfa. Leaders and members of the Turkmen, Kurdish, and Arabic tribes located in the region rejected the allied forces and bore arms. As the allied forces knew that the regional structure was based mainly on tribes, they first tried to form alliances with them and provoked them against their own state by making financial and moral promises. None of the tribes was deceived by these actions but there were one or two exceptions. One of these exceptions was Basravi who was one of the leaders of the Ketikanlı Tribe. Actually, most members of the Ketikanlı Tribe acted beside the National Struggle and supported the State. Only Basravi who was one of the last leaders of the Tribe and a few of his men acted in coordination with the occupation forces and showed tendency of supporting them.

It was determined that Basravi conducted anarchic actions in the Suruç region and its surroundings before the National Struggle began and some

precautions were tried to be taken against these actions. According to the archive records, it is also obvious that he partially participated in banditry cases. Based on the information and documents gathered, it is determined that Basravi was in coordination and in cooperation first with the British since 1919 when Urfa was invaded and then with the French who took over in the region. Moreover, it was revealed that he did not contribute to the work done for the good of the country and tried to decipher these efforts.

Ek-1: Basravi (ortada) ve iki adamı, Kobani, 1913 (Lawrence Arşivi)

Kaynak: <https://www.facebook.com/ketikanasireti/photos/pb.100064792510617.-2207520000./1513426245524906/?type=3>

Ek-2: Ketikan Aşireti Reislerinden Basravi

Kaynak: <https://www.facebook.com/ketikanasireti/photos/pb.100064792510617.-2207520000./602614583272748/?type=3>

Michel De Certeau'nun Strateji ve Taktik Kavramları Işığında Türkiye Cumhuriyeti'nin Tek Parti Dönemi'nde Devlet ve Kürt Aşiretleri Arasındaki İlişkiler

Süleyman Sıdal¹

Özet

Bu çalışmada Michel de Certeau'nun strateji ve taktik kavramlarından hareketle Türkiye'de tek parti iktidarı (1924-1947) döneminde egemen güç olan devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişki biçimi anlaşılmaya çalışılmaktadır. Çalışma, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet inşa sürecinde merkezileşme ve modernleşme çabalarına karşı Kürt aşiretlerinin verdiği reaksiyonu incelemektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren yıkılışı önlemek için merkezileşme politikalarının yürürlüğe konulmasıyla başlayan stratejinin medenileştirme ve Türkleştirme merkezli olduğu görülmektedir. Buna karşın aşiretlerin kendi taktiklerini üreterek bu stratejiyi kısmen veya tamamen etkisizleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin zorunlu göç, sınır denetimi, askere alma ve eğitim temel stratejilere başvurduğu görülürken Kürt aşiretlerinin zaman zaman uzlaş, işbirliğine gittiği ancak bazen isyan ettiği, askerden kaçtığı, bilgi vermekten kaçındığı, kaçakçılığa yöneldiği ve eğitim sisteminin dışında kalmaya yönelik taktiklere başvurduğu görülmektedir. Bu kapsamda çalışma üç bölüme ayrılmıştır: Birinci bölümde Michel de Certeau'nun strateji ve taktik kavramları ele alınacak ve teorik bir zemin oluşturulmaya gayret edilecektir. İkinci bölümde devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki yer yer gerilimli yer yer uzlaşımli ama istikrarlı ve duruşan olmayan ilişki biçimi ya da Certeau'nun deyimi ile “güçlü ile güçsüz arasındaki bitmek bilmeyen kadim oyun” tarihsel gelişimi içerisinde özetlenmeye çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise ilk iki bölümden hareketle tek parti döneminde devlet ile aşiretler arasındaki ilişkiler strateji ve taktik kavramları çerçevesinde incelenecek ve bir açıklama ve

1 Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, suleyman.sidal@hbv.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-5005-3774.

yorumlama biçimi önerilecektir. Çalışmada sınırlı bir dönem ele alınmakta ve bu sınırlı dönem, askeri, siyasal ve kültürel çerçevede incelenmektedir. Bu kapsamda çalışmada dönemin sivil ve askeri kurumlarına ait raporlar ile anılar, incelemeler gibi kaynaklar kullanılmaktadır. Çalışma literatür taramasına dayalı betimleyici ve eleştirel bir anlatım benimsemektedir.

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyoloji disiplinde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de *gündelik hayatın sosyolojisi* (sociology of everyday life) olmuştur. Aslında gündelik hayatın sosyolojiye konu olması yeni bir durum değildir. *Simmel, Elias, Gofman, Lefebvre, Giddens* ve *Bourdieu* gibi sosyologlar, uzun bir süredir toplumların işleyişini anlamak için gündelik hayatın önemini vurgulamaktadırlar (Kırış, 2019: 134). Ancak yaklaşım, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Fransa ve ABD'de popüler hale gelmiştir. Dolayısıyla hem Kıta Avrupası geleneği hem de Amerikan sosyoloji geleneği içerisinde gündelik yaşam alanına ilişkin çalışmalara rastlanılmaktadır (Ertürk, 2022: 323).

Gündelik hayatın sosyolojisi, toplumları, mikro düzeyde anlamaya çalışan bir yaklaşıma sahiptir ve sıradan olan, sivil olan, tabi olan ile daha çok ilgilidir. Bu açıdan sıradanlık, egemen iktidarın, kültürün dışında kalan her şeyi ve herkesi kapsamaktadır. Gündelik yaşam, bu sıradan kişilerin varlığını sürdürdüğü, egemenle ve kendi aralarında çeşitli ilişkiler kurduğu ve egemenin kurduğu siyasal, askeri, ekonomik ve kültürel tahakküm ve disiplin biçimlerinin dışına çıktığı veya çıkmaya çalıştığı alan veya zemin olarak tanımlanabilir.

Egemen gücün iktidarına; kurduğu tahakküm ve disiplin biçimlerine odaklanan Foucault'nun yaklaşımına karşılık gündelik hayatın sosyolojisi, bu tahakküm ve disiplin biçimlerinin dışında kalanlara odaklanmaktadır. Egemenin tahakkümüne rağmen birilerinin veya bir şeylerin nasıl bu alandan kaçabildiği ve tüm disiplin yöntemlerine karşın nasıl varlığını sürdürebildiği sorusunun cevabını aramaktadır (Ertürk, 2022: 332).

Bu cevabı arayanlardan biri de Michel de Certeau'dur. İlahiyat ve tarih eğitimi alan Certeau, tarih boyunca tasarlanan ve pratiğe geçirilen her türlü kurumsal planlamadan ve örgütlenmeden kaçmayı başaranların varlığına işaret ederek, bu iktidar ve tahakküm biçimlerinde oluşan çatlaklardan ve aralıklardan bakmayı önermektedir. Yaklaşımının merkezinde toplumsal değişim veya devrim bulunmamaktadır. Aksine Certeau, ereksel (teleolojik) bir yaklaşımı doğru bulmamaktadır. Onun yerine Certeau, toplumsal ve bireysel direnişi analizinin merkezine almaktadır ve bu direniş herhangi

bir ideolojik veya tarihsel rol ya da misyon yüklememektedir (Ertürk, 2022: 324).

Certeau'ya göre egemenler ve sıradanlar arasında oldukça kadim bir hayatta kalma mücadelesi süregelmektedir. Bu kadim mücadelede egemen, devlet, mülkiyet, piyasa, ordu, eğitim kurumları gibi kapatılma/disiplin mekanlarının hâkim ve belirleyici olduğu legal ve kontrollü zeminde cisimleşen stratejiler üretirken sıradan olanlar düzenbazlık, hile, aldatma gibi davranışlarla illegal kaçış alanlarında cisimleşen taktikler ile buna direnmektedirler (Gökalp-Yılmaz, 2017: 68).

2. Kavramsal Çerçeve: Strateji ve Taktik Kavramları

Michel de Certeau'ya göre Foucault'nun *Hapishanenin Doğuşu* isimli eserinde gösterdiği gibi iktidarın mikro ölçüğe inmesi ve ağ gibi toplumu ve bireyi sarıp sarmalamasına karşın “nasıl oluyor da tüm toplum ya da bireyler iktidarın tamamen kontrolüne girmiyor” sorusu cevaplanması gereken önemli bir sorudur (Kırış, 2019: 137).

Certeau'ya göre erklerin ve kurumların oluşturduğu makro baskı düzeninin içerisinde mikro direniş odakları vardır ve bu mikro direniş odakları, kendi aralarında mikro özgürlükler alanı oluştururlar ve sıradan insanların belli biçimlerde gizli-saklı potansiyellerini harekete geçirirler. Bu potansiyelin ortaya çıkmasıyla erkler ve kurumlar, anonim kalabalıklar üzerindeki iktidarlarının gerçek sınırlarını tecrübe ederler. İspanyol sömürgeciliğinin G. Amerika yerlileri üzerindeki Hıristiyanlaştırma faaliyetleri örneğinde görüldüğü gibi yerliler bu erki kabul etmekle birlikte yerleşirerek kendi düzlemlerine çekmekte ve aslında işleterek, dönüşüme uğratmaktadırlar (Certeau, 2009: 21).

Benzer bir durumu, Arap fetihleriyle İslam dinini kabul eden Türklerin, bu yeni inanca Orta Asya'dan getirdikleri şaman inancının birçok öğesini katarak kendilerine özgü bir İslam yorumu geliştirmelerinde de görmek mümkündür. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin resmi stratejisi olan “Sünni İslam” kimliğini yayma çabasına karşılık Anadolu'daki Alevilik inancının direniş çabasının bir ürünü olarak görülebilir (Kentel ve Deniz, 2016: 751). Benzer şekilde 1789 Fransız İhtilali sonrasında Doğu Avrupa'ya yayılan milliyetçilik fikrinin Osmanlı millet sistemi içerisinde yüzlerce yıldır yaşayan halklarda seküler milli kimliğin dini aidiyet ile birleşmesiyle sonuçlanması bu bağlamda değerlendirilebilecek tarihsel örneklerden bazılarıdır. Kentel ve Deniz'e göre aynı durumu, tek parti döneminde yaşanan Batılı seküler ve tepedenci milliyetçilik anlayışıyla karşılaşan Orta Anadolu köylüsünün

“birden çok din” ve “birden çok milliyetçilik” üretmesinde de tespit etmek mümkündür (Kentel ve Deniz, 2016: 753).

Certeau birçoklarının teklik, homojenlik gördüğü yerde mikro farklılıklar görmekte, gündelik hayat pratikleri içerisindeki insanın sessiz ve incelikli taktiklerle bir anlamda egemen düzene “sızdığını” ve usulca düzenin rasyonalitesine müdahil olduğunu ifade etmektedir (Certeau, 2009: 22).

Bu anlamda güçsüz sanıldığı kadar güçsüz değil, güçlü sanıldığı kadar güçlü değildir ve güçlü ile güçsüzün arasındaki asimetrik ilişki aslında tarihsel olarak pek değişkenlik göstermemektedir. Güçsüz, güçlü karşısında genellikle akıl oyunlarına, kurnazlıklara, zekâsına ve yaratıcılığına başvurmaktadır (Certeau, 2009: 23). Aslında güçsüzün başvurduğu taktikler, doğal bir durumun ifadesidir. Hayvanlar dünyasında da güçsüz, güçlü karşısında hayatta kalmak için benzer taktiklere başvurmaktadır. Yani egemenlik altında olanlar sanıldığı kadar pasif ve alıcı konumda değildirler. Düzenbazlık, dolap çevirme, üçkâğıtçılık da dâhil bir sürü yöntem sahiptirler ve bir şekilde yaşamlarını ve işlerini düzenler, yollarına devam ederler. Bu anlamda doğada olduğu gibi gündelik hayat bu konuda insana binlerce farklı yol sunmaktadır. İçgüdülerimiz, davranışlarımız kadar zekâmız, doğaçlama yeteneğimiz ve öğrendiğimiz tecrübeler bize bu konuda yol göstermektedir (Certeau, 2009: 44).

İspanyol sömürgecilerinin yerli kabilelerle olan ilişkisine bakıldığında boyun eğmiş gibi gözükenler, ilk bakışta yenilmiş, fethedilmiş ve tabi olmuş gibi gözükseler de onlara benimsetilmeye çalışılan farklı alımlamış, yorumlamış, kullanmış ve işlemiştir. Reddetme ya da değiştirme yoluna gitmeyerek, deyim yerindeyse sistemin veya oyunun içerisinde kalarak yapmışlardır. Çünkü egemen karşısındaki konumları, reddetmeye, dışlamaya ve ondan tamamen kurtulmaya imkân tanımamaktadır. O zaman ellerindeki tek seçenek, oyun içerisinde kalmak ve erkle oyun oynamaktan dayatılan düzenin içerisinde düzenin kendisinden kaçmak ya da uzak durmak yoluyla onu geçersizleştirmek, işlevsizleştirmek olmuştur (Certeau, 2009: 46).

Certeau'ya göre güçlü iktidarını tesis etmek, korumak veya yaygınlaştırmak için “stratejilere” başvururken güçsüz ise bu strateji karşısında ezilmemek, kendi varlığını korumak ve stratejileri başarısızlığa uğratmak veya dönüştürmek için “taktiklere” başvurmaktadır. Güçlü özellikle istatistik gibi bilimsel bilgidenden faydalanırken güçsüz, halk kültürü, folkloru ve edebiyatı gündelik pratiklerden faydalanmaktadır. Bunlar, güçsüz için “eylem sanatına” kaynaklık eden repertuarı teşkil etmektedir (Certeau, 2009: 49).

Bu anlamda masallar, efsaneler, evliya, aziz veya ermiş menkıbeleri, sembolik olarak zayıfın kültürünü üretir ve yeniden üretirken aslında

sembolik olarak güçlü karşısında zayıfın başvurabileceği taktikleri gösterir ve bu taktikleri -egemenlerin tarih yazımına hâkim oldukları düşünülürse- enformel biçimde aktarmalarını ve korumalarını sağlar. Bu anlamda hem manevi bir direnç (zayıfın-iyinin bu menkıbelerde güçlüyü-kötüyü çeşitli kurnazlıklar, akıl oyunları ve çevrilen dolaplarla dize getirmesi-mağlup etmesi) sağlamakta hem de egemen söylemin şekillendirdiği tarihsel anlatıya alternatif bir tarihsel anlatı inşa etmektedir. Zayıf kendi tarihini egemen tarihe nüfuz ederek onu çeşitli şekillerde dönüştürerek kendi tarihini de onun içerisinde –belki bir dip akıntısı olarak- anlatmaktadır (Certeau, 2009: 96).

Taktik merkezsizdir. Bu açıdan durumunu değerlendirebileceği bir zeminden yoksundur. Bu nedenle kendini var edebileceği bir aidiyet de inşa edemez. Çünkü aidiyet mekâna bağımlıdır. Oysa taktik mekânsız olduğu için zamana bağımlıdır. Bu da onu sürekli hareket halinde ve teyakuzda tutmaktadır. O yüzden taktik, boşluklarda, sürekli fırsat kollamak zorunda, durumu geçici de olsa kendi lehine çevirmek için sürekli oyunda olmak mecburiyetindedir (Certeau, 2009: 59).

Buna karşılık güçlü stratejilere başvurmaktadır. Strateji, bir kurum veya mülk üzerinden cisimleşmektedir. Bu nedenle mülkiyete ve mekâna bağımlıdır. Ötekinin bilinmezliğine karşı, bilindik, korunaklı, kontrol edebildiği, sınırları çizilmiş bir bölge olarak kurgulanan mekân egemenin oyunu kurguladığı ve kurallarını koyduğu zemindir. Bu anlamda mülkiyet, mekânın zaman üzerindeki zaferi olarak aidiyeti kalıcılaştırır; egemene zamanı kontrol etme, ona hükmetme erki kazandırır. Ancak hükmetmek mekânın ötesine de geçmektedir. Mekâna hükmetme, makro planlamaları ve makro kontrol mekanizmalarını da mümkün kılar. Böylece mesafe-zaman vb. şeyler ölçülebilir hale gelir ve öngörülerde bulunmak mümkün olur. Öngörüde bulunabilmek mevcut zamanın ötesine geçmek ve zamana hükmetmek anlamına gelir (Certeau, 2009: 112).

Strateji karşısında taktik, mülksüz olması nedeniyle ötekinin mekânını kullanır. Bu yüzden oyun sahasının sahibi aynı zamanda oyunun kurallarını da belirlediği için taktik, oyunu verili kurallar dâhilinde oynamak mecburiyetindedir. Geri çekilme, toparlanma, öngörüde bulunma lüksüne sahip değildir. Ancak kendi oyununu diğerinin mekânında kurmak ve oynamak zorundadır. Çünkü hem düşmanının görüş alanı içerisinde hem de onun kurallarını belirlediği ve denetlediği mekân üzerinde hareket etmek zorundadır. Bu yüzden bütüncül projelere sahip değildir. Sadece hamle yapar ve fırsatları değerlendirir. Ancak kazanımlarını saklayabileceği bir mekân olmadığı için sürekli hareket halindedir. Ancak bu hareketlilik zaman ve mekân içerisinde gerçekleşen iniş ve çıkışlar karşısında sakin olmayı

gerektirir. Taktik, başarısını kaçak avlandığı yerlerde elde eder ve başarısını gücüne değil kurnazlığına borçludur (Certeau, 2009: 113). Bu nedenle strateji, bütünsel ve görünür olmaya çabalarırken taktik, zamansal, eklektik ve karanlıkta kalmaya çalışmaktadır (Certeau, 2009: 116).

Buna bir örnek Türk siyasal hayatından verilebilir. tek parti dönemindeki seküler modernleşme kapsamında tekke ve zaviyeler gibi dini örgütlenmeler yasaklanmış ve kapatılmıştır. Amaç kitleleri bu kurumlardan ve kişilerden uzaklaştırmak suretiyle sekülestirmek ve modernleştirmek yani disipline etmek ve ehlileştirmektir. Ancak bu kurumlar ve kişiler, ortadan kalkmamış, aksine yeraltına inerek illegal biçimde varlığını sürdürmüştür. Tarikatlar, cemaatlere dönüşerek camii gibi legal ve devletin kontrolündeki bir alanda yaşamaya devam etmiş; şeyh, derviş, zahit gibi şahsiyetler, camii imamlığı ve vaizlik gibi görevlere girerek bu faaliyetlerini camii içerisinde sürdürmüştür. Halk da bu cemaatlere maddi ve manevi destek vermek suretiyle bu seküler modernleşme stratejisine karşı kendi taktikini üretmiştir (Türkyılmaz, 2017: 11-13).

3. Tarihsel Çerçeve: Türkiye Cumhuriyeti'ne değin Devlet ve Kürt Aşiretleri arasındaki İlişkiler

Osmanlı Devleti, Kürt aşiretlerinin yoğun olduğu bölgede farklı bir siyaset biçimi izleyerek küçük aşiretleri bazı yöneticileri güçlendirerek ve destekleyerek birleştirmeye çalışmış böylece aşiretleri bir araya toplamaya çalışarak kontrol edebileceği bir yapılanma oluşturmaya gayret etmiştir. Bunu yaparken bölgedeki geleneksel liderlere diğer bölgedekilere tanınmayan bazı ayrıcalıklar tanınmış ve kendi içişlerinde daha serbest hareket ederek kendi günlük meselelerini kendi kendilerine çözmelerine izin vermiştir. Örneğin hükümdarlığın babadan oğula geçmesi gibi Osmanlı sülalesinden başkalarına tanınmayan bu hak Kürt aşiret beylerine tanınmıştır. Böylece bazı aşiretler ve onların liderleri devlet desteği ile ön plana çıkmış ve devletin göz yumması ile diğer aşiretler üzerinde baskı kurmak suretiyle birçok aşireti kendisine bağlamıştır. Bu durum bir yönüyle bölgedeki farklı yapılanmanın en aza indirilmesine olanak tanırken bir yönüyle de güçlenen beylerin bu güçlerini ve iktidarlarını merkeze borçlu olduklarını bilerek padişaha biat etmelerini sağlamıştır. Böylece devlet yereldeki liderin yönetim alanına olabildiğince az müdahale etmiş hatta bölgede has tımar ya da zeamet sahibi bile olmamış, yöneticilerden vergi ödemesini ve orduya düzenli asker yetiştirmesini bile talep etmemiştir. Sadece karşılığında kendi üstünlüğünü kabul etmesini beklemiştir (Özoğlu, 2005: 71-76).

Bu ilişki biçimi, kabaca 19. Yüzyıla kadar iktidarın merkez ile taşra arasında gevşek, karşılıklı himaye ve itaate dayalı varlığını sürdürmesine

imkân tanımıştır. Bu gevşek yapı özerk aşiretlerin merkezle uyumlu ve karşılıklı anlayışa dayalı bir iktidar ilişkisi kurmasına ve asimile olmadan kendi öz varlığını büyük ölçüde muhafaza etmesine yardımcı olmuştur. Ancak 19. Yüzyıla doğru bu yapı değişmeye başlamıştır. Devlet, bölgedeki özerk yapıya dolaylı yoldan müdahil olmaya başlamış özellikle aşiret beylerini kendisine bağımlı hale getirmek istemiştir (Özoğlu, 2005: 79).

Aşiretlerle merkez arasında özerk ilişki, Batı'dakine benzer başına buyruk feodal beylerin ortaya çıkmasına yol açmamıştır. Bunda İslam ümmetine dâhil olma ve devleti bir Müslüman devleti olarak algılamaları kadar bahsedilen gevşek ve asimilasyonist olmayan yapının verdiği görece rahatlığın payı vardır. Ancak zaman içinde gerileyen Osmanlı gücü, devletin hayatta kalma reçetesini modernleşme ve merkezileşme stratejisinde görmüştür. Böylece Osmanlı yöneticileri bölgedeki özerk yapıyı merkezileştirici politikalarla dönüştürmek yönünde adımlar atmışlardır. Örneğin 1847 yılında bölgede aynı zamanda mültezimlik yapan ve yerel yöneticileri kendi uygun gördüğü kişiler arasından seçtiren Bedirhan aşireti, Musul valisi Mehmet Paşa'nın önerisiyle farklı bir idari örgütlenme modelinin uygulanmasını ve aşiretin güç alanının bölünerek farklı yönetimlere verilmesini öngören uygulamaya isyan etmiş ve başkaldırmıştır (Özoğlu, 2005: 89). 19. Yüzyıl boyunca devlet otoritesi bölgede başka bir iktidar odağı olmaksızın bölgeyi yönetmenin ve kontrol etmenin yollarını aramıştır.

Bu ve benzeri isyanlar, ayrılıkçı talepler yerine özerk yapının muhafazasına ve bölgede giderek daha fazla hissedilen hükümet otoritesinden kaynaklanan problemlerin giderilmesine yönelik olmuştur. Bu isyanlar, Osmanlı yöneticilerinin sadakatlerinden şüphe ettikleri ve başına buyruk yaşadıkları için devletin otoritesi dışında ve tehlikeli gördükleri Kürt tebaa üzerinde baskı kurma araçlarını kullanmasına yol açmıştır. Buna karşılık Kürtlerde ise merkezkaç hareketlerin oluşmasına ve merkezi otoritenin sorgulanmasına neden olmuştur. Ancak bu isyanlar geniş çaplı bir ayrılık hareketine yol açmadığı gibi Kürt tebaa Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca Türklerle mücadele etmiştir.

II. Mahmut döneminde askeri ve siyasi gücü zayıflayan ve Doğuda Rusya ve İran'ın tehditlerine maruz kalan Osmanlı devleti geniş çaplı bir merkezileşme hareketine girişmiştir. Bölgeyi doğrudan kontrol altına almak için merkezden atanan yöneticilerin kontrolünde büyük bir eyalet oluşturmuş ve taşrada merkeze baş kaldırarak bir liderin ortaya çıkmasını engellemeye çalışmıştır. Batılılaşma ve sekülerleşme ile birlikte ilerleyen merkezileşme süreci taşrada geleneksel yapının dönüşümünden hoşlanmayan kesimlerin II. Mahmut örneğinde onu "gâvur padişah" olarak isimlendirmeleri gibi

yöneticileri “gâvurlaşmakla” ya da “dinsizlikle” suçlamalarına yol açmıştır (Bruinessen, 2010a: 268). Bu durum, özerkliği azalan ve merkeze daha bağımlı hale gelen yerel beylerden umudu kesenlerin dinsel otoriteye sahip şeyhlere, dervişlere, medrese hocalarına yönelmesine yol açmıştır. Böylece şeyhler, toplumsal etkilerini arttırarak bazı yerlerde aşiret reislerinden bile daha güçlü bir pozisyona gelmiştir (Bruinessen, 2010a: 341).

Şeyh figürü, bölgeye has bir özellik göstermektedir. Şeyhlerin dini otorite olmanın yanı sıra geleneksel bir kahraman olma özelliğine de sahip oldukları böylece Weberyen anlamda hem karizmatik hem geleneksel otoriteyi kendi şahıslarında birleştirdikleri söylenebilir. Şeyhler, aynı zamanda milliyetçi temayüllere de sahiptirler ve din bilgisini oldukları kadar iyi birer at binicisi ve silahşor olma meziyetlerine de sahiptirler (Bruinessen, 2010b: 32). Bu yüzden 1870 Şeyh Ubeydullah ve 1925 Şeyh Sait isyanını komuta etmişlerdir.

Osmanlı yöneticilerinin bölgeye yönelik şüpheci bakışı, isyanların bu nitelikleri nedeniyle devamlılık arz etmiş ve bir anlamda Osmanlılık siyaseti güden ve önceliği “bu devlet nasıl kurtulur” olan yöneticilerin hem sekülerleşme karşıtı tutumları hem de etnik milliyetçi eğilimleri sebebiyle tepkisini çekmiştir.

Ancak Balkanlar’da yaşanan milliyetçi isyanlar ile geride anasır-ı İslam’ın kaldığını düşünen II. Abdülhamit döneminde uygulanan İslamcılık siyaseti, bu çatışmayı geçici olarak yatıştırmıştır. II. Abdülhamit, bir yarıyla halifelik sıfatıyla bölgedeki etnik milliyetçi eğilimin önünü almaya çalışmış bir yarıyla da merkezileşme sürecini sürdürmüştür (Karpat, 2001: 321). Bu kapsamda aşiretlerin bünyesindeki silahlı güçlerin orduya katılması sağlanmış ve “Hamidiye Alayları” ismi verilen bir birlik oluşturulmuştur. Bu birlik, daha sonra 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşları’nda görev yapmıştır. Ayrıca aşiret liderlerinden bazıları “sorun çıkarmalarını önlemek” ve daha kolay izleyebilmek amacıyla İstanbul’a nakledilmiş ayrıca aşiret reislerinin çocuklarını eğitmek ve denetlemek adına “Aşiret Mektepleri” kurulmuştur (Kutlay, 2012: 131).

1908’de İttihatçıların iktidarı ele geçirmesi ve 1909 yılında gerçekleşen isyanı (31 Mart vakası) bahane ederek II. Abdülhamit’i tahttan indirmesiyle bu strateji değişmiştir. Türkçü politika güden İttihat ve Terakki, Balkan Savaşları’nın ardından merkezileşme yönündeki çabalarını arttırmış ve Doğunun büyük ölçüde siyasal-idari yapısının dönüştürülmesine ve merkeze bağlanmasına yönelik geniş çaplı bir proje hazırlamıştır. Ancak 1913’te bir hükümet darbesiyle iktidarı tam anlamıyla ele geçirebilen İttihat Terakki yönetimi bu projeyi hayata geçirecek zamanı bulamadan kendini I. Dünya Savaşı’nın içerisinde bulmuştur (Yeğen, 1999: 72-74).

Balkanlar'da yaşanan geniş çaplı ayrılık hareketlerine, milliyetçi fikirlerin ülke içinde dolaşımına ve I. Dünya Savaşı'nda anasır-ı İslam'dan sayılan Müslüman Arapların ayrılmasına rağmen Kürtlerin böyle bir çabaya girişmediği görülmektedir. Bu duruma farklı açıklamalar (Bruinessen, 2010a: 390-413)² getirilmektedir. Kürtlerin hem Osmanlı Devleti'ni hem de Türkiye Cumhuriyeti devletini büyük ölçüde benimsedikleri ve bu yapı içerisinde özgürce yaşamlarını devam ettirebileceklerini düşündükleri söylenebilir. Bu kanaatin oluşmasında özellikle Mustafa Kemal tarafından bizzat verilmiş özerklik sözünün rolü bulunmaktadır (Yeğen, 2011: 23).

Kürtlere idari alanda ülke bütünlüğünü bozmayacak şekilde özerklik tanınacağı sözü, verilmiş samimi bir söz mü yoksa hayatta kalma savaşı veren dar bir kadronun daha fazla insanı kendi tarafına çekmek için yaptığı stratejik bir hamle mi olduğu tartışmalıdır. Sonuç itibarıyla bir işbirliği tesis edilmiştir ve bu işbirliği, Kurtuluş Savaşı boyunca sürmüş ve 1921 Anayasası hükümleri ile de hukuki temel kazanmıştır. Ancak rejim, yerleştikçe Türk ve Kürtler arasındaki işbirliği sona ermiş ve Kürtlere verilen sözler geçersizleşmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, ulusçu, laik ve merkezi bir devlet inşa etmeye girişmiştir. Bu kapsamda öncelikle 1924 Anayasası'nda Lozan'da hakları tanınmış dini azınlıkların hakları saklı kalmak üzere ülkede Türk'ten başka ırk tanınmayacağı ifadesi yer almıştır. Bunun yanı sıra 3 Mart 1924 tarihinde şeri mahkemelerin lağvedilip eğitimin birleştirilmesi ve laikleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) ve nihayet halifeliğin kaldırılması Kürtler açısından bir başka önemli gelişme olarak görülmüştür. Ayrıca bunlara yerel yöneticiler tarafından toplanan aşar vergisinin 1925 yılında kaldırılması ve bir anlamda aşiret liderlerinin iktisadi gücünün sınırlandırılması eklenmiştir. Cumhuriyetin hem Kürtlüğü hem de Müslümanlığı kamusal alandan uzaklaştırma çabası Kürtlerin yaşadığı bölgede tepkiyle karşılanmış ve Şeyh Sait isyanı, bahsedilen gelişmelere tepkinin bir örneği olarak ortaya çıkmıştır (Bruinessen, 2010a: 441). İsyanın bastırılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti, ülke genelinde güvenlik önlemleri (takriri sükûn) almış ve bölgenin kontrol altına alınması için çalışma başlatmıştır. Ancak Şeyh Sait isyanı ile 1925'te başlayan Kürt

2 Bu konuda çeşitli nedenler zikredilmektedir: Kürtlerin ulus bilincine yeteri kadar sahip olmadıkları ya da devlet kurma geleneğine sahip olmadıkları için böyle bir seçeneği göze alamadıkları gibi iddialar vardır. Bunun yanı sıra II. Abdülhamit döneminden itibaren uygulanan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadronun da bir süreliğine kullandığı İslamcı söylemin Kürtler nezdinde karşılık bulduğu yönünde bir açıklama mevcuttur. Kürt aşiretlerinin, Ermeni ve Rus tehlikesine karşı Türklerle işbirliği seçeneğinin daha anlamlı bulunduğu iddia edilebilir. Yine bu bağlamda Irak veya İran'daki Kürtlerle birlikte bir devlet kurma yönünde bir talebin olmaması Kürtlere yönelik "İngiliz sömürgesi olmak yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin eşit, kurucu ve özerk unsurları olmayı seçin" yönündeki yerli propagandanın etkili olduğu yönünde yorumlanabilir.

ayaklanmaları 1930 Ağrı İsyanı ve 1937 Dersim İsyanı başta olmak üzere irili ufaklı bir sürü isyanla sürmüştür. Sorunun teşhisi ve çözümü konusunda tek parti döneminde başta İsmet İnönü, Şükrü Kaya ve Celal Bayar olmak üzere dönemin üst düzey devlet yöneticileri ve asker-sivil bürokratları raporlar kaleme almışlar ve bazı çözüm önerilerinde bulunmuşlardır (Yayman, 2011).

Genel olarak raporlara bakıldığında, devletin bu bölgeye bakışının önemli ölçüde olumsuz olduğunu; sorunu büyük ölçüde “eşkıyalık, asayiş ve güvenlik” olarak kodladığını; öncelikle otoriter ve askeri çözümler önerdiğini söylemek mümkündür. Bu çözümler özellikle 1925 tarihli Şark Islahat Planı'nda görüldüğü haliyle Kürtlerin bölgeden sürülüp başka yörelere tehciri, onlara “Kürtlüklerini unutturacak ve Türklüklerini hatırlatacak” önlemlerin alınması; Kürtlerin devletin her türlü kurum kademelerinden uzak tutulması ve kapsamlı bir eğitim sürecine tabi tutularak asimile edilmesi şeklinde ortaya konulmuştur (Yayman, 2011: 78-84)³ Bu konuda olası itirazların isyanların önlenmesi için demiryolu ve karayolu inşasının tamamlanması bölgedeki asker ve polisler için tesisler yapılması, ihtişamlı hükümet binaları yapıp başta askerler olmak üzere tüm devlet görevlilerinin iyi yaşaması ve giyinmesi önerilmiştir. Hatta 1925 tarihli “Dâhiliye Vekili Cemil Uybadın Raporu”, bölgede sömürge tipi (kolonyal) bir yönetim kurulmasını, Batı bölgelerden Türklerin getirilerek buralara yerleştirilmesi ve yerel halkı devlet kurumlarından uzak tutarak Türkleşmeleri için her türlü baskı ve zorlamanın gerekliliği ifade etmiştir (Yayman, 2011: 75).

Demiryolu projeleri, askeri karakollar, yol yapımı; muktedir, otoriter ve basiretli memurların bölgeye gönderilmesi, bölge halkının silahsızlandırılması gibi güvenliğe yönelik önlemlerin yanı sıra sorun çıkaran grupların ülkenin batısına doğru nakli, yerlerine Türklerin yerleştirilmesi, Kürtçenin yasaklanması, Kürtlerle Türklerin evliliklerinin özendirilmesi, özellikle kız çocuklarının yatılı okullar vasıtasıyla eğitilmesi gibi çözümler öngörülmüştür. (Yayman, 2011: 83).

Yeğen'e göre Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, bölgeye baktığında bir Kürt sorunu görmemiştir. Bu, bir sorunun varlığını inkardan ziyade devlet katındaki algının etnik-dinsel bir sorun yerine “geri kalmışlık sorunu” şeklinde olduğu anlamına gelmektedir. Yani bölgede ağalık, şeyhlik, aşiretler, yarı köle köylüler gibi geleneksel ve köhnemiş bir yapı bulunmaktadır ve bu yapı, yenilemeye, gelişmeye, modernleşmeye ve ilerlemeye direnmekte, büyük ölçüde dinsel-geleneksel tepkiler üretmektedir. Dolayısıyla buradaki sorun,

3 Ayrıca hem Kemalistlerin hem de Kemalizm karşıtlarının meseleye aynı pencereden baktıkları söylenebilir, Bkz. (Öztürk, 2007) ve (Karabekir, 1994).

“az gelişmişlik” problemidir. Yapılması gereken bu geri kalmış bölgenin zorla modernleştirilmesi ve medenileştirilmesidir (Yeğen, 2011: 27-33).

1930’lar boyunca CHF katında Doğu, “barbarlığın, geri kalmışlığın ve bir anlamda eski rejime dair tüm kötülüklerin; devrimin ışığının bir türlü aydınlatmayı başaramadığı karanlığın” toplandığı bir bölgeyi temsil etmiştir. Ancak “koyu bir dindarlıkla birlikte hurafelere gömülmüş” bu bölgeye dair tüm umutlar yitirilmemiştir. Eğitilebileceklerine, gelişebileceklerine ve bir gün Türk olabileceklerine dair iyimserlik bu dönemde canlı tutulmuştur. Kürtler zamanı geldiğinde ve gerekli koşulları taşıdıkları zaman Türklüğe kabul edilebilecek “Müstakbel Türk” ya da “Müstakbel Vatandaş” olarak görülmüştür (Yeğen, 2012). Bu kapsamda ulus kimliğini inşa sürecinde ortaya atılan Türk tarih tezi ve Güneş-dil teorisinde Kürtler ile Türklerin ortak atadan geldikleri, Orta Asya’dan birlikte göç ettikleri fakat Kürtlerin, İranlılarla ve Araplarla karışıp yozlaşarak özlerini kayb ettikleri ve aslen Türkçe olan dillerinin de bozulduğu yönünde bir anlatı tesis edilmiştir (Ersanlı-Behar, 1996). Böylece aslında Kürt diye bir etnik topluluğun bulunmadığı ve bu insanların aslında Türk olduğunu (dağ Türkü) ve Bedevi Arapçası gibi bozulmuş bir Türkçe (dağ Türkçesi) konuştukları iddia edilmiştir. Böylece bölgede uygulanan siyaset Türklük bilincini kaybetmiş bu topluluğu özüne döndürmek şeklinde meşrulaştırılmıştır.

Bununla birlikte Cumhuriyet’in söylemsel olarak eğitim yoluyla “medenileştirme” politikası arzu edilen sonucu vermemiştir. Bunda söylemle uygulama arasında oluşan uyumsuzluk ve dönemin koşullarında devletin mali-idari kapasitesindeki yetersizlik etkili olmuştur. Ayrıca ekonomik altyapıya ilişkin somut bir politikanın bulunmaması da önemli rol oynamıştır. Bölgedeki yerleşik toprak düzenine, ağa ve köylü ilişkisine yönelik radikal bir müdahalede bulunulmamıştır. Bunun yerine bölgede kontrolü sağlamak için bazı aşiretlerle devletin işbirliğine gittikleri görülmektedir (Yeğen, 2011: 29).

4. Örnek Olay: Tek Parti İktidarının Stratejileri ve Kürt Aşiretlerinin Taktikleri

Osmanlı’dan süregelen devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişki biçiminin büyük ölçüde Cumhuriyet’e miras kaldığını ve bunun tek parti döneminde sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyeti devletinin stratejilerini ve Kürt aşiretlerinin buna karşı geliştirdikleri taktikleri, askeri, siyasi-idari ve kültürel-toplumsal açıdan irdelemek gereklidir.

Bölgede görev yapmış bir İngiliz askeri olan William Rupert Hay’ın anılarına göre Kürtlerin tamamına yakını I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda askerlik yapmaktan kaçınmıştır (Hay, 2005: 79). Türkiye

Cumhuriyeti'nin verdiği bağımsızlık savaşı esnasında da bölgeden düzenli orduya katılımın son derece sınırlı kaldığı söylenilmektedir. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti, bölgede yaşayanların askeri güce katılması konusunda çaba sarf etmiştir. Mustafa Abdülhalik Renda 14 Eylül 1341 tarihli raporunda bu durumu “Dâhil-i esnan birçok genç meydana görüldüğü halde kimse askere gitmiyor” (Yıldırım, 2011: 5) sözleriyle ortaya koymaktadır.

Buna karşılık aşiretlerin devlete asker sağlama konusunda pek istekli olmadıkları görülmektedir. Bölgede yaşayan nüfus ve yaş, cinsiyet, gelir durumu gibi nüfusun niteliği konusunda yeterli ve sağlıklı bilgilerin bulunmayışı sebebiyle aşiretler kendi tabiiyetleri altındaki özellikle eli silah tutabilecek, sağlıklı genç erkekleri devlete bildirmekten kaçınmış, yanlış sayı vermek suretiyle bu kişileri saklamıştır. Bunun sebebi devlete yeterince güvenmemeleri olabileceği gibi diğer aşiretlerle rekabette insan gücünü yitirmek ve bölgesel dengede güçsüzleşmek istememelerinin de payı olduğu söylenebilir. 7 Mayıs 1926 tarihli isimsiz bir raporda bu durum şöyle ortaya konulmaktadır:

“Kürtlerin nüfusu şimdiye kadar ne Türkiye’de ne İran’da ne de Rusya’da hakkiyle tesbit edilememiştir... Kürt kabileleri hususiyile takibattan kurtulmak için ne kadar hilekârlıklar yapıldığını düşünürsek... [d]oğup yaşayan, aile teşkil eden, sonra ölen birçok Kürtler vardır ki beylerden ağalardan başka bunların mevcudiyetleri hakkında hiç kimse malumat sahibi olamaz. Beyler, ağalar dahi kendisine tabi olan, vergisini veren bu insanları saklar. Kimseye söylemek, göstermek istemez” (Yıldırım, 2011: 53).

Bu sebeple devletin, 1925 yılından itibaren bölgeye çok fazla sayıda asker, sivil bürokrat, siyasetçi, üst düzey yönetici ve istihbaratçı gibi farklı kimliklere sahip kişileri yolladığı ve bunlara bölgenin başta demografik olmak üzere bir profilini çıkartmaya çalıştığı görülmektedir (Akçura, 2011).

Bu anlamda Certeau'nun dediği gibi mülkiyet aynı zamanda bilgiyi de üretir. Erk olmadan, bilgi üretimi olmaz. Erk belli bir alanı kontrol eder ve bu alanı kontrol edebilmek için bilgiye ihtiyaç duyar ve bilgi edinme yollarını üretir. Dolayısıyla bilgi erkin kaynağı değil, erk, bilgi edinmenin öncülüdür. Bilgi, erkin varlığının bir sonucudur (Certeau, 2009: 13). Devlet bu anlamda Lozan Antlaşması sonrası elde ettiği teritoryal bölgeyi sahiplenmekte ve bu mekân üzerinde iktidar tesis edebilmek adına bu mekânı bilmeye, tanımaya çalışmaktadır. Bu bağlamda devletin, mekânı sahiplenmek, tanımak, sınırlarını çizmek ve bu sınırlar içerisindeki kompozisyonu iktidarını maksimize edecek şekilde değiştirmeye ve dönüştürmeye çalıştığı bir strateji izlediğini söylemek mümkündür.

Orduya almak stratejisi, büyük ölçüde başarısız olunca savaşılabilecek kişilerin sayısını ve niteliğini belirlemek, bölgenin envanterini çıkarmak ve bu başarısızlığa sebep olan yapılanmayı kırmak için bir mücadele stratejisi izlenmiştir. Bu sebeple feodal, pre-modern bağlardan kurtarılmış vatandaş modeline dayalı modern bir ulus devlet kurmak için (Timur, 1997: 79) zorunlu göç, sınır güvenliğini ve denetimi sıkılaştırmak gibi yollara başvurdukları ifade edilebilir (Bozarlan, 2010: 70-71).

Buna karşılık Kürt aşiretlerinin askerlik yoklamasından kaçmak, verilen celp kararlarını kabul etmemek, askerleri el birliğince saklamak gibi taktiklere başvurduğu görülmektedir. 1930 yılında Aşirik, Gürk, Dağbey ve Harsi gibi bazı Kürt köylerinin celp pusulalarını kabul etmediği ve bu köylerin halkının askerlik yapmayı reddettiği bildirilmiştir (Akyürekli, 2012: 53). Askere alınmaktan kaçamayanların ise askere alındıktan sonra firar etmeye çalıştıkları ve bu fikri diğer askerler arasında da yaymaya ve böylece topluca firar etmeye çabaladıkları görülmektedir (Hallı, 2012b: 225-226). Jandarma Umum Kumandanlığına ait 1932 tarihli Dersim raporunda bu sorun üzerinde durulmaktadır:

“Dersimin tabii teşekkülâtının çok sarp olması ve devlet nüfuzunun hâkim olamaması gibi esbap dolayısıyla daha ziyade devlet hizmetinden kaçanlar ve suçlular için ilticagah olmuş bir yerdir. Böyle bir saha halkının gönüllü hizmete koşacağını kabul etmek biraz zayıf bir ihtimaldir” (Hallı, 2012a: 108).

Devletin, bölgedeki politikalarına karşı itirazı engellemek amacıyla aşiretlerdeki silahları toplamak ve bölgeyi silahsızlandırmak stratejisine başvurduğu böylece orduya karşı herhangi bir mukavemeti önlemek niyetinde olduğu görülmektedir. Buna karşı Kürt aşiretlerinin silahlarını terk etmek konusunda isteksiz olduğunu bu nedenle silahlarını saklamak, ordu birliklerinden silah ve cephane çalmak ve sınır denetimlerini çeşitli yol ve yöntemlerle aşır “kaçakçılık” marifetiyle silah elde etmek yoluna başvurdukları görülmektedir (Kahraman, 2011: 314). Genelkurmaya ait belgelerde bu durum şöyle izah edilmektedir:

“Köylü silahını vermemek için her yalana ve yemine başvurur. Köy içinde samanlık, ot, odun ve eşya arasında silah saklayan pek azdır. Çoğu köy dışında otlar ve ağaçlar arasında saklar veya gömer. Yerini ancak kendi bilir. Arama suretiyle bulmak hemen hemen mümkün değildir. Ancak kimde silah olduğunu birbirine düşman aşiretlerden veya başka kaynaklardan öğrenerek o adamın yakasını bırakmamak gerektir. İnkâr etmesine kanmamalıdır. Silahı teslim mecbur etmek için kadın ve çocukların toplanarak hükümete teslim edileceğini söylemek çok defa iyi netice verir. Sıkıştırma, yakma, kadın ve çocukları toplama işlerinden evvel

iyilikle silahını vermesi ve silahının kendisine kötülük getireceğini hoş muamele ile anlatmalı ve ondan sonra sıkı tatbik edilmelidir” (Hallı, 2012c: 245).

Tek parti döneminde devletin, ulus temelli, üniter bir yapı yaratmaya çalıştığı ve tüm bölgesel, yerel otorite odaklarını ortadan kaldırmak suretiyle mülkiyetindeki tüm mekânı merkeze, kendine bağlamaya çalıştığı söylenebilir. Bu bağlamda öncelikle üzerinde mülkiyet iddia edilen teritoryal alanın sınırlarını çizmek ve belirlenen bu sınırları ekonomik-toplumsal ve askeri olarak sınırın ötesinden ayırmak ve bu sınırların güvenliğini ve denetimini tam anlamıyla sağlamak gerekmektedir (Akçura, 2011: 113).

Tek parti iktidarının ilk yaptığı şeylerden biri aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Böylece yereldeki ağa, bey, aşiret reisi gibi feodal liderlerin ekonomik kaynakları kesilmek ve ekonomik olarak bölge merkeze, Ankara'ya bağlanmak istenmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uygulanan iltizam usulünden beri buradaki aşiret liderleri devlete peşin bir miktar ödüyor ve vergiyi kendi yöntemleriyle köylüden topluyordu. Bu noktada eziyet etmekten ve gerekirse şiddete başvurmaktan çekinmiyordu:

“Merkezi hükümet güçlü olduğu yerlerde bu vergileri kendisi toplardı; merkezi hükümetin bulunmadığı yerlerde ise yerel hükümeti temsil eden ağa bu vergileri kendisi toplardı. Merkezi bir hükümetin olduğu ancak denetimin zayıf olduğu Türkler zamanında, hükümet yetkilileri ağanın toplu bir şekilde ödeme yapmasını kabul ederlerdi ancak bu meblağ... gerçek değerinden çok daha az olurdu. Ağa halktan vergileri yine kuruşu kuruşuna toplardı ancak hükümete daha az bir ödeme yaparak paranın geri kalanını cebine indirirdi... Ağanın bunun dışında gelirleri de vardı... Hafif suçlar için ağır para cezaları koymak, köydeki her adama belli işleri ücretsiz olarak yaptırmak... Ağanın hiçbir hukuka dayanmayan... talepleri insanlara nefes aldirmayacak kadar rahatsız edici bir hal alabiliyordu” (Edmonds, 2003: 33).

Kaçakçılık, tek parti iktidarı için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu durum bir yönüyle devletin mülkiyetinde bulunan mekânı tam anlamıyla kontrol etme konusunda zaafa düştüğünü gösterirken diğer yönüyle ekonomik-kültürel alışverişin halen sürdüğünü ve bu durumun merkezle bütünleşmenin önündeki en büyük engellerden biri olduğunu ortaya koymaktadır (Yıldırım, 2011: 64). Bruinessen'a göre kaçakçılık bölgede önemli bir ekonomik faaliyet idi. Tek parti döneminde ordu ve güvenlik güçlerinin sınır kontrolü arttıkça bu geçişler zorlaşsa da rüşvetler ve işbirlikleri sayesinde komutanlarla yerli halk bir şekilde orta yolu bulmayı başarmış ve ekonomik faaliyet sürmeye devam etmiştir (Bruinessen, 2011: 22-23). Kürt aşiretlerinin izledikleri taktik geçmişten günümüze pek değişiklik göstermemiştir:

“Sınır köylülerinin bölgedeki askeri kuvvetlerle ilişkisi sorunludur çünkü geçimlerini büyük ölçüde sınır ötesine yaptıkları hayvan ticaretinden sağlıyorlardı. Jandarmanın görevi de buna engel olmaktır. Askeri kuvvetlerin sayılarının artması, hayvan sahiplerine önerilen fiyatların düşmesi “kaçakçı” çobanlara ödenen paraların ve rüşvetin artmasıyla maliyetlerin yükselmesi, satışların genel olarak düşmesi anlamına gelmektedir. Genellikle köylüler bölgedeki askeri otoriteyle sorun yaşamak istemez. Nasıl hareket edeceklerini belirlemek amacıyla, özellikle muhatap olacakları subaylarla tanışmaya özen gösterirler- yani kime rüşvet verilebilir, kim köydeki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapabilir, kimden uzak durmak gerekir öğrenmek isterler” (Talçın-Heckmann, 2012: 29).

İkincisi ilk strateji ile yakından bağlantılı olarak bu sınırlar içerisinde kalan alanı siyaseten ve idari olarak denetlemektir. Bu denetlemenin mümkün olabilmesi için iktidarın gözetim ve denetiminden kurtarılmış bölgelerin ortadan kaldırılması gerekmiştir. Devlet erkinin yayılmasının önündeki engeller olarak görülen kurtarılmış bölgeler ve başına buyruk liderler ortadan kaldırılmak yahut etkisiz hale getirilmek istenmiştir.

Celal Bayar’ın hazırladığı 1936 tarihli rapordaki ifadeler bu stratejinin varlığını kanıtlamaktadır: “devlet bölgedeki nüfuzunu doğrudan değil ağalar ve şeyhler vasıtasıyla yürütegelmiştir. Oysa yapılması gereken doğrudan ilişki ve nüfuz oluşturmaktır. Bunun da kaynağı ordu ve jandarmadır” (Akçura, 2011: 115). Benzer şekilde İsmet İnönü tüm ülkeyi demiryolları ile örme hedefi ile ilgili sarf ettiği sözler de aynı minvaldedir: “Vatandaşlarıma eski bir asker olarak serinkanlıkla söyleyebilirim ki şimendiferlerin Sivas’a girmesiyle bu vatanın herhangi bir hududunun müdafaası bir misli kolaylaşmıştır” (Timur, 1997: 91).

Askeri mücadele genel stratejinin bir vechesidir. Her zaman askeri mücadele istenen sonucu vermemektedir. Bu sebeple siyasi stratejilere başvurmak ve Kürtleri kurtarılmış bölgelerden çıkarıp, iktidar nezdinde görünür kılmak gerekmektedir. Ayrıca aşiretler arası güç mücadelesini körükleyerek zayıflamaları amaçlanmaktadır. Tek parti döneminde askeri mücadelenin yetersiz kaldığı noktada aşiretlerle iyi ilişkiler kurulduğu, onlara madalya, makam, hediyeler ve para verildiği (Hallı, 2012b: 61) başkente davet edilip ağırlandığı görülmektedir (Karabekir, 1994: 11). Bunun yanı sıra aşiretler arasında rekabet yaratılarak birinin diğerini ezmesi için desteklendiği ve böylece aşiretlerin kendi içinde birleşip iktidara karşı bütüncül bir tehdit oluşturmasının engellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu strateji kısmen başarı kazandıdaysa siyasi ve idari ıslahat (reform) stratejisinin devreye sokulduğu görülmektedir. Kimin devletin yanında kimin karşısında olduğuna bakılmaksızın tüm unsurlar, ezilip temizlenmeye

çalışılmaktadır. Örneğin Dersim İsyanının lideri Seyit Rıza'nın aktardıkları bu strateji konusunda bir fikir vermektedir:

“Nasıl yenildik? Doğrusu Dersimlilerin hepsi savaşmadı. Bir kısmı savaştı. Birçoğu da devletle işbirliği yapıp milis olarak savaştı. Silahlar nasıl mı temin ediliyordu? Bir kısmı kaçakçılardan... Baskınlarda askerlerden elde ediliyordu. Ayrıca teslimat sırasında bazıları silahlarını saklamışlardı. Her aşirette devlet yanlısı olanlar çoğunluktaydı. Kırılıp kökü kazınan aşiretlerde bile” (Kabraman, 2011: 314).

1938 baharında isyan kontrol altına alındıktan sonra devlet, topyekûn bir harekâta girişmiştir. Aşiretler arasında herhangi bir ayırım gözetilmemiş, geçmişte devletle işbirliği yapıp yapmasına bakılmaksızın tüm aşiretler ortadan kaldırılmak istenmiştir. İlk hedeflerden biri, devletle işbirliği yapmış, ona istihbarat ve silahlı insan gücü sağlamış Kalan Aşireti olmuştur:

“Reisleri Şatoğlu Salman ile eşi Hatice birçok işkence ile karşılaştıktan sonra Sin köyünde kurşuna dizilmişlerdir. Kırgan aşiretinden orduya sığınanlar toplatılarak erkekler buldukları yerde kurşuna dizilmiş, kadın kız ve çocuklar samanlıklara kapatılarak ateşle yakılmışlardır. Türkler Kırganlıların yerini askeri karargâh yapmış, meydana kalan hayvanları orduya verilmiş, eşyaları yağmalanmıştır” (Kabraman, 2011: 355).

Buna karşılık Kürt aşiretlerinin hayatta kalmak için -Certeau'nun da ifade ettiği gibi- iktidarın kurallarını belirlediği oyunun içerisinde, onun denetlediği alanda ve onun önceden tasarladığı stratejilere göre taktikler ürettiği söylenebilir. Örneğin iktidarın etkisinin azaldığı dönemlerde dış destek aradıkları; ulus-ötesi ittifaklara başvurdukları görülmektedir. Kazım Karabekir de bu duruma dikkat çekmektedir:

“Düşmanlarımız büyük Ermenistan yapmaya çalışıyor. Buralarda ise en ziyade Kürt kardeşlerimiz oturmaktadır. Kürt istiklali diye çalışanlar düşmanlarımızdır. Maksatları Kürtleri bizden ayırdıktan sonra Ermenistan yapmaktır. Kürtleri mahvedeceklerdir. Bu yüzden Türk ve Kürt kardeşler bu felakete meydan vermeyiniz” (Karabekir, 1994: 10).

Kürtler, Araplarla, Ermenilerle, Çerkezlerle, Fransızlarla ve İngilizlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmış ve onlardan askeri ve maddi yardım kabul etmişlerdir. Ağrı İsyanı esnasında Ermenilerden ve SSCB'den yardım alan Kürtler dönemin koşullarına göre Almanya, İngiltere ve Rusya'dan faydalanmaya çalışmıştır (Yıldırım, 2011: 193, 201, 215). İktidarın gücünü ve etkinliğini arttırdığı dönemlerdeyse biat etmeye ya da eder gibi gözükmeğe yöneldiği; hatta kısa süreli çıkarları ölçüsünde devletle birlikte

savaşıp, lojistik ve rehberlik desteğiyle istihbarat sağlamak suretiyle işbirliği ve uzlaşma tesis ettiği ifade edilebilir:

“... yaşamlarını idame ettirmek için gerekirse hükümetle aralarını iyi tutuyorlar, sadece hükümetin prestijli oldukları dönemlerde sadakat gösteriyorlar ve kendilerine dayatılan direktifleri yerine getiriyorlardı” (Hay, 2005: 113).

Genelkurmay tarafından hazırlanıp bölgede görev yapan memurlara ve askerlere gönderilen talimatnamelerde de “rehber eşkıyalara, yerli aşiretlere güvenmeyin!” ve “gerilla taktiklerine dikkat edin!” gibi uyarıların yer aldığı görülmektedir (Hallı, 2012c: 236). Örneğin Ağrı (16-17 Eylül 1926) İsyanı esnasında isyancıları yakalamak için kullanılan Kürt kılavuzlar isyancılara muhbirlik yaparak taarruzu önceden haber vermiş ve ilk müdahalenin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuşlardır (Hallı, 2012b: 265). Bruinessen’a göre bölgedeki aşiretler kendi güçlerini korumak ve diğer aşiretleri zayıflatmak amacıyla hükümetle genellikle askeri konularda işbirliğine sıcak bakıyorlardı. Ancak tek seçenek değillerdi. İran da ittifak yapılabilecek seçenekler arasındaydı (Bruinessen, 2011: 20).

Bu bağlamda aşiretler, güçsüz taraf olarak hep uygun anı beklemekte, uygun an gelinceye değin tarafsız hatta devletle işbirliği yapar gibi gözükmeyi tercih etmektedir. Örneğin Şeyh Sait İsyanı esnasında isyan edilip edilmemesi konusunda karar almak için toplanan bölgedeki şeyhlerden biri olan Şeyh Alâeddin “hükümete karşı yeterince güç sahibi olunmadığını, isyan bastırıldığında birçok aile ocağının söndürüleceğini ... öne sürerek ayaklanmaya iştirak yönünde fetva vermekten” kaçınmıştır (Yüksel, 1993: 158).

Tüm bu taktiklerin de işe yaramadığı dönemlerde yani iktidarın mülkiyetindeki mekânın daraldığı ve kaçacak, saklanacak yer kalmadığında, kurnazlığa, ayak oyunlarına fırsat bırakılmadığında isyan yoluna gidilmiştir. Kürt aşiretlerinin 1925-1946 arasında irili ufaklı 20 isyana iştirak etmeleri bu yönetime sıklıkla başvurduklarını göstermektedir. Özellikle isyanların devlet baskısının aşiretler üzerinde yoğunlaştığı dönemlerde ortaya çıktığı görülmektedir (Hallı, 2012c: 226).

Genellikle küçük silahlı birlikler şeklinde örgütlenmekte, açık arazi yerine dar, sarp kayalıklarda ve ulaşılması zor dağlık, ormanlık alanlarda mevzilenmekte, pusuya düşürme, baskın yapma gibi yöntemlere başvurmaktadırlar. Genelkurmay belgelerinden 1925-1937 arası Sason bölgesinde ayaklanan eşkıyaların bölgeyi bildikleri, milis şeklinde örgütlendikleri ve vur-kaç taktiği ile mücadele ettikleri için düzenli ordu

birliklerinin zorlandığı ve ciddi kayıplar verdiği anlaşılmaktadır (Hallı, 2012c: 249):

“Eşkayanın sürekli bir müdafaa yaptığı görülmemiştir. Yaptıkları geçici direnmeyi zaman kazanmak, malını kaçırmak imkânını bulmak maksadıyla yaparlar. Arazinin tabii yapısından azami istifade ederler... Araziyi çok iyi bildiklerinden görülmesi ve çıkılması en zor yerleri tutarlar... Küçük eşkiya grupları ancak mağarada istirahat ya da konmada sıkıştırıldığı, sarılıp kaçmaları imkânsız hale geldiği zaman müdafaa yapmak zorunda kalır” (Hallı, 2012c: 242).

Ancak isyan, nihai seçenek değildir. Bu sebeple birçok kez isyan öncesi ve sonrasında devlet ile çeşitli düzeylerde çoğunlukla belli araçlar vasıtasıyla pazarlık etme yoluna başvurulduğu gözlenmektedir. Ancak pazarlık da tıpkı savaş gibi iki eşit taraf arasında gerçekleşmedikçe tam sonuç vermemekte, Kürt aşiretleri -özellikle 1925 Şeyh Said ve 1937 Dersim İsyanında açıkça görüldüğü gibi- pazarlıktan bazen sonuç elde edememektedirler. Şeyh Sait isyanı baş gösterdiğinde Dersim'deki aşiretlerin büyük bölümü merkeze sadakatlerini sunan telgraf ve mektuplar göndermiş hatta bizzat Elazığ'a giderek Cumhuriyet'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Seyit Rıza merkeze sadakat sunmaktan kaçınmış ancak Şeyh Sait'e destek de vermemiştir (Akyürekli, 2012: 50). Yine 1937 yılının sonbaharında Dersim İsyanı tüm hızıyla sürerken vali, isyanın öncüsü Seyit Rıza'ya bir çağrıda bulunmuş ve silahlar bırakıldığı takdirde derhal Dersim Harekatı'nın durdurulacağını, af ilan edileceğini ve oluşan tüm zararın devletçe karşılanacağını belirtmiştir. Ayrıca Seyit Rıza ile görüşme masasına oturulacağını ve karşılıklı müzakere yapılacağını eklemiştir. Üstelik Seyit Rıza'nın bölgede yaşanan sıkıntıları bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün huzuruna çıkıp ona birinci ağızdan anlatmak isteğinin de kabul edileceği söylenmiştir. Seyit Rıza bu pazarlık teklifini kabul etmiş ve teslim olmuştur. Ancak teslim olunca tutuklanmıştır (Kahraman, 2011: 329).

1925-1946 arası devletle Kürt aşiretleri arasındaki ilişkilere baktığımızda ister devletle işbirliği yapsın ister isyana katılsın tüm aşiretlerin koşullara göre hareket ettiğini ve ince bir siyaset güttüğünü; devletinse dönem dönem belli tavizler verse de son aşamada erkini yayma ve denetimini hâkim kılma stratejisini uygulamaktan vazgeçmediğini söylemek mümkündür. Bu noktada aşiretlerin kısmî kazanımlarının da Certeau'nun vurguladığı gibi herhangi bir mekâna sahip ve ait olmamanın verdiği durum sebebiyle geçici ve biriktirebilir olmaktan uzak olduğu görülmektedir.

Tek parti döneminde devletin askeri ve siyasi stratejisine ek olarak kültürel olarak iki yönlü bir strateji izlediği iddia edilebilir: Birincisi feodal ilişkilerin

ve bağların ortadan kaldırılmasını ve bölgede yaşayanların özgür vatandaşlar haline getirilmesini amaçlayan “medenileştirme” misyonudur (Akyol, 2006: 117). İkincisi buradaki Kürt, Zaza ve Alevi kompozisyonunun Türk-Sünni hale getirilmesini amaçlayan “Türkleştirme” misyonudur (Fırat, 1983: 162).

Karabekir’e göre Kürtlerin aşiret bağları koparılmalı, Kürtlük kimlikleri yerine Türk oldukları düşündürülmeli, lisan farkı Türkçe eğitimi veren okullarla, mezhep farkı ise Türklerin açacağı medreselerle giderilmelidir (Karabekir, 1994: 55). Bu kapsamda 24 Eylül 1925 tarihli Şark Islahat Planı çerçevesinde bölgede Ermenilerden kalan sahipsiz arazilere ve evlere (emval-i metruke) Türklerin yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır (Akçura, 2011: 71). “İsyan harekâtı esnasında hükümete arz-ı hizmet ve sadakat edenlerden ve hükümetle birlikte bizzat isyan aleyhinde hareket etmiş rüesanın nakilleri tehir olunması” (Akçura, 2011: 73), bölgede Türkçe harici diller kullananların cezalandırılması ve bölgede Türk ocakları ve özellikle yatılı kız mektepleri kurularak bölgedeki halkın “Kürtlüğe temessül etmemesi” (benzememesi) (Akçura, 2011: 75), özellikle Alevi Kürtlerin, Batıya göçe tabi tutulması (Bruinessen, 2011: 47)⁴, bölgedeki Ermeni mallarının kendilerine satılmaması veya kiraya verilmemesi (Akçura, 2011: 78); bölgedeki devlet kadrolarında ikinci sınıf yönetici kadroları dahil Kürtlerin istihdam edilmemesi; Kürtçe veya Ermenice olan yerleşim birimlerinin isimlerinin değiştirilmesi gibi tedbirler alınmıştır (Akçura, 2011: 79).

Bu stratejiye karşılık Kürt aşiretleriye nüfus sayımından kaçmak ya da yanlış bilgiler vermek suretiyle iktidarın kontrolündeki okullardan ve diğer resmî kurumların denetimi dışında kalmaya çalışmıştır:

“Tek parti döneminde ... özellikle Nakşibendî şeyh ve molla ailelerine yönelik jandarma baskısı, bunları iyice muhalif konuma getirdi. Bu muhalefet, devlet okullarına gitmemek, medrese ve tekkeleri açık tutmaya çalışmak, hatta T.C. nüfus hüviyet cüzdanını almamak şeklinde tezahür ediyordu. Devlet de buna karşılık bölgeyi yol, su dâhil tüm hizmetlerden mahrum bırakma yolunu seçiyordu” (Yüksel, 1993: 101).

Kürt aşiretleri böylece iktidarın Türkleştirme stratejisine karşılık olarak nüfusa kaydolmamak, ikamet yeri bildirmemek ve okula gitmemek gibi taktiklerin yanında Türkçe öğrenmemek veya evde Kürtçe konuşmak ya da değiştirilen ve Türkçeleştirilen yer isimlerine karşılık eski isimleri kullanmaya devam etmek gibi taktiklere başvuruyordu. Bu tavır, Certeau’nun belirttiği güçsüzler, güçlünün erkini zorla ya da kendi rızalarıyla çeşitli sebeplerle ve

4 Martin van Bruinessen Türkiye Cumhuriyeti’nin Alevi ve Sünni Kürt ayrımı yaptığını ve Sünni Kürtlerin de ekseriyetle devletle işbirliği içerisinde olurken Alevi Kürtlerin isyan etmeye meyilli tarafta bulunduğunu iddia etmektedir.

çeşitli nedenler adına kabul etmekle birlikte “özümstedikleri ve onları onlara dışarıdan bakarak özümseyen sistemin içinde “öteki” olarak kalabilmişlerdir” (Certeau, 2009: 107) savını somutlamaktadırlar.

İkincisi aşiretler, devletin alanına girmek ve şekilsel olarak uyum sağlamak ancak boşlukları kollamak ve boşlukları kendi çıkarları, inancı ve kimliği doğrultusunda kullanmak yoluyla iktidarı dönüştürme taktiğine de başvurmuştur. Örneğin Kürtlerin dinsel inancı, ibadet pratiklerini kendilerine özgü biçimde dönüştürdüklerini göstermekte ve Certeau'nun deyişiyle “din vasıtasıyla üzerinde kurulmak istenen baskıya direnmek yerine halk kültürünün anlatılarına, mucizelere ya da hurafelere başvurarak hâkim erkin dinsel söylemini bozmakta, karıştırmakta, heterojenleştirmekte ve dönüştürmektedir”(Certeau, 2009: 87) Batıl inançlar, hurafeler ve resmi yorum dışında kalan heterodoks yaklaşımlar vasıtasıyla, güçsüz, erkin homojen bir kimlik yaratmasına engel olmakta; tek ve geçerli inanç, kimlik veya yorum stratejisini etkisizleştirmeye çalışmaktadır:

“Kürtlerin çoğu İslamiyet'in Sünni mezhebindedir. Birkaç aşiret dışında Kürtler İslamiyet'i çok erken bir tarihte kabul ettiler ancak yeni dine çok da fazla uyum sağlayamadılar. Türkler gelinceye kadar pratikte putperesttiler. Türkler büyük politik bir önsüzle onları kendine bağlamanın veya üzerlerinde politik denetim kurmanın din aracılığıyla gerçekleşebileceğini kavrayarak aralarında Müslümanlığı yaygınlaştırmak için mümkün olan her şeyi yaptılar. Bu nedenledir ki Putperestliğin izleri sarp dağlık bölgelerde hala görülebilir. Mesela bazı Kürt köylüleri oruç tutmayı reddederler ve domuz eti yerler. Yetişkin Kürtler ibadetlerini düzenli olarak yerine getirmeye özen gösterirler ve uygun zamanlarda dualarını düzenli olarak okurlar; ancak sanki bunu ahrette yargılanma korkusundan veya inancın gerekliliğinden değil de büyüklerinin zoruyla yapan bir çocuk edasıyla yaparlar. Ben Kürtlerin sık sık pozisyonlarını hiç değiştirmeden namaza ara verdiklerine ve o an onları ilgilendiren bir sohbete müdahale ettiklerine şahit olmuşumdur... Bazı Kürt aşiretleri kendi Putperest öğretilerini İslami bir cılayla kapatarak Kızılbaş ve Kakai oldular” (Hay, 2005: 47-48).

İktidarın Sünni Müslümanlığı yayma stratejisi karşısında Kürt aşiretlerinin çıkarları doğrultusunda din veya mezheplerini değiştirdikleri fakat o dini şekilsel olarak benimseyip eski inanışlarına ait örüntüleri mevcut olanın içerisinde kattıklarını iddia edilmektedir. Örneğin Gündoğan'a göre Kürtlerin ekseriyeti görünüşte Müslümanlığı kabul etse de gerçekte inançla pratik arasında bir uçurum vardır. Bölgede kadim bir din olan Zerdüştlüğün, Kürtlerin İslam pratiklerine yansıdığı, İslamiyet'teki tek tanrı, şeytan, cennet ve cehennem inancına karşın bazı Kürtlerin pratikte iki tanrı, iki melek, iki cennet gibi düalist bir inanç geliştirdikleri gözlemlenmiştir (Gündoğan, 2012).

Bu bağlamda yorumlanacak bir başka taktik, yasaklanan tekke ve medreselere gitmeye devam etmek ve buradaki yapıyı kolektif olarak finanse ederek yaşatmaktır (Bruinessen, 2011: 12). Ayrıca bölgede bulunan ve toplam nüfusa oranla azınlık teşkil eden Türkleri zaman içerisinde dil ve kültürel olarak kendilerine benzettikleri söylenebilir (Yıldırım, 2011: 4).

5. Sonuç

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sonunda yıkılmış ve Araplar dahil birçok etnik unsur ayrılma yoluna gitmiştir. Bunun istisnası, Kürtler olmuştur. Dersimli bazı aşiretler Millî Mücadeleye destek vermiş, mebus olarak TBMM’de yer almıştır. Buna karşın 1924 yılından itibaren bölgede isyanların baş gösterdiği ve bazı aşiretlerin devletle işbirliği yaparken bazılarının isyanlara katıldığı görülmektedir. İsyandar bastırıldıktan sonra aşiretler arasında ayırım gözetilmeksizin medenileştirme ve Türkleştirme stratejisi uygulanmıştır.

Ancak 1946 sonrası tek parti döneminin sona ermesiyle birlikte birçok aşiret üyesi eski topraklarına geri dönmüş; bazıları aktif siyasete atılıp bölgelerinden milletvekili seçilip TBMM’ye girmiştir. 1925’teki isyanın lideri olarak idam edilen Şeyh Sait’in torunu Melik Fırat 1957 yılında yaşlı büyütülerek DP kadrolarından seçilip meclise girmiştir (Ay, 1994: 117). Osmanlı döneminden itibaren bölgenin önde gelen aşiretlerinden ve Kürt milliyetçiliğinin önemli figürlerinden Botan Miri Bedirhan’ın torunu, Vasıf Çınar, Atatürk döneminde Millî Eğitim Bakanlığı yapmıştır (Kahraman, 2011: 183). Demokrat Parti’nin önde gelen siyasetçilerinden ve 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Adnan Menderes ve Hasan Polatkan ile birlikte asılan Fatin Rüştü Zorlu da Bedirhan’ın torunlarından biridir. 19. yüzyılda Kürt İsyanlarına öncülük eden Baban aşiretinden yazar Cihan Baban, Kemalizm’e bağlılığı ile tanınmaktadır ve 1980 Askeri Darbesi’nden sonra cuntanın isteğiyle Kültür Bakanlığı’na getirilmiştir. Şeyh Said’in torunlarından Ali Rıza Septioğlu Adalet Partisi ve sonra DYP milletvekilliği yaparken Mehmet Fuat Fırat önce MSP’den sonra RP ve FP’den milletvekili seçilmiştir. Sait’in torunlarından Fevzi Bilgin ve Muhyettin Aygören ise TİP içerisinde siyaset yapmayı tercih etmişlerdir.

Sistemle bütünleşenlerin yanında 1970’lerde ayrılıkçı örgütler de ortaya çıkmıştır. 1980 sonrası dönemde devlet, PKK’ya karşı terörle mücadele stratejisinde bazı aşiretlerle işbirliği yaparken bazı aşiretler PKK’ya açık ya da örtülü destek vermişlerdir. Görüldüğü gibi devlet ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişkide devletin stratejilerine karşın Kürt aşiretleri ürettikleri taktiklerle bir şekilde varlıklarını korumayı başarmışlardır.

Kaynakça

- Akçura, Belma (2011), Devlet'in Kürt Filmi: 1925-2011 Kürt Raporları (3. bs.) İstanbul: Postiga.
- Akyol, Mustafa (2006), Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek (4. bs.) İstanbul: Doğan.
- Akyürekli, Mahmut (2012), Dersim Kürt Tedibi 1937-1938 (2.bs.) İstanbul: Kitap.
- Ay, Mehmet (1994), Bizim Güneydoğu İstanbul: Denge.
- Bozarslan, Hamit (2010), Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaideye İstanbul İletişim.
- Bruinessen, Martin van (2010a), Ağa, Şeyh, Devlet (6.bs.) Çev. Sabiha Banu Yalkut, İstanbul: İletişim.
- Bruinessen, Martin van (2010b), Kürdistan Üzerine Yazılar (7.bs.) Çev. Nevzat Kıraç, İstanbul: İletişim.
- Bruinessen, Martin van (2011), Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri (9.bs.) Çev. Hakan Yurdakul, İstanbul: İletişim.
- Certeau, Michel de (2009), Gündelik Hayatın Keşfi-1: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları Çev. Lale Arslan Özcan, Ankara: Dost.
- Edmonds, Cecil John (2003), Kürtler, Türkler ve Araplar (1919-1925) Çev. Serdar Şengül, Serap Rükem Şengül, İstanbul: Avesta.
- Ersanlı-Behar, Büşra (1996), İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937) (2.bs.) İstanbul: Afa.
- Ertürk, Mustafa (2022), "Gündelik Hayat Sosyolojisinin İki Kutbunda Süreklilik: Michel De Certeau'nun Dipnotundaki Henri Lefebvre", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, C. 41, S. 2, ss. 319-350.
- Fırat, Şerif M. (1983), Doğu İlleri ve Varto Tarihi: Etimoloji-Din-Etnografya- Dil ve Ermeni Mezalimi (5. bs.) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gökalp-Yılmaz, Gaye (2017), "Gündelik Hayat Sosyolojisinden Kente ve Kültüre Bakmak; Certeau'cu Bir Taktik Alanı Olarak Kent", Ergun, Cem ve Ögreci, Süleyman (Ed.), Sosyal Bilimlerde Kültür Tartışmaları İstanbul: Gece: 64-78.
- Gündoğan, Cemil (2012), "Geleneğin Değersizleşmesi: Kürt Hareketinin 1970'lerde Gelenekselle İlişkisi Üzerine". Ersanlı-Behar, Büşra ve Özdoğan, Günay Göksu (Ed.), Türkiye Siyasetinde Kürtler İstanbul: İletişim: 93-150.
- Hallı, Reşat (2012a), Cumhuriyet Gözüyle Kürt Meselesi-5 İstanbul: Kaynak.
- Hallı, Reşat (2012b), Cumhuriyet'in Gözüyle Kürt Meselesi-6 (3. bs.) İstanbul: Kaynak.

- Hallı, Reşat (2012c), Cumhuriyet'in Gözüyle Kürt Meselesi-7 (3. bs.) İstanbul: Kaynak.
- Hay, William Rupert (2005), Kürdistan'da İki Yıl (1918-1920) Çev. Fahriye Adsay, İstanbul: Avesta.
- Kahraman, Ahmet (2011), Kürt İsyancıları: Tedip ve Tenkil (3. bs.) İstanbul: Evrensel.
- Karabekir, Kazım (1994), Kürt Meselesi İstanbul: Emre.
- Karpat, H. Kemal (2001), The Politicization of Islam New York: Oxford University.
- Kentel, Ferhat, Deniz, Çağlar A. (2016), "De Certau: Operasyonlar, Strateji, Taktik ve Kent", Tarih Okulu Dergisi, C.9, S. 25, ss. 747-761.
- Kırış, Emine (2019), "Fransız Sosyolojisinde Gündelik Hayat Çalışmaları", Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 9, ss. 131-145.
- Kutlay, Naci (2012), Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci Ankara: Dipnot.
- Özoğlu, Hakan (2005), Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Kitap.
- Öztürk, Saygı (2007), İsmet Paşa'nın Kürt Raporu İstanbul: Doğan.
- Timur, Taner (1997), Türk Devrimi ve Sonrası (4. bs.) Ankara: İmge.
- Türkyılmaz, Hilmi (2017), "Türk Modernleşmesinin Arka Yüzü: Dini Grupların Gündelik Hayatta Dışa Kapalı Yapılaşması ve Taktiksel Yaklaşımı", DEÜİFD, XLV, ss. 7-40.
- Yalçın-Heckmann, Lale (2012), Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri (3. bs.), İstanbul: İletişim.
- Yayman, Hüseyin (2011), Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası, İstanbul: Doğan.
- Yeğen, Mesut (1999), Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, İstanbul: İletişim.
- Yeğen, Mesut (2011), Son Kürt İsyanı, İstanbul: İletişim.
- Yeğen, Mesut (2012), Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler, İstanbul: İletişim.
- Yıldırım, Tuğba (2011), Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947), Ankara: Yurt.
- Yüksel, Müfid (1993), Kürdistan'da Değişim Süreci, Ankara: Sor.

Middle East Command Between 1950-1952 in the Context of Egypt and Türkiye

Nil Türker Tekin¹

Abstract

The subject of this study is the establishment of the Middle East Command, one of the defense projects in the Middle East geography in the new world order that emerged after World War II, its purpose, its impact on Türkiye-Egypt relations among the regional countries, and its ultimate transformation into another defense pact. In our study, it is conveyed how Türkiye became involved in the Middle East Project, one of the projects planned by the Western Bloc during the Cold War period against the communist threat, and the perspective of Türkiye towards this project, which paved the way for Türkiye to join NATO for its own security. Türkiye's constant goal of representing the Western Bloc in the Middle East, despite its strong historical ties with Egypt, led to the deterioration of relations between Türkiye and Egypt, and eventually, Egypt viewing Türkiye as an advocate of the imperialist order. In conclusion, the study discusses the transformation of a planned but unimplemented project into another alliance aimed at first military and then regional cooperation, while addressing its regional effects in the Middle East and highlighting the specific implications of Türkiye-Egypt relations, which brought them to the brink of severance for a long time.

A General Overview of the Post-World War II Era

When World War II ended in 1945 after lasting from 1939 to 1945, a new world map and a new ideological divide emerged. As borders of countries changed, a competition-based bloc formation occurred in a bipolar world dominated by communism and liberal democracy. Two major powers emerged as sides in these blocs: the USA and the USSR. Although Britain and France ended the war on the winning side, they faced significant economic and military decline. Meanwhile, under the pretext of cleansing

1 Asst. Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, nturkertekin@gmail.com

the region of the German army, the USSR took control of the Balkans and Eastern Europe, causing great concern in Western Europe with this expansionist policy. The Soviet expansion into Central and Eastern Europe became a policy of control through the “bloodless conquest,” resulting in the annexation of a 1,020,000 square kilometer area under Soviet control². On the other hand, the only power that could stand against the USSR was the USA. After 1945, the expansionist policies of the USSR not only caused concern among Western European states but also worried the USA. The USA interpreted the USSR’s expansionism as a general expansionism beyond Europe, leading it to take action against the USSR. Indeed, when the expansionist policy of the USSR caused pressure not only in Western and Central Europe but also in countries like Türkiye, Greece, and Iran, which were beyond the borders of Western and Central Europe, the USA felt a responsibility in international relations to be part of this, to protect the capitalist-liberal order, and initiated the process of economic and military aid to prevent the expansion of the USSR. The Truman Doctrine and the Marshall Plan were indicators of this situation. In a speech in the US Senate, President Truman stated, “I believe that the foreign policy of the United States should be to support free peoples who are resisting attempted subjugation by armed minorities or by outside pressures,” thus outlining the purpose of the doctrine bearing his name³.

This idea provided a rationale for the United States to intervene militarily in both Europe and the Middle East, as well as Southeast Asia. The Truman Doctrine envisioned providing financial aid to countries like Türkiye and Greece, which were directly threatened by the Soviet Union in its fight against communism. In this context, on May 22, 1947, as a result of President Truman’s request and with the approval of the U.S. Congress, a total of 400 million U.S. dollars in military aid was decided to be provided, with 300 million U.S. dollars allocated to Greece and 100 million U.S. dollars to Türkiye⁴.

After World War II, not only Türkiye and Greece but also countries like West Germany, the United Kingdom, France, and Italy had severely troubled economies. The United States had already lent money to these countries, but it was not sufficient. Therefore, following the Truman Doctrine, starting from June 5, 1947, the U.S. initiated the plan of Foreign Minister George Marshall for Europe, which had just emerged from the war and had a poor

2 Uçarol 2008, p. 852.

3 Türker Tekin 2014, p.155.

4 Uçarol 2008, p. 860; Remini 2008, pp. 247-49.

economy⁵. According to this plan, European states were to collaborate among themselves and address their deficiencies, but the United States would step in where necessary. Marshall's proposal was discussed on June 27, 1947, with the participation of 16 countries, including Türkiye, and an "Economic Development Program" was prepared to be presented to the United States. A request for assistance ranging from 16.4 to 122.4 billion dollars was made from the United States. This request was made within the framework of a master plan for the positive financial foundation of Europe, and it was approved by the U.S. Senate⁶.

Despite the support and assistance from the United States within the Western Bloc, the USSR established the Cominform in 1947 to reorganize international communist activities in the Eastern Bloc. Subsequently, in 1949, it also established COMECON to facilitate economic cooperation among Eastern Bloc countries. The military organizations during the Cold War era were NATO for the Western Bloc (founded in 1949) and the Warsaw Pact for the Eastern Bloc (established in 1955)⁷.

When we look at Türkiye's policy after 1945, we see that it accelerated the process of democratization in domestic politics in response to the Soviet threat, while in foreign policy, it aligned itself with the Western Bloc and became one of the largest alliances on the borders of the USSR. In this context, Türkiye followed its Middle East and Balkan policies in line with the Western Bloc, particularly as determined by NATO, and shaped them in accordance with the policies pursued by major powers and the new balances that emerged in the world after 1950. Türkiye, located right in the middle of a bipolar world, emphasized the importance of its security for the security of the West. This policy, in a way, also influenced Türkiye's relations with Middle Eastern states. During this period, Türkiye aimed to be influential in the Middle East, taking on the role of the easternmost extension of the Western Bloc, and, in a sense, aiming to prevent the spread of communist ideology in the region while aspiring to become a leading state in the region.

Egypt and Nasser

Situated in the northeastern part of North Africa, Egypt is surrounded by the Mediterranean Sea, the Red Sea, Sudan, and Libya. Its geographical location, coupled with the fertility of the Nile River, has made it a prominent region throughout history, susceptible to invasions. Over the years, various

5 Burrows 2004, p. 207.

6 Armaoğlu 2010, p. 541.

7 McMahon 2003, pp. 30-33, Sönmezoğlu 2017, pp. 508-10.

rulers and empires have held sway in the region, including the Persian Empire, Alexander the Great, the Romans, the Eastern Roman Empire, and Islamic-Arab rule. Starting around 868-905, Turkish dominance began in the region, alongside the Tulunids, followed by the Ayyubids, Mamluks, and ultimately, the Ottoman Empire. The Ottoman Empire conquered Egypt in 1517 during the reign of Sultan Selim I and remained the dominant power in Egypt until the arrival of the British in 1882. Ottoman rule in Egypt was disrupted by Mehmed Ali Pasha of Kavala, the Ottoman Governor of Egypt, who posed a significant threat to the Ottoman Empire with his rebellion. The governor's rebellion, which had become an international issue, finally concluded with the London Convention of 1840. As a result, the governorship of Egypt was granted to Mehmet Ali Pasha of Kavala and his descendants, leading to the emergence of the Khedivate of Egypt, and Ottoman sovereignty over Egypt became a nominal one⁸. Egypt came under the rule of another Turkish dynasty, with the condition of remaining nominally loyal to the Ottoman Empire. From 1882 onwards, Egypt was under British control and held great geopolitical significance for the British. Egypt, thanks to the Suez Canal, provided a maritime route for the British to reach their colonies in countries like India, Australia, and New Zealand, making it an invaluable asset for the British. Ensuring the security of the Suez and controlling the canal was vital for the British, and Egypt played a crucial role in this regard⁹. The successful Turkish War of Independence, which began in Anatolia in 1919, also bolstered nationalist movements in Egypt. Said Zaghoul and the Wafd Party, in particular, are symbolic figures of Egyptian nationalism.

In 1922, Britain granted nominal independence to Egypt in order to prevent the growth of these movements. They made Fuad, the son of Egyptian Khedive Ismail Pasha, the king of Egypt. Following the death of King Fuad in 1935, King Farouk, who succeeded him, was not particularly well-liked by the nationalist population in Egypt. The people viewed him as 'a puppet of England.' In this context, the 1936 elections were won by the Wafd Party, and in a way, Egyptian nationalists came to power. Both this situation and Italy's attack on the Abyssinian region in 1936 softened England towards Egyptian nationalists. Even though England did not withdraw its troops from Egypt, it reduced its pressure on Egypt by signing the 1936 Treaty. According to the 1936 Treaty signed between England and Egypt, England would withdraw from Egypt but could maintain troops at

8 Uçarol 2008, pp. 198-99.

9 Çimen 2016, p. 230.

the Suez Canal. If there was any attack on Egypt, England would protect Egypt. In accordance with the treaty, England stationed 10,000 soldiers and 400 fighter pilots in the region, citing the need to secure the Suez Canal. Immediately after the treaty, capitulations were lifted in Egypt, and Egypt became a member of the League of Nations¹⁰.

After the 1936 Treaty, relations between Egypt and Türkiye had improved, and during that period, Türkiye's Tevfik Rüşti Bey assumed the presidency of the League of Nations, even providing support to Egypt in becoming a member of the League of Nations¹¹. However, with the outbreak of World War II, the situation in Egypt took on a different character. The anger of the Egyptian people towards Britain was so intense that they followed a policy of wishing for the victory of the Nazis during World War II, believing that 'the enemy of my enemy is my friend.' This policy gave the British an opportunity, and they used the Egyptian people's sympathy for Germany as a pretext to remove King Farouk from the throne, especially in the context of support for Axis powers. Thus, Britain, in its own way, taught a lesson to the Egyptian people and monarchy, leaving nearly 100,000 British soldiers in Egypt and effectively maintaining a presence in the region. After the end of World War II, nationalist movements, fueled by the British reluctance to withdraw their troops from Egypt, had resurged in the region. Following the 1948 Arab-Israeli War that began with the establishment of Israel in 1948, the Arab world suffered a significant defeat at the hands of Israel. This defeat further tarnished the monarchy's image in Egypt, played a substantial role in its overthrow, and paved the way for nationalist and Islamist movements.

The officers within the Egyptian army, influenced by the defeat against Israel in 1948, realized that the existing monarchy was not sustainable. They began preparations to put an end to the monarchy and revoke the 1936 treaty. On July 23, 1952, a group of officers, led by Muhammad Naguib and Gamal Abdel Nasser, initiated a military action. Calling themselves the 'Free Officers Movement,' these officers surrounded the British forces stationed in the country and started attacking British institutions. The long-standing anger towards Britain had finally erupted¹². General Naguib issued an ultimatum on July 26, 1952, demanding that King Farouk abdicate the throne. Monarchy in Egypt came to an end, and the House of Kavalalı ceased to exist. Initially, General Muhammad Naguib assumed the presidency, but he was not particularly idealistic in his political career. Eventually, the

10 Uçarol 2008, p. 442; Armaoğlu 2010, p. 259.

11 Özgiray 1996, p. 7.

12 Cleveland 2008, pp. 338-41.

Revolutionary Command Council led by Abdul Nasser, who had become the brain behind the Free Officers Movement, took over General Naguib's position. Naguib's rising popularity among the people caused concern for Nasser, and differences of opinion emerged between them regarding the nature of the revolution in Egypt. However, to maintain control, Nasser initiated a secret struggle against Naguib and ultimately ended his political career by accusing him of supporting the Muslim Brotherhood, whom he saw as a threat to the regime. After this, Naguib spent the rest of his life under house arrest¹³.

In 1954, Nasser came to the stage with the hope of realizing his grand ambitions, winning the presidency with 99.95% of the vote. One of the leaders Nasser looked up to was Mustafa Kemal Atatürk. He regarded Atatürk as a hero and a role model for future Arab leaders¹⁴.

Furthermore, the Turkish army, which had won the independence war against imperialism, served as a source of inspiration for the new Egyptian government. After the Free Officers' Coup, General Naguib, the Chief of the General Staff, expressed his hope that the Egyptian army would also carry out successful endeavors for the homeland, stating, 'I hope that the Egyptian army will do for its homeland what the Turkish army has done.' The new leadership of Türkiye and Egypt communicated extensively about the details of the secular state practices in Türkiye, and Egypt decided to implement the same secular state system as in Türkiye¹⁵.

The Middle East Command Project and Türkiye-Egypt Relations (1950-52)

When we look at Türkiye-Egypt relations between 1950 and 1960, it can be observed that besides the direct relations between the two countries, there were also significant events that influenced and sometimes determined these relations. On one hand, Egyptian President Gamal Abdel Nasser, who sought to lead the entire Middle East in the struggle against Western powers, and on the other hand, the DP (Democratic Party) government in Türkiye, which was aligned with Western powers and often acted in concert with them, frequently found themselves in opposition.

After the end of World War II, the presence of the British army with 200,000 soldiers in Egypt rekindled Arab nationalism in Egypt. As a

13 Cleveland 2008, p. 341.

14 Karpat 2017, p. 190.

15 Vatan Newspaper, November 24, 1954, p. 1.

response to Egypt's stance, Britain signed an agreement with the Egyptian government and pledged to withdraw its troops from Egypt by September 1949. Britain maintaining a certain number of troops in Egypt would provide the possibility of entering and meeting its needs in case of a potential war in the country. However, as relations between Britain and Egypt were returning to normal, the Sudan issue emerged between the two countries. Egypt objected to Britain granting independence to Sudan, claiming that Sudan was its own territory in terms of the integrity of the Nile (Şahin 2016, p.86). After the defeat of the Arab world in the 1948 Arab-Israeli war, Britain made it clear that it did not want to withdraw from Egypt, and on the other hand, the Arab nationalism accelerated by the 1948 Arab-Israeli Wars prompted Britain to seek different methods to stay in the region.

The Middle East Command Project served as an exit strategy for the problems Britain faced in Egypt. The primary reason behind Britain's desire to stay in Egypt was the expansionist policy pursued by the USSR over Türkiye, Greece, and Northern Iran. To remain influential in Egypt and consequently in the Middle East, Britain proposed the Middle East Command Project. The first step in this regard was the termination of its mandate over Iraq on January 15, 1948. Following this move, Britain aimed to sign joint defense agreements with countries such as Jordan, Egypt, Syria, Lebanon, Yemen, and Saudi Arabia, but due to actions against it in some of these regional countries, it was unable to carry out this step. In 1948, Britain's withdrawal from Palestine and the establishment of Israel there further complicated the balance of power, making the Middle East Command Project even more important for Britain. According to this project, the USA, Britain, France, Egypt, and Türkiye would maintain a force called the Middle East Command in the Suez Canal region¹⁶. Although the USA was initially hesitant about this project, with the outbreak of the Korean War and the vital importance of British bases in the Middle East for the USA in that war, the USA decided to participate in the Project¹⁷.

Türkiye's desire and goal to become a part of the Western Bloc as of 1950 brought about security concerns as well. The expansionist policies of the USSR and communism became one of the fundamental problems of the time, endangering Türkiye's security. Therefore, NATO membership was of great importance to the Democratic Party Government, both for its own prestige and for securing its safety in its Middle East strategy. The main reasons for Türkiye's desire to join NATO were seeing NATO as a bulwark

16 Dağver, 1951, p.1; Şahin 2016, p. 87.

17 Kürkçüoğlu 1972, p. 34.

against the Russian threat, concerns that it would lose the aid it received under the Truman Doctrine if it did not join NATO, and the belief that the development of democracy would only gain momentum through NATO membership¹⁸.

In line with this foreign policy adopted by the Democratic Party (DP), Türkiye's desire to become a NATO member in order to secure Western support and guarantee its own security, and as a result, sending a 4,500-strong military unit to Korea, were indications of its support for the United Nations' approaches against aggression and its expectation of similar support.

In early 1951, the British Government promised to support Türkiye's NATO membership on the condition that Türkiye participates in a unified Middle East Command. According to the offer, the United Kingdom would support Türkiye's NATO membership, but Türkiye would also join the proposed command. Türkiye accepted this offer. Speaking in the Grand National Assembly of Türkiye (TBMM) on July 20, 1951, Foreign Minister Fuat Köprülü stated that after joining NATO, Türkiye would assume a defensive role in the Middle East, emphasizing the region's importance for the protection of Europe both strategically and economically¹⁹.

The Western and Turkish press emphasized that Türkiye and Greece's entry into NATO and their active role in the establishment of a Middle East Command would serve as an indicator of the free and democratic world's response to Soviet pressure. This view was even reflected in the Dutch press, which was initially skeptical of Türkiye's NATO membership²⁰. However, at that time, the general consensus in Türkiye was that, regardless of whether the Middle East Command was established, Türkiye's strategic position would ensure its NATO membership²¹. Until 1952, Türkiye was assigned by the United Kingdom, France, and the United States to defend the region from the Turkish-Soviet border to the Suez Canal, as part of the planned Middle East Command with its headquarters in Cyprus²².

The Middle East Command, or as it was later referred to with changing circumstances, the Middle East Defense Council, can be likened to an adaptation by NATO for the Middle East region. According to the plan, this

18 Balcı 2017, p. 126.

19 Cumhuriyet Newspaper, July 21, 1951, issue 9687, pp.1-4.

20 Vatan Newspaper, September 22, 1951, p. 3.

21 Kılıç 1951, p. 3.

22 Vatan Newspaper, November 25, 1951, p.1.

command consisted of four states: the United States, the United Kingdom, France, and Türkiye. Arab countries and British colonial states could also join if they wished. A Turkish general would lead the organization's joint forces. Greek forces, on the other hand, would be included in General Eisenhower's Western European Command. The Command would not only plan the defense of the region in the strategic field but also control the allied air, land, and sea forces. The areas the Command would defend included Türkiye, Egypt, Iraq, Iran, Syria, Lebanon, Jordan, Israel, Saudi Arabia, territories in the Persian Gulf, Yemen, and Aden²³.

The Soviet Union sent a note to Türkiye regarding this issue, stating that Türkiye should not provide assistance to the Middle East Command and warning that if assistance was provided, the Soviet Union would not remain indifferent.

In response to this note, Türkiye pointed out the contradictions in the Soviet Union's foreign policy practices. In other words, while the Soviet Union was promoting peace propaganda on one hand, it couldn't understand why it opposed the establishment of defense organizations on the other²⁴.

E.W. Noel Charles, a British intelligence officer operating in Eastern Anatolia, assessed the Middle East Command and Türkiye's perspective on this project as follows: "There is no doubt that the Turkish government aims to secure the ability to make an irrevocable request for aid in the event of an attack on Türkiye while simultaneously working to enhance the prospect of NATO membership"²⁵.

Türkiye, aiming to establish a political presence in the Middle East, believed that the dispute between Britain and Egypt posed a significant threat to Middle East peace. Türkiye thought that the dispute between Egypt and Britain could only be resolved if the allies filled the region instead of British officers in Egypt²⁶. Therefore, Türkiye did not hesitate to be part of the Four Powers Declaration on November 10, 1951. This declaration was issued by Türkiye, the United States, Britain, and France. Despite the opposition of Arab states, the declaration stated that the Middle East Command would be established.

The declaration also included the following²⁷:

23 Kılıç 1951, p.3.

24 Gürün 1991, pp. 308-09.

25 Yeşilbursa 2010, p. 68.

26 Yeşilbursa 2010, p. 73.

27 Cumhuriyet Newspaper, October 11, 1951, pp. 1-5.

- That the purpose of the Middle East Command (MEC) is to establish peace, just like the United Nations (UN).
- The vital importance of MEC for a free world.
- That MEC will ensure security in the region and defend the region as a whole through cooperation.
- That MEC will provide military training and support to states that assist in security and defense in the region.
- That in case of operations, member countries of MEC will develop joint operational plans.
- That MEC will be an allied command, not a national one.
- That international special agreements will be made in the formation and activities of MEC.
- It was stated that MEC will not work for the benefit of any state.

Another frequently mentioned news item in the media of the time, as previously mentioned, is the issue of a Turkish general serving as the supreme commander of the Middle East Command²⁸. According to the United States, Türkiye would play the most active role in military terms. In the event of a problem arising in the region, neither Britain nor the United States would be in a position to send troops²⁹.

During the period when the Middle East Command Project was discussed, Türkiye's NATO membership was also a subject of debate. Türkiye stated that NATO membership and the establishment of the Middle East Command should be regarded as separate issues and believed that the goals of both organizations were different. In Türkiye's foreign policy perspective, NATO was seen as a good guarantee against the communist threat posed by the USSR, while the Middle East Command was considered a project that would allow Türkiye to have influence in the Middle East as part of the Western alliance³⁰.

The idea of the Middle East Command was not well-received in Egypt and the Arab world. Apart from Iraq, Arab states expressed their preference to handle their own defense in their regions with the support of the UN,

28 Cumhuriyet Newspaper, October 11, 1951, p. 5.

29 Dokuyan 2023, p. 5.

30 Sönmezoglu 2006, p. 43.

stating that they did not want Türkiye and Western countries to even come to their regions for defense purposes³¹.

The Egyptian government, on the other hand, did not warmly embrace the Middle East Command Project but before rejecting it, it made the Sudan issue a bargaining chip³².

Therefore, on October 13, 1951, a conference was convened in Ankara, and four states issued a note to the Egyptian government, stating that if Egypt joined the Middle East Command, concessions would be made on the Sudan issue, and it was mentioned that once the British withdrew their troops from the Suez Canal, the troops of Britain, France, the United States, and Türkiye would take their place. In the discussions held in Ankara, the Egyptian Parliament did not approve joining the Middle East Command Alliance³³.

Thus, the Egyptian government officially rejected the proposal to join the Middle East Command³⁴. In the same month, discussions began on a Middle East Command without Egypt at a conference held between Washington, Paris, London, and Ankara. In these discussions, it was concluded that Türkiye would serve as a bridge between Europe and the Middle East in the establishment of a Middle East Command³⁵.

One of the factors contributing to the Egyptian government's opposition to the Middle East Command Project was the belief that if this project were realized, it would be impossible to eliminate Israel, and that the project would benefit Türkiye and Israel more than Egypt³⁶. The Muslim Brotherhood Party, the second-largest party in Egypt, also proposed declaring war on Britain and abolishing the 1936 Treaty.

These ideological and political reactions in Egypt also led to practical actions. During the disturbances in Ismailia, Egyptians attacked British homes and vehicles, and British soldiers, intervening in the crowd, opened fire, resulting in the deaths of 10 people and the injury of 80 others. In Cairo, the public gathered in the squares and attacked the Turkish consulate. Turkish properties in Cairo were looted³⁷.

31 Vatan Newspaper, November 10, 1951, p. 3.

32 Coşar 1951, p. 3.

33 Vatan Newspaper, October 13, 1951, p. 4.

34 Cumhuriyet Newspaper, October 16, 1951, p. 1.

35 Cumhuriyet Newspaper, October 22, 1951, p. 1.

36 Ülman 1968, p. 207.

37 Cumhuriyet Newspaper, October 13, 1951, p.1.

In the newspaper *El Dawa*, which is the organ of the Muslim Brotherhood Society, articles opposing Türkiye appeared with statements like “Türkiye is the Israel of the Middle East, and there will be no peace for Arab states until its head is crushed. It must be destroyed.” Similar sentiments were observed in many Egyptian newspapers³⁸.

The publications in the Egyptian press, especially those against Türkiye, were met with significant outrage in the Turkish public. When the issue was discussed in the Turkish Grand National Assembly, the Istanbul University Turkish Student Union also held a special meeting and expressed their condemnation of the situation³⁹. The Turkish Ministry of Foreign Affairs issued a note to the Egyptian government, condemning their official authorities for remaining indifferent to the anti-Türkiye news in the Egyptian press⁴⁰. Ankara Radio also criticized the Egyptian press’s articles against Türkiye and emphasized the belief that the Egyptian people would not remain indifferent to this situation⁴¹.

This situation even led to the mobilization of the Turkish public and media regarding the location of a beauty contest at the time. The European beauty contest was being organized in Paris, and there were plans to hold a contest in Egypt. Concerns were raised that Türkiye might not participate in the contest in Egypt and that changing the location of the competition would be much better⁴². Ultimately, Türkiye’s request was deemed justified, and the competition was held in Naples.

Türkiye, after being accepted in principle to join NATO at the NATO Ministerial Council meeting held in Ottawa from September 16 to 21, 1951, was officially invited to sign the NATO agreement on February 16, 1952. Türkiye had finally gained official recognition as a European country and not just as a Muslim Middle Eastern nation. As a result, it became an official member of NATO.

With Türkiye’s NATO membership, its perspective on the Middle East Command Project took on a different dimension. Starting from 1952, the MEC project was transformed from a military command into a planning and defense organization. On June 18, in a memorandum submitted by the United Kingdom to the United States, it was decided to change MEC to

38 Vatan Newspaper, October 17, 1951, p.1; Cumhuriyet Newspaper, October 17,1951, p.1.

39 Cumhuriyet Newspaper, October 25, 1951, p.1-3.

40 Cumhuriyet Newspaper, October 26, 1951, p.1-5.

41 Cumhuriyet Newspaper, October 26, 1951, p.1-5.

42 Cumhuriyet Newspaper, October 29, 1951, p.1-3.

the Middle East Defense Organization (MEDO)⁴³. Egypt's negative view of MEC, divisions within the Arab world, and different perspectives between the United States and the United Kingdom on the matter became obstacles to the project's realization. A conference was held in Malta on October 20, 1952, to address this issue, and the following decisions were made⁴⁴:

- The impossibility of establishing MEC,
- The potential for creating such a command structure in a region with unstable political struggle and economic conditions, which could lead to more dangerous consequences,
- The proposal to establish an international staff organization with the participation of senior commanders from regional states,
- The new organization to have no military forces under its command, but to prepare plans for countering the red threat if it arises,
- The establishment of a planning committee for conducting political negotiations,
- Each member of the new committee to have predefined responsibilities,
- Identification of deficiencies in Middle East defense and determination of how to address them.

Egypt also refused to participate in this organization. The United States accepted that both the MEC and MEDO organizations had failed and stated that Middle Eastern countries saw Zionism, not communism, as the threat. The Manchester Guardian newspaper, published in the UK, stated in its issue dated June 3, 1953, that a defense system established without Egypt and Middle Eastern states would be meaningless, that Arab states could not participate in a joint structure with Israel, and that no other pact would be meaningful unless Middle Eastern states formed their own defense pact⁴⁵. After the failure of Middle East projects was accepted, the United States began to support the process of establishing another pact under Turkish leadership. This inclination initiated the process of the Baghdad Pact.

During this period, Türkiye attempted to repair its strained relationship with the Egyptian government but was unsuccessful. In fact, one of the most significant indications that the crisis between the Egyptian government and the Turkish government was ongoing was Egypt's decision to deport

43 Dokuyan 2023, p. 5.

44 Cumhuriyet Newspaper, October 24, 1952, pp. 1-6.

45 Dokuyan 2023, p. 5.

the Turkish ambassador, Fuat Hulusi Tugay, on January 4, 1954. The Egyptian government attributed this action to the behavior of the Turkish Ambassador, citing instances such as the exclusion of anyone from the Egyptian government from an invitation on December 21, 1953, the Turkish ambassador not shaking hands with the Egyptian Deputy Prime Minister at an exhibition opened on January 2, 1954, and engaging in an argument⁴⁶.

Especially, the 1955 Türkiye-Iraq Treaty, which marked the initial stage of the formation of the Baghdad Pact, further strained Türkiye's already deteriorating relations with Egypt. The famous Egyptian newspaper "El Cumhur" portrayed the Türkiye-Iraq treaty as a blow to Arab unity, an act of treachery, and emphasized the disadvantages of making such a treaty with a non-Arab state⁴⁷. While the Nasser government and public opinion in Egypt adopted a negative stance towards Türkiye and rejected Menderes' visit to Cairo, Türkiye continued to pursue a persistent and positive policy towards Egypt⁴⁸.

After 1950, one of the key issues that stood out in the relations between the Egyptian government and the Turkish government was a perception problem. While Türkiye perceived the USSR as a major threat at the beginning of the Cold War era, Egypt saw the USSR not as a threat but rather as an enemy of the imperialist world and a friendly ally. Issues such as Türkiye's NATO membership, the Middle East Command project, the formation of pacts involving Türkiye, the Suez Crisis, and the Cyprus issue have brought Türkiye and Egypt into conflict. In this context, the first step in the policies pursued by Türkiye, which believed that its only option was the Western Bloc, was the Middle East Command project. Although Türkiye did not initially warmly embrace the Middle East Command Project, it eventually approved it because it believed it could pave the way for NATO membership. Egypt opposed this project, interpreting it as a return of imperialist powers to their former colonial territories. Egypt also saw Türkiye's support for this project as making it a "pawn of the West." With Türkiye's accession to NATO, the Middle East Command project became effectively sidelined for Türkiye, but in theory, it remained a project that Türkiye always supported to avoid breaking away from the Western Bloc and as part of its policy of "active neutrality."

46 Cumhuriyet Newspaper, January 5, 1954, p. 1.

47 Vatan Newspaper, January 15, 1955, p. 7.

48 Vatan Newspaper, January 22, 1955, p. 6.

However, this project has strained the historically rooted friendship and closeness between Türkiye and Egypt and led Egypt to perceive Türkiye as the spokesperson for the West in the Middle East.

ABBREVIATIONS:

USA	United States of America
MEC	Middle East Command
MEDO	Middle East Defense Organization
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi = Grand National Assembly of Türkiye
DP	Democratic Party (of Türkiye)
NATO	North Atlantic Treaty Organization
USSR	Union of Soviet Socialist Republics

BIBLIOGRAPHY:

ARMAOĞLU 2010

F. ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 17. Baskı, İstanbul, 2010.

BALCI 2017

A. BALCI, *Türkiye Dış Politikası: İskeleler, Aktörler, Uygulamalar*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

BURROWS 2004

T. BURROWS (ed.), *The Visual History of the Modern World*, Sevenoaks, Londra, 2004.

CLEVELAND 2008

W. L. CLEVELAND, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. M. Harmancı, İstanbul 2008.

COŞAR 1951

Ö.S. COŞAR, “Mısır’a yapılan teklif”, Cumhuriyet Newspaper, October 14, 1951. p. 3.

CUMHURİYET NEWSPAPER

ÇİMEN 2016

A. ÇİMEN, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Timaş Yayıncılık, İstanbul, 2016.

DAĞVER 1951

A. DAĞVER, “Ortadoğu Müdaafası ve Mısır”, Vatan, October 15, 1951. p. 1 and 3.

DOKUYAN 2023

S. DOKUYAN, “Ortadoğu Komutanlığı”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Ocak 2023, pp. 1-7.

GÜRÜN 1991

K. GÜRÜN, *Türk-Sovyet İlişkileri, 1020-1953*, İstanbul, 1991.

KARPAT 2017

K. KARPAT, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Çev. G Ayaz, Timaş Yayıncılık, İstanbul 2017.

KILIÇ 1951

A. KILIÇ, “Gene Ortadoğu Müdaafası”, Vatan Newspaper, October 16, 1951. p. 3.

KÜRKÇÜOĞLU 1972

Ö. E. KÜRKÇÜOĞLU, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

MCMAHON 2003

R. J. MCMAHON, *The Cold War: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2003.

ÖZGİRAY 1996

A. ÖZGİRAY, “Türkiye – Mısır İlişkileri (1920-1938)”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü İnceleme Dergisi (TİD)*, 11/1, pp. 1-7.

REMİNİ 2009

R.V. REMİNİ, *A Short History of the United States*, New York, 2009.

SÖNMEZOĞLU 2017

F. SÖNMEZOĞLU, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, Der Yayınları, İstanbul, 2017.

SÖNMEZOĞLU 2006

F. SÖNMEZOĞLU, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, Der Yayınları İstanbul, 2006.

ŞAHİN 2016

T.Y. ŞAHİN, *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, Barış Kitap, 4. Baskı, Ankara, 2016.

TÜRKER TEKİN 2014

N. TÜRKER TEKİN, *Çağdaş Dünya Tarihi 1798-1990*, Ege Yayınları, İstanbul, 2014.

UÇAROL 2008

R. UÇAROL, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 8. Baskı, Der yayınları, İstanbul, 2008.

ÜLMAN 1968

H. ÜLMAN, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler I (1923–1968)”. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 2 (3), pp. 241-273.

VATAN NEWSPAPER

YEŞİLBURSA 2010

B. K. YEŞİLBURSA, “Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası”, *Bolu History Studies International Journal of History. Ortadoğu Özel Sayısı*, pp. 1-99.

27 Mayıs Darbesi'nin Diyarbakır Basınına Yansımaları

Mehmet Serkan Şahin¹

Özet

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk askeri müdahalesi olma özelliğini taşıyan 27 Mayıs 1960 darbesi Demokrat Parti (DP) iktidarına son verdi. 1946 yılında başlayan ve DP'nin 1950 yılında iktidara gelmesi ile yeni bir boyut kazanan demokratikleşme süreci 27 Mayıs'ta büyük bir darbe alırken, Türk demokrasi tarihine derin izler bırakan sonuçlar doğurdu. On yıl boyunca ülkeyi yöneten DP hükümetlerinin başbakanı Adnan Menderes ile birlikte Fatih Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idam edilmeleri ile son bulacak olan Yassıada yargılamaları ise arkasında günümüze kadar süren tartışmalar bıraktı. 1960 yılının ilk günlerinden itibaren iktidar-muhalefet ilişkilerinde gündün güne artan gergin atmosfer kısa sürede sokağa taşarak toplumsal kutuplaşmayı arttırdı. Ana muhalefet Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile DP hükümeti arasındaki siyasal tartışma meclisten parti teşkilatlarına ve gündelik yaşama sirayet etti. Ulusal ve yerel basın organları bu ağır ve radikal politik atmosferde son derece tarafgir bir tutum takınarak partilerin yayın organlarına dönüştü. Bilhassa kent merkezlerinde ve ilçelerde yayınlanan yerel gazeteler taşra ölçeğinde kamplaşmış tarafların mücadele sahnesi haline gelirken, gazete sütunları karşılıklı iddiaları çürütmek ve diğer partinin yok olmanın eşliğinde olduğu izlenimi vermek noktasında birbirleriyle yarışır hale geldiler. Polemiklerin sert ithamlar üzerinden yapıldığı ve serinkanlı bir bakış açısının kaybolduğu söz konusu günler, sokak gösterilerinin de eşlik ettiği bir süreç içerisinde 27 Mayıs 1960 tarihine kadar devam etti. Darbe sonrasında başlayan yeniden yapılanma dönemi ise DP iktidarından hesap sormak isteyen politik anlayışın had safhaya ulaştığı bir atmosfer içinde gerçekleşti. Bu atmosfer 27 Mayıs öncesinde DP'yi destekleyen basın organlarının yayın politikalarında çok sert değişimler yaşanmasını beraberinde getirirken, DP yönetici ve milletvekilleri aleyhine olan iddialar aylarca gazete sayfalarının en temel haber ihtiyacını karşılayacaktı. Bu süreç birçok ulusal gazete

1 Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, serkansahin44@gmail.com, 0000-0003-3417-8635

gibi yerel gazeteyi de kısa süre önceki yayın politikalarının aksine, yeni yönetimin bakış açısına uygun yayınlar yaparak geçmiş iktidarı toplum nezdinde itibardan düşürme anlayışının ideolojik aygıtlarına dönüştürdü. Bu çalışma Diyarbakır'da yayınlanan yedi gazete üzerinden vilayet basınının 27 Mayıs öncesi ve sonrasındaki yayın politikalarını değişim perspektifinden incelemektedir.

Giriş

Basın organları kamuyu aydınlatma ve doğru bilgilendirme işlevine ek olarak siyasal bağlamda yönlendirme gücüne de sahiptir. İletişim ve haberleşme teknolojilerinin günümüz seviyesinde olmadığı 20. yüzyılda gazetelerin fonksiyonu ve önemi çok daha dikkat çekici idi. Demokratik rejimlerin İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla ön plana çıkması özellikle geç modernleşme sürecini yaşayan devlet ve toplumlarda basına öğretici-egitici bir misyon da yükliyordu. 1946 yılında çok partili demokratik siyasete geçiş adımlarını atmaya başlayan Türkiye'de tek parti / Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) dönemi iktidar-basın anlayışı değişim sürecine girerken, 1950 yılında Demokrat Parti (DP) dönemi ile birlikte yerleşik anlayışlar hızla değişmeye başladı. Sadece ulusal basın açısından değil, yerel basın organları için de yeni iktidar ile birlikte demokrasi devrine geçiş aşamasına geçildiğine dair yüksek bir motivasyon söz konusu idi.

1950 sonrasında başlayan DP-CHP rekabeti bilhassa yerel düzeyde kutuplaşmayı günden güne arttıran bir politik atmosfer yaratırken, yerel basın organları da iktidar ya da muhalefet partisi ile özdeşleşen bir yayın politikasının içine hızla girdiler. Bu durum taşra gazetelerini adeta partilerin söz konusu yerleşim yerindeki yayın organı haline getirdi ve bu gazetelerin sayfaları siyasal taraftarlığın en uç noktaya ulaştığı, nesnellikten uzak bir yapıya büründü. Seçim dönemlerinde daha da radikalleşen bu anlayış² Anadolu basınının bütününe sirayet ederek 27 Mayıs 1960 darbesine kadar bu görünümünü korudu.

Muhalefetin toplam oylarının ilk defa DP'den fazla olduğu bir sonuç yaratan 1957 seçimlerinin ardından iktidar ve muhalefet ilişkileri günden güne daha fazla gerilirken, sokağa taşan gelişmeler ile vatandaşlar arasında kutuplaşmaya doğru hızlı bir süreç başladı. Seçimlerin ardından meclis genel kurulunda iktidar ve muhalefet grupları arasındaki sert tartışmalar özellikle hükümetin içtüzüğü değiştirme kararı ile birlikte arttı. Muhalefet

2 1954 seçimleri üzerinden bu sürece ilişkin bir örnek için bk. Mehmet Serkan Şahin, "1954 Seçimleri Öncesinde Gaziantep'te Muhafif Bir Gazete: Işık", *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2018, s. 1227-1249.

yeni düzenleme ile birlikte denetim yapma yetkisinin elinden alındığını savundu.³

1958 yılında Irak'ta meydana gelen ihtilâlin Türkiye'ye yansması iktidar ile muhalefetin zaten gergin olan ilişkilerini daha da yukarıya çeken sonuçlar doğurdu. Öyle ki hükümet, CHP'nin Irak'taki ihtilâle ilişkin yaklaşımından rahatsız olurken, muhalefetin Türkiye'de bir ihtilâl yaratma özleminde olduğunu ifade ediyordu.⁴ Diğer yandan seçimlerden kısa süre sonra gelen bir ihbar sonucunda ordu içerisinde hükümeti devirmeye yönelik bir örgütlenmenin açığa çıkmasına rağmen, DP yönetimi bu konuya fazla eğilmeyerek önemli bir fırsatı kaçıracaktı.⁵

1958 yılı ekonomik krizin de eşlik ettiği siyasal gerilim içerisinde iktidar ve muhalefet cepheleşmesine sahne oldu. Bir tarafta Türkiye Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adı altında muhalefeti sürdürme kararı alırken,⁶ kısa süre sonra Hürriyet Partisi CHP'ye katıldı.⁷ Muhalefetin “Güç birliği” diye nitelendirilen bu hamlelerine Başbakan Adnan Menderes'in cevabı “Vatan Cephesi” adı altında bir örgütlenme başlatmak oldu.⁸

1959 yılından itibaren iktidar-muhalefet ilişkilerindeki gerginliğin sokağa taşması kaçınılmaz olarak gerçekleşti. Siyasal hayattaki kriz ve restleşme atmosferi CHP lideri İsmet İnönü'nün Uşak gezisinde çıkan olaylarda başından yaralanması ve kısa süre sonra İstanbul Topkapı'da linç girişimine maruz kalması sonucunu doğurdu.⁹

Benzer atmosfer 1960 yılının ilk aylarında da artarak devam etti. İnönü'nün Kayseri'ye girişine engel olunmaya çalışılması ve Yeşilhisar'a alınmaması yüksek olan tansiyonu daha da arttırdı. 18 Nisan'da CHP'nin ve birtakım basın organlarının faaliyetlerini araştırmak amacıyla kurulan “Tahkikat Komisyonu” meclis içinden sokağa taşacak ve sonu 27 Mayıs darbesi ile

3 Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 206-208.

4 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti-5 Demokrat Parti'nin Son Yılları (1957-1960)*, Mersin Akademi Yayınları, Mersin, 2020, s. 78-82.

5 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 289-290.

6 Deniz Bölükbaşı, *Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005, s. 258-260.

7 Hakkı Uyar, *Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 282-283.

8 Bk. Hakkı Uyar, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*, Bükre Yayınları, İstanbul, 2001; Yasemin Doğaner, *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2013.

9 Şerafettin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s. 365-367.

bitecek bir tartışma zeminini yaratacaktı. 28 Nisan'da başlayan İstanbul ve Ankara'daki öğrenci olayları ise bu sürecin son halkasını oluşturdu.¹⁰

1. Darbe Öncesinde Diyarbakır Basımının İktidar-Muhalefet İlişkilerine Yaklaşımı

27 Mayıs darbesi öncesinde kentte yayın yapan gazeteler arasında “Diyarbakır” ve “Sesleniş” gazetelerinin iktidar partisinden yana bir yayın politikası takip ettiği görülmektedir. Özellikle DP Diyarbakır milletvekili Tahsin Cahit Çubukçu'nun¹¹ kentin en eski gazetesi olan Diyarbakır'ın başyazarı olması söz konusu gazeteyi DP yayın organı konumuna getiriyordu. Aynı şekilde Sesleniş gazetesi sahibi ve başyazarı İzzet Yıldız da DP üyesi idi.

1960 yılının ilk aylarından itibaren tırmanan DP-CHP gerginliği ve Başbakan Menderes ile ana muhalefet lideri İnönü arasındaki karşılıklı suçlamalara dayanan söz düellosu ulusal basında olduğu gibi Diyarbakır basınında da gazete sayfalarına yansdı. Diyarbakır gazetesi, başbakanın yurt gezilerini ve CHP genel başkanına yönelik ifadelerini manşetten okurlarına yoğun biçimde sundu. 6 Ocak 1960 tarihinde *Menderes Adana'da Misilsiz Sevgi Tezahüratı ile Kucaklandı* manşeti ile yayınlanan Diyarbakır gazetesinde başbakanın kente girişi şöyle tasvir ediliyordu: “Adana'ya gelişi kurtuluş bayramından ayrı olarak diğer bir bayramın tesid edilmesine sebep olan ve açık bir araba ile geçtiği yollar üzerinde binden fazla kurban kesilen, yüzbinlerce vatandaşın seller halinde ve caddelerde yaptığı emsalsiz tezahürat arasında hava meydanından belediye büyük bir ihtişam içinde gelmiş olan Başvekil Adnan Menderes...”¹²

Sesleniş gazetesi Adana'nın kurtuluş bayramı vesilesiyle gerçekleşen bu geziyi *Başvekilimiz Adnan Menderes'i Çukurovalılar Bağlılarına Bastılar* başlığı ile okurlarına duyururken,¹³ *Dicle* gazetesi haber için *Başvekil Adana'da Tezahüratla Karşılandı* başlığını kullandı.¹⁴

10 C. Oral Özdemir, “Demokrasinin Gizlenen Yüzü: Tahkikat Komisyonu”, *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (haz. Mete Kaan Kaynar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 235-247.

11 Tahsin Cahit Çubukçu, uzun yıllar Diyarbakır gazetesinin sahibi idi ve tek parti döneminde Diyarbakır Halkevi Başkanlığı yaptı. 1939 seçimlerinde CHP adayı olarak Diyarbakır milletvekili seçilen Çubukçu, çok partili yaşama geçişle birlikte DP'ye katıldı ve 1957 seçimlerinde DP Diyarbakır milletvekili seçildi. Bk. *TBMM Arşivi*, Tahsin Cahit Çubukçu dosyası (Sicil No 1049). Seçimlerden sonra Diyarbakır gazetesinin yeni sahibi Sabri Aytar olurken, Çubukçu başyazarlığı üstlendi.

12 *Diyarbakır*, 6 Ocak 1960.

13 *Sesleniş*, 4 Ocak 1960.

14 *Dicle*, 4 Ocak 1960.

Sesleniş'in 8 Ocak 1960 tarihli sayısında yer alan *Demokrasi Yürümez Diyenler* başlıklı yazıda çok partili yaşamın kuruluş yıllarına vurgu yapılıyor ve o yıllarda halkı küçük görenlerin demokrasinin yaşatılamayacağına inandıkları belirtiliyordu. “*Yüzde sekseni köylü olan ve köylüsünün de yüzde doksam cabil bulunan bu memlekette demokrasi yürümez*” şeklinde yapılan propagandalara ve *zulümlere* rağmen milletin 1950 yılında demokratik sistemi kurduğu ifade ediliyordu. Muhalefetin o tarihten sonra tekrar iktidara gelebilmek için sahte bir özgürlük mücadelesi başlattığı ancak halkı inandıramadığı belirtilirken, iktidarın *sahte hürriyet mücadelesinin idarecilerine* kapalı tutulduğu vurgulanıyordu.¹⁵ Gazete böylece 1960 yılının ilk günlerinden itibaren günden güne sertleşen iktidar-muhalefet kampaşmasına ve muhalefetin iktidara yönelik antidemokratik rejim yaratıldığı eleştirilerine demokrasinin kuruluş yıllarına yönelik vurgular üzerinden yanıt veriyordu.

Darbe öncesi aylarda Diyarbakır gazetesi hükümetin kalkınma politikalarını ve icraatlarını ön plana çıkaran haber ve manşetlere yoğun olarak yer verdi. Açılışı yapılacak olan Hirfanlı barajının Avrupa'nın en büyük barajları arasına gireceği belirtilirken, Kesikköprü barajının temel atma töreninin yapılacağı ifade ediliyordu. Keza Yozgat'ta Sorgun ve Taşlık köyü köprülerinin tamamlanarak halkın hizmetine açıldığı haberi de ilk sayfadan okuyuculara sunuluyordu.¹⁶ Basın DP hükümetinin Diyarbakır'a verdiği önemi ise Vali Muhlis Babaoğlu'nun il genel meclisi toplantısında sarfettiği “*Hükümet İstanbul ve Ankara'dan sonra Diyarbakır'a ehemmiyet vermektir*” sözü üzerinden kamuoyuna yansıtıyordu.¹⁷

Yerel basının üzerinde önemle durduğu bir husus da Başbakan Menderes ile CHP Genel Başkanı İnönü arasında yaşanan karşılıklı açıklama ve ithamlardı. Özellikle Diyarbakır gazetesi, başbakanın eleştirilere yönelik cevap ve açıklamalarına büyük yer ayırıyordu. İnönü'nün partisinin Bursa il kongresinde yaptığı açıklama ve iddialara yönelik Başbakan Menderes'in verdiği yanıt niteliğindeki karşı çıkışlar, söz konusu gazetede birkaç gün boyunca ilk sayfadan manşet haber olarak yayımlandı.¹⁸ Keza *Ümmid* gazetesi de “*Dikkat Dikkat Başvekil Adnan Menderes'in İnönü'ye verdiği cevap bugün saat 13 de radyodan neşredilecektir*” duyurusu ile okuyucularını bilgilendirdi.¹⁹ Diğer yandan muhalefetin iktidara yönelik Atatürk inkılaplarından tavizler verdiği gerekçesi ile yaptığı eleştirilere karşı çeşitli öğrenci gruplarının

15 *Sesleniş*, 8 Ocak 1960.

16 *Diyarbakır*, 12 Ocak 1960.

17 *Dicle*, 11 Ocak 1960.

18 *Diyarbakır*, 14 Ocak 1960; *Diyarbakır*, 15 Ocak 1960; *Diyarbakır*, 19 Ocak 1960.

19 *Ümmid*, 16 Ocak 1960.

başbakana gönderdiği destek telgrafları basında yer aldı. Ankara Üniversitesi Talebe Birliği Başkanı Yavuz Esmersoy'un söz konusu telgrafında yaptığı inkılapların kimsenin tekelinde bulunmadığına yönelik vurgu bu açıdan dikkat çekici idi.²⁰

DP Diyarbakır İl Başkanı Cevdet Hayrulloğlu'nun yaptığı basın toplantıları Diyarbakır, Sesleniş ve Dicle gazeteleri tarafından haberleştirilirken, muhalif ulusal ve yerel basın organlarının çeşitli iddialarına karşı söz konusu basın toplantılarında verilen yanıtlar özellikle vurgulanıyordu. Bu bağlamda Diyarbakır'da DP'den istifa edip CHP'ye geçen vatandaşlar olduğuna dair iddiaları Hayrulloğlu'nun reddetmesine ilişkin haberler ön planda yer aldı.²¹

Darbe öncesi dönemde kentte siyasi tansiyonu yükselten önemli bir gelişme DP İl Başkanı Hayrulloğlu'na yönelik bıçaklı saldırı idi. Hayrulloğlu, 30 Ocak 1960 Cumartesi günü saat 18 civarında Tüccar Kulübü'ne giderken cadde üzerinde birkaç kişinin bıçaklı saldırısına uğradı ve aldığı darbeler sonucunda başından, sağ kemik küreğinden ve sağ koltuk altından yaralandı. Hayrulloğlu hastaneye kaldırılırken, saldırganlardan biri yakalandı.²² Yerel basına yansıyan haberlerde saldırının Hayrulloğlu ile CHP Diyarbakır İl Sekreteri Tarık Ziya Ekinci arasında yaşanan gerginlikten kaynaklandığı iddia edildi. Öyle ki saldırıdan iki gün önce Ekinci, aralarında yaşanan bir tartışma sonucu kendisine silah çektiği gerekçesi ile Hayrulloğlu'na dava açmıştı.²³ Diğer yandan birkaç gün sonra Hayrulloğlu'nun kendisine yapılan uzlaşma tekliflerini kabul ettiğine ve olayın kapandığına ilişkin bir haber basına yansdı.²⁴

Şubat ayında Diyarbakır gazetesinde yer alan *Yol Bir Memleketin Yükselme Amilidir* başlıklı yazıda DP hükümetinin ulaşım politikalarından övgüyle bahsedilerek hiçbir dönemde DP dönemi kadar yol yapılmadığı belirtilerek "*Buna binaen DP iktidarına dört elle sarılalım*" deniliyordu.²⁵ Diğer yandan DP Diyarbakır teşkilatının çalışmalarına da yerel basın geniş yer ayırıyordu.

20 *Diyarbakır*, 16 Ocak 1960.

21 *Diyarbakır*, 23 Ocak 1960; *Sesleniş*, 22 Ocak 1960.

22 *Sesleniş*, 1 Şubat 1960.

23 *Ümmid*, 1 Şubat 1960; *Hani*, 1 Şubat 1960. Ekinci, muayenehanesine gelen Hayrulloğlu'nun kendisine silah çektiğini ve araya girenler sayesinde saldırının önlendiğini belirtmekte ve bu nedenle kardeşinin bir arkadaşı ile birlikte DP il başkanını bıçakladığını vurgulamaktadır. Bk. Tarık Ziya Ekinci, *Lice'den Paris'e Anılarım* (haz. Derviş Aydın Akkoç), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 369-372.

24 *Dicle*, 3 Şubat 1960. Ekinci, eski DP Diyarbakır İl Başkanı Edip Altınakar'ın arabuluculuğu üzerine Hayrulloğlu ile el sıkışarak konuyu kapattıklarını belirtmektedir. Bk. Tarık Ziya Ekinci, *Lice'den Paris'e Anılarım*, s. 373-374.

25 *Diyarbakır*, 9 Şubat 1960.

DP Merkez İlçe Başkanı Dr. Ekrem Tosunoğlu'nun Şilbe ve Serapgüzeli köylerine giderek ocak idare heyetlerini oluşturduğu ifade edilirken,²⁶ köylerde açılan ocakların halkın DP'ye olan güven, sevgi ve muhabbetinin göstergesi olduğu vurgulanıyordu.²⁷ Örneğin Zimeyik köyünde açılan DP ocak teşkilatına ilişkin haber basında şu sözlerle yer aldı: *"Halkımız sönmeyen bir aşkla DP'ye bağlanmış ve durmadan ocaklar açmaktadırlar. Çünkü DP'nin icraatını, bu millete ve memlekete olan hizmetlerini ve meydana getirilen eserleri görüyor ve gün geçtikçe bağlılıklarını izhar ediyorlar."*²⁸ Diyarbakır dışında diğer illerde açılan DP ocaklarına yönelik haberler de Diyarbakır gazetesinin ilk sayfasından okuyuculara sunuluyordu.²⁹ Kentte yayınlanan bazı gazeteler ise CKMP'nin faaliyetlerine ilişkin haberleri sayfalarına taşırken, söz konusu partide yaşanan gelişmelere öncelik veren bir yayın politikası güdüyordu.³⁰

CHP ile birleşen Hürriyet Partisi'ne mensup eski milletvekilleri ile söz konusu partinin Ankara il idare kurulu üyelerinin DP'ye katılması da basına yansıyan haberler arasında idi.³¹ Ayrıca Başbakan Menderes ile CHP lideri İnönü arasındaki karşılıklı iddia ve ithamlara da yer veriliyordu. Özellikle Diyarbakır gazetesi başbakanın İnönü'ye yönelik sözlerini manşetten duyuruyordu. Muhalefetin seçimlerin sağlıklı bir şekilde yapılıp yapılamayacağına ilişkin tereddüt ve suçlamalarına yönelik Menderes'in verdiği yanıtlar *"Dürüst seçimlerden bahsedemeyecek bir insan varsa, o da CHP Genel Başkanı'dır. 'Seçim' kelimesi her tekrarlandığı yerde onun hicap duyması gerekir"* vurgusu ile manşete taşınırken, başbakanın 1946 seçimleri hatırlatmasına dikkat çekiliyordu.³² Keza Menderes'in Hatay mitinginde yaptığı konuşmanın muhalefete yönelik bölümleri manşetten sunulan haberler arasında idi.³³

Mart ayına girerken Başbakan Menderes'in Diyarbakır'ı ziyaret edeceğine yönelik haberler yerel basına yansırken, söz konusu gezinin Ramazan ayı dolayısıyla ertelenebileceği bilgileri de sunulmakta idi.³⁴ DP Diyarbakır milletvekillerinin aynı ay içerisinde halkın dilek ve temennilerini tespit etmek amacıyla Bismil'e yaptıkları günübürlük ziyaret de dikkat çeken haberler

26 *Sesleniş*, 8 Şubat 1960, s. 1.

27 *Diyarbakır*, 16 Şubat 1960; *Diyarbakır*, 18 Şubat 1960.

28 *Diyarbakır*, 19 Şubat 1960.

29 *Diyarbakır*, 2 Mart 1960.

30 *Ümmid*, 6 Ocak 1960; *Ümmid*, 2 Şubat 1960; *Kulp*, 4 Şubat 1960; *Nuri Zülkif*, 9 Nisan 1960.

31 *Sesleniş*, 27 Şubat 1960.

32 *Diyarbakır*, 12 Şubat 1960.

33 *Diyarbakır*, 17 Şubat 1960.

34 *Sesleniş*, 3 Mart 1960.

arasında idi.³⁵ Keza aynı milletvekilleri ve DP heyeti Bismil gezisinden birkaç gün sonra Çınar'a giderek halk ile ilçe ihtiyaçları üzerine temasta bulunurken, kısa süre önce boşalan Çınar belediye başkanlığı için yapılan seçimi de takip ettiler. DP grubunun adayı Sermet Akkaynak gizli oylama ile yapılan seçimi kazanarak ilçenin yeni belediye başkanı oldu.³⁶

DP Diyarbakır İl Başkanı Cevdet Hayrullahoğlu 11 Mart akşamı yaptığı basın toplantısında partisinin son günlerdeki siyasi faaliyetleri hakkında yerel basın mensuplarını bilgilendirdi. Hayrullahoğlu, CHP'li üç belediye meclis üyesinin DP'ye katıldığını belirtirken, son günlerde binden fazla CHP'li vatandaşın partilerinden istifa ederek DP'ye katıldıklarını vurguladı.³⁷ Aynı günlerde Sesleniş gazetesi Çınar'da CHP teşkilatının bulunmadığını ve bu nedenle CHP'den istifa ederek DP'ye katılan Çınarlıların istifa dilekçelerini CHP Diyarbakır il başkanlığına gönderdiklerini haberleştirdi.³⁸

Diyarbakır gazetesi *Sanayicilerin Başvekile Şükranları* başlığı altında İstanbul Sanayi Odası Meclis Başkanı Enver Batur'un başbakana gönderdiği şu telgrafi yayımlayarak, DP döneminde özel girişimciliğe dayalı snai kalkınma politikalarının başarısını öne çıkarıyordu: *"Zaman-ı idarenizde tarihimizin hiçbir devrinde ulaşmadığı bir hızla gelişme imkânını bulan hususi sanayiye karşı son defa yeniden ibzal buyurulan himmet alakanızdan dolayı İstanbul sanayicileri adına sonsuz minnet ve şükranlarımı arz ederim."*³⁹

Muhalefetin iktidara yönelik darbe öncesi aylarda her geçen gün tonu yükselen otoriter rejim eleştirisi Diyarbakır basınında da karşılık buluyor ve DP çizgisine yakın gazeteciler bu iddiaları köşelerine taşıyarak geçersiz kılmaya çalışıyorlardı. Örneğin Sesleniş'in 5 Mart 1960 tarihli sayısında T.F.A. imzası ile yayınlanan *Diktatörlük ve Anarşi* başlıklı köşe yazısında, DP iktidarda oldukça diktatörlüğe dönüşün asla mümkün olmayacağı vurgusu üzerinden 1950 öncesi döneme gönderme yapılıyordu. DP'nin anarşiye izin vermeyerek Türk demokrasisini geliştireceğini ifade eden yazar, buradan hareketle *"Demek ki, memlekette tekrar diktatörlük kurmak isteyenler veya memleketteki demokrasiye sürüklemeye çalışanlar Demokrat Parti'nin iktidarda bulunmasını arzu etmeyeceklerdir. Ve bunun içindir ki diktatörlük hasretiyle yamp tutuşanlar ve anarşi çıkartmak için didinenler şimdi kendi aralarında birleşmişlerdir ve Demokrat Parti iktidarına karşı hep birlikte çullanmaktadırlar..."* diyerek muhalefet partilerinin gerçekleştirdikleri

35 *Dicle*, 9 Mart 1960; *Sesleniş*, 9 Mart 1960.

36 *Sesleniş*, 12 Mart 1960.

37 *Dicle*, 12 Mart 1960; *Ümmid*, 12 Mart 1960; *Sesleniş*, 12 Mart 1960.

38 *Sesleniş*, 14 Mart 1960.

39 *Diyarbakır*, 14 Mart 1960.

birleşme sürecini sert şekilde eleştiriyordu.⁴⁰ Yine Sesleniş'in 18-19 Mart 1960 tarihli sayılarında yayınlanan İ.H.Ş. imzalı ve *Bizde Particilik* başlıklı köşe yazısında Atatürk döneminde mevcut şartlar ve dönemin sosyal zorunlulukları nedeniyle tek parti sisteminin uygulandığı belirtilirken, zaman içerisinde yine sosyal ihtiyaçların çok partili siyasal yaşamın kuruluşuna giden yolu açtığı ve böylece iktidar-muhalefet ilişkilerinin başladığı belirtiliyordu. Ancak yaşanan deneyimi "...parti müntesibi vatandaşlar birbirinin ezeli düşmanı imiş gibi tavırlar almakta, en ufak bir hadisede lüzumsuz şiddet ve asabiyetler göstermektedirler..." sözleri ile ifade eden yazar, aynı aileye mensup fertlerin ayrı partilere katılmalarının mümkün olduğunu sözlerine ekliyordu.⁴¹ Yazara göre devlet meseleleri ve iktidar-muhalefet ilişkileri demokrasinin gerektirdiği şekillerde yürümeli idi ve bu düşüncesini "...bu ulvî davaların hal yeri mevzu yokluğunda kahve köşeleri veya sokak başları değildir..." sözleri ile vurguluyordu.⁴²

Mart ayında Diyarbakır'ı ziyaret eden Devlet Vekili İzzet Akçal'ın 15 Mart 1960 tarihinde Dilan Sineması'nda binlerce vatandaşa yaptığı konuşma Diyarbakır ve Dicle gazetelerinde geniş yer bulurken,⁴³ kente bağlı 42 köyde yapılacak ilkokul binaları için üç milyon lira ödenek ayrıldığına yönelik haberde bu gelişme "...köylülerimiz çok sevinmişler ve DP iktidarına bir kat daha bağlı kalacaklarını izhar etmişlerdir..." sözleri ile okuyuculara duyuruluyordu.⁴⁴

Dicle gazetesi 14 Mart 1960 tarihli sayısında hükümetin enerji politikalarını ilk sayfasına taşıyarak *Yurdun En Büyük Barajı İnşa Ediliyor* başlığı altında Keban barajının temel atma töreninin temmuz ayında yapılacağını belirtiyor ve inşa edilecek *dev barajın* öngörülen enerji üretimini rakamlarla ifade ediyordu.⁴⁵

Nisan ayına gelindiğinde gazetelerde ilk olarak Başbakan Menderes'in SSCB'ye yaz aylarında gerçekleştirmeyi planladığı resmi ziyarete ilişkin haberler kendisine yer buldu. Sesleniş'te yer alan haberde Bulgaristan yönetiminin Menderes ve Khrushchev'in karşılıklı olarak gerçekleştirecekleri ziyaretlerden son derece memnun olduğu ve bu sürecin Türk-Rus ilişkilerini geliştirdiği gibi Balkanlara da olumlu yansıyarak Türk-Bulgar ilişkilerine

40 *Sesleniş*, 5 Mart 1960.

41 *Sesleniş*, 18 Mart 1960.

42 *Sesleniş*, 19 Mart 1960.

43 *Diyarbakır*, 16 Mart 1960; *Dicle*, 16 Mart 1960.

44 *Diyarbakır*, 11 Nisan 1960.

45 *Dicle*, 14 Mart 1960.

katkı sunacağıının öngörüldüğüne dikkat çekiliyordu.⁴⁶ Başka bir haberde ise SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Rijov'un kendisine yöneltilen bir soru üzerine Menderes'in Moskova ziyareti için talep edilmesi halinde Rus hükümetince uçak tahsis edilebileceği bilgisini verdiği vurgulanıyordu.⁴⁷

DP meclis grubunun muhalefet ve basın faaliyetlerini soruşturmak amacıyla hayata geçirdiği Tahkikat Komisyonu, 27 Mayıs darbesine giden yolda önemli bir dönüm noktası oldu. Öncesi ve sonrası ile komisyon süreci ve akabinde yaşananlar Diyarbakır basını tarafından ön plana çıkarıldı. Komisyona ilişkin ilk olarak Diyarbakır gazetesi sahibi Sabri Aytar bir köşe yazısı kaleme aldı. *Meclis Tahkikatı* başlıklı yazısına “*Gayrimeşru tabriklerin devamı DP meclis grubu tarafından dikkat nazarına alınmış ve memleket menfaatine olarak bazı tedbirler alınmasına mecburiyet hasul olmuştur...*” sözleri ile başlayan Aytar, komisyonun kurulma gerekçesinin, grup tebliğinde, CHP'nin yasa dışı faaliyetleri ile basın sorunu olduğunu belirtiyordu. Aytar, seçim dönemi olmadığı halde muhalefetin yurt genelinde propaganda yaparak söylenmedik söz bırakmadığını ve halkın zihnini bulandırıcı ve şüphe yaratıcı eylemlerle toplumsal huzuru kaçırdığını vurgularken, halkın köylere varıncaya kadar hükümet aleyhine tahrik edildiğini ifade ediyordu. Hükümetin milletin huzurunu korumak amacıyla tedbirler almaya hakkı olduğunu belirten yazar, komisyon kararı meclisten geçtiği takdirde başlatılacak soruşturma sonucunda yasa dışı eylemlerin ortaya çıkarılarak kamuoyuna sunulacağını söylüyordu. Aytar yazısını “*Vakitsiz öten horozun başını keserler. Bu tahkikatın yapılmasına ana muhalefet partisi sebebiyet verdi, onun için darılmaya da hakları yoktur. Millet ne olup bittiğini anlamış olsun*” cümlesi ile sonlandırıyor.⁴⁸

Tahkikat Komisyonu'nun aldığı siyasi partilerin faaliyetlerini durdurma ve komisyon faaliyet ve kararlarına ilişkin yayın yasağı kararı Sesleniş'te manşetten duyurulurken,⁴⁹ Ümmid gazetesi komisyona tanınan yetkilere dair teklifin kanunlaştığını ve İnönü'ye meclis oturumlarına 12 celse katılmama cezası verildiğini okuyucuları ile paylaştı.⁵⁰ Komisyonu protesto etmek amacıyla İstanbul ve Ankara'da gerçekleştirilen öğrenci mitingleri üzerine alınan sıkıyönetim kararı 29 Nisan tarihli gazetelerde yer aldı.⁵¹ Sesleniş gazetesi, Dahiliye Vekâleti tebliğine atıfla olaylarda Malatyalı bir öğrencinin

46 *Sesleniş*, 16 Nisan 1960.

47 *Sesleniş*, 18 Nisan 1960.

48 *Diyarbakır*, 15 Nisan 1960.

49 *Sesleniş*, 20 Nisan 1960.

50 *Ümmid*, 28 Nisan 1960.

51 *Sesleniş*, 29 Nisan 1960; *Ümmid*, 29 Nisan 1960; *Nuri Zülküf*, 29 Nisan 1960.

öldüğünü bildirdi. 16 öğrenci ve 15 polisin hafif, 1 polis memurunun da ağır yaralandığı olaylara ilişkin Başbakan Menderes'in radyodan yaptığı konuşma da vurgulanıyordu.⁵²

Mayıs ayına bu gergin atmosferde girildi. Diyarbakır basını bu süreçte bir yandan halkın Başbakan Menderes'e olan sevgi ve desteğini yansıtan haberlere yer verirken, diğer yandan DP hükümetinin Türkiye'nin kalkınması yolunda gerçekleştirdiği icraatların yurtdışında takdirle karşılandığına vurgu yapan haberleri sayfalarına taşıdı. Diyarbakır gazetesinde *Başvekile Sevgi Tezahüratı* başlığı ile yayınlanan haberde, Kızılay meydanında toplanan kalabalık bir grubun 17.00-18.00 saatlerinde TBMM'den Başbakanlığa dönmekte olan Başbakan Menderes'e yoğun sevgi gösterisinde bulunduğu belirtilerek "Halkın sevgi ve alakası karşısında otomobilden inen Başbakan Menderes bir müddet vatandaşların arasında yürümüş ve gösterilen sevgi tezahüratına teşekkürle mukabelede bulunmuştur" deniliyordu.⁵³ Ümmid gazetesi ise bir İngiliz gazetecinin inşa edilen barajlara ve hidroelektrik santrallerine vurgu yaparak Türkiye'nin artık Asya değil Avrupa ülkesi görünümü verdiğini ifade eden yazısını okuyucularına sunuyordu.⁵⁴ Keza bir Alman gazetecinin ülkesindeki gazetelerde yayınlanan ve Ankara'nın gelişimini vurgulayarak kentin inşa faaliyetleri sonucu şantiye halini aldığını belirten yazısı da Diyarbakır basını tarafından öne çıkarılan haberler arasında idi.⁵⁵

Günden güne ağırlaşan siyasi tablo ve iktidar-muhalefet kamplaşması içerisinde halkın Başbakan Menderes'e olan desteğini sayfalarına taşıyan Diyarbakır gazetelerinde Konya Belediye Başkanı Sıtkı Bilgin'in başbakanı Konya'ya davet eden telgrafının⁵⁶ yanı sıra İzmir mitinginde üç yüz bin vatandaşın başbakanı karşıladığı haberleri ön planda yer aldı.⁵⁷ Sesleniş gazetesi demokrasilerin iki temel esasının iktidarın halkın oyları ile belirlenmesi ve iktidar-muhalefet ilişkilerinin medeni anlayış çerçevesinde sürdürülmesi olduğunu vurgularken,⁵⁸ diktatörlükle yönetilen ülkelerde halkın isyan etme hakkı olduğunu ancak milli egemenliğe sahip olan ve iktidarın halkın oyları ile belirlendiği rejimlerde kimi gruplar isyan edip

52 *Sesleniş*, 30 Nisan 1960.

53 *Diyarbakır*, 7 Mayıs 1960. Hükümet lehine gerçekleştirilmesi düşünülen gösteriler 5 Mayıs 1960 günü saat 17.00'de Kızılay meydanında iktidar aleyhine protestoya dönüşecek ve bu esnada Başbakan Menderes protestocuların arasına karışarak tepki gösterecekti. Bu bağlamda yaşananlar gazetenin verdiği bilgilerle örtüşmemektedir. Bk. Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti-5 Demokrat Parti'nin Son Yılları (1957-1960)*, s. 118.

54 *Ümmid*, 2 Mayıs 1960.

55 *Diyarbakır*, 20 Mayıs 1960; *Ümmid*, 20 Mayıs 1960.

56 *Diyarbakır*, 9 Mayıs 1960.

57 *Diyarbakır*, 17 Mayıs 1960.

58 *Sesleniş*, 11 Mayıs 1960.

seçim dışı yollara yönelirlerse “...onları milli hakimiyete ve seçim müessesesine karşı başkaldırılmış zümreler olarak tesbit etmek lazım gelir” diyerek muhalefete gönderme yapıyordu.⁵⁹ Aynı gazetede darbeye sayılı günler kala yayınlanan bir köşe yazısında ABD’de muhalefet partilerinin Başkan Eisenhower’a olan destek açıklamalarından yola çıkılarak “Demek ki, demokrasilerde muhalefet partilerinin körü körüne muhalefette bulunmaları şart değildir. Demek ki, bir demokraside muhalefet pekâlâ dürüst ve yapıcı olabilir” denilirken,⁶⁰ diğer bir yazıda ise komünistlerin demokrasi karşıtı oldukları ve bu nedenle isyanlar çıkararak halkın seçtiği iktidarları devirmeye çalıştıkları vurgusu dikkat çekiyordu. Bu sözlerle İstanbul ve Ankara’da yaşanan gösteriler de bir bakıma komünist ayaklanma hareketleri olarak nitelendiriliyordu.⁶¹

2. 27 Mayıs Darbesi ve Sonrasında Diyarbakır Basınının Sürece Yaklaşımı

Cumhuriyet tarihinin ilk askeri müdahalesi olan 27 Mayıs 1960 darbesi on yıllık DP iktidarına son verdi. Darbe sonrasında Milli Birlik Komitesi (MBK) adını alan cunta yönetimi devraldı ve Orgeneral Cemal Gürsel komite başkanlığını üstlendi. 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimlere kadar ülkeyi yöneten komite bu süreç içerisinde yeni bir anayasa hazırlatarak halkoylamasından geçirip yürürlüğe girmesini sağladı; DP hükümetlerinde görev alan bakanları ve DP milletvekillerini Yassıda mahkemelerinde yargıladı ve rejimi yeniden dizayn ederek Cumhuriyet Senatosu adı ile yeni bir yasama sistemi oluşturdu.

27 Mayıs sabahı Diyarbakır’da yayınlanan gazetelerden Sesleniş ve Ümmid darbeyi tam sayfa haberleştirirken, Diyarbakır ve Dicle gazetelerinde darbeye ilişkin bilgi yer almadı.

Sesleniş *Şanlı Ordumuz Hükümeti Ele Aldı* manşetinin altına tam sayfa şu bilgileri verdi: *Menderes Kütahya yolunda yakalandı / Hükümet Erkân emniyet altında / Sayın İsmet İnönü ve arkadaşları sıhhattedirler / Türk Ordusu tarihi bir imtihan daha verdi / Halk yeni idareyi anlayışla karşıladı / Cezaevindeki bütün Subay, Gazeteci ve Öğrenciler serbest bırakıldı / Anayasa çalışmalarına başlandı yakında seçime gidilecek / Türk Silahlı Kuvvetler Başkumandanı ve Milli Komisyon Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel, Yurtta Sulh Cihanda Sulh bayrağımızdır dedi / Dünya Ajans ve basını, kansız devrimi takdirle karşıladı*

59 Sesleniş, 14 Mayıs 1960.

60 Sesleniş, 23 Mayıs 1960.

61 Sesleniş, 25 Mayıs 1960.

/ Bankalar Pazartesi günü çalışmaya başlayacak / Bütün daireler yarın normal mesaiye başlıyor / Kapatılan gazeteler, neşriyat yapabilecek⁶²

27 Mayıs günü darbe üzerine ikinci baskıyı yapan Ümmid ise *Askeri Hükümet Kuruldu* manşeti altında *Türkiye Silahlı Kuvvetleri kansız bir şekilde devlet idaremizi ele aldı / Dün gece yarısı Deniz, Hava ve Kara kuvvetleri elele vererek idareyi ele aldılar / Reiscumbur ve Vekiller muhafaza altında bulunduruluyor* başlıklarını taşıyan haberde Ankara Radyosu'ndan okunan Türk Silahlı Kuvvetleri bildirisi ile Diyarbakır Garnizon Komutanlığı'nın yayınladığı beyannameyi okuyucularına sundu.⁶³ Ümmid gazetesi sahibi Abdüsettar Hayati Avşar'ın Ergani'de çıkardığı Nurî Zülkîf gazetesi 27 Mayıs sabahı Ümmid ile aynı sayfayı okuyucularına sunarken, tek fark Askeri Hükümet Kuruldu manşetinin yerini *Başvekil Adnan Menderes Yakalandı* ifadesine bırakması idi.⁶⁴

28 Mayıs 1960 tarihli yerel gazeteler siyasal tabloya ilişkin yeni bilgileri paylaşırken, Diyarbakır gazetesinin hâlâ darbeye değinmemiş olması son derece dikkat çekici idi. Dicle'nin darbeye ilişkin ilk yayını ise *Ordu İdareyi Dün Ele Aldı* manşeti altında şu bilgileri sunuyordu: *Şanlı ordumuz bu milli inkılabı kansız yaptı / Meclis feshedildi; çok kısa bir zamanda kurucu meclis teşkil edilip hukuki mevzuat ıslah edildikten sonra idare seçimlerle milli iradeye tevcih edilecek / Sayın İsmet İnönü ve arkadaşları sıhhat ve afiyettedir. Sabık hükümet erkânı emniyet altında / Üniversiteler açıldı, mevkuf subay ve talebeler bugün saat 10 da tabliye edilecek / Bütün gazeteler bugün intişar edecek / Antidemokratik kanunlarla mahkûm edilen gazeteciler saat 0.3 de serbest bırakıldı / Silahlı Kuvvetler Başkumandanı, Milli Birlik Komitesi Başkanı Orgeneral Sayın Cemal Gürsel millete hitap ederek "Ben diktatör olmak arzusunda değilim" dedi / Bugün sabahattan itibaren bütün resmi daireler mesaiye başladı. İkinci bir emre kadar bankalar kapalı kalacak. Her türlü mevduat bloke edildi / Millet sevinç ve memnuniyet içinde bütün yurttta bayram havası esiyor⁶⁵*

28 Mayıs tarihli gazetelerde yerel basın mensuplarının il emniyet müdürlüğüne davet edilerek hayata geçirilen bazı yasakların kendilerine tebliğ edildiği belirtilirken, Diyarbakır halkının orduya duyduğu güven ve sevgiyi bir kere daha gösterdiği ifade ediliyordu. Ayrıca kentte bar, at yarışları ve çeşitli spor faaliyetleri dışındaki eğlence mekânlarının saat 21'e kadar açık

62 *Sesleniş*, 27 Mayıs 1960.

63 *Ümmid*, 27 Mayıs 1960. 27 Mayıs günü Ümmid gazetesi çalışanlarına çeşitli makamlarca darbeye ilişkin haber yapmalarını ve gazete sayfalarını ilanlarla doldurmasını talebi iletildi. Bk. *Ümmid*, 27 Haziran 1960.

64 *Nurî Zülkîf*, 27 Mayıs 1960.

65 *Dicle*, 28 Mayıs 1960.

olacağı vurgulanan diğer bir husustu.⁶⁶ Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın darbe esnasında gözaltına alınırken intihara teşebbüs ettiği bilgisi de yerel basına yansiyordu.⁶⁷

Diyarbakır gazetesi darbeyi okuyucularına meydana gelişinden üç gün sonra *Türk Silahlı Kuvvetleri Perşembeyi Cumaya bağlayan gece yarısından itibaren memleketin idaresini ele aldılar* manşeti ile duyurdu. Gazetede manşeti takiben *Ordu her tarafta duruma hakimdir. Türk milletinin orduya yardım etmesi rica olunuyor. Mes'uller ordunun muhafazası altındadır / İstanbul Üniversitesi Rektörü Ordinaryüs Profesör Süddik Sami Onar'ın başkanlığında bir üniversite profesörler heyeti Ankara'da anayasayı hazırlamaya başladılar / Şehrimizde garnizon kumandanlığı idareyi eline aldı. Halk iş ve güçleriyle meşguldür. Halkın tebliğlere riayeti şayan-ı takdir görülmektedir* bilgileri yer aldı.⁶⁸ Gazetenin başyazarı Çubukçu'nun DP Diyarbakır milletvekili olduğu hatırlanacak olursa gazete yönetiminin darbeye yönelik tavrını netleştirmekte zorlandığı ve bu durumun söz konusu üç günlük gecikmeye neden olduğu düşünülebilir. Darbeye ilişkin bu ilk yayınında Diyarbakır gazetesinin DP iktidarından *mes'uller* şeklinde bahsetmesi de ayrıca dikkat çekicidir.

Darbenin ardından bazı Diyarbakır gazetelerinin DP iktidarına yönelik yaklaşımı son derece sert bir üslupla kendisini göstermeye başladı. Başta Başbakan Menderes olmak üzere tutuklu eski iktidar mensuplarını aşağılayıcı ifadeler yoğun olarak gazete sayfalarına taşınırken, iktidardan uzaklaştırılan hükümetin muhalefete yönelik katliamlara varacak planlar içerisinde olduğu düşüncesi özellikle vurgulanacaktı. Dicle gazetesi başyazarı Ahmet Yılmaz Öztürk, 30 Mayıs tarihli ve *Millî Kurtuluş Günümüz* başlıklı köşe yazısında dünün müstebitleri şeklinde nitelediği DP iktidarını milleti karanlığa gömerek milli itibarı rencide etmekle suçlarken, gazete DP Diyarbakır milletvekili Nuri Onur'un son model Cadillac marka üç otomobille Edirne sınırında yakalandığı bilgisini geçiyordu.⁶⁹

31 Mayıs tarihli gazeteler Tuğgeneral Cavit Yenicioğlu'nun Diyarbakır askeri valiliğine, Vali Yardımcısı Zekeriya Çelikkilekli'nin de Diyarbakır belediye başkanlığına atandığını belirtiyordu.⁷⁰ Ayrıca Diyarbakır Garnizon Komutanlığı tarafından yayınlanan 15 numaralı tebliğde *"Halk arasında pek çok kimselerin tevkif edildiği ve edileceği, idarenin şu veya bu ellere tevdi edilerek halka şiddet gösterileceği ...hakkında maksatlı ve yıkıcı propaganda*

66 *Sesleniş*, 28 Mayıs 1960.

67 *Ümmid*, 28 Mayıs 1960.

68 *Diyarbakır*, 30 Mayıs 1960.

69 *Dicle*, 30 Mayıs 1960.

70 *Sesleniş*, 31 Mayıs 1960.

yapıldığı haber alınmıştır” denilerek bu iddiaların gerçek dışı olduğu ve kentte şu ana kadar kendilerine karşı olası bir saldırıyı önlemek amacıyla dört kişinin koruma altına alındığı vurgulanıyordu.⁷¹ Dicle gazetesi ise *Diktatörlerin tüyler ürpertici projeleri* manşeti ile duyurduğu *İstanbul’da 7.000 silah ve asker elbisesi bulundu. Bunlarla masum insanlar öldürülmek isteniyordu* başlıklı haberde, DP hükümetinin 27 Mayıs öncesi günlerde ordu ile halkın arasını açmak için silah ve asker üniforması dağıtılan DP’li şahısların halkın üzerine ateş açmasını planladığı belirtiliyordu.⁷² Aynı gazetede ilerleyen günlerde yayınlanan *Allah Zalimlere Fırsat Vermedi Sabık İktidar Memleket Çapında Katliam Yapacaktı* başlıklı haberde ise DP iktidarının kurduğu Tahkikat komisyonunun raporlarına göre İnönü’nün İsviçre’ye sürgüne gönderileceği, 116 milletvekili, 15 general, 20 profesör ile muhalif gazete sahip ve başyazarlarının ağır cezalara çarptırılacağı belirtiliyordu.⁷³ Darbeyi takip eden günlerde ulusal basında da sıkça yer alan bu tür haberlerin 27 Mayıs darbesine meşruiyet sağlayarak algı oluşturmak amacıyla yapıldığı ilerleyen yıllarda ortaya çıkacaktı.⁷⁴

MBK tarafından yeni bir anayasa taslağı hazırlamak amacıyla görevlendirilen Ord. Prof. Sıddık Sami Onar başkanlığındaki Anayasa komisyonunun 27 Mayıs darbesi için *bugünkü durum adı ve siyasi hükümet darbesi değildir* şeklindeki yorumu Diyarbakır gazetesinin manşetine taşınırken,⁷⁵ Diyarbakır Askeri Valisi Tuğgeneral Cavit Yenicioğlu Diyarbakır halkına yayınladığı beyannamede *“Huzur ve sükün içinde yaşamamızın anahtarı elinizdedir. Bu anahtar her türlü fikir ayrılıklarını bir tarafa bırakarak tam bir kardeşlik duygusu ve karşılıklı sevgi ve bağlılık içinde yaşamak, çıkarılan asılsız haberlere kulak vermemek ve bugün için bazı sebepler dolayısıyla konmuş olan muvakkat tedbir ve nizamlara harfiyen riayet etmektir”* diyordu.⁷⁶ Diğer yandan Dumlu’da, altmışa yakın generalin komutasında oluşturulan bir ordunun 27 Mayıs yönetimini sonlandırmak amacıyla Trakya’dan harekete geçtiğine yönelik iddialarda bulunan bir şahsın yakalandığı Diyarbakır Garnizon Komutanlığı tebliğinde açıklanırken, bu tür gerçek dışı haberler yayanların

71 *Diyarbakır*, 31 Mayıs 1960. Ayrıca bk. *Nurî Zülkif*, 1 Haziran 1960.

72 *Dicle*, 31 Mayıs 1960.

73 *Dicle*, 3 Haziran 1960. Benzer bir haber sesleniş gazetesinde de yer aldı. Bk. *Sesleniş*, 3 Haziran 1960.

74 Bk. Erdem Yavuz, “1960 Darbesi Sonrası Basında Algı Yönetimi ve Propaganda (Cumhuriyet-Hürriyet-Milliyet Gazeteleri Örneği)”, *ASOS Journal The Journal of Academic Social Science*, S. 63 (Aralık 2017), s. 95-119.

75 *Diyarbakır*, 1 Haziran 1960.

76 *Sesleniş*, 1 Haziran 1960; *Dicle*, 1 Haziran 1960; *Ümmid*, 3 Haziran 1960; *Diyarbakır*, 4 Haziran 1960.

şiddetle cezalandırılacakları vurgulanıyordu.⁷⁷ Ümmid gazetesi ayrıca kentte ordu lehine gösteri yapan bir grubun içinde İnönü lehine tezahürat yapanların da bulunduğunu belirterek “...Şanlı ordumuzun muhterem milletimizle elele vererek başardığı bu çok büyük inkılap bizlere büyük ümidler vadetmekte, nurlu ufuklar açmaktadır. Bu necib hareket bütün ordunun, bütün milletin malıdır. Hiçbir şahıs, hiçbir parti bunu kendi nefesine asla istismar edemez ve edemeyecektir...” sözleri ile bu tarz hareketlerden kaçınılmasını istiyordu.⁷⁸

Diyarbakır gençliği 1 Haziran 1960 günü 27 Mayıs darbesine olan desteğini göstermek ve görevden uzaklaştırılan DP iktidarını protesto etmek amacıyla bir yürüyüş düzenledi. Saat 16.30’da başlayan yürüyüşe binlerce vatandaş katılırken, marşlar söyleyerek Mardinkapı’dan geçip belediye önüne gelen kitle oradan Orduevine giderek subay ve askerleri omuzlarına aldı. Garnizon Komutanı Korgeneral Danyal Yurdatapan, 3. Hava Kuvvet Komutanı Tümgeneral Suat Eraybar ve Askeri Vali Tuğgeneral Cavit Yenicioğlu’nun konuşmaları dinlendikten sonra Dağkapı üzerinden liseye ulaşan kortej yaklaşık iki buçuk saat süren yürüyüş ve mitingi tamamladı.⁷⁹ Benzer bir miting birkaç gün sonra Diyarbakır’ın Çınar ilçesinde de gerçekleştirildi. Çevre köylerden katılan vatandaşların yoğun olduğu ve Cumhuriyet meydanında yapılan orduya destek amaçlı miting yaklaşık üç saat sürecekti.⁸⁰

Darbe sonrasında DP iktidarına yönelik ağır ithamları sayfalarına taşıyan Dicle gazetesi 3 Haziran’dan itibaren *Sabık Diktatörlerin Eğlendirici Fıkraları* adı altında başta Menderes olmak üzere eski iktidar mensuplarını ve DP’yi tiye alan hakaretamiz yazılar yayınlamaya başladı.⁸¹ Diğer yandan DP Diyarbakır teşkilatı üyelerinin tutuklanma haberleri de basında *sakıt ve sabık DP iktidarı* vurgusu ve söz konusu kişilere yönelik alaycı ifadeler kullanılarak yer aldı.⁸² Sesleniş de eski iktidar mensuplarına yönelik bu tarz küçük düşürücü ve aşağılayıcı yayınlara yer veren diğer bir gazete olarak dikkat çekti.⁸³

77 *Diyarbakır*, 2 Haziran 1960; *Ümmid*, 1 Haziran 1960.

78 *Ümmid*, 1 Haziran 1960.

79 *Sesleniş*, 2 Haziran 1960; *Ümmid*, 2 Haziran 1960; *Dicle*, 2 Haziran 1960; *Diyarbakır*, 3 Haziran 1960; *Nuri Zülkâf*, 3 Haziran 1960.

80 *Ümmid*, 10 Haziran 1960.

81 *Dicle*, 3 Haziran 1960. Uzun süre devam eden bu tarz yazılar için bk. *Dicle*, 4 Haziran 1960; *Dicle*, 9 Haziran 1960; *Dicle*, 10 Haziran 1960; *Dicle*, 18 Haziran 1960; *Dicle*, 21 Haziran 1960.

82 *Dicle*, 4 Haziran 1960; *Dicle*, 9 Haziran 1960. Basın *sabık ve sakıt* ifadesini kentteki malvarlığı haczedilen DP Diyarbakır milletvekili Kâmil Tayşî için de kullanacaktır. Bk. *Dicle*, 1 Temmuz 1960. TBMM Başkanı Refik Koraltan’a yönelik olarak bu ifadenin kullanımı için bk. *Kulp*, 22 Temmuz 1960.

83 Bk. *Sesleniş*, 15 Haziran 1960; *Sesleniş*, 18 Haziran 1960; *Sesleniş*, 20 Haziran 1960; *Sesleniş*,

Diyarbakır'da yayınlanan gazetelerin darbe sonrasında DP iktidarına bakış açısı bağlamında radikal bir şekilde değişen yayın politikaları sayfalarına yansdı. DP'nin kentteki gayriresmi yayın organı konumunda olan Diyarbakır ve Sesleniş gazetelerinin incelenmesi bu durumu net şekilde gösteriyordu. Diyarbakır gazetesi sahibi Sabri Aytaç'ın darbeden sonra kaleme aldığı ilk köşe yazısı 9 Haziran günü yayımlandı. *Yeni Askeri İdare* başlıklı yazıda Aytaç parti mücadelelerinin ülkeye zarar verdiğini belirtiyor “...idare demokratlara geçtikten sonra, yine rahatımız kaçtı. Her gün bir hadise ile karşılaşılıyorduk...” sözleri ile DP dönemini yorumluyordu. Yazısının devamında darbeye nasıl gelindiğine değinen Aytaç, Harbiye öğrencilerinin yürüyüşünün iktidar üzerindeki etkisini “...Kuş tüyü yataklarda uyuyan sabık heyet-i vekile ve cumhurbaşkanı neye uğradıklarını bile bilemediler ve şaşkına döndüler...” cümlesi ile değerlendiriyordu.⁸⁴ 11 Haziran 1960 tarihli Diyarbakır gazetesinde ise “Başyazar Tahsin Cahit Çubukçu” ibaresinin kaldırıldığı görüldü.

27 Mayıs sonrası günlerde dikkat çeken bir husus da Diyarbakır Garnizon Komutanlığına yoğun olarak yapılan asılsız ihbarlardı. Mevcut siyasal atmosferden yararlanarak şahsi kin vb. sebeplerle hareket eden bazı vatandaşların bu tavırları bir süre sonra askeri makamların da tepkisini çekti. Yeni Garnizon Komutanı Tümgeneral Cemal Tural imzası ile yayınlanan 31 numaralı tebliğde kin ve garez dayalı asılsız ihbarlarda bulunanlar hakkında kovuşturma açılacağı belirtiliyordu.⁸⁵

27 Mayıs sürecinde hayatını kaybeden ve darbe sonrasında *Hürriyet şehitleri* ilan edilip Anıtkabir'e defnedilen beş kişi⁸⁶ için 10 Haziran günü Diyarbakır şehitliğinde anma töreni düzenlendi ve Ulu Cami'de mevlit okundu.⁸⁷ Ertesi gün ise Dilan Sineması'nda Askeri Vali Yenicioğlu'nun da katıldığı bir anma programı düzenlendi.⁸⁸

27 Mayıs'ı takip eden günlerde İçişleri Bakanlığı'nın aldığı dikkat çekici bir karar da polis uniformalarının değiştirilmesi idi. Diyarbakır basınına

21 Haziran 1960; *Sesleniş*, 22 Haziran 1960; *Sesleniş*, 23 Haziran 1960; *Sesleniş*, 24 Haziran 1960; *Sesleniş*, 25 Haziran 1960; *Sesleniş*, 27 Haziran 1960; *Sesleniş*, 28 Haziran 1960; *Sesleniş*, 1 Temmuz 1960.

84 *Diyarbakır*, 9 Haziran 1960.

85 *Diyarbakır*, 11 Haziran 1960.

86 Bu kişiler Turan Emeksiz, Nedim Özpolat, Ali İhsan Kalmaz, Ersan Özey ve Sökmen Gültekin idi. Bk. Mehmet Ö. Alkan, “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulunmak-12 Anıtkabir'in Unutulan Darbe (Hürriyet-İnkılap-Devrim-27 Mayıs) Şehitleri”, *Toplumsal Tarih*, S. 266 (Şubat 2016), s. 44-59.

87 *Dicle*, 11 Haziran 1960; *Sesleniş*, 11 Haziran 1960.

88 *Sesleniş*, 13 Haziran 1960.

yansıyan haberlere göre bu karar darbe öncesi günlerde yaşananlar sebebiyle halkın emniyet güçlerine karşı oluşan tepkisinden kaynaklanıyordu.⁸⁹

Sabri Aytar 13 Haziran tarihli Diyarbakır gazetesinde yayınlanan *Hürriyet Havası İçinde* başlıklı köşe yazısında Ahmet Emin Yalman, Hüseyin Cahit Yalçın, Metin Toker gibi gazetecilerin ve Osman Bölükbaşı gibi siyasi parti liderlerinin geçmiş yıllarda muhalefet ettikleri için tutuklandığını hatırlatarak demokratik rejimlerde bu durumun kabul edilemeyeceğini vurguluyor ve DP iktidarının sadece methedilmeyi ve alkışlanmayı istediğini ifade ediyordu. Yazının son satırları ise şöyle idi: "...Artık zulüm devri geçti. Türk milleti hürriyet havası içerisinde neşeli olarak güliüp eğleniyor ve inkılapçılara can ve gönülden dua ediyorlar"⁹⁰

27 Mayıs sonrası günlerde Dicle gazetesi DP iktidarına yönelik ağır suçlamalar içeren yazılar yayınlamaya devam etti. Gazetenin 13 Haziran tarihli sayısında Cumhurbaşkanı Bayar ve DP hükümetinin Harp okulu öğrencilerinin topluca öldürülmesine yönelik birçok alternatif içeren planlar yaptığını belirterek, bu planlara ilişkin gizli belgelerin ve Bayar'ın ses kaydının ele geçirildiğini okuyucularına duyurdu.⁹¹ Aynı gazetede yayınlanan *Hangi Millî İrade Efendi!* başlıklı yazıda ise Bayar'ın 27 Mayıs sabahı kendisini tutuklamaya gelen subaylara mukavemet ederken milli irade ile bu makama geldiğini söylediği, ancak DP'nin 1957 seçimlerinde baskı ve hile ile seçimleri kazanarak milli iradeyi yok ettiği ifade ediliyordu. DP yönetimi için *üçkâğıtçı* ifadesinin kullanıldığı yazıda, Bayar için *Berbat Süleyman* sıfatı kullanılıyordu.⁹² Gazetenin gelecek sayılarında Başbakan Menderes'e yönelik olarak *diktatör bozuntusu* ifadesi de yer alacaktı.⁹³ Diğer yandan DP Diyarbakır milletvekillerine dair yolsuzluk iddiaları da yerel basında yer aldı. Nuri Onur'un gıda maddeleri üzerinden karaborsacılık yaptığına ilişkin haber bunlar arasında idi.⁹⁴

Darbe sonrasında hazineye gelir temin etmek amacıyla yurt çapında başlatılan bağış kampanyasına Diyarbakır halkının desteği gazete sayfalarına 15 Haziran tarihinden itibaren yansımaya başladı.⁹⁵ Gazeteler bağış yapan vatandaşların isimlerini ve bağış miktarlarını sayfalarına taşıyarak

89 *Nurî Zülkâf*, 11 Haziran 1960.

90 *Diyarbakır*, 13 Haziran 1960.

91 *Dicle*, 13 Haziran 1960.

92 *Dicle*, 14 Haziran 1960.

93 *Dicle*, 15 Haziran 1960.

94 *Dicle*, 15 Haziran 1960.

95 *Sesleniş*, 15 Haziran 1960.

kamuoyuna sundular.⁹⁶ Kampanyaya alyans bağışlayarak katılan vatandaşlara üzerinde karanfil, lale ve ay yıldız figürü ile birlikte 27 Mayıs 1960 tarihinin bulunduğu nikel yüzüklerin hediye edileceği bilgisi basında yer aldı.⁹⁷

Darbe sonrası siyasi atmosfer içerisinde CHP'nin 27 Mayıs'ı kendisine mâl etmemesi gerektiğini -parti ismi vermeden- vurgulayan haber ve köşe yazıları da gazetelerin sayfalarında yer aldı. Sabri Aytar *Millî İnkılap*⁹⁸ ve *Devrimin Manası* başlıklı yazılarında bu düşünceyi savunurken,⁹⁹ Ümmid gazetesi de Cemal Gürsel'in sözleri üzerinden aynı görüşü paylaşıyordu.¹⁰⁰

DP iktidarının yolsuzluklar yaptığına yönelik iddialar Diyarbakır basınında yoğun şekilde yer alırken, Başbakan Menderes'in İsviçre'de son derece lüks gayrimenkullere sahip olduğu ve yurtdışına döviz kaçırdığına ilişkin köşe yazıları bu bağlamda dikkat çeken yazılardı.¹⁰¹ Bayar ve Menderes'in yurtiçinde de haksız kazançla elde edilen gayrimenkullerinin bulunduğu iddiası da gazetelerde yer aldı.¹⁰² Sabri Aytar da *Yolsuzluklar* başlıklı köşe yazısında üst düzey isimlerin nüfuzlarını kullanarak eroin kaçakçılığı yaptığını iddia etti.¹⁰³

27 Mayıs öncesinde DP hükümetlerinin kalkınma stratejilerini güçlü şekilde destekleyen Diyarbakır gazetesinin darbe sonrasında değişen bakış açısına verilebilecek bir örnek de Aytar'ın *İstikrarlı Kalkınma* başlıklı köşe yazısı idi. Yazıda DP hükümetlerinin sanayileşme politikası eleştirilirken, yatırım ihalelerinde yolsuzluklar yapıldığı vurgulanıyordu.¹⁰⁴ Aytar, Yassıada'da soruşturma heyetinin oluşturulmak üzere olduğu günlerde kaleme aldığı *Ateşle Oynanmazdı* başlıklı yazısında diktatör olarak nitelendirdiği DP yönetiminin yargılama süreci için şu yorumda bulundu: "...*Divan-ı Âli'nin kararlarını şimdiden kestirmek mümkün olmamakla beraber, herhalde cezalar ağır olacaktır. Çünkü suçlar mütenevidir. Ateşle oynanmıştır. Üniversiteliler şehit edilmiştir. Suistimaller yapılmıştır. Hasılı Türkiye bir çiftlik haline getirilmiştir. İşte ateşle oynamanın cezası da ona göre olacaktır*"¹⁰⁵

96 *Diyarbakır*, 16 Haziran 1960; *Dicle*, 16 Haziran 1960; *Dicle*, 17 Haziran 1960; *Diyarbakır*, 21 Haziran 1960; *Ümmid*, 21 Haziran 1960; *Diyarbakır*, 22 Haziran 1960; *Sesleniş*, 24 Haziran 1960; *Ümmid*, 24 Haziran 1960; *Ümmid*, 25 Haziran 1960; *Ümmid*, 29 Haziran 1960.

97 *Sesleniş*, 17 Haziran 1960.

98 *Diyarbakır*, 17 Haziran 1960.

99 *Diyarbakır*, 30 Haziran 1960.

100 *Ümmid*, 16 Haziran 1960.

101 *Diyarbakır*, 18 Haziran 1960.

102 *Sesleniş*, 18 Haziran 1960.

103 *Diyarbakır*, 25 Haziran 1960.

104 *Diyarbakır*, 21 Haziran 1960.

105 *Diyarbakır*, 22 Haziran 1960.

27 Mayıs darbesinin milletçe benimsenmesi noktasında yapılan propaganda faaliyetlerinin köylü vatandaşlara da ulaştırılması noktasında yurt genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da çeşitli uygulamalar hayata geçirildi. Bu çerçevede 27 Mayıs'tan itibaren yayınlanan gazeteler toplatılarak köylere gönderildi.¹⁰⁶ Öğretmenler köylere geziler düzenleyerek halkı 27 Mayıs ideolojisi doğrultusunda bilgilendirirken, kent merkezinde olduğu gibi köylerde de film gösterimleri yapıldı.¹⁰⁷

İlerleyen günlerde halkın 27 Mayıs darbesine ve yeni hükümete olan desteğine ilişkin dikkat çekici haberler de yerel basına yansıdı. Ergani'de mahalle bekçilerine üniforma temini için çıkarılan ihale üzerine, bazı terzilerin, 27 Mayıs hükümetine yönelik memnuniyetlerini ifade etmek amacıyla üniformaları ücretsiz dikeceklerini duyurmaları bu türden haberler arasında yerini aldı.¹⁰⁸

Sonuç

DP iktidarına yakın duran ve politikalarını destekleyen ulusal basın organlarında 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında görülen tavır değişikliği yerel basın organlarına da yansıyan bir olgudur. Anadolu kent ve ilçelerinde, 1950'li yıllar boyunca, DP politikalarına pozitif bakış açısıyla yaklaşan bir yayın çizgisi güden yerel gazetelerin darbe sonrasındaki radikal değişimi net şekilde izlenebilmektedir.¹⁰⁹

Diyarbakır'da yayınlanmış gazeteler üzerinden irdelenen bu süreçte görüldüğü gibi darbe öncesi aylarda DP hükümetinin siyasal ve ekonomik kararlarını benimseyen, kalkınma stratejilerini destekleyen, muhalefete yönelik uyguladığı politikaları demokrasi gereği olarak yorumlayan söz konusu gazeteler 27 Mayıs sonrasında bakış açılarını bütünüyle değiştirdiler.

Sahip veya başyazarları arasında DP'li isimlerin bulunduğu Diyarbakır ve Sesleniş gazetelerinin darbe öncesinde iktidara olan açık ve neredeyse sonsuz desteklerinin darbe ile birlikte yaşadığı değişimin boyutları son derece düşündürücüdür. DP iktidarına yönelik kin ve nefret üzerinden intikam duygusuna varan tepki dalgasının Diyarbakır, Sesleniş ve Dicle gazeteleri sayfalarına açıkça yansıdığı görülmektedir. Özellikle Sesleniş ve

106 *Sesleniş*, 17 Haziran 1960.

107 *Sesleniş*, 30 Haziran 1960.

108 *Nurî Zülküf*, 6 Temmuz 1960.

109 Diğer kent ve gazetelerden süreci takip etmek için bk. Hamit Pehlivanlı, "27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nin Yerel Basındaki Yansımaları", *Türk Basın Tarihi*, C. III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2018, s. 1565-1597; Cengiz Şavklı, "27 Mayıs 1960 Darbesinin Maraş Yerel Basınındaki Yansımaları", *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, 15 Temmuz ve Türkiye Demokrasisi Özel Sayısı (2018), s. 135-173.

Dicle sayfalarında görülen hakaretamiz ifadelerin fıkra kıvamında sunulması şeklindeki aşağılayıcı yazılar basın tarihine şüphesiz son derece olumsuz bir iz bıraktı.

Diyarbakır gazetelerinin 27 Mayıs öncesindeki yönetici kadrolarının (Tahsin Cahit Çubukçu hariç) darbe sonrasında da görevlerine devam ettikleri düşünüldüğünde, yayın politikalarının olağanüstü dönüşümünü açıklamak çok daha güçleşmektedir. Bu noktada yeni yönetimle (MBK) ve onun ideolojisi ile uyumlu bir politika takip ederek geçmiş anlayışın -yayın politikasının- izlerini hızla silme düşüncesi söz konusu gazete yöneticilerinin hareketlerindeki değişimi bir ölçüde açıklar. Ancak darbe sonrası üsluptaki etik dışılık yine de izah edilemez.

Diyarbakır, Sesleniş ve Dicle'nin aksine vilayette yayınlanan diğer gazetelerin (Ümmid, Nurî Zülkâf, Hani ve Kulp) darbe sonrasında yeni yönetimi soğukkanlı bir şekilde destekleyerek, DP dönemine ilişkin yukarıda değinilen tarzda bir yaklaşım sergilememiş olması, böyle bir anlayışın da sürdürülebileceğinin örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan söz konusu dört gazetenin darbe sonrası yayın politikası -ki bu gazetelerin tamamı aynı kişi tarafından çıkarılıyordu- diğer üç gazeteden esaslı olarak ayrılmaktadır.

Son olarak, basının kamuoyunu yönlendiren bir araç olduğu gibi kamuoyunun sözcüsü kimliğini taşıma iddiasında olduğu göz önüne alındığında, darbe sonrası Diyarbakır halkının, en azından yukarıdaki gazetelere yansıdığı kadarıyla, yurt genelinde olduğu gibi 27 Mayıs yönetimini desteklediğini vurgulamak gerekir.

Bibliyografya

Arşivler

TBMM Arşivi

Tahsin Cahit Çubukçu dosyası (Sicil No 1049).

Süreli Yayınlar

Dicle

Diyarbakır

Hani

Kulp

Nurî Zülkîf

Sesleniş

Ümmid

Kitap ve Makaleler

ALBAYRAK, Mustafa, *Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti-5 Demokrat Parti'nin Son Yılları (1957-1960)*, Mersin Akademi Yayınları, Mersin, 2020.

ALKAN, Mehmet Ö., “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanan-12 Anıtkabir’in Unutulan Darbe (Hürriyet-İnkılap-Devrim-27 Mayıs) Şehitleri”, *Töplumsal Tarih*, S. 266 (Şubat 2016), s. 44-59.

BÖLÜKBAŞI, Deniz, *Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

DEMİREL, Tanel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

DOĞANER, Yasemin, *Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2013.

EKİNCİ, Tarık Ziya, *Lice'den Paris'e Anılarım* (haz. Derviş Aydın Akkoç), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

ÖZDEMİR, C. Oral, “Demokrasinin Gizlenen Yüzü: Tahkikat Komisyonu”, *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (haz. Mete Kaan Kaynar), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 235-247.

PEHLİVANLI, Hamit, “27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nin Yerel Basındaki Yansımaları”, *Türk Basın Tarihi*, C. III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2018, s. 1565-1597.

- ŞAHİN, Mehmet Serkan, “1954 Seçimleri Öncesinde Gaziantep’te Muhalif Bir Gazete: Işık”, *Tarıhten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2018, s. 1227-1249.
- ŞAVKILI, Cengiz, “27 Mayıs 1960 Darbesinin Maraş Yerel Basınındaki Yansımaları”, *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, 15 Temmuz ve Türkiye Demokrasisi Özel Sayısı (2018), s. 135-173.
- TURAN, Şerafettin, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.
- UYAR, Hakkı, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi*, Büke Yayınları, İstanbul, 2001.
- UYAR, Hakkı, *Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- YAVUZ, Erdem, “1960 Darbesi Sonrası Basında Algı Yönetimi ve Propaganda (Cumhuriyet-Hürriyet-Milliyet Gazeteleri Örneği)”, *ASOS Journal The Journal of Academic Social Science*, S. 63 (Aralık 2017), s. 95-119.

Arşiv Hizmetleri Değerlendirme (Akreditasyon) Kriterleri ve Devlet Arşivleri Başkanlığının (Türkiye) Arşiv Hizmetlerinin Değerlendirilmesi

İshak Keskin¹

Ceyhan Güler²

Özet

Arşiv kurumlarının kendi mevcut durumlarını ve ilerleme seyrini değerlendirebilecekleri ve bu değerlendirmeleri dış paydaşlara açıkladıkları bir programa sahip olmaları ve bağımsız bir mekanizma tarafından değerlendirilen bir programda yer almaları önemlidir. Bu çalışmanın amacı, Devlet Arşivleri Başkanlığının (DAB) gelişimini ölçebilecek objektif ve tutarlı bir çerçeve belirlemek ve DAB'ın mevcut arşiv hizmetlerini bu çerçeve içinde görünür hale getirmektir. Bu amaçla, DAB'ın arşiv hizmetleri on başlık (on ifade, statement) altında (yasal yetki ve amaç, yönetim otoritesi ve idare, finansal kaynaklar, personel, fiziksel tesisler, arşiv ve yazma eser varlıklarının oluşturulması, arşiv ve el yazması eserlerin korunması, düzenleme ve tanımlama, erişim politikası ve referans hizmetleri ile sosyal sorumluluk ve kamu programları) ele alınacaktır. Bu başlıklar altında belirtilen kriterler, DAB'ın muhtemel bir uluslararası akreditasyon sürecindeki durumunu ve yapılması gereken çalışmaları göstermesi açısından önemli ve etkin rol oynayacaktır. Böylelikle DAB'ın ve arşiv hizmetlerinin akreditasyonu tartışmaya açılmış olacaktır. Sonuç olarak, DAB'ın kurumsallığının ve arşiv hizmetlerinin uluslararası standartlara göre etkinliğinin artması mümkün olabilecektir.

Giriş

Arşivlerin yönetsel faaliyetlerinin ve arşiv hizmetlerinin nitelikli bir şekilde yerine getirilmesi kurum başarısı bakımından oldukça önemlidir.

- 1 Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, ishakkeskin@gmail.com.tr, ORCID: 0000-0003-1611-1330
- 2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, ceyhan.guler@istanbul.edu.tr, ORCID: :0000-0003-0099-8168

Kurumsal faaliyetler ise genel kabul görmüş meslekî ilkelere dayanmalıdır. Bu da arşiv hizmetlerinin nitelikli şekilde ve objektif meslekî ilkelere dayanılarak icra edilmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Ancak arşiv hizmetlerinin nitelikli şekilde yerine getirilmesi belli ölçülerde öznel bir durum oluşturma tehlikesini özünde barındırmaktadır. Kurum, kendi ilkeleri doğrultusunda hizmetlerini nitelikli şekilde yerine getirdiği iddiasında bulunabilir hatta -başarısızlık kaygısıyla- hizmetlerden yararlanılması sırasında yaşanacak olumsuzlukları örtbas edebilir, başarılı görünmek arzusuyla gerçek dışı sonuçlar ortaya koyabilir. Bu öznel tavrın nesnel nitelik kazanmasının ise belli şartları vardır. Öznel olanın nesnel olabilmesi öncelikle “genel kabul görmüş başarılı uygulamaları”, “olumlu sonuçlanmış ve genel kabul görmüş deneyimleri”, “hayata geçirilmiş başarılı ilkeleri” ve “uygulamaları genellik, süreklilik ve objektiflik ilkesiyle buluşturan hukukî normları” içinde barındırmasına bağlıdır. Genel kabul görmüş uygulamalar, deneyimler, ilkeler ve normlar bir uygulamaya ne kadar yüksek ölçüde dâhil edilirse, uygulamaların o ölçüde başarılı olabilme ihtimali söz konusudur. Dolayısıyla arşiv kurumlarının yönetsel ve hizmetler bakımından başarılı iyi uygulamalara, deneyimlere, ilkelere ve normlara bağlıdır.

Yukarıda belirtilen durum arşiv uygulamalarının standardize edilmesi gerekliliğini ön plana çıkarmakta, dahası standardize edilmiş uygulamaların bağımsız, güvenilir ve saygın, kısaca her bakımdan uygun bir mekanizma tarafından denetlenmesini ve belgelendirilmesini (sertifikalandırılmasını) gerektirmektedir. Arşiv kurumları tarafından yürütülen hizmetlerin kabul görmüş iyi uygulamalara ve standartlara uygun şekilde yerine getirilmesi ise arşiv hizmetlerinin gelişimini ve başarısını sürekli teşvik edecek ve destekleyecek değerdedir. Önceki paragrafta çerçevesi çizilen durum aynı zamanda akreditasyon (sertifikalandırma, değerlendirme) işlemini ve arşiv kurumlarının uygulamalar bakımından bu işleme katılmalarını akla getirmektedir. Böyle bir işlemin ise genelde üç düzeyde hayata geçirilebileceği düşünülebilir:

- 1) Değerlendirme işleminin ilgili kurum tarafından bizzat yerine getirilmesi.
- 2) Değerlendirme işleminin ulusal düzeyde yetkilendirilmiş meslekî bir mekanizma tarafından yerine getirilmesi.
- 3) Değerlendirme işleminin uluslararası düzeyde yetkili ve kabul görmüş meslekî bir mekanizma tarafından icra edilmesi.

Diğer yandan bu değerlendirmenin meslekî olmayan bir mekanizma tarafından icra edilmesi de mümkündür. Ancak böyle bir değerlendirme

yolunun, ürün ve hizmetler bakımından olumlu sonuçların ortaya çıkmasına tam anlamıyla yardımcı olabileceği kuşkuludur. Üç farklı düzeyde olabileceği belirtilen bu değerlendirme süreci mekanizmasının ilkinin diğerlerine göre daha fazla çekinceler içermesi söz konusudur. Dahası kurum içinden gerçekleşecek bir değerlendirme gerçekte akredite edilme anlamına gelmeyecektir. Kurum içi (yetkilendirilmiş bir mekanizma tarafından) değerlendirme zaten tercih edilen ve bilimsel olarak kabul gören bir uygulama da değildir. Bağımsız ve uygun değerlendirme kuruluşlarınca yapılması akreditasyonun en temel şartıdır. Diğer yandan kurumun kendisini denetlemesinin ve değerlendirmesinin, başta -sonradan- aleniyet kazanacak olan başarı/başarısızlık kaygısı ve çalışan ciddiyeti olmak üzere pek çok bakımdan sağlıklı şekilde gerçekleştirilmesi mümkün olmayabilir. Bu değerlendirme sürecinin dış ve bağımsız bir mekanizma (organizasyon) tarafından icra edilmesi -en azından bu belirtilen çekinceler bakımından- doğru ve gerekli görünmektedir. İkinci ve üçüncü düzey değerlendirme süreçlerinin ise ilkinin göre oldukça yüksek şekilde nesnel sonuçlar ortaya çıkartacağı -belirtilen nedenlerle- açıktır.

“Akreditasyon, genel anlamda topluma sunulan mal ve hizmetlerin belirli mükemmeliyet standartlarında sunulduğunu güvence altına almaya yönelik bir sistemdir.” (Aktan ve Gencel, 2010, s. 138). Bu sistem; “belgelendirme, yetkilendirme, denetim ve kontrol” (Delipınar ve Kılıç, 2023, s. 474) mekanizmalarından oluşan kapsamlı bir yapıya sahiptir. Bu gözle değerlendirilecek olursa her mesleğin hatta her tür faaliyetin, üretimin, hizmetin ve gelişmenin hatta kurumsal bir örgütlenmenin bir bütün halinde akreditasyonu söz konusu olabilir. Dolayısıyla arşivcilik mesleğinin ve bu mesleğin meslekî uygulamalarının akreditasyonu da söz konusudur.

Günümüzde -pek çok kurum gibi- arşiv uygulamalarının değerlendirilmesi (akreditasyonu) söz konusu olabilmektedir. Bu türden ulusal düzeyde yürütülen kimi çalışmaların -Birleşik Krallık'ta ve Birleşik Krallık'a bağlı Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda özerk yönetimlerinde olduğu gibi- bir süredir hayata geçirilmiş olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu çalışmada; genel anlamda arşiv hizmetlerinin, daha doğrusu arşiv hizmetlerini etkileyen bütün elementlerin (on ifade) değerlendirilmesi konusu ele alınmıştır. Özelde ise Devlet Arşivleri Başkanlığının (Türkiye) uygulamalarının (arşiv hizmetlerinin) mevcut değerlendirme ilkeleri (on ifade) çerçevesinde incelenmesi söz konusudur. Bu bakımdan konunun değerlendirilmesi için ilk önce teorik bir giriş ve değerlendirme (akreditasyon) faaliyetinin çerçevesinin çizildiği -akreditasyonun ne ifade ettiği ve hangi ilkelerden oluştuğu gibi- mümkün olduğunca kısa bir teorik açıklama yapılmıştır. Ardından Devlet Arşivleri Başkanlığının (Türkiye) uygulamalarının değerlendirme

(akreditasyon) ilkelerine göre kritik edilmesi söz konusu olmuştur. Araştırmanın sorusu ise “Devlet Arşivleri Başkanlığı (Türkiye) tarafından gerçekleştirilen arşiv hizmetleri kapsamlı bir akreditasyon (değerlendirme) için uygun mudur?” şeklinde belirlenmiştir.

1. Akreditasyon ve Arşiv Uygulamalarının Değerlendirilme (Akreditasyonu) İlkeleri

Bu başlık altında akreditasyonun ne olduğu, önemi ve yararları konusu kısaca değerlendirilecektir.

1.1. Akreditasyon Nedir?

Akreditasyon kurumlarının ilk ortaya çıkışı Amerika Birleşik Devletleri’nde olmuştur ve bu türden faaliyetlerin ilk ortaya çıkışı ise 20. yüzyılın ilk yıllarına dayanmaktadır (El-Khawas, 2001, s. 13). Akreditasyon bir kalite güvence sürecini ifade etmektedir. Dolayısıyla akreditasyon; laboratuvarlar, muayene ve belgelendirme kuruluşlarının ulusal ve uluslararası alanda genel kabul görmüş teknik ilkeler doğrultusunda, kurumların, devlete bağlı olmayan ve kâr amacı gütmeyen bir kuruluş tarafından değerlendirilmesi, yeterliliğinin onaylanması (doğrulanması) ve düzenli aralıklarla denetlenmesi sürecidir (Karabulut, 2009, s. 112). Akreditasyon dört temel unsurdan oluşmaktadır: 1) Bağımsız (ve mümkünse kâr amacı gütmeyen) bir denetleme kuruluşu, 2) bağımsız denetleme kuruluşu tarafından benimsenen standartlar, 3) süreç sonunda değerlendirilen kuruluşa verilecek sertifika/belge ve 4) sürecin devamlılığını sağlamak için gerekli destek (Sinclair ve Rayner, 2023). Üstü kapalı şekilde ifade edilmiş olsa da, bu dört unsura denetlenecek bir kuruluşun eklenmesi ve bunun da açıkça ifade edilmesi gerekmektedir. Bu dört (ilave ile beş) unsurun belli bir süreç doğrultusunda değerlendirilmesi aynı zamanda -bağımsız kuruluşlarca belirlenmiş olan gerekli standartların karşılanması halinde- denetlenen kurum ve kuruluşlara bir belge (sertifika) verilmesiyle sonuçlanır (Akreditasyon nedir?...2023). Ancak bu sertifika, süresiz geçerliliğe sahip değildir. Sertifika alan kurum ve kuruluşun belli aralıklarla yeniden denetlenmesi söz konusudur. Sonraki süreçte gerçekleştirilen denetlemeler sırasında standart ilkelerin ihlal edildiği tespit edilmesi halinde bağımsız sertifikalandırma kuruluşu tarafından verilen sertifikanın geçerliliği sonlandırılmaktadır.

1.2. Akreditasyonun Önemi

Akreditasyon işlemi, açık bir şekilde bir kalite değerlendirmesidir. Akredite olan kurum ve kuruluşlar, hizmet ve ürünlerinin belli bir kaliteyi ve güvence standartlarını karşıladıklarını ispatlamış olurlar. Hizmet ve

ürünlerin kalitesinin standardize edilmiş nitelik kazanması ise iç ve -özellikle de- dış paydaşlara güven veren kurum ve kuruluş olduklarını gösterecektir. Diğer yandan ürün ve hizmetleri akredite edilen kurum ve kuruluşların sayıca çoğalmasının teşvik edilmesi de böylelikle mümkün olabilecektir (Akreditasyon nedir?...2023).

Akreditasyon işletmenin kendisi, kurum çalışanları ve müşterileri için önemli bir unsurdur. Bu bağlamda akreditasyon; denetlenebilir piyasa (meslekî çevre) şartlarında oluşturduğu kaliteli ürün ve hizmetleri tüketicilere (kullanıcılara) sunar. Piyasada dolaşımında (erişime açık) olan ürün ve hizmetlerin, dolayısıyla ürün ve hizmetin kalitesini arka planda etkileyen bütün işletme ve yönetim süreçlerinin kalitesini artırır. Böylelikle akreditasyon, kurum ve kuruluşların varlıklarının, ürün ve hizmetlerinin kaliteleri ile güvenilirliklerine ve geçerliliklerine onay veren bir süreç olarak değer bulmaktadır (Akreditasyon nedir?...2023).

1.3. Akreditasyonun Faydaları

Bağımsız ve uygun değerlendirme kuruluşları vasıtasıyla yerine getirilen akreditasyon hizmeti; ürün, hizmet, muayene, belgelendirme, deney ve kalibrasyon gibi konular üzerine odaklanan kuruluşlarca sunulan hizmetlerin ulusal ve uluslararası kabul görmüş standartlara uygun şekilde yürütüldüğünü teyit etmektedir. Bu durum, -bağımsız uygunluk değerlendirme kuruluşlarının çalışmaları sayesinde- akreditasyon faaliyetlerine yönelik güven oluşmasına imkân tanır. Duyulan güven sayesinde işletmeler ile üründen ve hizmetten yararlanan vatandaşlar -uygunluk değerlendirme faaliyetinin objektif yöntemler temel alınarak icra edilmesi sayesinde- faaliyetlerin bilimsel metotlar ile yürütüldüğünden, bu faaliyetlerin karşılaştırılabilir ve tekrarlanabilir sonuçlar ürettiğinden emin olurlar. Nihayet üründen ve hizmetten yararlananlar, -akredite uygunluk değerlendirme faaliyetlerinin yasal gerekliliklere ve ulusal/uluslararası standartlara uygun şekilde gerçekleştirildiği için- kendilerini -gelecekte ortaya çıkacak herhangi bir mağduriyete karşı- güvende hissederler ve muhtemel mağduriyetin telafî edileceğinden emin olurlar. Bu da akreditasyonun güvenli ürün ve hizmet imajını desteklediği, ulusal düzeyde ürün ve hizmetin değere dönüştürülmesine hatta uluslararası düzeyde ürün ve hizmet ihracatının önündeki teknik engellerin kaldırılmasına yardımcı olduğu ve kalite standartlarının iyileştirilmesini desteklediği anlamına gelmektedir (Akreditasyon ne işe yarar?, 2023).

Kalite güvencesi sunan akreditasyon faaliyetlerinin temelde üç kesime (işletme, tüketici ve toplum) yönelik toplam beş yararından söz edilebilir.

Akreditasyonun işletme, tüketici ve genel anlamda topluma sağladığı yararlar aşağıda ifade edilmiştir (Akreditasyon nedir?...2023):

- Ürün ve hizmetleri iyileştirir ve riskleri azaltır.
- Kurum politikalarında mevcut olan güçlü yönleri ve eksiklikleri tanımlar.
- Kurum içi iletişimi güçlendirir ve personel niteliklerini yükseltmeyi teşvik eder.
- Risklerden ve diğer sorumluluklardan kaynaklanan maliyetlerin azaltılmasına yardımcı olur.
- Dış paydaşlara daha sağlıklı ve güvenli hizmet ve ürün tedarikini sağlar.

2. Arşiv Hizmetinin Akreditasyonu ve Arşiv Hizmetleri Akreditasyon İlkeleri

Arşiv hizmetlerinin akreditasyonu meselesine geçmeden önce arşiv alanında hizmet görmesi/hizmet alımı muhtemel olan ve doğrudan hizmet gören akreditasyon kuruluşlarından söz etmek yerinde olacaktır.

2.1. Arşiv Hizmetlerinin Akreditasyonu

Arşiv hizmetlerinin akreditasyonu (1) başvuru süreci, (2) denetleme ve (3) devam eden süreçte izleme olmak üzere üç genel adımda gerçekleşmektedir. Akreditasyon başvuru sürecinde, arşiv hizmetlerinin kurumsal sağlık, belgesel-kültürel varlıklarının yönetimi ve paydaşlar ile onların deneyimleri konusunda arşiv kurumlarının ne durumda olduklarını göstermelerine imkân tanınmaktadır. Arşiv kurumlarının hizmet akreditasyonu hâlihazırda akredite ve belirli bir zaman dilimi içinde ele alınması gereken kilit gelişim alanlarının olduğu ve -hâlihazırda gereklilikleri karşılamayan- geçici olarak akredite olmak üzere iki ayrı şekilde nitelendirilmektedir. Akreditasyon çalışması (denetleme) süresince başvuru sahiplerinden sağlam politika ve planlamanın yanı sıra uygulamada da iyi bir performans sergilemeleri istenmektedir. İzleme sürecinde ise arşiv hizmetlerinin akreditasyonu sürecinde temel alınan ve -sonradan devam eden izlemelerde de- temel alınmış önceki ilkelerin yanı sıra yeni ilkelere uygunluk değerlendirmesi söz konusudur (Developing Archive Service Accreditation, 2023).

2.2. Arşivcilik Alanı İçin İlişkili (Olabilecek Bazı) Akreditasyon Kuruluşları

Dünyada farklı alanlarda faaliyet gösteren ve faaliyet alanlarında uzmanlaşmış akreditasyon kuruluşları vardır. Bunların nispeten arşivcilik alanı

için ilişkili olabilecek bir kısmının isimleri verilebilir. Bunlar; bilgi güvenliği, yönetim sistemlerinin kurulması ve uygulanması, bunların sürdürülebilir hale getirilmesi ve iyileştirilmesi, iş sağlığı ve güvenliği, kuruluşların çevresel performanslarının iyileştirmesi, müşteri memnuniyetini artırma, servis, güvenlik, hijyen ve altyapı konularının karşılaştırılması, yeşil bina ve sağlıklı bina, çalışan deneyiminin doğrulanması konularında önemli çalışmalar yürütmektedirler. Bunların bir kısmı aşağıda verilmiştir (Delipınar ve Kılıç, 2023, ss. 474-476):

- 1) ISO/IEC 27000 Serileri: ISO 27001, kuruluşların bilgi güvenliği, yönetim sisteminin kurulması ve uygulanması, sürdürülebilir hale getirilmesi ve iyileştirilmesi için gerekli olan kuralları açıklamaktadır.
- 2) OHSAS 18000 Serileri: OHSAS 18001, iş sağlığı ve güvenliği konusunda uluslararası düzeyde geçerliliğe ve standartlara sahiptir.
- 3) ISO/IEC 14000 Serileri: ISO 14001, kuruluşların çevresel performanslarını iyileştirmek amacıyla kurması gereken Çevre Yönetim Sistemi ile ilgili ilkeleri açıklamaktadır.
- 4) ISO 10002: ISO 10002, kuruluşların ürün ve hizmetleriyle ilgili müşterilerden gelen şikâyetleri doğru yönde yöneterek müşteri memnuniyetini yükseltmeyi hedeflemektedir.
- 5) EuropeSpa: EuropaSpa üst düzeyde standartlaşmış bir Avrupa kalitesidir. EuropaSpa sertifikası; servis, güvenlik, hijyen ve altyapı konularında karşılaştırmayı mümkün hale getirmektedir.
- 6) Well Hotel Certification: WELL Bina Standardı yeşil bina ile sağlıklı bina kavramının birleşiminden oluşmaktadır ve saygın bir bina sertifikasyon sistemidir.
- 7) Great Place to Work: Bu sertifikasyon, kusursuz çalışan deneyiminin dünya çapında kabul gören ve araştırmalarla desteklenen doğrulamasını sağlar; böylelikle işverenlere, çalışanlarını işe alma konusunda avantaj sağlar.

2.3. Arşivcilik Alanında Faaliyet Gösteren Akreditasyon Kuruluşları

Yukarıda -nispeten genel çerçevede olmak üzere- sayılan ilişkili akreditasyon kuruluşlarının yanı sıra arşivcilik alanına özgü çalışan akreditasyon mekanizması da vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla- böyle bir mekanizmanın şimdilik sadece bir tane olduğu belirtilebilir. Bu da, -belli ölçülerde- ulusal nitelik arz etmektedir. Birleşik Krallık Arşiv

Hizmeti Akreditasyonu (Archive Service Accreditation) arşiv hizmetlerinin değerlendirilmesi konusunda faaliyet gösteren yegâne mekanizmadır. Arşiv hizmetlerinin akreditasyonu konusunda ilk çalışmaya başlayan yapı Birleşik Krallık Arşiv Hizmeti Akreditasyonu olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Birleşik Krallık çapında arşiv hizmetlerinin iyileştirilmesi konusunda geliştirilen bir sertifikalandırma hizmeti olarak değerlendirilebilir. Bu, Birleşik Krallık'ın yanı sıra Birleşik Krallık'a bağlı özerk yönetimler olan Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda arşiv kurumları için geçerli bir sertifikasyon hizmetidir. Arşiv Hizmeti Akreditasyonu, Birleşik Krallık Arşivler ve Belgeler Derneği (United Kingdom Archives and Records Association, ARA), Galler Arşivler ve Belgeler Konseyi (Archives and Records Council Wales, ARCW), İskoçya Millî Belgeleri/Arşivleri (National Records of Scotland), Kuzey İrlanda Kamu Belgeleri Ofisi (Public Record Office of Northern Ireland), İskoç Arşiv Konseyi (Scottish Council on Archives), Millî Arşivler hatta Müzeler, Arşivler ve Kütüphaneler bölümü vasıtasıyla Galler Hükümeti ortaklığı tarafından (kurumlar arası işbirliği ile) desteklenmektedir. Bu Arşiv Hizmetleri Akreditasyonu, ulusal düzeydeki arşiv hizmetlerinin ulusal olarak kabul edilmiş bir standarda göre sürekli olarak gelişimini destekleyen bir programa katılmalarına imkân vermektedir (Archive Service Accreditation, 2023).

Arşiv Hizmeti Akreditasyonu, arşiv hizmetlerinin akreditasyonu için bir Birleşik Krallık standardıdır. Arşiv Hizmeti Akreditasyonu'nun standart programları ve programın çerçevesi, arşivlerin harici doğrulama yoluyla ve iyi uygulamaları belirleyerek verimliliklerini ve etkinliklerini yönetmelerine ve geliştirmelerine yardımcı olmaktadır. Archive Service Accreditation (Arşiv Hizmeti Akreditasyonu), Birleşik Krallık arşiv hizmetleri için yeni bir yönetim standardı geliştirilmesi ve yeni bir yönetim standardı sunulması için çalışmakta, planlamalar yapmaktadır. Bu sertifikalandırma hizmeti, iyi uygulamaları tanımlamak suretiyle bir arşiv hizmetinin gelişimini teşvik etmekte ve desteklemektedir; ayrıca bir arşiv hizmetinin koleksiyonlarını geliştirme, bakımını yapma ve bunlara erişim sağlama becerisi ile kaynak ve planlama gibi hizmetlerin sunulmasını ve sürekli iyileştirilmesini destekleyen alanlar üzerine odaklanan çalışmalar yürütmektedir. Bütün bu çalışmaları yürütmek ve geliştirmek üzere meslekî bir komite görevlendirilmiştir. Arşiv Hizmeti Akreditasyon Komitesi, politikaların gözden geçirilmesinden ve Arşiv Hizmeti Akreditasyonu ile ilgili kalite güvencesi konularının değerlendirilmesinden sorumludur. Komite üyeleri ayrıca Arşiv Hizmeti Akreditasyon Panelleri aracılığıyla akredite arşiv hizmetlerinin onaylanması yükümlülüğüne sahiptir (Archive Service Accreditation, Case Study, 2023).

3. Arşivcilik Alanında Akreditasyon İlkeleri

İster kamu bünyesinde isterse özel kuruluşlar bünyesinde faaliyet gösterebilirler (hükümetlere, tarihî topluluklara, kütüphanelere, kâr amacı gütmeyen kuruluşlara, işletmelere ve okullara ait) her arşiv organizasyonu programlarının gelişimini değerlendirmek ve planlamak için bir takım çalışmalara ihtiyaç duyarlar. Bu çalışmaların başarıya ulaşmasının yolu ise standart ilkelere sahip ihtiyaç değerlendirmeleri yapılmasından geçmektedir. Ancak kapsamlı bir ihtiyaç değerlendirmesi sorunların belirlenmesine, çözüm önerilerinin ortaya çıkmasına, önceliklerin belirlenmesine ve arşiv faaliyetlerinin geliştirilmesine rehberlik edebilir. Dolayısıyla başarılı bir akreditasyon için en temelde, örnek bir “kılavuz” hazırlanmasına ihtiyaç vardır. İhtiyaç değerlendirmesi yapan her arşiv organizasyonuna (veya bir arşive sahip organizasyona), arşiv programlarının geliştirilmesi için sağlam ve pratik bir planlama aracı geliştirmek üzere gerekli bilgileri ancak bu kılavuz sağlayabilir. Ancak burada en temel soru; ihtiyaç değerlendirmesini kimin yapacağıdır/yapabileceğidir ve ihtiyaç değerlendirmesi yapanların hangi niteliklere sahip olması gerektiğidir. Bir arşiv ihtiyaç değerlendirmesi öncelikle uzmanlık bilgisine ihtiyaç duymaktadır; bu da değerlendirme faaliyetinin yalnızca deneyimli arşivciler tarafından yapılması gerektiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla değerlendirme, -şartlara bağlı olarak- ya kalifiye personel ya da işe alınarak görevlendirilen bir danışman tarafından ve doğrudan yapılmalıdır (Archival Needs Assessment Guidelines and Template, 2023).

1977 yılına kadar arşiv kurumlarının hizmet bakımından değerlendirildiği herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Anılan yılda The Guidelines for the Evaluation of Archival Institutions (Arşiv Kurumlarının Değerlendirilmesine İlişkin Kılavuz) adıyla bir kılavuzun yayınlanması alanda gerçekleşen ilk teşebbüstür. Bu Kılavuz, Task Force on Institutional Standards (Kurumsal Standartlar Çalışma Grubu) tarafından hazırlanmış ve Task Force on Institutional Standards'ın çalışmalarını geliştirmek üzere 1989 yılı Haziran ayında Amerikan Arşivciler Derneği (Society of American Archivists, SAA) tarafından kurulan Kurumsal Değerlendirme Komitesi (Committee on Institutional Evaluation, CIED) tarafından gözden geçirilerek güncellenmiştir (Guidelines for Evaluation of Archival Institutions, 2023). SAA Task Force on Goals and Priorities (Hedefler ve Öncelikler Çalışma Grubu), 1986 yılında arşivcilik misyonunu kalıcı değeri olan belgelerin tanımlanmasını, korunmasını ve kullanılmasını sağlamak şeklinde tanımlamıştır (Guidelines for Evaluation of Archival Institutions, 2023). Çalışma Grubu ayrıca Planning for the Archival Profession (Arşivcilik Mesleği için Planlama) (Ham, 1985) başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda arşivcilik mesleğinin misyonunu

yerine getirmesi bakımından en iyi aracın arşiv kurumları olduğuna işaret edilmiştir. Bunun nedeni ise güçlü arşiv kurumlarının kendi ilerlemelerini değerlendirebilecek ve programlarını meslek dışındaki kamuya kolaylıkla açıklayabilecek yeterlilikte olmasıdır.

The Guidelines for the Evaluation of Archival Institutions'ın amacı -hem arşiv kurumlarının hem de arşiv ortamlarının çeşitliliğini kabul ederek- arşivlerin gelişimlerini ölçebilecekleri nesnel ve tutarlı bir çerçeve oluşturmaktır. Bu Kılavuz'da geçen her bir ifade (statement) arşiv kurumunun faaliyetlerinin temel bir yönüne işaret etmekte ve temel bir kaynak ya da faaliyet düzeyini tanımlamaktadır. Arşivlerin, bu Kılavuz ilkelerini öz değerlendirme ve program geliştirme için bir temel olarak kullanmaları teşvik edilmektedir. Bu belgenin hitap edebileceği daha geniş kitle ise arşiv kurumlarının etkinliğini anlamaya ve değerlendirmeye ihtiyaç duyabilecek bağışçılar ve kaynak tahsis edenler gibi diğer bileşen gruplarından oluşmaktadır (Guidelines for Evaluation of Archival Institutions, 2023).

Arşiv hizmetlerinin değerlendirilmesi toplam on ifadeden (ten statements) oluşmaktadır. Bu ifadeler, SAA'nin yayınlarından olan *The Evaluation of Archival Institutions* (1982) ve *Archives Assessment and Planning Workbook* (1989) ile *SAA Newsletter*'ın (May, July, and November 1989; May and September 1990) farklı sayılarında ayrıca açıklanmıştır. Diğer yandan bu çerçeve American Association of Museums (Amerikan Müzeciler Derneği) tarafından benimsenen değerlendirme yaklaşımlarından türetilmiştir. Ayrıca Amerikan Arşivciler Derneği, arşivsel faaliyetleri içine alan düzenleme ve tanımlama, koruma, etik, arşiv malzemelerine erişim, kataloglama ve bibliyografik tanımlama, arşivcilik eğitimi, satın alma ve koleksiyon geliştirme, referans hizmetleri ve kamu programları dâhil olmak üzere çok çeşitli konularda standartlar, kılavuzlar ve tavsiyeler yayınlamış ve onaylamıştır. Bu on ifade (ten statement) ve söz konusu ifadelerin içeriği şu şekilde açıklanmıştır (Guidelines for Evaluation of Archival Institutions, 2023):

1) Yasal yetki ve amaç:

- Bir arşivin yasal statüsü ve yetkisi açık bir şekilde belgelendirilmelidir.
- Arşivlerin amacına ilişkin resmî bir beyanı olmalıdır.

2) Yönetim otoritesi ve idare:

- Arşivlerin yönetim makamı, temel politika beyanlarını benimsemeli ve idarî yetki alanlarını belirlemelidir.

- Yönetişim ve idare arasındaki farklar net bir şekilde anlaşılmalı; personel, amaç beyanını gerçekleştirmek için belirlenen özel hedeflerin ve önceliklerin hem planlanmasına hem de değerlendirilmesine dâhil olmalıdır.
- Daha büyük bir kurumun parçası olan bir arşiv, arşivin amaç ve işlevlerini anlayan ve destekleyen uygun bir örgütsel birim içinde yer almalıdır.
- Arşivlerin yöneticisi, arşivlerin hizmetlerini etkiledikleri için ana kurumun planlama ve değerlendirme süreçlerine dâhil olmalıdır.

3) Finansal kaynaklar:

- Arşivlerin yasal malî kaynakları, belirtilen amacı gerçekleştirmek için yeterli olmalıdır.
- Bu mevcut kaynaklar arşivler için ayrı bir bütçede tanımlanmalıdır.
- Personel bütçeleme sürecine katkıda bulunma fırsatına sahip olmalıdır.
- Arşiv bütçesi daha büyük bir bütçenin parçasıysa yönetici daha üst düzeyde sürece dâhil olmalıdır.

4) Personel:

- Her arşiv, eğitim veya deneyim yoluyla arşiv yönetimi konusunda profesyonel yeterliliğe sahip en az bir personeli kadrosunda bulundurmalıdır.
- Personelin profesyonel eğitimi ve gelişimi sürekli desteklenmelidir.
- Arşivler sahip olduğu varlıkların hacmi, araştırmacıların ihtiyaçları ve amaç ve hedeflere ulaşmak için tasarlanan programlarla orantılı hizmetler sunmak için yeterli personele sahip olmalıdır.

5) Fiziksel tesisler:

- Arşivler, belirtilen amaç ve hedefleri karşılamak üzere tasarlanan tüm programlar ve tüm formatlardaki belgelerin idaresi, işlenmesi, depolanması ve kullanımı için yeterli ve uygun alan ile tesisler sağlamalıdır.

6) Arşiv ve yazma eser (elle veya daktiloyla yazılmış belge) varlıklarının oluşturulması:

- Bir arşiv, parçası olduğu kurumun tüm formatlardaki belgelerini devralma yetkisine sahip olmalıdır.

- Arşivler, saklanacak veya imha edilecek belgeleri belirlemek için, ana kurumun diğer idarî alt bölümleriyle birlikte yazılı, onaylı belge saklama programları hazırlamalı ve bu programları sürdürmelidir.
- Bir arşiv, diğer kuruluşlardan özel mülkiyete ait evrak ya da belgeler devralıyorsa, arşivlerin devralmaya çalışacağı belge türlerini tanımlayan, resmî olarak kabul edilmiş yazılı bir devralma (kurum dışı belge-arşiv kabul) politikasına sahip olmalıdır.
- Uygun olduğu durumlarda, arşiv, satın alma politikasıyla uyumlu materyal türlerini elde etmesini sağlayacak bir yazma eser (elle veya daktiloyle yazılmış belge) satın alma stratejisi geliştirmelidir.
- Bütün materyal edinimleri, bütün formatlardaki kalıcı değere sahip materyalin belirlenmesi için değerlendirilmelidir.
- Arşivler, satın alma sürecini belgelemek için kayıtlar tutmalı ve ilave olan (farklı yollarla devralınan) bütün belgesel varlıkların kaynağını (provenansını) kaydetmelidir.

7) Arşiv ve el yazması (elle veya daktiloyle yazılmış belge) eserlerin korunması:

- Arşivler, belgeleri orijinal halleriyle ya da başka bir şekilde kullanılabilir halde tutmak için tasarlanmış koordineli bir dizi faaliyet aracılığıyla diğer tüm arşiv işlevleriyle entegre edilmiş sistematik koruma yönetimi programları oluşturmalıdır.
- Sistematik koruma yönetimi programları, materyalin ya da bilgilerin bozulmasını asgariye çeken ve materyal gruplarını kapsayan faaliyetlere (çevresel kontroller, depolama yönetimi, afete hazırlık, personel ve kullanıcı eğitimi, varlıkların bakımı, güvenlik ve yeniden biçimlendirme), materyal düzeyinde koruma işlemi gibi muhtemel hasarı gideren faaliyetlere göre öncelik vermelidir.
- Arşivsel değerlendirme ilkeleri, ileriye veya geriye dönük koruma için malzeme seçimini (ayıklama) yönetmelidir.
- Yalnızca mevcut profesyonel standartlarla tutarlı bakım ve onarım (konservasyon ve restorasyon) yöntemleri kullanılmalıdır.

8) Düzenleme (tasnif) ve tanımlama (niteleme):

- Belgeler provenans ve orijinal düzen ilkelerine uygun olarak düzenlenmeli, farklı kaynaklara ait belgeler birbirine

kariştirilmemalı ve bütün ilişkilerin korunması için belgeler mümkün olduğunca orijinal organizasyon tarafından geliştirilen ve uygulanan düzeni içinde muhafaza edilmelidir.

- Bütün formatlardaki belgeler uygun bir şekilde muhafaza edilmeli, tanımlanmalı ve kolaylıkla muhafaza edilip erişilebilecek şekilde saklanmalıdır.
- Arşivler, güncel profesyonel standartları yansıtan, kullanıcılara varlıklar hakkında temel bilgiler sağlayan ve arşivcinin malzemelere ulaşmasını mümkün kılan bir erişim araçları sistemi kullanmalıdır.
- Erişim araçları entelektüel kontrol sağlamalı ve araştırma araçları erişime sunulan varlıklar hakkında genelden özele doğru yönelen bir erişim yöntemi benimsemelidir.
- Belgelerin tanımlanma düzeyi, araştırma değerlerine, beklenen talep düzeyine ve fiziksel durumlarına bağlıdır.

9) Erişim politikası ve referans hizmetleri:

- Arşivler, ellerinde tuttıkları belgeler üzerinde araştırma yapılmasına olanak sağlamalı ve düzenli ve belirli bir program dâhilinde araştırma amaçlı kullanıma açık olmalıdır. Arşivler araştırma amaçlı kullanım için yeterli fizikî alan ve diğer imkânlar sağlamalı ve belgelerini, kural ve prosedürlerine uyması gereken tüm kullanıcılara eşit erişim koşuluyla sunmalıdır.
- Erişimle ilgili her türlü kısıtlama yazılı olarak tanımlanmalı ve dikkatle uygulanmalıdır.
- Arşivleri tanıyan ve referans çalışmalarını etkileyen yasal ve etik hususlar hakkında bilinçli kararlar verebilen personel, arşivler hakkında bilgi vermek ve kullanıcılara yardımcı olmak ve onları yönlendirmek için hazır bulunmalıdır.
- Arşivler, sahip oldukları materyal, hizmetler ve ücretler hakkında bilgi vermeli ve sahip olduğu materyali uygun yayınların yanı sıra araştırma araçları, veri tabanları ve ağlar üzerinden/vasıtasıyla erişime açmalıdır.
- Arşivler, mümkün olan her durumda elindeki materyalin çoğaltılmasını sağlamalıdır; elindeki materyalin talep doğrultusunda çoğaltılmasına (kopya alınmasına) imkân sağlamalıdır.

10) Sosyal sorumluluk ve kamu programları:

- Arşivler, amacı doğrultusunda çeşitli bileşenlerini (hizmet alan gruplar) tanımlamalı, bu grupların ihtiyaçlarını kurumun kaynaklarıyla ilişkili olarak değerlendirmek için yöntemler planlamalı ve uygulamalı hatta ihtiyaçlarına uygun sosyal yardım programları tasarlamalıdır.
- Bu programlar, öğrenciler, öğretim üyeleri, akademisyenler, yöneticiler, araştırmacılar, bağışçılar, belge üreticileri veya genel kamu gibi gruplara yönelik atölye çalışmaları, konferanslar, eğitim programları, kurslar, festivaller, sergiler, yayınlar ve benzeri etkinlikleri içerebilir.

4. Devlet Arşivleri Başkanlığının Değerlendirme Kriterlerine Göre İncelenmesi

1) Yasal Yetki ve Amaç

“Devletler hizmet ve faaliyetlerini yönetim şekillerine göre oluşturdukları teşkilat yapıları ve kurumları (ve kurumların organizasyon yapıları) aracılığı ile yürütürler.” (Rukancı, Anameriç ve Başar, 2021, s. 215). Bu kurum ve kuruluşlar faaliyetlerinde yasallık kazanmak bakımından teşkilat ve yetki yasalarına ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla kamu kurum ve kuruluşları, özel kurumlar ve vatandaşlar için sunulan arşiv hizmetleri, bir teşkilat veya yetki yasasıyla belirlenmektedir (Kandur, 2015, s. 182; Keskin, 2016, s. 73-75). 10.07.2018 tarihinde yayımlanan 1 numaralı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 37. maddesi gereği Devlet Arşivleri Başkanlığı (DAB), Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kanunlara ve/veya Cumhurbaşkanlığı kararnamelerindeki hükümlere tabi olarak kurulmuştur (Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı...2018). Yine 16.07.2018 tarihinde yayımlanan 11 numaralı Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Devlet Arşivleri Başkanlığının kuruluş, görev ve yetkilerine ilişkin usul ve esasları düzenlenmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında...2018). Aynı Kararname'nin 10. maddesi (d) bendi gereği, “Arşiv, araştırma ve akreditasyon hizmetlerine ilişkin istatistikî verileri toplamak, değerlendirmek, gerektiğinde diğer arşivlerle paylaşmak” bilgisi yer almaktadır. Söz konusu düzenlemede DAB'ın değerlendirme için gerekli verileri toplaması gerektiği belirtilmiştir. 18 Ekim 2019 tarihli Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik ise Devlet Arşivleri Başkanlığının yanı sıra daha alt düzeydeki arşiv kurum ve birimlerinin faaliyetleri ve işlemleri konusunu netleştirmektedir. Yine personel yönetimi ve mali bütçeleştirme gibi durumların düzenlenmesi konusunda da ortak nitelikli yasal düzenlemeler söz konusudur.

2) Yönetim Otoritesi ve İdare

Devlet Arşivleri Başkanlığının diğer kurumlar üzerindeki yetkisi ve bu kurumlar üzerindeki yetkilerinin sınırları mevzuatla düzenlenmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nde Devlet Arşivleri Başkanlığının mükellefleri ve mükellef statüsünde olmayan kurum ve kuruluşlar açıkça zikredilmiştir. Genelkurmay Başkanlığını, Kuvvet Komutanlıklarını, mahallî idareler (köyler hariç) ve bunların bağlı kuruluşlarını, kamu tüzel kişiliğini haiz diğer kurum, kuruluş, enstitü, teşebbüs, teşekkül, birlik, fon gibi adlarla kurulmuş olan bütün kamu kurum ve kuruluşlarını, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını, vergi muafiyeti tanınan vakıfları ve kamu yararına çalışan dernekler (Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında ..., 2018, md. 1) Devlet Arşivleri Başkanlığının mükellefleri arasında sayılmıştır. Aynı Kararname'ye göre Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhurbaşkanlığına bağlı olmak üzere Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanlığı ise Devlet Arşivleri Başkanlığının mükellefi statüsünde değildir. Böylelikle DAB, 5018 sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu'na ekli cetvellerde yer alan tüm kamu idareleriyle çalışmaktadır.

Devlet Arşivleri Başkanlığının iç idarî hiyerarşik yapılanması da bu bağlamda önemlidir. 2018 yılındaki yasal düzenleme, kurumsal yapılanmanın sekiz daire başkanlığı ve bir de müdürlükten oluştuğunu göstermektedir. Bunlar şu şekildedir (Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında ..., 2018, md. 7): Cumhurbaşkanlığı Arşivi Daire Başkanlığı, Belge Tespit ve Değerlendirme Daire Başkanlığı, Tasnif ve Araştırma Hizmetleri Daire Başkanlığı, Bilgi İşlem ve Elektronik Arşiv Daire Başkanlığı, Muhafaza ve Bakım Daire Başkanlığı, Personel ve Eğitim Dairesi Başkanlığı, Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı, Dış İlişkiler ve Tanıtım Daire Başkanlığı, Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı ve Özel Kalem Müdürlüğü.

3) Finansal Kaynaklar

Devlet Arşivleri Başkanlığı kurum bütçesinin neredeyse tamamını kamu kaynaklarından sağlamaktadır. 2022 yılında Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ile Devlet Arşivleri Başkanlığına tahsis edilen başlangıç ödeneği 185.680.000 TL'dir. Bu tutar, bir önceki yıla göre yüzde 7,53 oranında bir artış göstermiştir. Yıl içerisinde yapılan harcamaların yüzde 17'si mal ve hizmet alımları için, yüzde 13'ü ise sermaye giderleri için yapılmıştır. Cari transferler kaleminde yer alan harcama tutarı ise uluslararası kuruluşlara yapılan üyelik aidatı ödemesidir (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s. 37). Diğer yandan bu finansal kaynağın nasıl harcandığının denetlenmesi de söz konusudur. Türkiye'de kamu kurumlarının malî harcamalar ve gelirler bakımından denetlenmesi T.C. Sayıştay Başkanlığına verilmiş bir yetki ve

sorumluluktur (Sayıştay Kanunu, 2010, m. 1). Devlet Arşivleri Başkanlığı gelir ve giderleri bakımından Sayıştay Başkanlığının denetimi altındadır ve bu yönüyle tam bir şeffaflık söz konusudur. DAB ayrıca Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'nun (2003) tanıdığı haklar nedeniyle vatandaşların denetimine de açıktır.

DAB'a 2022 yılı için tahsis edilen ödenek, program bütçe esaslarına göre program, alt program ve faaliyetler düzeyinde dağıtılarak hedeflenen doğrultuda kullanılmıştır. Toplam ödenek içerisinde bilgi ve iletişim programının payı %15, milli kültür programının payı %35'tir. Yönetim ve destek programı ise gerçekleşen toplam bütçenin %50'sini oluşturmaktadır (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s. 37).

PROGRAM SINIFLANDIRMASI	2022				
	Ödenek (TL) Gerçekleşme/	Yılsonu Toplam Ödenek (TL)	Gerçekleşme (TL)	Gerçekleşme/ Ödenek (%)	Toplam Ödenek (%)
Bilgi ve İletişim	54.668.000	54.497.595	33.462.144	61	61
Kamuda Bilgi ve Belge Yönetimi	54.668.000	54.497.595	33.462.144	61	61
Bilgi ve Belge Yönetimi	54.668.000	54.497.595	33.462.144	61	61
Milli Kültür	47.526.000	78.663.090	77.691.068	163	99
Arşivlerin Yönetimi ve Hizmete Sunumu	47.526.000	78.663.090	77.691.068	163	99
Arşivlerin Yönetimi ve Hizmete Sunumu	47.526.000	78.663.090	77.691.068	163	99
Yönetim ve Destek Programı	83.486.000	116.913.890	114.239.928	137	98
Üst Yönetim, İdari ve Mali Hizmetler	83.486.000	116.913.890	114.239.928	137	98
Genel Destek Hizmetleri	47.434.000	71.350.205	69.125.024	146	97
İnsan Kaynakları Yönetimine İlişkin Faaliyetler	25.313.000	31.451.175	31.322.535	124	99
Özel Kalem Hizmetleri	2.209.000	2.665.065	2.497.932	113	94
Strateji Geliştirme ve Mali Hizmetler	8.530.000	11.447.445	11.294.438	132	99
GENEL TOPLAM	185.680.000	250.074.575	225.393.141	121	90

(Kaynak: Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023). 2022 yılı faaliyet raporu. Yazar, s. 37)

4) Personel

Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2022 yılı sonu itibarıyla kadrolu, sözleşmeli, sürekli işçi ve geçici olmak üzere toplam 935 personelle hizmet vermektedir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Ankara ilinde bulunan hizmet birimlerinde çalışan personel, Başkanlık personelinin yaklaşık olarak %44'ünü; İstanbul ilinde yer alan hizmet birimlerinde çalışan personel ise Başkanlık personelinin yaklaşık olarak %56'sını oluşturmaktadır (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s. 21). Devlet Arşivleri Başkanlığının kadrolu ve sözleşmeli personelinin 2022 yılı sonu itibarıyla eğitim durumu şu şekildedir: Kadrolu ve sözleşmeli toplam personelin %90'ı ön lisans ve üstü düzeyde eğitime sahiptir. Lise ve alt düzeyde 68 personel bulunmaktadır. Yüksek lisans ve doktora düzeyi 156, lisans düzeyi 354, ön lisans düzeyi 100, lise düzeyi 54, ortaokul düzeyi 10 ve ilkokul düzeyi 4 olmak üzere 7 farklı düzeydedir (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, s. 23). Mevcut personelin niteliklerinin sürekli geliştirilmesi bakımından düzenli aralıklarla hizmet içi eğitim (oryantasyon ve meslekî ilerleme) programları sürdürülmektedir.

Personel ve Eğitim Dairesi Başkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığının eğitim faaliyetlerini düzenleyen birimidir. Bu Daire, belirlenen ihtiyaçlar ve yıllık eğitim planları doğrultusunda kurum içi ve kurum dışı eğitim faaliyetlerini koordine etmekte, kurum ve kuruluşların sertifikalı eğitim başvurularının değerlendirilmesi ve sonuçlandırılması, sertifika almaya hak kazananların sertifikalarının tescil işlemlerinin yapılması veya yaptırılması, sertifikasyon hizmetlerinin sunulması gibi iş ve işlemleri yürütmektedir. Bu bağlamda sadece 2022 yılı içinde insan hakları, etik, cinsiyet eşitliği, iyi yönetim ilkeleri, ilk yardım, temel konuşma teknikleri, çevre ve sıfır atık farkındalığı, iklim değişikliği farkındalığı, afet bilinci farkındalığı, -koruma ve güvenlik görevlileri için- hizmet içi eğitim atışı, -yeni göreve başlayan 4(B) sözleşmeli personel için- hizmet içi eğitim, -acil durum müdahale ekiplerine- afet bilinci ile görev ve sorumlulukları eğitimi ile iş sağlığı ve güvenliği temel konularında eğitimler verilmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu, t.y., ss. 55-56).

5) Fiziksel Tesisler

Devlet Arşivleri Başkanlığı, kurum yönetim merkezi olarak kullanılan Cumhuriyet Arşivi Yerleşkesi ve Ergazi Atık Kâğıt Ünitesi (Yenimahalle/Ankara) ile Osmanlı Arşivi Külliyesi'nde (Kâğıthane/İstanbul) hizmet vermektedir. Cumhuriyet Arşivi Yerleşkesi hizmet binası 1988 yılında arşiv binası olarak tasarlanarak hizmete açılmıştır. Burada, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışından itibaren günümüze kadar oluşan tarihî, hukukî,

idarî, siyasî, ekonomik, bilimsel ve kültürel içerikli her türlü arşiv belgesi devralınmakta, korunmakta, düzenlenmekte ve erişime sunulmaktadır. 3 bloktan oluşan Site'nin içerisinde 60 kişilik araştırma salonu, kütüphane, yemekhane, kantin, depo, atölye, otopark ve kamu konutu yer almaktadır. Osmanlı Arşivi Külliyesi ise Osmanlı dönemine ait tarihî ve kültürel değere sahip arşiv malzemesinin sağlıklı ve güvenli şartlarda muhafazasını sağlamak için inşa edilmiş ve 2013 yılında hizmete açılmıştır. Burada, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Cumhuriyet'in ilanına kadar olan döneme ait arşiv belgeleri muhafaza edilmekte, düzenlenmekte ve araştırmaya sunulmaktadır. Osmanlı Arşivi Külliyesi'nde 350 kişilik araştırma salonu, araştırma enstitüsü, kütüphane, müze ve sosyal hizmet üniteleri yer almaktadır (Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2022 Yılı Faaliyet Raporu, 2023, ss. 15-16).

6) Arşiv ve Yazma Eser (Elle veya Daktiloyla Yazılmış Belge) Varlıklarının Oluşturulması

DAB'ın görevlerinin belirlendiği 11 nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'nin 5/1-c'deki görevine istinaden md. 9/1-a'da belirtilen "Kamu, özel ve yurt dışı arşivlerinde bulunan devlet ve millet hayatını ilgilendiren belgeleri tespit etmek, toplamak, korumak, gerektiğinde satın alarak arşive kazandırmak" ve md. 15/1-d'de "Çeşitli kamu kurum ve kuruluşları ile özel şahısların elinde bulunan arşiv belgesini tespit etmek, toplamak, gerektiğinde satın almak, tasnif ve tercüme ederek uygun görülenleri yayımlamak" (Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında...2018, md. 9,15) şeklindeki dayanağa göre arşiv malzemesinin geliştirilmesi konusunda mevzuat açısından bir problem görünmemektedir. Nitekim Cumhuriyet dönemi kurumlarının çok önemli bir kısmı DAB'ın mükellefidir ve bu kurumlar evrakını DAB'a devretmekle mükelleftir (Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik, 2019, m. 1). Arşiv belgelerinin Devlet Arşivleri Başkanlığına devrine ilişkin usul ve esaslar Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik ile düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu kurumlar düzenli aralıklarla DAB'a evrak transferleri gerçekleştirmektedir. Yine satın alma yoluyla elde edilen Ali Fuat Türkgeldi Evrakı, Cavit Baysun Evrakı, Sivashlı Ali Baba Zaviyesi Evrakı ile bağış yoluyla edinilen Hacı Adil Bey Evrakı ve Emirci Sultan Evrakı gibi şahıs koleksiyonları Devlet Arşivleri Başkanlığına kazandırılmıştır (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010, ss. 435-438). Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun hükmettiği coğrafyada kurulan ülkelerde bulunan ve Türkiye'yi ilgilendiren evrakın (Bulgaristan, Arnavutluk, (Kuzey) Makedonya, Gürcistan, Macaristan ve KKTC gibi ülkelerden) kopyaları alınmış³ ve kültürel varlık daha da geliştirilmiştir.

3 Bu konuda bir örnek için bkz.: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (1994). Bulgaristan'daki Osmanlı evrakı. N. Aktaş ve S. A. Kahraman (Yay. haz.).Yazar, s. XXVII.

Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik'in 4. maddesinde tarif edilen "arşiv belgesi", kamu evrakı olmayan belgesel varlıkların satın alınması (satın alınacak malzeme) için ölçü olarak kabul edilmektedir.

7) Arşiv ve El Yazması (Elle veya Daktiloyla Yazılmış Belge) Eserlerin Korunması

Devlet Arşivleri Başkanlığı, arşiv fon ve koleksiyonlarının korunması için ciddi önlemler almıştır. Bunun için iki farklı daire başkanlığının görevlendirilmiş olduğu görülmektedir. Devlet Arşivleri Başkanlığı ve Dış İlişkiler ve Tanıtım Dairesi Başkanlığı. Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018, m. 12-1/a-g) bu amaçla, arşiv belgelerinin envanterini tutmakta, kayıt altına almakta, depolamakta, muhafaza etmekte ve bakım hizmetlerini yürütmekte, depoların standartlara uygun kullanımı için gerekli önlemleri almakta, tahribe uğramış arşiv belgelerinin aslına uygun olarak bakım ve onarımını yapmakta, arşiv belgelerinin bakımı ve onarımı için atölye ve laboratuvar kurmakta, imkânlar ölçüsünde özel arşivlere belge restorasyonu hizmetleri sunmakta, kamu kurum ve kuruluşlarının bakım ve onarım talepleri için eğitim, rehberlik ve uygulama hizmetleri vermekte ve gerekli hallerde belge restoratörü görevlendirmektedir. Ayrıca 2022 yılı içinde olmak üzere onarıma ihtiyacı bulunan belge, defter, ferman, berat, harita vb. malzemelerden 46.382 adedinin onarım işlemleri, 86 adet klasik, 1.001 modern olmak üzere toplam 1.087 adet defterin ciltlenmesi, 418.190 adet gömleğin baskı ve 10.050 kâğıt kesim işlemi tamamlanmıştır (Devlet Arşivleri Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu, t.y., s. 58). Bu amaçla kurum bünyesinde Dış İlişkiler ve Tanıtım Dairesi Başkanlığına bağlı olarak ciltleme ve restorasyon hizmetlerini yürütmek üzere Belge Şifahanesi Şube Müdürlüğü kurulmuştur.

8) Düzenleme (Tasnif) ve Tanımlama (Niteleme)

1956 yılından bu yana Devlet Arşivleri Başkanlığında provenans sistemi uygulanmaktadır (Eşrefoğlu, 1977, s. 225). Tasnif ve düzenleme çalışmaları Devlet Arşivleri Başkanlığının Tasnif ve Araştırma Hizmetleri Dairesi Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. İlgili Daire, 2022 yılı içinde 916.317 adet belgenin özet ve veri girişi işlemlerini gerçekleştirmiş, 39.676 adet belgenin tasnif hazırlık işlemlerini tamamlamış, 3.975 adet belgenin dosyalama ve kutulama işlemlerini nihayete erdirmiştir. Ayrıca üç ciltlik sayısal ortamda katalog oluşturma işlemini bitirmiştir (Devlet Arşivleri Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu, t.y., ss. 47-48). Yine bu konularda rehber eserler hazırlanarak yayınlanmıştır. Ayrıca kamu kurumlarında üretilen elektronik belgelerin saklama süreleri sonunda DAB'a devredilecek olanların erişilebilirlik, tanımlanabilirlik ve bütünlük ilkeleri çerçevesinde

devrinin sağlanması için TS 13298 *Elektronik Belge ve Arşiv Yönetimi Sistemi* standardı ilki 2009 ve revize edilmiş versiyonu da 2015 yılında yayımlanmıştır (Türk Standartları Enstitüsü [TSE], 2009, 2015). Son olarak da “arşiv belgelerinin tespiti, DAB’a transferi, depolanması ve tasnif edilerek araştırma hizmetine sunulması, yükümlü kurum ve kuruluşların yürütmüş olduğu arşiv hizmet ve faaliyetlerinin değerlendirilmesi, belgelerin tanımlanmasına yönelik kavramsal dizin oluşturulması, Devlet Arşiv Ağı ve Devlet Arşivi Veri Merkezinin oluşturulması, birimler ve faaliyetler arası ilişki ve iş akışlarının tanımlanması ve akabinde birçok modülden oluşacak kapsamlı bir otomasyon sistemi kurulmasına yönelik 24.09.2019 tarihinde Makam Oluru ile Bütünleşik Arşiv Yönetim Sistemi (BAYS) Projesi başlatılmış olup 22.09.2020’de Savunma Sanayii Başkanlığı ile protokol imzalanarak çalışmalara başlanmıştır” (Devlet Arşivleri Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu, t.y., s. 52).

9) Erişim Politikası ve Referans Hizmetleri

Osmanlı Arşivi’nde “otomasyon” çalışmaları 1987 yılında başlamıştır. O günün şartlarında yayın ve katalog çıkarmak amacıyla bilgisayarlar alınmış ve kullanılmıştır. Gelişen teknolojilerden azami derecede yararlanmak ve tasnif hizmetlerinde kullanmak amacıyla 1992 yılında “sistem analizi” yapılmış ve “fizibilite raporu” hazırlanarak teknik alt yapı konusunda kararlar alınmıştır. İlk olarak 1997 yılında çalışmalar sonuçlandırılmış, katalogların veri tabanına uygun halde yazımına ağırlık verilmiş ve tüm kataloglar bilgisayar ortamında hazırlanmaya başlamıştır. 2000 yılına kadar devam eden bu süreçten sonra 1992 yılında hazırlanan fizibilite raporu güncellenmiş ve “Osmanlı Dönemi Arşiv Malzemesinin Mikrofilme Alınması ve Sayısal Ortama Aktarılması” projesi hazırlanarak gerekli sistem ve yazılımlar ihale edilmiştir. Arşiv malzemelerinin mikrofilme alınması ve sayısal ortama aktarılması ile ilgili donanımlar 2001 yılı Temmuz ayından itibaren fiilen işletmeye alınmıştır. Arşiv malzemelerinin yönetimi ile ilgili veri tabanı ve yazılım çalışmaları 2001 yılı sonunda tamamlanmış ve 2002 yılı başından itibaren veri tabanı Kurum genelinde, araştırma salonunda ve internet ortamında araştırmacıların hizmetine açılmıştır. Osmanlı dönemine ait arşiv malzemeleri tasnif edildikçe katalogları bilgisayar ortamında hazırlanarak araştırma salonlarında (İstanbul ve Ankara) ve internet üzerinden araştırmaya açılmaktadır.

2002 yılı başından itibaren hayata geçirilen Osmanlı Arşivi Otomasyonu Yazılım Projesi sürekli gelişerek devam etmektedir. Sayısal ortama aktarılan arşiv malzemesinin veri girişi, kataloglama, görüntüleme, görüntü ve bilgilerin eşleştirilmesi, katalog taramalarının yapılması, araştırmacı ve kullanıcılar hakkında her türlü istatistiklerin yapılabilmesi, arşiv malzemesi

ile ilgili farklı şube müdürlükleri tarafından yapılan çalışmaların ve bunlara benzer konuların artık otomasyon sayesinde yapılması mümkündür.

Yakın gelecekte bazı yurt dışı arşiv idarelerinin sistemleri üzerinden Devlet Arşivleri Başkanlığının kataloglarına erişilmesi ve belge hizmeti alınması için çalışmalar yapılmaktadır. Artık araştırmacılar katalog taramalarını hem evinde internette ve hem de araştırma salonunda bulunan bilgisayarlardan kolaylıkla yapabilmektedirler. Bu tarama sonucu isteyecekleri belgeleri portföylerine kaydetmekte, portföy üzerinde gerekli incelemeleri yapmakta ve dijital ortamda belgenin kopyasını edinme talebinde bulunabilmektedir. Araştırmacılar ihtiyaçları durumunda belge ve defterlerin CD kayıtlarını almaktadırlar (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010, ss. 443-444). Araştırmacıların uzaktan erişim imkânı kapsamında çevrimiçi olarak hazırlanan “Belge Tarama Sistemi”nden hem kurumun resmî web sayfasından hem de e-Devlet (<https://www.turkiye.gov.tr/devlet-arsivleri-baskanligi>) üzerinden giriş yapılarak defterleri, fonları ve koleksiyonları taramaları mümkün hale gelmiştir. Yine araştırmaya açık arşiv belgelerinden yerli ve yabancı gerçek veya tüzel kişilerin yararlanması, yükümlülükleri ve arşiv belgesinin örneklerinin verilmesi hususlarında usul ve esasları düzenleyen “Arşivlerden Yararlanma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik” ile hem yerli hem de yabancı araştırmacılara inceleme ve araştırma hizmeti verilmektedir (Arşivlerden Yararlanma...2021). Bunların dışında olmak üzere erişim politikalarını düzenleyen (bazı hallerde kısıtlayan) Bilgi Edinme Hakkı Kanunu ve ilişik diğer mevzuat söz konusudur. Bu da, Devlet Arşivleri Başkanlığında bulunan bazı belgelere sınırları yasal olarak belirtilmiş bazı nedenlerle erişimin -gerekçeleri muhataba belirtilmek kaydıyla- kısıtlanabileceği anlamına gelmektedir.

10) Sosyal Sorumluluk ve Kamu Programları

Devlet Arşivleri Başkanlığı eğitim, kültür ve tanıtım çalışmalarını Dış İlişkiler ve Tanıtım Dairesi Başkanlığı vasıtasıyla yerine getirmektedir. İlgili Daire bunun için, başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere çok farklı kurum ve kuruluş ile işbirliğine gitmektedir. Talep gelen her konuda imkânlar ölçüsünde ve talep niteliğine göre cevaplar verilmektedir. Bunun için dergi ve kitaplardan oluşan yayınlar yapılmakta, protokol ve halkla ilişkiler ile tanıtım hizmetleri verilmektedir. Yurt içinden ve yurt dışından ziyaret (örneğin, çalışma ziyareti), kültür turizmi ziyareti, araştırma ve inceleme gezisi ile eğitim amaçlı gelen heyetlerin karşılanması/uğurlanması, kurum çalışma mekânları ile Hazine-i Evrak Daimi Sergi alanının (Osmanlı Arşiv Galerisi) ziyareti söz konusudur. Sadece 2022 yılı içinde 103 heyet ve 2.268 kişiye rehberlik hizmeti verilmiştir. Bu kapsamda sergi organizasyonları

ayrı bir yer tutmaktadır. 2022 yılı içinde sergi, sergi kataloğu, sosyal medya paylaşımları ve yayınlar için toplam 151.950 adet belgenin tarama işlemleri tamamlanmış, öngörülen çalışmalarda kullanılmak üzere seçilen belgelerin özeti, kontrolü ve sadeleştirme işlemleri bitirilmiştir. Sergi etkinlikleri için 2.439 adet fotoğraf, 11 adet video çekimi, 3.706 belge-harita/plan/proje ile 95 adet dosya çekimi tamamlanmıştır. Cumhurbaşkanı ve diğer üst düzey yönetici ve idarecilerin yurtiçi ve yurtdışı ziyaretlerinde yerli ve yabancı heyetlere hediye edilmek üzere 115 adet tematik görsel hazırlanmıştır. 2022 yılı içinde yurtiçi ve yurtdışından gelen sergi talepleri doğrultusunda 1.109 adet belge-ferman-berat-harita vb. arşiv malzemelerinden oluşan yurt içi 34 ve yurt dışı 7 olmak üzere toplam 41 adet sergi düzenlenmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı isteyen kurum ve kuruluşların tematik arşiv sergisi taleplerine her daim olumlu cevap vermektedir. Belgelerin seçilmesi, belgelerin sergi için hazır hale getirilmesi, belgelerin özetlerinin hazırlanması ve diğer işlemler kurum tarafından ücretsiz yapılmakta ve bir kurum personelinin sergiye refakat etmesi için görevlendirilmesi sağlanmaktadır (Devlet Arşivleri Başkanlığı 2022 Yılı Faaliyet Raporu, t.y., ss. 58-62).

Sonuç ve Tartışma

Arşivlerin hem idarî olarak hem de arşiv hizmetleri açısından değerlendirilmesi kurumsal başarının en önemli göstergelerindedir. Bu önemli göstergelerin nitelikli, standart tabanlı ve bağımsız ilkeleri söz konusudur. Bu ilkelerin yerine getirilmesi ve kurumsal başarının elde edilmesi, arşiv kurumlarının uygulamalarına, deneyimlerine, ilkelerine ve normlarına bağlıdır. Bahsi geçen hususların denetlenmesi ve belgelendirilmesi, bağımsız, güvenilir ve saygın bir mekanizma yapısına sahip, ulusal düzeyde yetkilendirilmiş meslekî bir mekanizma veya uluslararası düzeyde yetkili ve kabul görmüş meslekî bir mekanizma tarafından yapılmaktadır. Ulusal veya uluslararası bir mekanizmanın tercih edilmesi kurumsal saygınlık ve imaj için daha isabetli olabilir. Tercih edilen mekanizmaya göre, akreditasyon olarak isimlendirilen sistem çerçevesinde belgelendirme, yetkilendirme, denetim ve kontrol söz konusudur.

Ticarî amaçlı kurumlar dışında kâr amacı gütmeyen, arşivcilik mesleğinin ve bu mesleğin meslekî uygulamalarının yürütüldüğü arşiv kurumlarının da akreditasyonu söz konusudur. Türkiye’de devlet arşiv hizmetlerinin yürütüldüğü yegâne kurum olan Devlet Arşivleri Başkanlığı’nın (DAB) uygulamalarının değerlendirme (akreditasyon) ilkelerine göre kritik edilmesi önemlidir. Bu amaçla, “Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen arşiv hizmetleri kapsamlı bir akreditasyon (değerlendirme) için uygun mudur?” şeklinde araştırma sorusu belirlenmiştir. DAB’ın akreditasyon

değerlendirmesiyle, hizmet ve ürünlerinin belli bir kaliteyi ve güvence standartlarını karşıladıklarını ispatlamak, böylelikle varlığının, ürün ve hizmetlerinin kalitesi ile güvenilirliğine ve geçerliliğine onay veren bir süreç kapsamında ele alınmıştır. Yine bunun sonucunda elde edilecek akreditasyon, DAB'ın ürün ve hizmetlerinin iyileştirilmesi ile risklerin azaltılması, güçlü ve eksik noktaların belirlenmesi, kurum içi iletişimin güçlendirilmesi ve personel niteliğinin artırılmasının teşvik edilmesi, risk kaynaklı maliyetlerin azaltılması, son olarak da dış paydaşlara daha sağlıklı ve güvenli hizmet ve ürün sunumunun sağlanması noktasında DAB'a yardımcı olabilir.

Arşiv Hizmeti Akreditasyonu, ARA, ARCW, İskoçya Millî Belgeleri/ Kuzey İrlanda Kamu Belgeleri Ofisi, İskoç Arşiv Konseyi, Millî Arşivler hatta Müzeler, Arşivler ve Kütüphaneler bölümü vasıtasıyla Galler Hükümeti ortaklığı tarafından desteklenmektedir. Arşiv hizmetlerinin değerlendirilmesi toplam on ifadeden (ten statements) oluşmaktadır. Bu ifadeler, SAA'nin, arşivsel faaliyetleri içine alan düzenleme ve tanımlama, koruma, etik, arşiv malzemelerine erişim, kataloglama ve bibliyografik tanımlama, arşivcilik eğitimi, satın alma ve koleksiyon geliştirme, referans hizmetleri ve kamu programları dâhil olmak üzere çok çeşitli konularda standartlar, kılavuzlar ve tavsiyeler yayınlamış ve onaylanmıştır. Bu çalışmada, DAB'ın bu on ilkeye (ifadeye) göre değerlendirmesi yapılmıştır. Bu ilkeler şu şekilde sıralanabilir: (1) Yasal yetki ve amaç, (2) yönetim otoritesi ve idare, (3) finansal kaynaklar, (4) personel, (5) fiziksel tesisler, (6) arşiv ve yazma eser varlıklarının oluşturulması, (7) arşiv ve el yazması eserlerin korunması, (8) düzenleme (tasnif) ve tanımlama (niteleme), (9) erişim politikası ve referans hizmetleri ve (10) sosyal sorumluluk ve kamu programları.

Devlet Arşivleri Başkanlığının arşiv hizmetlerinin bu on ifade bakımından genel bir değerlendirmesi yapılabilir. Bu doğrultuda Devlet Arşivleri Başkanlığının yetki ve sorumluluk alanı ile kurumsal amacının yasal olarak belirlendiği, arşiv yönetiminin yetkili otoritesi ve hiyerarşik yapılanmasının yasal olarak açıklandığı, finansal kaynaklarının ve bu kaynakların harcama kalemlerinin net şekilde ifade edildiği, sahip olduğu personelin eğitim durumunun belli bir düzeye sahip olduğu ve meslekî becerilerin geliştirilmesi için hizmet içi eğitimin düzenlendiği, kurum tarafından sağlanan fiziksel tesislerin yeterli olduğu ve farklı amaçlar için tahsis edilen alanların net olduğu, arşiv varlıklarının geliştirilmesi için çalışmaların yürütüldüğü, arşiv belgelerinin korunması için yatırımların yapıldığı, önlemlerin alındığı ve fiilî çalışmaların yürütüldüğü, düzenleme (tasnif) ve tanımlama (niteleme) çalışmalarının uluslararası standartlara uygun olduğu, erişim politikasının yasal olarak belirlendiği ve referans hizmetlerinin verildiği ve nihayet sosyal

sorumluluk ve kamu programlarının düzenlenmesi konusunda aktif bir çalışma içinde bulunduğu değerlendirilebilir.

Bu çalışmada ele alınan “Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen arşiv hizmetleri kapsamlı bir akreditasyon (değerlendirme) için uygun mudur?” şeklindeki araştırma sorusuna olumlu cevap vermek mümkündür. Daha net bir durum tespiti ise ancak kurum içi bağımsız denetimin yapılması, işlemlerin, hizmetlerin ve uygulamaların izlenmesi ve bunların kayıtlar üzerinden incelenmesi hatta kapsamlı bir kullanıcı anketi sonuç değerlendirmesi sayesinde elde edilebilir. Çalışmada, Devlet Arşivleri Başkanlığının bağımsız, güvenilir ve saygın, ulusal veya uluslararası düzeyde yetkilendirilmiş meslekî bir mekanizma tarafından denetlenmediği ancak hizmetlerini ülkemizdeki yasal mevzuat çerçevesinde ciddiyetle yürüttüğü tespit edilmiştir. Dolayısıyla, Devlet Arşivleri Başkanlığının faaliyet raporlarındaki beyanına, resmî internet sayfası (<https://www.devletarsivleri.gov.tr/>) üzerinden verilen bilgilere ve diğer birtakım (hukukî) belgelere göre arşiv kurumlarının değerlendirilmesi için belirlenen kriterlere uygunluğu görülmektedir. Bu uygunluğun, arşiv kurumlarının akreditasyonunu sağlayan ulusal veya uluslararası kurumlarca denetlenmesi ve belirlenmesiyle sertifika verilmesi, DAB’ın uluslararası görünürlüğüne artıracak ve akreditasyon almasıyla yetkinliğini artıracaktır. Bu durum aynı zamanda araştırmacılar ve kurum personeli için hizmet kalitesi bakımından güven telkin edici bir unsur olarak değerlendirilecektir.

Diğer yandan Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından akreditasyon konusunda Birleşik Krallık’ın başını çektiği ve özerk yönetimlerle birlikte kurumlar arası bir işbirliği ile yürütülen ve -bir bakıma ulusal nitelik arz eden- akreditasyon çalışmaları dikkatli bir şekilde izlenmeli ve böyle bir mekanizmanın tecrübelerinden yararlanılmalıdır. Ayrıca Devlet Arşivleri Başkanlığının akreditasyon konusunda çevre ülkelerin ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nin arşiv kurumlarına öncülük etmesi mümkündür. Bunun için ülkelerin arşiv kurumları arasında işbirliği protokolü imzalanmalıdır. Meslekî eğitim almış, tecrübeli ve meslek personeline oluşan kurumlar arası ve bağımsız bir Arşiv Hizmetleri Akreditasyon Mekanizması oluşturulmalı ve konu ciddiyetle ele alınarak takip edilmelidir. Bu mekanizmanın arşiv hizmetlerinin değerlendirilmesi, izlenmesi, sertifikalandırılması ve verilen sertifikanın gerektiğinde iptal edilmesi konularında bağımsız yetkisi olmalıdır.

Kaynakça

- Akreditasyon Ne İşe Yarar? (2023, 18 Eylül). <https://www.turkak.org.tr/akreditasyon/akreditasyon-ne-ise-yarar.html>
- Akreditasyon Nedir? Akreditasyonun Faydaları Nelerdir?. (2023, 24 Eylül). <https://www.isonedir.com/akreditasyon-nedir/#:~:text=Akreditasyon%20i%C5%9Flemi%2C%20net%20olarak%20bir,organizasyon%20ve%20kurumlar%C4%B1n%20%C3%A7o%C4%9Falmas%C4%B1n%C4%B1%20sa%C4%9Flar.>
- Aktan, C. C. ve Gencil, U. (2010). Yükseköğretimde akreditasyon. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 137-146.
- Archival Needs Assessment Guidelines and Template. (2023, 18 Eylül). https://www.archives.nysed.gov/sites/archives/files/mr_pub59.pdf
- Archive Service Accreditation. (2023, 18 Eylül). What is archive service accreditation? <https://www.nationalarchives.gov.uk/archives-sector/archive-service-accreditation/what-is-archive-service-accreditation/>
- Archive Service Accreditation. (2023, 21 Eylül). Case study. Archive Service Accreditation: defining what an excellent service looks like. <https://www.gov.uk/government/case-studies/archive-service-accreditation-defining-what-an-excellent-service-looks-like>
- Arşivlerde Gerçekleştirilecek Dijitalleştirme Faaliyetlerine Yönelik Usul ve Esaslar. (2020, 7 Temmuz). *Makam Oluru* (Sayı: 51048475-010.08-E.7401) <https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/dijitallestirmeesaslari.pdf>.
- Arşivlerden Yararlanma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik. (2021, 2 Ekim). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31616). <https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/mevzuat/arastirmaesaslari2021.pdf>
- Bilgi Edinme Hakkı Kanunu. (2003, 24 Ekim). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 25269. Kanunun sayısı: 4982). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat-metin/1.5.4982.pdf>
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 10 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30474, Kararname Numarası: 1). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.1.pdf>
- Delipınar, G. E. ve Kılıç, B. (2023). Sağlık turizminde pazarlama aracı olarak akreditasyon ve kalite belgeleri: Vakıf ve devlet üniversitesi hastaneleri üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 6(2), 472-482.
- Developing Archive Service Accreditation. (2023, 25 Eylül). Case study. <https://www.gov.uk/government/case-studies/archive-service-accreditation-defining-what-an-excellent-service-looks-like>
- Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik. (2019, 18 Ekim). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30922). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=33899&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 16 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 30480, Kararname Numarası: 11). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.11.pdf>
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). *2020-2024 dönemi stratejik planı*. Yazar. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/Q2wMq+Devlet_Arsivleri_Baskanligi_2020-2024_Donemi_Stratejik_Planı.pdf
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023). *2022 yılı faaliyet raporu*. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/raporlar/devletarsivleri2022idarefaaliyetraporu.pdf>
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023). *2022 yılı faaliyet raporu*. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/raporlar/devletarsivleri2022idarefaaliyetraporu.pdf>
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023). *YÖK SDP*. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Sayfa.aspx?icerik=20&h=EC4EE38996FE1DD2D040D-483800B793116ED6F1FD94ED1E517B581F5E16F395B>
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2023, 14 Eylül). Organizasyon. <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Organization/Organization.aspx>
- El-Khawas, E. (2001). *Accreditation in The United States: Origins, developments and future prospects*. UNESCO.
- Eşrefoğlu, E. (1977). Bab-1 Ali Evrak Odası Sadaret Evrakı ve provenance sisteminin uygulanması. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 225-232.
- Guidelines for Evaluation of Archival Institutions. (2023, 18 Eylül). <https://www2.archivists.org/groups/standards-committee/guidelines-for-evaluation-of-archival-institutions>
- Ham, F. G. (1985). Planning for the archival profession. *The American Archivist*, 48(1), 26-30.
- Kandur, H. (2015). Milli arşivlerin kamu kurumlarına sunduğu hizmetler. Keskin, İ., Somer, Ş. N. ve Oğuz, N. (Ed.), *İsmet Binark Armağanı* içinde (ss. 181-188). Türk Edebiyatı Vakfı.
- Karabulut, F. (2009). *Sağlık işletmelerinde kalite ve akreditasyon ISO\IEC 15189:2003 uygulaması* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keskin, İ. (2016). *Arşiv kanunlarının anatomisi*. Yeditepe.
- Rukancı, F., Anameriç, H. ve Başar, A. (2021). *Arşiv ve arşivcilik: Kuram, strateji ve uygulamalar*. Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Sayıştay Kanunu. (2010, 3 Aralık). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 27790, Kanun no: 6085). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6085&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Sinclair, M. Ve Rayner, J. (2023, 26 Eylül). Benchmarking and accreditation in health informatics. <https://slideplayer.com/slide/13037100/>
- TSE. (2009). *Elektronik belge yönetimi* (TS 13298). Yazar.
- TSE. (2015). *Elektronik belge ve arşiv yönetimi sistemi* (TS 13298). Yazar.

Antisemitizm Kurguları ve Holokost İnkarcılığına Bir Bakış

Haydar Çoruh¹

Özet

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin işgali ve parçalanması projelerinin bir sonucu olarak Siyonizm'e Filistin'e yerleşme ve bir İsrail devleti kurma imkânı sunmuştur. Batıların desteğini alan Siyonizm, devlet kurma konusunda önünde ikinci bir engel olan Vatikan'ın ortadan kaldırılması için büyük çaba harcamıştır. Vatikan'a karşı başlatılan saldırgan tutum kısa zamanda yeni bir savaşın fitilini de ateşleyecektir. Vatikan buna rağmen Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine izin verilmeyeceğini ilan etmiştir. 1922-1933 yılları arasında uygulanan bu politika, 1933'ten sonra değişmiştir. Siyonistler Vatikan'a Filistin'de bazı tavizler vermiş olsa da, 1936'dan sonra Vatikan yeniden hedef tahtasına konulmuştur. Vatikan bütün paydaşlarını göreve çağırılmış olsa da, Siyonizm'in kurbanı olmaktan kurtulamamıştır. İkinci Dünya Savaşı arifesinde Yahudilerin taleplerine boyun eğmiş hatta, Yahudi çıkarlarına hizmet edecek şekilde, Yahudi aleyhtarı yeni bir pozisyon almak zorunda kalmıştır. Bu pozisyona uygun olarak Naziler tarafından Yahudilere yeni bir özel hediye edecek şekilde Almanya'daki Yahudilerin göçüne hizmet edecek bir anlaşmaya da imza atmıştır. Bu anlaşma Vatikan'ın sonradan Yahudilere karşı Nazilerle işbirliği yapmış olduğu yönünde değerlendirilerek, Antisemitizm ile suçlanmasına sebep olmuştur. Bu sayede Siyonizm, bir taraftan Filistin'deki rakiplerini ebediyen susturmuş, diğer taraftan Almanya'daki Yahudilerin dini bir örgüt tarafından yok edilmek üzere planlar hazırlandığı görüntüsünü verme imkanına kavuşmuştur. Bu da Vatikan'ın 1945 öncesinde olduğu gibi 1945 sonrasında da Yahudi aleyhtarlığının tamamen sonlanmasını sağlayacak en önemli Siyonist başarısı olmuştur.

Bu makalede Yahudilerin 1936-1939 yılları arasında Filistin'e yerleşme planlarına uygun olarak Vatikan'ın muhalefetinin kırılışını ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde sözde soykırımı tetikleyecek büyük bir Yahudi aleyhtarlığının nasıl kurgulandığı üzerinde durulacaktır.

1 Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
haydarcoruh@mku.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7632-9721

Şubat 1936'da Londra'da yayınlanan Catholic Gazette'nde yayınlanan "Jewis Peril and Catholich Church" adlı makale İngiltere'nin dünya çapında sürdürmüş olduğu algıların ve operasyonların bir yenisi olup makalenin Yahudilerin ağzından Katolik Kilisesi hedef alınarak yazılmış olması da antisemitizm kışkırtması yapmak için ayrı bir algı operasyonu olduğu anlaşılmaktadır.

İngiltere yüzyıllar boyunca çok çeşitli ulusların durağı haline gelmiştir. Bunun başlıca sebebini bu devletin sürdürdüğü yayılcı politikada aramak gerekmektedir. İngilizler 1492'de Amerika Kıtası'nın bulunmasından sonra ilk iş olarak İspanya'nın bu kıta üzerindeki etkilerini ortadan kaldırmak ve kıtayı bir İngiliz sömürüsü haline getirebilmek için Amerikan halklarını İspanya'ya karşı kışkırtmak dahil her türlü manevraya başvurmuştur. Nihayetinde Amerika Birleşik Devletleri kuruluncaya kadar İngiltere İspanya'dan her istediğini almış ve kıta çok kısa bir zaman zarfında bir İngiliz sömürgesi haline gelmiştir. Ancak Amerika Birleşik Devletleri kurulup genişlemeye başlayınca İspanya ve Fransa'yı yanına alarak İngiltere'nin kıta üzerindeki hâkimiyet iddialarını sona erdirecek tedbirler almaya muvaffak olmuştur. İngiltere Amerika'daki mücadelesine devam ederken, Uzak Doğu'da, Orta Asya'da ve Osmanlı topraklarında da benzeri politikalar uygulamıştır. Uzun bir zaman aldığı tavizler karşılığında Osmanlı sultanlarının yanında bir politika izleyen İngilizler, Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayınca önce Arapları, sonra Ortadoğu halklarını ve sonunda da Anadolu topluluklarını vatan vaadi ile Osmanlı Devleti'ne düşman etme politikalarını yürürlüğe koymuştur. Bu politikaların ilk kurbanları Araplar olurken, son kurbanları ise Kürtler ve Asuriler olmuştur. 17. Yüzyılda başlayan anti-Osmanlı politikaları 20. Yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. İngilizler bu politikayı başarıya ulaştırmak için özellikle arkeolojiden faydalanmak suretiyle söz konusu milletlerin eski medeniyet kalıntılarını gün yüzüne çıkarmak suretiyle, eski dinlerine dönmeye özendirilmişlerdir. Bu hususta alınan başarılı sonuçlar bir adım ileriye taşınarak Türklerin onları asimile ettiği, köleleştirdiği, birbirine düşman kıldığı gibi pek çok yalan ve iftiralarla Osmanlı Devleti'ne düşman edilmeleri sağlanmıştır. İngilizler, söz konusu toplulukların önce Osmanlı ile olan bağlarını gevşetmeye, sonrasında ise düşmanlık düzeyine yükselterek isyana dönüştürmeye muvaffak olmuştur. Bu politikardan Müslüman ve Hıristiyan Araplar, İranlılar, Hintliler, Afganlar, Kafkas halkları, Ermeniler, Rumlar, Asuriler, Süryaniler, Nasturiler, Dürziler, Maruniler, Yahudiler ve hatta Türkmenler bile nasibini almıştır. Bütün bu topluluklar çok kısa bir zaman içerisinde İngiliz vaatleriyle yüzyıllardır hamileri ve koruyucuları olan Osmanlı Devleti'ne sırtlarını dönerek kavi birer düşman haline getirilmişlerdir.

Bu makalede Osmanlı Devleti'nin sonlandırılması için İngiltere ve Siyonistlerin ortak çabalarıyla başlatılan Birinci Dünya Savaşı'nın neye ve niçin hizmet ettiği üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu savaş sonrasında Siyonizm'in kurmak istediği Yahudi Devleti'nin hangi şartlar altında İngiltere'ye havale edildiği üzerinde durularak Osmanlı Devleti'nden sonra Yahudilerin Filistin'e girişinin önünde tek engel olarak kalan Vatikan'ın pasifize edilmesi için nasıl bir oyun kurulduğuna ışık tutulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda Şubat 1936'da İngiltere'de yayınlanan *The Catholic Gazette*'nin Yahudiler ağzından ve Yahudi Yaşlılarının Protokolleri üzerinden Vatikan'a yapılması planlanan ve Katolik Dünyası'nın hiddetinin Yahudiler üzerine nasıl kanalize edildiği üzerinde durulacaktır.

1. Yahudi Tehlikesi ve Katolik Kilisesi

İngiltere'de Şubat 1936'da yayınlanan Katolik Gazetesi, Yahudilerin Roma İmparatorluğu tarafından Babil'den sürgün edilerek dünyaya yayıldıkları iki bin yıllık zaman boyunca medeniyete yaptıkları katkıları konu alan bir kitabı konu ederek Vatikan'a olan saldırıyı başlatmıştır. Bu kitap, Yahudi yazar Joseph Jacobs'un "Yahudilerin Medeniyete Katkıları, Amerika 1919" adlı kitabıydı². Joseph Jacobs, kitabını altı bölümden oluşan bir seri halinde yayınlamayı tasarlamış olsa da serinin ilk iki kısmını oluşturan bu kitap ölümünden sonra varisleri tarafından Amerika'da yayınlanmıştır. Ancak serinin asıl vurgulu bölümünü oluşturan üçüncü kitap ele geçirilememiştir. Gazete, Jacobs'un kaybolan üçüncü kitabını hedef alan bir makale ele alarak "Yahudi Tehlikesi ve Katolik Kilisesi" başlığıyla yayınlamıştır. Gazetenin bu başlığı atmadaki ana hedefi söz konusu yazının satır aralarında serpiştirilmiştir.

Gazete, *Times* Gazetesi'nde yayınlanan ve Paris'teki Yahudi toplumunun himaye edilmesi ile ilgili bir konuşmaya dikkat çeken bir yazıya yer vermişti³. Bu konuşmayı gazeteye ulaştıran muhbirin adı şu ifadelerle gizli tutulmuştur: "Muhbirimizin adı gizli kalmalıdır. Bizim tarafımızdan şahsen tanınıyor, ancak şu anda Yahudilerle olan özel ilişkileri sebebiyle Paris toplantısına

2 Bk. Joseph Jacobs, *Jewis Contributions to Civilization, An Estimate*, America 1919.

3 1935-1936 yılları arasında *Times* Gazetesi'nin arşivi dikkatli bir şekilde incelenmesine rağmen Paris'teki bu toplantının kimler tarafından ve ne zaman yapılmış olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamış olsa da; "B'nai B'rith'i 29 Nisan'da yeniden başlaması planlanan "Siyon Liderlerinin Protokolleri" davasına delil olarak sunulmak üzere, Nazi "uzmanları" tarafından bazı bilgilere ulaşıldığı belirtilmiştir. Buna göre, Nazi uzmanları protokollerin Basel'deki ilk Siyonist Kongresi'nin kayıtları olduğunda hemfikir idiler. Ancak Naziler sonradan bir yanlışlık yaptıklarını mahkemede ilan edeceklerdir. İddia edilen bu protokoller aslında ilk Siyonist Kongresi'ne değil, "Yahudi B'nai B'rith'inin organize ettiği eşzamanlı bir başka Mason Kongresi"e ait oldukları ileri sürülmüştür. Bu iddiaların kaynağında Fleischhauer adlı bir tanık bulunmaktaydı. Onun verdiği bilgiler hakkında bk. "Tiy to Tie B'nai B'rith to Protocols: Nazi "Expert" to charger Order Not Zionist Framed "Plot", *Jewis Daily Bulletin*, 23 April 1936, s. 1.

ilişkin orijinal ifadeleri aktarmak ve kimliğini gizlemek dışında bir bilgi verilmemesi tercih edilecektir....”⁴.

1936 yılı dikkate alınarak yapılan detaylı araştırmalara rağmen Paris’te yapıldığı ve Times’ta yayınlandığı iddia edilen bu toplantıya dair bir bilgiye rastlanılamamıştır. Bunun yerine Yahudilerin siyasi görüşü olan Siyonizm’in ilkelerini ortaya koyan iki ayrı protokole tesadüf edilmiştir. Bu iki protokolden biri 1920, diğeri ise 1934 tarihlidir. İlginç olan husus gazetenin kullandığı “The Jewish Peril and Catholic Church” başlığının bir kısmı (The Jewish Peril) 1920 tarihli protokolle aynı olmasıydı. Takdir edilir ki, 1936 yılında söz konusu edilecek bir meselenin bu tarihe yakın bir tarihte ortaya çıkmış bir sorunla ilgili olması gerekirdi. Bu durumda gazetenin ya 1936 ya 1935 yılı içerisinde gerçekleşen bir konuşmaya ya da en yakın tarih olan 1934 tarihli protokollere⁵ işaret etmesi beklenirdi. Ancak durum böyle olmamış, Şubat 1936’da Katolik Gazetesi tarafından söz konusu edilen protokol her nedense The Britons Foundation tarafından 1920’de yayınlanmış olan “The Jewish Peril: Protocols of the Learned Elders of Zion”un üçüncü baskısı olmuştur. 1920 ve 1934 baskılı protokolleri yan yana koyduğunuzda tamamen farklı iki ayrı nüshayla karşı karşıya olunduğunu görmek oldukça şaşırtıcıdır. Esasen biri diğerrinin kopyası olması gerekirken, birbirinden farklı olmaları akıllara 1936’da neden 1934 tarihli protokoller değil de 1920 tarihli protokollerin gündeme getirilmiş olabileceği sorusu gelmektedir. Bu sorunun cevaplanabilmesi için her iki baskının ön sözlerine şöyle bir göz atmak belki bu sorunun bir nebze de olsa cevabını bulmaya yardımcı olacaktır:

Çevirmen, 1920 baskısının ön sözünde Batı Avrupa’nın anayasal hükümetlerin yararları üzerine genişlediğine ve bir yandan Maksimalizmin (Bolşevizm) faziletlerini diğerr yandan günahlarını tartıştığı bu eserin, 1905 yılında Rusya’daki Tsarskoye Sielo’da da yayınlanan bir kitabın çevirisi olduğun işaret etmektedir. Çevirmen, Rus kamuoyuna sunulan bu nüshada;

- (i) Sergyei Nilus tarafından 1905’te yazılan ana metne giriş.
- (ii) 1901 yılında Paris’teki Yahudi öğrencilere verilen derslerle ilgili notlar ve
- (iii) Sergyei Nilus tarafından yazılmış bir sonsöz, bulunduğunu belirtmektedir.

Çevirmen bu sebeple sonsözün tamamını yeniden oluşturmaya gerek kalmadığını belirterek, eserin bazı bölümlerinin İngiliz kamuoyunun ilgisini çekmeyecek olması sebebiyle ve cevaplandırılması gereken soruların başında

4 *Catholic Gazette*, Şubat 1936, s. 46.

5 1934 tarihli protokol Victor E. Marsden tarafından Rusça’dan çevrilen “The Protocols of the Meetings of the Learned Elders of Zion with Preface and Explanatory Notes, 1934”tür.

gelen Yahudi Tehlikesi'ne bir atıfta bulunmayacağını düşünerek çevirmediğini belirtmiştir. Çevirmen okuyucularına seslenerek, yukarıdaki bahislerin 1901 yılında yazıldığını, giriş ve son sözün ise 1905'te yazıldığını unutmamalarını özellikle istemiş olması dikkat çekicidir.⁶ Çevirmen bu uyarıları özellikle metnin orijinallliğini ortaya koymak amacıyla yapmaktadır. Bunu yaparken de İngiliz kamuoyuna pompalanmaya çalışılan ve daha doğrusu Katolik Kilisesi'ne yönelik var olduğu iddia edilen Yahudi tehlikesinin bu kitabın konusu olmadığını, kendisinin de bu sebeple esere böyle bir kısım eklemeyi düşünmediğini ifade etmiştir. Oysaki tam tersine kitabın adı Katolik Gazetesi'nin atmış olduğu başlıkla birebir örtüşürken, Yahudi tehlikesinden kitapta neden bahsedilmemiş olduğu gerçekten düşündürücüdür.

Gerçekten de kitap incelendiğinde Jewish Peril ifadesinin önsözü ve çevirmenin notunun dışında kitabın hiçbir yerinde geçmediği görülmektedir. Buna rağmen kitabın kapağının en üst kısmına, yani manşet kısmına neden "Jewish Peril" ifadesi yazılmıştır?

Bu gerçekten açıklanması gereken bir muamma olarak kalmıştır. Ancak bu konu üzerinde araştırma yapan ve kendi yayın organı olan Christogenea.org'da görüşlerini ortaya koyan William Finck de Katolik Gazetesi'nde yayınlanan Jewish Peril meselesindeki gizemin çözülemediğine işaret etmektedir⁷. Ancak Finck'in atladığı husus 1920 tarihli Protokollerin arkasındaki kitap tanıtımında geçen "8 Mayıs 1920" tarihiydi. 1920 Protokollerinin arka kapak yazısındaki bu tarih, ile 8 Mayıs 1920 tarihli Times Gazetesi nüshası karşılaştırıldığında, Times Gazetesi'nde Protokollerin ilan edilmesine sebep olan sis perdesini aralamak mümkün olmaktadır⁸. Buna karşılık ne Times nüshasında ne de kapak arka yazısında, Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi'nde bahsi geçen metinlere tesadüf edilebilmiştir. Bu sebeple, Times'in 1920'de yayınlamış olduğu protokollerle ilgili konuşmaların Şubat 1936'da Katolik Gazetesi'nde art niyetli olarak yeniden gündeme getirilmiş olduğunu, C.G rumuzlu (muhtemelen Catholic Gazette'nin kısaltılmışıdır) yayıncının bu haberlerle doğrudan bir algı operasyonu yapmak istediği açık bir şekilde görülmektedir. Yayıncı Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi'nde bahsi geçen ve Times

6 Kitapın orijinal bir nüshası British Museum Library No. 3926 d 17'de bulunmakta olup, British Museum, 10 Ağustos 1906 olarak tarihlendirilmiştir. (bkz. *The Jewish Peril: Protocols of the Learned Elders of Zion'un The Jewish Peril: Protocols of the Learned Elders of Zion*, The Britons, London 1920, s. i-ii).

7 <https://christogenea.org/podcasts/protocols-satan-part-20-jewish-peril-and-catholic-church> (Erişim:18.02.2021, 23.00)

8 "The Jewish Peril: A Disturbing Pamphlet, Call For Inquiry (From a Correspondent)", Times Gazetesi, 8 Mayıs 1920. Gazetenin yapmış olduğu bu yayına ilişkin vermiş olduğu kaynak ise: *The Jewish Peril: Protocols of the Learned Elder of Zion*. Eyre and Spottiswoode, London, 1920'dir.

Gazetesi'nin 8 Mayıs 1920 tarihli nüshasında yayınlanan Zion Protokolleriyle ilgili olan konuşmalara dair metinlerden şu şekilde bahsedilmiştir⁹:

“(1) Yahudilerin yüzyıllardır gizli uluslararası bir siyasi örgütü vardır.

(2) Bu örgütün ruhu, Hıristiyan Dünyasına karşı sonsuz bir geleneksel nefrete ve dünya hâkimiyeti için muazzam bir hırsa sahiptir.

(3) Yüzyıllar boyunca amansızca takip edilen amaç, Hıristiyan ulusal devletlerin yok edilmesi ve uluslararası bir Yahudi hâkimiyetinin ikame edilmesidir.

(4) Politik olarak var olan yapıları önce zayıflatmak ve sonra yok etmek için benimsenen yöntem, dikkatlice ölçülmüş radikalizm ve sosyalizmin parçalanmış siyasi fikirlerinin komünizme aşılması ve eşitlikçi ilkelerin saçma sapan indirgenerek (*reductio ad absurdum*) anarşiyle sonuçlanmasıdır. Bu arada, Yahudiler bu çürütücü doktrinlerden muafır. “Liberalizmi Yahudi olmayanlara vaaz ediyoruz, ama öte yandan kendi ulusumuzu tamamen boyun eğdiriyoruz” (sayfa 55). Dünya anarşisinin kargaşasından, çaresiz bir tevazuun çaresiz gürültüsüne yanıt olarak, “Davut’un soyundan gelen Kral” ın sert, mantıklı, bilge, acımasız kuralı ortaya çıkacaktır.

(5) Hristiyan Avrupa tarafından geliştirilen siyasi dogmalar, demokratik devlet adamlığı ve siyaset, Siyon Liderlerine eşit olamayacak derecede aşağılıktır. Onlara göre, devlet adamlığı, yalnızca geleneksel eğitimle elde edilen yüce gizli bir sanattır ve bazı gizli tapınakların içinde seçilmiş birkaç kişiye aktarılır. “Siyasi sorunlar sıradan insanlar tarafından anlaşılmalıdır; daha önce de söylediğim gibi, yalnızca yüzyıllardır işleri yöneten yöneticiler tarafından anlaşılabilirler.”

(6) Bu devlet adamlığı anlayışına göre, kitleler aşağılık sığırlar ve Yahudi olmayanların (Gentile) “hükümdar olarak ortasından yeni başlayan siyasi liderleri, aynı şekilde siyasette kördür”. Bunlar, “Yaşlılar”ın gizli eliyle yönetilen kuklalardır, kuklalar çoğunlukla yozlaşmış, her zaman etkisizdir, kolayca ikna edilmiş veya zorbalığa uğramış veya şantajla uğrayarak Yahudi hakimiyetinin gelişimini bilinçsizce ilerletmiştir.

(7) Basın, teatre, borsa spekülasyonları, bilim, hukukun kendisi, tüm altını cesaretlendiren ellerdedir, pek çok kamuoyu aracıdır, gençlerin moral bozukluğunun giderilmesi ve yetişkinin ahlaksızlıklarının teşvik edilmesi, nihayet, Yahudi olmayanların zihninde, Hıristiyan kültürünün idealist

9 Bkz. Times Gazette, 8 Mayıs 1920. (<https://account.thetimes.co.uk/> Erişim: 18.02.2021, 23.00)

özleminin yerine “nakit hasıs” ve materyalist şüphecilğin yerine zevk için alaycı şehvet geçmiştir.”

Şeklinde verilen bu yedi madde Şubat 1936’da Katolik Gazetesi’nde bahis konusu olan yazıyla pek alakalı görünmemektedir. Orada bahsi geçen hususların tamamına yakını Katolik Kilisesi ile sürdürülen mücadeleye hasredilmiş pasajlardan oluşmaktayken, burada bahis konusu olan pasajlar bir şekilde diğerlerinden oldukça farklı yorumlar içermektedir.

Bu durum Şubat 1936’da Londra kaynaklı Katolik Gazetesi’nin İkinci Dünya Savaşı’nın arifesinde Yahudilerin bir tehdit olduğunu ve hatta bu savaşın Yahudilerin savaşı olduğunu, bunun için Avrupa uluslarının tedbir alması gerektiğini vurgulayarak Yahudileri doğrudan hedef haline getirmeye çalıştığını açıkça göstermektedir. Gerçekten de özellikle Times Gazetesi ve dönemin kaynakları incelendiğinde 1936 yılının hem Yahudilerin Filistin’de yeni bir toplanma yeri oluşturmak ve gelecekte devlet kurma taleplerinin çoğaldığı ve hem de özellikle büyük oranda Yahudi nüfus barındıran devletlerin (Almanya, Rusya, Polonya vs.) yeni bir genel savaşa hazırlık safhasında oldukları söylenebilir. Gazetelere düşen haberlerden ve bu haberlere yansıyan devletlerarası ilişkilerden bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Devletlerarası ilişkilerde giderek sertleşen söylemler iki şekilde değerlendirilebilir. Ya Yahudiler bu durumdan faydalanarak Londra merkezli Katolik Gazetesi’ni yeni bir mazlum millet oluşturmak amacıyla harekete geçirmişlerdir. Ya da savaşa hazırlanan devletler açısından bakıldığında İngiltere’nin bu savaşta karşı karşıya geleceği ve Almanya’daki en büyük sermaye birikimi olan Yahudi bankerlerin bu ülkeyi terk etmesini temine yönelik bir girişim de olabilir. Bu iki görüşten hangisi geçerli olursa olsun, yapılan bu haber sonuçta yeni İsrail Devleti’nin kuruluşuna hizmet edecek göç hareketini, ya güvenlik gerekçesiyle kendiliğinden veya söz konusu devletlerin baskılarıyla başlatacağı düşünülebilir.

Hangi politik düşünce ağır basmış olursa olsun sonuç her şekilde Yahudilerin, diğer bir deyişle Siyonizm’in Filistin’e gidiş yolunda kurguladığı oyunun başarıya ulaşmasına hizmet etmiş görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi’nde yayınlanan “Jewish Peril” haberi 1920 yılında yayınlanan protokollere işaret ederken, 1934 yılında yayınlanan nüshanın neye hizmet ettiğine bir nebze de olsa değinmek gerekmektedir:

1934 tarihli protokollerin ön sözünde: “...Onun çevirdiği “ZİON’un Bilge Yaşlılarının Toplantılarının Protokolleri” adlı bu eser sonradan basılmış olan İngilizce versiyonları arasında daima birinci sırasındaki yerini

koruyacağı...”¹⁰ belirtilmiştir. Bu ifade ile muhtemelen 1920 versiyonu ile 1934 versiyonu arasında var olan farklılıklara işaret edilmektedir. Bununla beraber her iki önsöz de protokol metinlerinin aslında bir tek nüshaya ait olduğuna işaret etmektedir. Çünkü her iki metin de Rusya çıkışlıdır ve muhtemelen aynı kaleme aittir. Ancak çevirmenlerin ortaya koyduğu çeviri farklılıkları ortada farklı nüshalar varmış gibi bir görünüm vermektedirler. Durum eğer böyle ise bu metinlerin Times Gazetesi’nden Katolik Gazetesi’ne aktarılırken Katolik Kilisesi ile bağlantısı nasıl kurulabilmiştir?

Her iki metin üzerinde yapılan tetkikler 1920 ve 1934 versiyonlarında Katoliklik ve Katolik Kilisesi kelimelerinin geçtiği sayfaların teşhisini sağlamıştır. Buna göre 1920 baskısında sadece s. 19. ve 88. Sayfalarda bu kelimelere atıf yapılmışken; 1934 baskısında ise 12., 161. ve 292. Sayfalarda atıflar bulunmaktadır. Bu durum Katolik Gazetesi’nde yer alan yazıda geçen pasajların hangi sebeplerle Katolik Kilisesiyle ilişkilendirilmiş olduğunu anlaşılamaz kılmaktadır.

Her iki protokol metnin de Katoliklik ve Katolik Kilisesi ile doğrudan bir bağlantı kurulamamış olmasına rağmen Şubat 1936 tarihli Katolik Gazetesi’ndeki metinde yer alan hemen her alıntı Katolik Kilisesi’ne yönelik bir çeşit saldırı ve tehdit ile süslenmiştir. Bu durum söz konusu metinlerin protokollerden bağımsız olarak farklı bir el tarafından, ancak benzer kalıplar kullanılarak yeniden oluşturulduğu izlenimini vermektedir. Katolik Gazetesi’nin bu alıntılarla ilgili muhbirini açıklamamış olması da bu metinlerin bir muhbir tarafından değil, doğrudan Katolik Gazetesi tarafından, (mazlum ve mağdur edilmiş bir millet yaratmak adına ve Yahudileri bir tehdit olarak göstermek amacıyla) düzenlendiğini göstermektedir. Bu gizem söz konusu gazetede metinlerin sonunda açıklanmış olan kod harfleriyle de ortaya konulmuştur. Gazetenin bir yerinde C. G. başka bir yerinde ise G.G. şeklinde verilerek metin yazarı hakkında farklı algılar oluşturulmaya çalışılmış olsa da bu harflerin Catholic Gazette olarak okunması pekâlâ mümkün görünmektedir.

1920 tarihli “Jewish Peril: Learned Elder of Zion” adıyla yayınlanan protokollere 1936 yılında Catholic Gazette’de yayınlanan makalede yapılan atıfta Yahudilerin tehdit olduğu açıkça vurgulanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı’nın arifesinde Yahudilerin çok güçlü oldukları İngiltere’de bahsi geçen gazetede “Yahudi Tehlikesi”nden bahsedilmiş olması aslında Yahudiler adına Katolik Kilisesi üzerinden yeni bir algı oluşturulmaya çalışıldığına doğrudan

10 “Ünlü Protokoller’in bu çevirmeni hakkında Victor E. Marsden hakkında bk. *The Protocols of the Meetings of the Learned Elders of Zion with Preface and Explanatory Notes*, (Çvr. Victor E. Marsden), London 1934, s. 5-6.

bir işaret olarak değerlendirilebilir¹¹. Bu algı, satın alma veya cebren el koyma yollarıyla Osmanlı Devleti'nden alınamayan Filistin topraklarının, Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerine de kabul ettirilemediğini göstermektedir. Özellikle İngiltere'nin bu işi sürüncemeye bıraktığını, İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin yerini alan ABD'nin ise bu plana doğrudan taraftar olması sebebiyle, Avrupa kamuoyunu da arkasına alabilecek yeni bir "mazlumlar ve mağdurlar milleti" oluşturacak bir plan oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır¹².

Bu 1947'de kurulacak olan İsrail Devleti'nin kuruluş planı idi. Bu planın perde arkasında aslında Yahudilerin bütün Katolik ülkelerden dışlanmaları, mutlu ve mesut oldukları Avrupa'dan istemeseler de zor ve tehdit ile çıkarılmalarına dayalı bir politika vardı (bkz. Times Gazetesi'nin 8 Mayıs 1920 tarihli nüshasında yayınlanan Zion Protokolleriyle ilgili olan konuşmalarda da bu hususa doğrudan atıflar bulunmaktadır. Bu konuşmalarda "*Liberalizmi Yahudi olmayanlara vaaz ediyoruz, ama öte yandan kendi ulusumuzu tamamen boyun eğdiriyoruz*" (sayfa 55) şeklindeki ifadeler bulunmaktadır. Bu planın en göz alıcı kısmını Avrupa'nın yumuşak karnı olan "Din" olgusuna saldırmak oluşturmaktaydı. Söz konusu yıllarda ise Avrupa'da Hıristiyanlığın en güçlü kanadı, bütün saldırılara karşı direnmeyi sürdüren "Katolik" mezhebi ve kilisesi vardı. Avrupa'nın büyük çoğunluğunu oluşturan Katolik mezhebine yöneltilen bu töhmet, milyonlarca (!) Yahudi'nin öldürülme sebebi olarak gösterilmeye çalışılmış ve bu sayede Yahudi Devleti'nin kurulmasının önündeki tek ve en büyük engel olarak kalmış olan Katolik Kilisesi'nin bütün direnci kırılacak ve devreden çıkartılmış olacaktı¹³. Böylece hem Yahudi devletinin kurulmasına olan itirazlar ortadan kaldırılacak ve hem de Filistin topraklarına taşınmak istenen büyük kitlelerin mecburi göçünün önü açılmış olacaktı.

Kilise Devletin Yahudiler için nasıl büyük bir tehdit olduğu ve bu tehdidin bir an önce Yahudilerin önünden kaldırılması gerektiği hususu 1919 yılında yayınlanmış olan Joshep Jacobs'un kitabının çeşitli sayfalarında açıkça

-
- 11 1920-1933 yılları arasında Vatikan'ın politikaları hakkında Vatikan'ın Holokost'taki rolü ve suç ortaklığını tescilleyen Temmuz 1933 tarihli Reichskonkordat (Almanya'da Katolik Kilisesi'nin haklarının güvence altına alınması için Vatikan ve Nazi Almanyası arasındaki anlaşmadır) Anlaşması hakkında bkz. Li, Dabo (2015) "Capitulation or Resistance? The Response of the Catholic Church to Nazi Mistreatment of Jews," *Black & Gold*, vol. 1, Issue. 1(4), s. 1, 4.
 - 12 Bu planın var olduğu işaretleri Brian Farmer tarafından *The New American*, April 7 2014'te yayınlanan ve Mektup, General Dwight D. Eisenhower General George C. Marshall'a 15 Nisan 1945'te gönderilen mektuptan anlaşılmaktadır.
 - 13 Dabo'ya göre Vatikan'ın bu karşıtlığı gerçekte 1945'e kadar sürmüş olmasına rağmen, Holokost sonrasında Vatikan'a ayrı bir rol çizilmiş ve yeniden Yahudi sever hale getirilmişti. Hatta soykırımı tabi tutulduğu ileri sürülen Yahudilerin korunması konusunda özel bir gayret sarf ettiği ileri sürülmüştür (Dabo, *Capitulation or Resistance?*..., p. 6).

belirtilmektedir. Kitap Kilise Devleti ile Yahudiler arasında sürüp giden mücadelenin bin yıllık tarihine ışık tutmaktadır.¹⁴ Bu açıdan bakıldığında oldukça masum bir yayın olarak değerlendirilebilecek bu kitabın basıldığı 1919'dan sadece bir yıl sonra, Zion Protokollerinin “Jewish Peril” yaftasıyla yayınlanmış olması Siyonizm’in kilise üzerinden bir şeyler planlamış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bu protokollerin birçok metnin tercüme edilerek Avrupa’nın her köşesine aynı tarihte yayılmış olması ve Yahudilerin bu faaliyetine karşı doğrudan bir Katolik Gazetesi üzerinden saldırıda bulunularak, hedef gösterilmiş olmaları Katoliklerden ziyade Siyonizm’in bir oyunu gibi durmaktadır.

1920 tarihli Zion Protokollerine ait nüshanın üçüncü baskısı için yazılan bir ön notta verilen şu bilgiye dikkat çekilmekte ve okuyucu bir “Yahudi Tehlikesi” olduğu yönünde doğrudan yönlendirilmektedir. Bu notta: “Savaşlar Yahudilerin şahsıdır... dedi Werner Sombart. Ona göre, Yahudiler bulanık sularda balık tutarlar ve herhangi bir suyun hareketsiz kalmasına izin vermek Yahudi bilgelerinin planlarına hiçbir şekilde uymaz. Yahudiler doğal ve ruhsal merkez için Ölü Deniz ile kendi alanlarına (Filistin kastediliyor) geri dönmelidir. Yahudiler söz konusu olduğunda Hıristiyan milletler arasında adaletin sağlanması mümkün değildir, diğer bir deyişle *Şayet Yahudiler söz konusu ise düriştçe çözülebilecek hiçbir şey yoktur.*”¹⁵

Bu ifade Siyonist Yahudilerin her konuda yeni bir plan ve oyun içerisinde olabileceklerine vurgu yapmaktadır. Bu durum Katolik Gazetesi’nin de bir algı operasyonu için kullanıldığı şüphesini kuvvetlendirmektedir. Katolik Gazetesi’nin muhbirinin Paris toplantısından aktardığı pasajları değerlendirdiğimizde ise bu algının neden oluşturulmaya çalışıldığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Pasajlardan birinde “Yahudi olmayanlar arasında toplumsal düzenin herhangi bir ahlaki anlayışı kaldığı sürece ve tüm inanç, vatanseverlik ve haysiyet kökünden sökülene kadar, dünya üzerindeki egemenliğimiz gelmeyecektir ...”¹⁶ ifadesi Siyonist Yahudilerin neyin peşinde olduğunu açıkça göstermektedir. “Dünya hâkimiyeti”. Jacobs, dünya hâkimiyeti konusunu eserinde kısaca şöyle özetlemektedir: “Yahudilerin çağlar boyunca dünyanın daha yüksek yaşamına kendi paylarını kattıkları ve deneyimleriyle bunu yapmaya devam etmek için belirli kapasiteler kazandıkları gösterilebilirse, dünyaya şunu söyleme hakları vardır: “Kenara çekil; tayin ettiğimiz işe gidelim.”¹⁷

14 Jacop, *age.*, s. 19,21,23,29, 53,54,105, 284,297,309.

15 The Jewish Peril: Protocols of The Learned Elders of Zion, 1920, s. Önsöz.

16 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

17 Jacobs, *age.*, s. 45.

Jacobs'un bu ifadesi bir sonraki pasajda açıkça tamamlanmıştır: "İşimizin bir bölümünü zaten bitirdik, ancak henüz tüm işimizin tamamlandığını iddia edemeyiz. Başlıca rakibimiz olan Katolik Kilisesi'ni devirmeden önce daha çok yolumuz var..."¹⁸ ifadesi, aslında dünya hakimiyetine giden yolda kilisenin devreden çıkarılması gerektiğine vurgu yapıldığını göstermektedir. Jacobs da eserinde Katolik Kilisesi'nin diğer adıyla Kilise Krallığının bir şekilde ele geçirilmesi ve nihayetinde yozlaştırılarak ortadan kaldırılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Jacobs, kitabının 296. sayfasında Napolyon'un eliyle kilise otoritesinin ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılışını, Yahudilerin ülke vatandaşı olması açısından adeta kutsamaktadır. Bu sayede Kilise Devleti'nin dünyanın her tarafında Yahudi çıkarlarının önünden nasıl kaldırılması gerektiğine dair düşünceleri de adeta formüle ettiği görülmektedir.

Meseleye bu açıdan bakıldığında aşağıdaki pasaj Hıristiyanlığın geleceğini temsil eden genç nesillerin nasıl köleleştirileceğine vurgu yaparak, din duygusunu sömürerek bir çeşit Yahudi nefreti oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir: "Katolik Kilisesi'nin ayakta kalan ve varlığını sürdürdüğü sürece yolumuza çıkacak tek kurum olduğunu daima aklımızda tutmalıyız. Katolik Kilisesi, metodik çalışması, eğitici ve ahlaki öğretileri ile çocuklarını her zaman böyle bir ruh halinde tutacak, onlara egemenliğimizi teslim edemeyecek kadar kendine saygı duyacak ve gelecekteki İsrail Kralı önünde eğilecek..."¹⁹ diyerek Katolikliğin Yahudi emelleri için nasıl bir tehdit olduğunu ortaya koymaktadır. Bu aslında on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Herzl'in İkinci Abdülhamid Han'dan talep ettiği Filistin topraklarını alamayışının ve bu emele ulaşabilmek için Birinci Dünya Savaşı'nın finanse edilmesine rağmen, bu defa da Katolik Kilisesi'ni karşısında bulmaktan kaynaklı bir hayal kırıklığının ifadesidir.

Yahudiler, İsrail Krallığının kurulabilmesi için tek çarenin, Katolik Kilisesi'nin Hıristiyanlar üzerindeki otoritesinin sarsılması veya tamamen yok edilmesi olduğuna inanmışlardı. Bunun için de Liberalizm denilen yeni bir teori üreterek, kilise ile toplum arasında yeni bir çatışma alanı oluşturmak istediler. Bu yeni çatışma alanını tanımlarken: "Bu yüzden Katolik Kilisesi'ni temellerinden sarsmanın en iyi yolunu keşfetmeye çalışıyoruz. İsyen ruhunu ve sahte liberalizmi, onları inançlarından uzaklaştırmak ve hatta dinlerinin hükümlerini kabul etmekten ve Kilise'nin buyruklarına uymaktan utandırmak için Yahudi olmayan milletlerin arasında yaydık. Bu terimlerin birçoğunu ateist olmakla övünmeleri ve bundan daha fazlasını da, maymunun torunları

18 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

19 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

olmakla övünmeleri için ürettik! Onlara, gerçekleştirilmesi imkansız olan komünizm, anarşizm ve sosyalizm gibi şu anda amacımıza hizmet eden yeni teoriler verdik ... Yahudi olmayan aptallar, bu teorilerin bizim olduğunu fark etmeden, onları büyük bir coşkuyla kabul ettiler ve kendilerine karşı en güçlü aracımızı oluşturdular...”²⁰ demektedirler. Bu ifadeler on dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında dünya literatürüne sokulan sosyo-ekonomik yeni terimlerin, deyimlerin ve “...izim”lerin aslında Yahudilere ait olduğunu ve bunların nesilleri oyalamak ve uyutmak, hatta birbiriyle çatıştırmak amacıyla ortaya atıldığını açıkça ifade etmektedirler.

Jacobs, liberalizm teorilerini Avrupalılar arasında yayma konusunda Yahudilerin özellikle çatışma alanlarından faydalandığına işaret ederek; “Yahudiler kısa süre sonra kıtasal liberalizmin entelektüel liderleri arasında yer aldılar ve 1815’ten 1848’e kadar kamuoyunun gidişatı üzerinde kayda değer bir etki yaptılar (Bu yılların Napolyon ve onun izinden gidenlerin ihtilalleriyle şekillendirildiği unutulmamalıdır). Özellikle Almanya’da parlak bir Yahudi edebiyatçı grubu, Fransız Liberalizmi ile Alman kamuoyu arasında arabuluculuk yapmaya yardımcı oldu. On sekizinci yüzyılın kozmopolit eğilimleri karşısında dar milliyetçiliğe karşı çıkarak pratikte Genç Almanya olarak bilinen hareketi yönetti ve Kutsal İttifak’ın yetki ve ayrıcalık iddialarının yeniden canlanması engellenerek devrimin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri öne çıkarıldı. Bu yeni fikrin temsilcileri olan Börne ve Heine, Hartmann ve Saphir, Jacoby ve Karl Marx. Bütün bunlar, Katolik Avrupa’nın baş temsilcisi olan Metternich ve ekolünün çöküşünü sağlamışlardır...”²¹ ifadeleriyle liberalizm yaftasının Avrupa’yı ve Avrupalı ulusları nasıl birbirine düşürdüğüne açıklık getirmektedir.

Yahudiler, Kilise Devleti yıkmak ve gelecekteki İsrail Krallığını inşa edebilmek adına Liberalizm kılıcının nasıl bir etki yaptığını izah ederken de; “Katolik Kilisesi’ni en rezil iftiralarla karanlığa gömdük, tarihini lekeledik ve mümessillerini onun en asil faaliyetlerinden bile utandırdık. Düşmanlarının yanlışlarını ona yükledik ve böylece onları yanımızda daha yakın durmaya zorladık ... Öyle ki, şu anda birçok ülkede kiliseye karşı isyanlara büyük bir memnuniyetle tanık oluyoruz... Onun Ruhban sınıfını nefret ve alay nesnelere dönüştürerek onları kalabalığın küçümsemesine maruz bıraktık ... Katolik dini uygulamasının güncelliğini yitirmesine ve sadece zaman kaybına neden olduk...”²². Katolik Gazetesi’ndeki bu makale söz konusu ifadelerle Yahudilerin Katolik dünyasına açıktan meydan okunduğu imajını vermeye

20 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

21 Jacobs, *age.*, s. 298.

22 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

çalışmıştır. Bu meydan okuma öyle bir safhaya ulaştırılmak istenmiştir ki, adeta sıradan bir vatandaşın aralarında yaşamasına izin verdikleri, arkadaşlık kurdukları Yahudi fertlere dahi nefretle bakmalarını temin edecek satırlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu satırların devamında ise; “Ve Yahudi olmayanlar, aptallıkları içinde, beklediğimizden daha kolay taklitler yaptılar. Daha fazla zeka ve daha pratik sağduyu beklenir, ancak bunlar koyun sürüsünden daha iyi değildir. Gelecekteki Dünya Kralı’nın ölüm emrine mahkum olmaya layıktırlar ve şişman olana kadar tarlalarımızda otlamalarına izin verin...”²³ ifadesiyle de fertler arasında derin bir duygusal çatışmaya imza atılmak istenmiştir.

Yahudilerin yukarıdaki çatışma alanlarını oluşturmak amacıyla toplum içerisinde açıktan ticaret, gizliden ise birçok faaliyetler yürüttükleri bilinmektedir. Ancak bu faaliyetleri yürütürken karda yürüyüp izlerini belli etmemeye azami özen göstermişlerdir. Kurgulanan şu dizeler bunu açıkça göstermektedir: “Emirlerimiz ve yönlendirmemizle, hepsi amacımız için çalışan birçok gizli dernek kurduk. Uluslar için, altınlarımız sayesinde artık her zamankinden daha fazla olan organizasyonlarımızda bize katılmaları için büyük bir onur ve şan verdik. Yine de, planımıza katılarak kendi ve en değerli çıkarlarına ihanet eden Yahudi olmayanların, bu derneklerin bizim yaratımımız olduğunu ve amacımıza hizmet ettiklerini asla bilmemeleri sırrımız olarak kalmalıdır...”²⁴ ifadeleriyle de dünyaya yayılmış olan bir çok insancıl kurum ve derneğin perde arkasından Yahudi emellerinin gerçekleştirilmesine yönelik girişimler olduğu açıkça ortaya konulmaktadır. Bununla beraber gerçeğin üzerini örtmek ve faaliyetlerin arkasına sığınmak yönünden maharet sahibi Yahudilerin, toplumu yönlendirecek kuram sahiplerini nasıl ortaya çıkardıklarını ve hangi fırsatlarla yüceltiklerini gösteren eser sahipleri vardır. Bu açıdan Jacobs’un şu sözlerine dikkat çekmek gerekmektedir: “Liberal eğilimlerinde, Almanya’ya Madame Roland ve Madame de Staël’in tarzından sonra siyasi salonun modasını tanıtan dikkate değer bir grup özgürleşmiş Yahudi tarafından yardım edildi. Bu kişiler çoğunlukla Moses Mendelssohn çevresinde ortaya çıkan ve onun rasyonalizm ve kültüre yönelik eğilimlerini aşırı sınırlara taşıyan Berlin çevresindendi. İki kızı Dorothea, Henriette ve arkadaşları Henriette Herz ve Rahel Levin Berlin’in kültürlü dünyasının daha liberal ruhlarından bazılarının ilgisini çeken salonlar yarattı...”²⁵

Görünen odur ki, Yahudiler adına Katolik Gazetesi’nde ortaya atılan bu ifadelerin arkası pek de boş değildir. Jacobs’un, gazetedeki ifadelerle

23 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

24 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

25 Jacobs, *age.*, s. 299.

benzerlikler taşıyan ifadeleri, gerçekte Yahudilerin gelecekte kurulması tasarlanan Yahudi İmparatorluğu'nun temel taşlarını da oluşturmak amacıyla hizmet etmek içindi. Ancak bunun 1936 gibi çok geç bir tarihte dile getirilmiş olması Yahudiler adına (Siyonistler) ortamı kızıştırmaya ve son darbeyi vurmaya yönelik adımların atılacağına delil olarak gösterilebilir.

Bu adımlar atılırken, özellikle Katolik toplumu oluşturan Almanya, Fransa, İngiltere gibi büyük kitlelere inançlarına yönelik bir Yahudi düşmanlığının olduğu imajı verilmeye çalışılmıştır. Bu imajı verirken Avrupa'nın geneline yayılmış olan ve genellikle eğitim, kültür ve yardımlaşmaya dayalı çalışmalarıyla toplumda belirli bir yer edinmiş olan Mason localarının art niyetleri de açıktan servis edilerek, toplumsal hafızanın değiştirilmesine ve kitlelerin bu kurumlara karşı yeniden kurgulanmasına çalışılmıştır. Mason locaları hakkında; "Masonluğumuzun birçok zaferinden biri, Localarımıza üye olan Yahudi olmayanların, onları kendi hapishanelerini inşa etmek için kullandığımızdan, teraslarına İsrail'in Evrensel Kralının tahtını dikeceğimize asla şüphelenmemelidirler. Onlara kendi kölelik zincirlerini gelecekteki Dünya Kralı'mıza sunmalarını emrettiğimizi asla bilmemelidirler."²⁶ Bu ifadeler Yahudilerin toplumlara sızmak için çeşitli kurumları ne amaçla kurduklarını ve bu durumun Katolik toplum içerisinde ortaya çıkaracağı huzursuzluğun önünü açmak için Yahudi tehdidinin bir an önce ortadan kaldırılması gerektiği algısını oluşturmak yönünde nasıl bir mesai harcadığını göstermektedir.

Katolik Gazetesine bu bilgileri sızdıran muhbir, Yahudilerin Katolik dünyasını ve Kilise Devleti'ni nasıl çökerteceklerini Avrupa toplumuna izah ederken tam bir nefret dili kullanılarak Yahudilerin yeni bir sürgüne gönderilmesi veya yok edilmesine yönelik yeni bir algı oluşturmak istenmiştir. Bu algıyı şu satırlardan izlemek mümkündür: "Şu ana kadar Katolik Kilisesi'ne dışarıdan saldırılarımızda stratejimizi değerlendirdik. Ama hepsi bu kadar değil. Şimdi, Katolik Kilisesi'nin yıkımını hızlandırmak için çalışmalarımızda nasıl daha ileri gittiğimizi ve onun en mahrem çevresine nasıl girdiğimizi ve hatta bazı Ruhban sınıfının öncülleri olmasını nasıl sağladığımızı açıklayalım..."²⁷ Bu ifadenin akabinde söz Martin Luther'e getirilmiştir. Martin Luther'in aslında sözde din değiştiren Yahudilerin Kilise'de yüksek görevler ve nüfuz elde ettikleri on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllardaki Yahudi misyonerliğinin bir meyvesi olduğu ima edilmiştir.

26 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

27 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

Martin Luther doktrinlerinin çoğunu Lyra'lı Nicholas, Burgos'lu Paul ve diğer din değiştiren Yahudilerden aldığı iddia edilmiştir²⁸.

Jacobs da özellikle Hıristiyanlığın sivilleşmesine yani Katolik Kilisesi'nin tekellerinin yıkılmasına yardım eden birçok Yahudi düşünürün varlığına işaret etmiştir: “Hıristiyan sivilleşmesinin üzerindeki en büyük etkiyi bu medeniyetin baş düşünürleri olan “..mediaeval Yahudilerden olan İbn Gabirol ve Maimonides'ten gelmiştir. Bu iki düşünürden her ilkinin çalışmaları Latince'ye çevrilmiştir. Birincisinin felsefi çalışmaları Toledo'da Dominic Gundisalvi ve Johannes Hispalensis (Yahudi dönmesi)'in yardımıyla “Fons Vitae” adıyla 1160'larda yapılmıştır. İkincisinin eseri ise “Dux Neutronum” adıyla, Musa ibn Tibbon tarafından Judah al-Harizi'nin İbranice çevirisi kullanılarak yapılmıştır. Her iki düşünür de, on üçüncü yüzyıl boyunca bütün baş skolastikler tarafından alıntılanmıştır. Bu baş skolastikler Paris piskoposu William of Auvergne (1228-49); Alexander of Hales (Öl.1245); Albertus Magnus, Bollstädt sayısı (1193–1280) ve Thomas Aquinas (1225–70)'dır. Son üçü, Katolik teolojiyi günümüze kadar yöneten Summa Theologiae of Aquinas denilen Summa başlıklı teoloji ansiklopedilerini yazmıştır”²⁹

Muhbirin, “Felsefemizin etkisinin dışında, Katolik Kilisesi'nde bir ihlali güvence altına almak için başka adımlar attık. Bunun nasıl yapıldığını açıklayayım.”³⁰ şeklinde bir bilgi verdiği görülmektedir. Bu bilgi Jacobs'un yukarıdaki alıntısını tasdik etmektedir. Bu konuda Yahudi bilgilerinin nasıl bir düzenin temsilcileri olduklarına da vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Jacobs, bilgelerin amaca ulaşmak için çocuklarını Hıristiyan kurumlarına nasıl ve ne amaçla soktuklarını da göstermeye çalışır. “Bazı çocuklarımızı Katolik Kilisesi'nin içinde skandallar yaratarak, Katolik Kilisesi'nin parçalanması için daha da verimli bir şekilde çalışmaları gerektiğini açıkça ima ederek Katolik bünyesine katılmaya teşvik ettik. Böylelikle, çok akıllıca şöyle diyen Yahudi Prensimizin tavsiyesine uyduk: ‘Çocuklarınızdan bazılarının kanon olmasına izin verin, böylece kilisenin misyonunu yok etsinler. Hatta bu çocuklardan birçoğu bize ihanet ettiler! Ama öte yandan bir kısmı sözlerini tuttu ve bilgelerini onurlandırdı. Böylece bilgilerimizin danışmanlığı başarılı oldu.”³¹

Katolik Kilisesi'ni bu şekilde ele geçiren ve onun Hıristiyan dünyasında bir düşman gibi algılanmasını sağlayan Siyonist Yahudi düşüncesidir. Yahudiler, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Fransız İhtilali ile başlayan ve 1848, hatta daha sonrasında da devam eden devrimlerin de kendi ürünleri

28 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

29 Jacobs, *age.*, s. 163-164.

30 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

31 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

olduğunu ortaya atarak, Avrupa’da bir Yahudi karşıtlığını tetikleyici yeni bir algı oluşturmaya çalışmıştır. Bu konuda Katolik Gazetesi şu ifadeyi kullanmıştır: “Biz tüm Devrimlerin - bazen bize karşı çıkanların bile - babalarıyız. Bizler, barış ve savaşın en üstün üstatlarıyız. Reformasyonun yaratıcıları olmakla övünebiliriz! Calvin bizim çocuklarımızdan biriydi: Yahudi asıllıydı ve Yahudi otoritesi tarafından (Katolik Kilisesine) emanet edilmişti ve Reformasyondaki planını hazırlaması için Yahudi finansörleri tarafından teşvik edilmişti.”³²

Gazetede, Martin Luter’in kişiliğinin ortaya çıkışında da doğrudan Yahudi entelektüellerinin rolü olduğuna dair iddialar ortaya atılmıştır: “Martin Luther, Yahudi arkadaşlarının etkisine teslim oldu ve yine Yahudi otoritesi ve Yahudi finansmanı ile Katolik Kilisesi’ne karşı komplosu başarı ile neticelendi...”³³. Bu bağlamda Calvin’in de bir Yahudi olduğu ve öğretilerinin birçok Yahudi yalanının sürdürülmesine çok elverişli bir ortam hazırladığı ve bunu yaparken de Yahudi tefecilerinden büyük destek aldığı ifade edilmiştir.

Gazete bir başka gerçeğe de işaret ederek; “Luther’in Yahudiler tarafından aldatıldığı da doğrudur ve Yahudiler ve onların Hümanist aldatmacaları Luther’in başarısında gerçekten büyük rol oynamıştır. Roma Katolik Kilisesi, Yahudi karşıtı politikalarından dolayı mahvolmayı fazlasıyla hak etti, ancak Yahudiler, bölünmeleri kendi çıkarlarına kullanmak için her fırsatı kesinlikle kullandılar.”³⁴

Gazete sözü Ortaçağ’a getirerek o dönemde var olan Katolik inancının aslında gerçeği yansıttığına işaret ederek, onu bozmak ve zihinlerde hapsedmek için yapılanın aslında bir algı operasyonu olduğunu itiraf etmiştir. Bu konuda: “Propagandamız, liberalizm teorilerimiz ve özgürlük hakkındaki yanlış beyanlarımız sayesinde, Yahudi olmayanların çoğunun zihni “Reformu” memnuniyetle karşılamaya hazırды. Tüzağıımıza düşmek için kiliseden ayrıldılar. Böylece Katolik Kilisesi çok hassas bir şekilde zayıflatıldı ve Yahudi olmayanların kralları üzerindeki yetkisi neredeyse sıfıra indirildi...”³⁵

Bu ifadeler, “reform” denilen şeyin aslında bir din organizasyonu olmadığını, tersine Katolik Kilisesi’nin toplumlar üzerindeki etkisinin ortadan kaldırılmasına ve hatta yok edilmesine yönelik bir operasyon olduğunu göstermektedir.

32 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

33 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

34 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 46.

35 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 47.

Yahudi bilgelerinin Martin Luter’i nasıl bir yanlıgı içerisine sürüklediklerini gösteren şu ifadelere dikkat etmek gerekmektedir: “Protestanlara dileklerimize sadakatleri için minnettariız - ancak çoğu inançlarının samimiyeti nedeniyle bize olan bağlılıklarının farkında değiller. Hıristiyan medeniyetinin kalesine karşı mücadelemizde ve tüm dünya ve Yahudi olmayanların krallıkları üzerindeki üstünlüğümüzün ortaya çıkması için yaptığımız hazırlıklarda bize verdikleri harika destek için onlara minnettariız.”³⁶

Yahudi bilgeler geleceği şekillendirecek kurgularını şöyle izah ederler: “Protestan kiliselerinin daha en başından itibaren Yahudiler konusunda kendi saflıklarıyla engellendiğine işaret ederler. Vicdan ve entelektüel özgürlüklere göre ibadet özgürlüğü gibi konularda Roma Kilisesi’nden koparılmış olmaları sayesinde aynı şeyleri yaptıklarını iddia eden Yahudileri küçümseyemediler. Böylece Protestanlar ve Yahudiler kiliseye karşı birlik içinde oldular ve bu sayede Yahudiler Protestan kitlelerden tam anlamıyla yararlandılar. Hatta Protestanlığın çatısı altında gizlenen Yahudi düşüncesi Ortaçağ’dan itibarenilmek ilmek işlenmek suretiyle Hıristiyanlar arasında yeni bir Yahudi-Hıristiyan (Evangelist) nesil ortaya çıkarabilmeyi başardı. Bu nesil yavaş yavaş dünyanın her yanında Yahudi fikirlerine hizmet etmek için harekete geçirilmiştir. Bu sayede şimdiye kadar Avrupa’nın tahtlarının çoğunu devirmeyi başardık. Gerisini de yakın gelecekte devireceğiz. Rusya zaten bizim yönetimize taptı. Fransa, Masonik hükümeti ile parmağımızın altındadır. İngiltere, sahip olduğumuz hakka bağımlılığı nedeniyle ayaklarımızın altındadır. İngiliz Protestanlığında Katolik Kilisesi’nin yıkılması için umudumuz var. İspanya ve Meksika elimizde oyuncaktan başka bir şey değil. ABD de dâhil olmak üzere diğer birçok ülke, entrikamızın önüne çoktan düştü.”³⁷

Gerçekte bu durum yirmi birinci yüzyılda Yahudi öngörülerinin büyük oranda gerçekteğini göstermesi açısından acı vericidir. Ancak bu tabii olarak Batı yani Avrupa dünyası için geçerli bir husustur. Ancak Yahudi bilgelere çok iyi bilmektedirler ki, din ve dini yaşatan kurumlar var oldukça planlarının bir yerde mutlak surette kesintiye uğrayacaktır. Bu düşünce onların içlerini kemirmektedir. Bu husus şu şekilde izah edilmektedir: “Ama Katolik Kilisesi hala yaşıyor ... bu tehdidi en ufak bir gecikme ve en ufak bir merhamet göstermeden yok etmeliyiz. Dünyadaki basının çoğu kontrolümüz altında; bu nedenle, Katolik Kilisesi’ne karşı dünyanın nefretini daha da şiddetli bir şekilde teşvik edelim. Yahudi olmayanların ahlakını zehirleme faaliyetlerimizi yoğunlaştıralım. Devrim ruhunu halkın

36 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 47.

37 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 47.

zihnine yayalım. Vatanseverliği ve ailelerinin sevgisini küçümsemelerini, inançlarını bir aldatmaca olarak görmelerini, kiliselerine itaat etmelerini aşağılayıcı bir kölelik olarak görmelerini sağlayalım... böylece Kilise'nin çağrısına sağır ve onun aleyhimizdeki uyarılarını görmezden gelebilirler. Her şeyden önce, Katolik Kilisesi dışındaki Hıristiyanların o Kilise ile yeniden birleşmelerini ya da Hıristiyan olmayanların bu kiliseye katılmalarını imkânsız kılalım; aksi takdirde tahakkümümüzün önündeki en büyük engel güçlenir ve tüm çalışmalarımız ortadan kalkar. Planımız ortaya çıkacağından, Yahudi olmayanlar intikam ruhuyla bize karşı dönecekler ve onlar üzerindeki egemenliğimiz asla gerçekleşmeyecektir.”³⁸

Bu dizeler son demde Katolik toplumun ruhunu kamçulamak, Yahudi tehlikesini görmelerini sağlamak ve Yahudilerin Avrupa'dan atılmasına yönelik bir algı oluşturmanın yeni bir boyutunu ortaya koymaktadır. Bu algıyı güçlendirmek amacıyla da Katolik Kilisesi'ne karşı yalnız olmadıkları vurgusu yapılmaktadır: “Katolik Kilisesi'nin hala aktif düşmanları olduğu sürece, dünyanın efendileri olmayı umabileceğimizi hatırlayalım ... Ve her zaman hatırlayalım ki, Roma ve dünya üzerindeki diğer tüm Yahudi olmayanların hükümdarları tahttan indirilmedikçe gelecekteki Yahudi Kral, Papa'dan önce dünyada asla hüküm süremeyecek.”³⁹

2. Yahudi Tehlikesine Karşı Son Vuruş ve Holokost'a Yürüyüş

Katolik Gazetesi'nin söz konusu yazarı makalesine bir son not eklemiştir. Bu notta şu hususlara yer vermiştir: “Bu gerçekler bilgime ulaşmadan önce, dini görevlerimi yerine getirmesi konusunda oldukça dikkatsizdim, ancak o zamandan beri inancım, şükürler olsun, güçlendi ve Hıristiyan Medeniyetimizin düşmanları karşısında Katolik Kilisesi'ne olan inancım, her zamankinden daha ateşli hale geldi. Bu nedenle, tüm Hıristiyan Dünyası'nın Katolik Kilisesi bayrağı altında toplanabilmesi ve böylece ortak, güçlü düşmanımıza karşı birleşebilmesi için her Hıristiyan'ın *yaklaşan Yahudi komplosunun tehlikesine karşı uyarılması* için dua ediyorum.”⁴⁰ Sözleriyle okuyucuya yakın gelecekte Yahudiler tarafından Katolik Kilisesine karşı başlatılacak bir saldırı olduğuna dikkat çekerken, aslında Katolikleri Yahudilere karşı doldurmaya devam etmektedir. Bu algı operasyonunu doğrudan dini duygulara vurgu yaparak anlatmaya çalışmaktadır. Yazar bu adım ile “Jewish Peril” adlı makalenin temel amacını ortaya koymakta ve Katoliklere doğrudan bir çağrı yapmaktadır.

38 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 47.

39 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 47.

40 *Catholic Gazette*, February 1936, s. 47.

1936 Şubat'ında yayınlanan bu makale sonrasında Yahudiler açısından oldukça zor, Siyonizm açısından ise beklentilerin üstünde bir dönem yaşanmıştır. Siyonistler özellikle Almanya'nın ortaya koyduğu enerjik tavrı aslında hiç de ummamışlardı. Ancak özellikle Adolf Hitlerin seçimlerde sürpriz yaparak, iktidara ortak olması ve nihayetinde ele geçirmesiyle başlayan süreçte, Yahudilerin Filistin'e gönderilmeleri için Avrupa çapında yeşeren umutlar, gerçekte Siyonizm'in o tarihe kadar elde etmiş olduğu en büyük başarıdır. Kendisi de bir Yahudi ailenin çocuğu olan Adolf Hitler, Yahudilerin Avrupa dışında bir toprak sahibi olabilmesi için hazırlanan plana en ince ayrıntısına kadar sadık kalmış görünmektedir. 1936-1939 ve hatta 1939-1948 yılları arasında kalan karanlık dönem üzerinde çalışanlar veya bu dönemi okumak isteyenlerin "Yahudilerin neden Holokost gibi bir zulme maruz bırakıldıkları yönünde ortaya atılan iddialara hemen inanmalarının" sebebi muallakta kalmaktadır. Bununla beraber, meseleye biraz daha dışardan bakan ve Avrupa'nın 17. yüzyıldan itibaren Yahudiler ve Siyonizm ile kurduğu akrabalık ilişkilerini değerlendirenler bu zulmün pek de imkân dâhilinde olmadığı gerçeğiyle karşı karşıyadırlar. Çünkü Yahudilerin yurt tutması için yüzyıllardır sürdürülen gizli mücadelenin istemekle değil, dünyayı bir şekilde yeniden dizaynetmekle mümkün olabilecek kadar büyük bir mesele olduğu Osmanlı Devleti'nin konuya bakış açısından anlaşılmaktadır. Siyonizm, artık para ile mal ile bir toprak parçası alnamayacağına, bunun için bir bedel ödenmesi gerektiğinin ve bu bedel ödenirken direniş gösteren devlet veya kurumların tamamının ya tarih sahnesinden silinmesi ya da bir şekilde bu talebe boyun eğdirilmesi gerektiğinin bilincine varmıştır. Bu sebeple Yahudiler ve Siyonistler, kesenin ağzını sonuna kadar açmışlardır. Siyonist finans kaynaklarının devreye sokulmasıyla başlayan Birinci Dünya Savaşı gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse Avrupa'daki diğer pek çok hanedanın devrilmesine ve yerlerine soyu sopu belli olmayan birçok politikacının geçirilmesiyle sonuçlanan eskisinden çok farklı bir nizam kurulmasını temin etmiştir. Ancak bu yeni nizamın kurulması dahi Yahudi Devleti'nin ve beklenen Yahudi Krallığı'nın kurulması için yeterli gücü sağlamayacağından, bu gücü sağlayacak Yahudi nüfusunun istenilen yer olan Filistin'de toplanması için yeni bir savaşın kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde Filistin topraklarının Yahudilere teslimi ve Osmanlı topraklarının kimler arasında ve nasıl paylaşılacağı konularında özellikle İngiltere'nin direnişiyle karşılaşmıştır. Siyonistler bu direnişi kırabilmek için besledikleri büyük canavarı sahneye sürmek zorunda kalmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş alanına müdahil olmak isteyişi, öncelikle dünya hâkimiyetine doğru ilerleyen İngiltere'yi zor duruma düşürmüştür. İngiltere bu yeni güç ile birleşen Siyonizm ile mücadele

edemeyeceğini anlayınca Arap kartını masaya sürmüştür ve onların üzerinden Filistin'i kontrol etmek istemiştir. Siyonizm'in artan baskısı karşısında bu fikrin de işe yaramayacağını anlayınca Filistin'e Yahudi göçlerinin serbest bırakılmasını sağlayarak baskılardan kurtulma yolunu seçmiştir.

Siyonistlerin İngiltere karşısında aldıkları bu başarı önce Vatikan'ın ardından da Arapların pasifize edilmesini sağlamıştır. Artık Siyonizm'in önünde bir engel kalmamış, sadece Yahudi cemaatinin dünyanın her yanından Filistin'e göçünün sağlanabilmesi için meseleye son bir dokunuş gerekiyordu. Ancak Yahudiler dünyanın çeşitli yerlerinde yaşadıkları topraklarda yüzyıllar boyunca çok derin ilişkiler kurmuşlardı. Bu bağları çözmek ve ilişkileri yıkmak öyle kolay görünmüyordu. Bu ayrılışı öncelikli olarak istekle, olmaz ise zorlayıcı etmenler oluşturarak zorunlu hale getirmeyi tasarlayan Siyonistler, 1933-1939 yılları arasında yönetimlerinde etkin oldukları ülkeleri Yahudiler aleyhinde kanunlar ve uygulamalar çıkarmaya zorladılar. İsviçre Parlamentosu'nda olduğu gibi kimi zaman Yahudileri "J" damgası ile kimi zaman da "sarı" gibi renklerle toplum nazarında damgalayarak bir suçlu konumuna düşürmekten çekinmediler. Bu politikalardan bir sonuç alınamayınca da bazen yeni vergiler konuldu bazen de mecburi varlık bıraktırmalar gibi yeni uygulamalar getirildi. Alınan bu tedbirlerle rağmen Filistin'e 1939'a kadar göçenlerin sayısı 200 bin civarlarına dahi ulaştırılmadı. Bu durum Siyonizm'i Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerinde ikamet eden Yahudilere ikinci büyük darbeyi vurmaya, yani İkinci Dünya Savaşı'nı yürürlüğe koymaya mecbur bıraktı. Artık Filistin için dünya yeniden paylaşılacak ve bu paylaşım esnasında Yahudiler, yüzyıllardırilmekilmek ilişkilerden kopararak çölün ortasında kurulan yeni toplanma alanı Filistin'e sürüleceklerdi.

Bu program Avrupa'nın göbeğinde bulunan ve dünyada en fazla (450 bin) Yahudi nüfus barındıran Almanya'nın şahsında yürürlüğe konuldu. 1933'te iktidara oynayan Adolf Hitler, soydaşlarının bir araya toplanması için Alman milletini içinden çıkılmaz bir maceraya sürüklemeye konusunda son derece mahirane bir program uyguladı ve Yahudiler Almanya'dan sökülüp atılmak istendi. Savaşın ilk başlarında bütün güçlülere rağmen Avrupa'dan ayrılmak istemeyen Yahudiler, Almanya'nın işgalleriyle yavaş yavaş çözülmeye başladı. Bir müddet bu çözülmeye izlendi ve yeterli hıza ulaşmayınca da Alman orduları Polonya'nın içlerine, Balkanlara ve Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına kadar dayandı. 1939-1942 yılları arasında hızlanan Yahudi göçlerine son şeklin verilmesi için Alman ordularının Fransa ve Rusya'nın içlerine kadar girmesi için her türlü finansal destek sağlandı. 1943'te Yahudiler Filistin'den başka vatan toprağı kalmadığı kanaatine vardığında, savaşın seyri birden bire Almanların aleyhine döndü. O tarihe kadar savaşa müdahale etmeyen

Amerika Birleşik Devletleri, savaşa katılma kararı aldı ve Almanya bütün cepelerde yenilgiler almaya başladı. Artık ok yaydan çıkmıştı ve Yahudilerin geri dönüşü gibi bir ihtimal yoktu.

Savaşın sirayet etmediği, ancak Avrupa kadar yoğun bir nüfusunu olmadığı Türkiye Cumhuriyeti gibi ülkeler de Yahudiler, savaş ile değil ekonomik politikalar ile Filistin'e gitmeye zorlandı. Özellikle 1942-1944'lü yıllar arasında dünyanın başka birçok ülkesinde uygulanan bu yöntemler de en azından savaş sıkıntılı dönemlerin yaşanmasına sebep olunca Yahudi bankerlerin birçoğu Filistin'e gitmek zorunda kaldı⁴¹.

Savaşın en şiddetli anları 1942 sonrasında yaşandığı Avrupa'da savaş döneminde hiç dillendirilmeyen, ancak savaşın bitiminden sonra birden bire ortaya çıkan bazı dedikodularla Yahudilere bitmeyecek yeni bir korku mirası bırakılmak istendiği aşikâr. Savaşı bitiren Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş meydanına girdiği yıllarda hiçbir belirtisine rastlanmayan bu iddialı korku sendromu, savaştan çok sonra 1946-1948 yılları arasında şekillendirildi ve adına Holokost denildi. Bu korku sayesinde Yahudiler buldukları ülkelerde asla yerli olmadıklarına, bu savaşın bitmesine rağmen kendilerinin dünyanın hiçbir yerinde Siyonizm'in izin vermediği müddetçe huzur içerisinde ve güvenli bir yaşama sahip olamayacaklarına inandırılmaları sağlandı. Holokost bu şekliyle hafızalarda pek çok soru işareti bırakmış olsa da Yahudiler için bir soykırımın adı olarak değil, Filistin'e mecburi göçün sembolü olarak kalmaya devam edecek görünmektedir.

3. Holokost Nedir? Nasıl Gerçekleşmiştir? İnkârı Neden Yasaklanmaya Çalışılmaktadır?

Holokost, İngiltere'de yaşayan Polonyalı Yahudi bir mülteci olan Profesör Rafael Lemkin tarafından ilk defa 1943 *Wartime* adlı kitabında Almanya'ya yönelik olarak ortaya atılan toplu imha suçlamasıyla dünya gündemine girmiştir⁴². Lemkin, “gaz odaları”nın var olduğunu ve Nazilerin 6 milyon

41 Geniş bilgi için bk. Yakup Kılıçlı, *Varlık Vergisi Ve Uygulanışı: Hatay Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi, HMKÜ, SBE), Hatay 2020.

42 Lemkin, 1933'te, (Milletler Cemiyeti Beşinci Komitesi'nin himayesi altında) Ceza Hukukunun Birleştirilmesine İlişkin Beşinci Uluslararası Konferansta, “ne kadara varan zulüm eylemleri için bu tür bir yargı (Holokost) yetkisi sağlayan bir öneri sundu. Ancak o dönemde bu öneri kabul edilmemişti (Raphael Lemkin, “Genocide”, *American Scholar*, vol. 15, No. 2 (April 1946), p. 229-230). Rafael Lemkin'in soykırım yasasının BM'de kabul edilmesi ve Holokost'un ortaya çıkışı hakkında bk. Daniel Marc Segesser ve Myriam Gessler, “Raphael Lemkin and the international debate on the punishment of war crimes (1919–1948)”, *Journal of Genocide Research*, (2005), vol. 7, Is. 4, December, ss. 460-463.

kadar insanı yaktıklarını iddia eden kişi olarak da tarihe geçmiştir. O, bu eylemin 1942 yazında başladığını iddia etmiştir⁴³.

Fransız yazar Paul Rassinier'in *Avrupalı Yahudilerin Rüyası* adlı eserinin giriş kısmında verilen bir bilgiye göre, Nazi karşıtı Kurt Gerstein adlı bir tanık, Fransız soruşturmacı Raymond Cartier'e Nazilerin en az kırk milyon mahkumu gaz ile öldürdüklerini söylemiştir. Ancak bu rakam önce yirmi beş milyona daha sonra da altı milyona düşürülmüştür⁴⁴. Rassinier, Gerstein'in Tel Aviv'deki Yahudi Ajansının iddia ettiği gibi "gaz odalarının" olmadığını ancak "toplular infaz" kamplarına tanık olduğunu söylediğini ileri sürmüştür⁴⁵.

Yahudilerin katledildiğini iddia eden bir başka tanık ise Amerikan istihbaratı hizmetinde çalışan ve Walter Hagen takma adını kullanarak birkaç kitap da yazan Adolf Eichmann'ın eski asistanı Dr. Wilhelm Hoettl'di. Hoettl, aynı zamanda Sovyet İstihbaratı için de çalışmıştı. Viyana'dan işbirliği yaptığı iki Yahudi göçmen Perger ve Veber ile Nürnberg Mahkemesi'nde verdikleri ifadelerde Kurt Gerstein'in sözünü ettiği altı milyon ifadesinin doğru olduğunu ileri sürmüşlerdi. Rassinier, Almanların Yahudileri katletmek için böyle bir komplo kurduklarını belirten hiçbir belgenin olmamasına rağmen, bu ifadelerin tamamının Hoettl, Gerstein, Ohlendorf ve Wisliceny gibi insanlar tarafından icat edildiğini ileri sürmüştür⁴⁶.

Rassinier, Siyonistlerin Güney Rusya'daki Einsatzgruppen D biriminin şefi Otto Ohlendorf'un emriyle 90 bin Yahudi'nin öldürüldüğünün ileri sürüldüğünü ifade ederek, yapmış olduğu incelemeler sonucunda bu iddianın tamamen uydurma olduğunu, tersine Ohlendorf, 1948'de çıkarıldığı mahkemede bu ifadenin kendisinden zorla alındığını iddia etmiştir. Rassinier, iddialarına bir yenisini katarak Bavyera Eyaleti İfade Dairesi'nin Yahudi Başsavcısı Philip Auerbach'ın da, Almanya'dan on bir milyon Amerikalı için tazminat isteyeceğini açıkladığını, ancak Ohlendorf'un, böyle bir katliamın

43 Paul Rassinier, *The Dream of The European Jews*, 3. Edition, USA 1976, s. 10-11; Germar Rudolf, *Auschwitz: Technique and Operation, An Introduction and Update to Jean-Claude Pressac's Magnum Opus of the Gas Chambers*, United Kingdom 2019, s. 1-132.

44 Rassinier, *age.*, s. 11.

45 Rassinier, *age.*, s. 11. M. May, Holokost'un inkarı konusunda yazmış olduğu bir makalede inkarcıların başını Paul Rassinier'in çekmekte olduğunu onun çalışmaları sonucunda en az beş konuda meselenin inkar edilmekte olduğunu ileri sürerek, Rassinier'i komünist, faşist ve anarşist olmakla suçlamaktadır. Bu suçlamaya rağmen Rassinier'in ortaya attığı ve katledilmiş olan Yahudi sayısı olarak verdiği 1.485,292 veya 896.892 rakamlarından en az birinin doğru olduğunu ileri sürmektedir (Michael May, "Denying the holocaust", *Index On Censorship*, vol.14, Is. 6, 1985, pp. 29).

46 Rassinier, *age.*, s. 11.

hiç olmadığını belirtmesi üzerine, Auerbach bir süre sonra hayali katliam üreterek zimmete para geçirme suçundan tutuklanmıştır⁴⁷.

Görüldüğü gibi Yahudi kaynakları o gün olduğu gibi bu gün de dünyayı meselelerine inandırmak için pek çok yöntem kullanmaktadırlar. Bu yöntemlerin başında algı oluşturma çalışmaları gelmektedir. Türkiye'deki Yahudi Hahambaşılığı internet sitesinde Holokost inkârı hakkındaki araştırmalar üzerinde durulmakta ve bu meselenin antisemitizm kaynaklı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Yahudi kaynaklar Holokost'u ilk inkâr edenlerin aslında Naziler olduğunu ileri sürerek meseleyi bir anlamda ayırıştırılmaya çalışmışlardır. Ancak bu yapılırken herhangi bir kaynağa işaret edilmediği gibi, kişiler üzerinden ifadeler kullanılarak deliller getirilmeye çalışılmıştır. Hitler'in SS şefi Heinrich Himmler'in ağzından bir ifade oluşturulmakta ve Almanya'nın yenileceği anlaşılınca bütün belgeler gibi fırınların ve diğer toplu öldürme delillerinin de ortadan kaldırıldığı iddia edilmektedir⁴⁸. Bu iddiayı ortaya atanlar meseleye biraz daha gizem katabilmek adına da Nazilerin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'yı terk ederek (nereye gittikleri hakkında bilgi verilmeksizin) propaganda yeteneklerini kullandıkları ileri sürülmektedir. Yahudiler sadece Alman Nazileri değil, Holokost aleyhine dünyanın geri kalan kısmında yazı yazarları da Hitlerin hayranı olarak fişlemekte ve algı yönetimine devam etmektedirler. Bu şekilde Nazi hayranı olarak itham edilen Francis Parker Yockey, 1962 yılında yazmış olduğu "İmperium" adlı kitabı üzerinden hedef gösterilmiştir. Yockey kitabına aktardığı savunmasında şu bilgilere yer vermektedir:

"(Yockey) savaş suçları mahkemesi tarafından Nazilerin yargılanması ve cezalandırılması davalarına bakmak için mahkemelerin kurulduğu Wiesbaden'e atanmıştı. 1946 Avrupası, bugün bildiğimiz müreffeh topraklar değil, savaşın harap ettiği bir kıtaydı. Katliamı yerinde görecekti ve 30 milyon Alman'ı açlıktan öldüren Nazileri yargılayacaktı. Ancak tam o sırada yenilmiş olan Almanları kendi vatanlarında köleleştirmeyi teklif eden Morgenthau Planı⁴⁹ yürürlüğe girmişti. Bu planın söz konusu davalar üzerindeki görünür etkilerini kendi gözleriyle görmüştü. Böylece Doğu'daki uğursuz gücün, gücünü hissederek, böyle bir "zaferin" kimin çıkarlarına hizmet ettiğini

47 Rassinier, *age.*, s. 11-12.

48 Hitlerin Holokost için hiçbir emir vermediğine dair bk. David Irving, *Hitler's War and The War Path*, Great Britain 1991, s.s. 458; New York Times, 21 Ocak 1998; Irving, *age.*, s.888. Hitlerin 1920'de yaptığı konuşmalarda Yahudiler hakkındaki görüşleri hakkında bk. David Irving, *The War Path: Hitler's Germany (1933-1939)*, Parforce UK Ltd. 2003, s. 4-5.

49 Bkz. Henry Morgenthau, *Germany Is Our Problem*, s. 1-120, https://pdfs.semanticscholar.org/7957/09711dba81cb500cd44c29fffe10fc03c4a2.pdf?_ga=2.261302925.1227804286.1613500879-1223656284.1612276848 (Erişim: 16.02.2021, 22.02)

merak etmişti. Çalışmalarını bu yönde derinleştiren Yockey, “savaş suçları davalarının” tüm prosedürünün birilerinin çıkarlarına hizmet ettiği sonucuna varmıştı. Yargııcı, jürisi, savcısı ve savunmacısı olan bir mahkeme önünde işkencenin, değiştirilmiş kanıtların ve eski post-facto hukukun kullanıldığına şahit olmuştu”⁵⁰.

Yockey, on bir ay boyunca Wiesbaden’de çeşitli vakalar hakkında raporlar hazırlamakla uğraştı. Derin bir tarih görüşüne sahip olması onu objektif bir iş yapmaya zorlamıştı. Bu tavrı Washington’da onu, onun hakkında ileri sürülen bir şikâyete mevzu yapmıştı. Bunun üzerine amiri ona: “Bu tür bir raporu istemiyoruz”...”Bu tamamen yanlış bir eğilime sahip. Resmi bakış açısına uymak için bu raporları yeniden yazmanız gerekecek.” dedi. Yockey, uygunluktan kopmak ve sosyal dışlanmanın yalnız sularına dalmak anlamına gelse bile, tavrı alma zamanının geldiğini hissederek: “Ben bir avukatım, gazeteci değil” ... “kendi propagandanızı yazmanız gerekecek” diyerek işi bıraktı ve beş aylığına Amerika’ya döndü. Ancak işin başındaydı ve bu tartışmanın burada bırakılmayacağını farkına vararak konunun peşini bırakmamaya karar verdi. Yockey, Avrupa’ya döndüğünde 1947 sonlarıydı. İrlanda, Brittas Körfezi’nde sessiz bir handa yazmaya başladığı notlarından altı ay sonra ortaya Francis Parker Yockey imzalı “Imperium” adlı eser çıktı⁵¹. Görüleceği üzere Yockey’e atfedilen antisemist tavrı aslında gerçek ile yalan arasındaki sırat köprüsünden geçmeyi gerektiren bir duruştu ve o bu duruştu gösterdiği için suçlanmıştı.

Yockey gibi inandıkları uğruna gerçekleri yazmak istediği için Holokost inkârcılığıyla suçlanan bir diğer kişi yukarıda da adından bahsedilen Fransız Paul Rassinier olmuştur. Rassinier, Fransız Yahudilerine yardım etme suçuyla Buchenwald’de hapse mahkûm edilmişti. Bu mahkûmiyet günlerini geçirdiği Buchenwald kampı bir ölüm kampı değildi. Bu sebeple antisemist olmayan tarihçiler Rassinier’in gazlı cinayetlere şahit olmasının imkânsız olduğunu iddia ederek onun söylemlerini yalanlamaya çalışmışlardır. Bu konuda Rassinier’e getirilen başka suçlamalar da vardı. Bunlardan biri de Rassinier’in hapsedilmeden önce ölüm kamplarının Polonya’ya kaydırılmış olmasıydı. Bunun yanı sıra Rassinier, Nazi liderinin 1923 Manifestosu’nu görmezden gelmişti, bu nedenle de “Mein Kamp’ta Hitler’in ifade ettiği gündemi tamamen gözden kaçırdığı iddia edilmişti. Bunların yanı sıra

50 Francis Parker Yockey, hakkında bk. Ulick Varange (Francis Parker Yockey), *Imperium: The Philosophy of History and Politics*, I-II, Londra 1948, s. i. Lindemann Planı ve Montague’nin 13 Şubat 1945’te Dresden’de yok edilecek Alman halkının vebalinin nasıl Adolf Hitlerin üzerine yıkılmak istendiği hakkında bk. E.J.P. Vale, *Advance to Barbarism: The Development of Total Warfare From Serajevo to Hiroshimas*, New York 1968, s. 10-11.

51 Varange, *age.*, s. ii.

Rassinier'in Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nı savaş alanındaki yenilgiden değil, ulusun sözde "Hayırsız suçlular tarafından sırtından bıçaklandığı için" kaybettiği...”ni ve bu topluluklardan ise "...hainler arasında gerçek ve en kötü etki olarak gördüğü Yahudiler, kapitalistler ve Marksistleri..." yok etmek istediğine dair açıklamaları da görmezden geldiğini ileri sürmüşlerdi⁵².

Oysaki Holokost'un gerçekliğinden ziyade 1945 sonrasında özellikle konuyla ilgilenen tarihçilerin ve bilim adamlarının aslında galiplerin bir çeşit propagandasına veya kurgusuna maruz kaldıklarını iddiaların kabulünden çok daha sonra fark ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu konuda Britanya ve Birleşik Devletler tarihçilerinin gerçeği ortaya çıkarmak uğruna mağlup olanlar tarafından işlenen bir insanlık suçunu araştırmakla o derece meşgul idiler ki bu suçun işlenmesi için daha önce kurgulanmış olan "soykırım ve terör bombalamalarının" arka planını maalesef gözden kaçırmışlardı. Bu iki hususun gözden kaçırılmasının ardındaki problem münferit fenomenlerden değil, Batı medeniyetini gizemli bir şekilde ele geçirmiş olan (!) aynı gerici hareketin semptomları olduğunu da fark edememişlerdi⁵³.

Bu fark edilmezliğin arkasında garip olan şey ise galip devletlerin 1945'te olayları araştırmak üzere tarafsız ülkelerden seçilmiş bağımsız yargıçlardan oluşan bir komisyon kurmak yerine, sorunu tartışmasız bırakmaları olmuştur. Oysaki böyle bir komisyon kurulmuş olsaydı ortaya çıkacak bulgular gelecek kuşaklar tarafından nihai olarak kabul edilebilecekti. Ancak galip devletler bu hususu kasten kulak arkası ederek, adeta reddetmişlerdi. Nürnberg Mahkemesi ise bu bulguları araştırmak yerine galip devletlerin dikte ettiklerini kamuoyuna açıklayarak büyük bir ihanetin parçası olmuştur. Galiplerin bu davranışının arkası da boş değildi. Çünkü savaşın en şiddetli bir zamanında savaş sonrasında ortaya çıkması istenilen tablo adeta kurgulanmıştı ve bu tabloyu oluşturmak adına görev Profesör Lindemann'a verilmişti. O da savaşın kaderini değiştirecek olan "stratejik bombalama saldırısı" denilen yeni bir planı devreye sokmuştu. Bu plana göre bombalama Alman uçak ve ağır sanayinin kalbini temsil eden Alman işçi sınıfının evlerini hedef alacaktı. Bunun başlıca sebebi olarak da Alman orta sınıfının evlerinin çevresinde çok fazla boşluk olduğu ve bu nedenle yapılacak bombalamanın etkisinin çok az olacağı ileri sürüldü. Bu sebeple nüfusu 50 binin üzerinde olan bütün şehirlerin rastgele bombalanması durumunda tüm şehirlerin %50'sinin yok

52 Brian Farmer, "The Holocaust: Denying the Deniers", *The New American*, April 7, 2014, s. 33.

53 Veale, "Advance to Barbarism...", s. 8. Burada David Irving'in Morgenthau ile yapmış olduğu bir görüşmede ortaya çıkan bir hususa dikkat çekmekte yarar vardır. Almanya'nın Holokost ile suçlanması ve İngiltere'nin Alman hakimiyetini Avrupa'dan silmek için kurguladığı bir soykırım yaftasının aslında İngiltere tarafından değil, Amerika tarafından kurgulandığı anlaşılmaktadır (David Irving, *Der Morgenthau-Plan (1944-1945)*, Parforce UK Ltd., 2004, s. 14-16).

edileceğini öne süren bu plan 1942 yılının başlarında kabineye sunuldu. Planı Prof. Lindemann ve Lord Chrewell birlikte hazırladı. Plan, Mart 1943-Eylül 1944 tarihleri arasında sürdürülecek stratejik bombardıman sayesinde müttefiklerin kesin galibiyetiyle sonuçlanacaktı⁵⁴. Bu plan aslında 20. yüzyılın ilk yirmi yılında göklerin insanoğlu tarafından ele geçirilmesinden sonra savaflara hükmedilmesini sağlayan en büyük katliam projesiydi. Bu sayede Alman şehirlerinde bulunan Yahudiler mecburi olarak göç edecekleri ve gidecekleri tek yer de Filistin'di.

Almanların uyguladığı iddia edilen soykırım ise büyük bir soru yumağı olarak ortadaydı. Bir kısım bilim adamı Hitler ve çevresindeki gestaponun “Yahudi Sorununun nihai çözümü” konusunda elde hiçbir bilginin olmadığını ileri sürerken, bir kısım bilim adamı ise Führer’in böyle bir işe kalkışmış olabileceğini ileri sürmesi, konu hakkındaki kuşkuları artırmaktan başka bir işe yaramamıştır⁵⁵. Bu kuşkuların perde arkasında ise Lindemann Planı’nın kabulünde İngiliz Savaş Kabinesi’nin özel bir gayreti olmasının yanı sıra aynı kurumun bu planın kamuoyuna sızması için büyük çaba sarf etmesinin olduğunu da belirtmek gerekmektedir. İngiliz Savaş Kabinesi’nde yapılan toplantılar sonrasında alınan en önemli kararlardan biri konuyla ilgili soruların yanıtlanmaması ve konu hakkında yapılacak araştırmaların engellenerek, yapılan saldırıların amacının inkâr edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bombardımanların amacının ve sonucunun ne olduğu hususunda araştırma yapanların çoğu sadece söz konusu Savaş Kabinesi’nin görevlendirdiği kişilerin verdiği yanıltıcı bilgilerle yetinmişlerdi. Bu saflık ve kandırılmışlık ise gelecekte Holokost olarak adlandırılacak soykırım iddialarına yasal bir zemin oluşturmada ustaca kullanılmış yeni bir propagandanın meyvelerinden başka bir şey değildi⁵⁶.

54 Veale, “Advance to Barbarism...”, s. 9.

55 Veale’nin izah etmeye çalıştığı bu kuşkunun gerçekte bir soykırımdan ziyade, Hitler’in kendi soyuna ihanet etmeyeceği düşünüldüğünde, Hennecke Kardel’in ileri sürdüğü görüş daha uygun gibi görünmektedir. Hitler’in Yahudileri soykırıma tabi tutmak gibi bir niyetinin olmadığı, tersine amacının 1920’lerde Avrupa gündemine giren Yahudi sorununu nihayete erdirebilmek olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Hitlerin, Aralık 1941’de ve 20 Ocak 1942’de Berlin’in Wannsee bölgesinde bir villada toplanarak Polis Şefleri Eichmann ve Rosenberg ve İşgal Altındaki Doğu Toprakları Bakanlığı ve Polonya’daki Frank Genel Hükümeti delegeleri, İçişleri ve Dışişleri Bakanlığı temsilcileriyle yapılan görüşmelerde alınan kararlar şu hususları kapsamaktaydı: a) Yahudilerin artan göçüne hazırlanmak için tüm önlemleri almak, b) göç akışını yönlendirmek, c) münferit durumlarda göçün uygulanmasını hızlandırmak.” Alman yaşamını temizlemenin yasal yolu Yahudilerin yerleşeceği yeni bir alanın açılması. ” konularında görüş birliğine varılmış olması, Yahudilerin bir şekilde de olsa Almanya’dan çıkarılması, çıkmaları halinde şiddete başvurulmasına karar verilmişti Hennecke Kardel, *Adolf Hitler-Begründer Israels*, Marva Verlag, Genf 1974, p 90).

56 Veale, “Advance to Barbarism...”, s. 10.

11 Mart 1943'te Avam Kamarası'nda İşçi Partili bir üye olan Montague, Almanya'ya yönelik hava saldırılarının yoğun olarak devam etmekte olduğunu ileri sürmüştü. Montague, Havadan Sorumlu Müsteşar Yüzbaşı Harold Balfour tarafından meclise verilen bilgide Lindemann Planı'na sadık kalındığını ve “bombaların hedefinde düşmana ait endüstri, ulaşım ve savaş potansiyelinin olduğuna dair güvence verilen kuruluşlar olduğunu” söylemiştir. Montague, “kadınların ve çocukların boş yere öldürülmesine rağmen havadan bombardımandan asla taviz verilmeyeceğini, şayet bu kesimin zarar görmesi halinde Alman erkek ve kadınlarının bu konuda gelecekte gerekeni yapacaklarını”⁵⁷ iddia etmesi, Holokost'un nasıl bir planın parçası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Holokost'u kurgulayan bu plana ait gerçeklerden bir diğerini ise Tümamiral Sir Murray Sueter açıklamıştır. Sueter, “bombalamanın daha önceden planlandığı gibi devam ettiğini”⁵⁸ belirtmiştir. Havadan sorumlu müsteşar komutan Brabner ise “bombalama hükümet tarafından her ne kadar inkâr edilse de, müttefik uçaklarının tamamen terör taktikleriyle bombalamaya devam ettiğini, amaçlarının düşmanı her yönüyle yok etmek olduğunu ve Almanlar pes edene kadar da kadın, çocuk demeden herkesin öldürülmeye devam edileceğini”⁵⁹ açıkça beyan etmiştir⁶⁰.

Görüldüğü üzere gerek savaşan taraflar ve gerekse savaşılan Almanya savaş sonucunda işlenen suçlar konusunda oldukça karmaşık ve içinden çıkılamayacak problemlere gebe dirler. İngiltere ve avanesi Siyonist emellere hizmet etme konusunda özellikle 1943 sonrasında Almanya'yı yok etmek adına Almanlar kadar Yahudileri de acımasız bir bombardımanın kurbanları arasına dâhil etmişlerdi. Bunu yaparken, bu bombardıman ya söz konusu ülkelerin kamuoylarına açıklanmamış ya da açıklanmış ise de savaşın bir sonucu olduğu ve gerekliliğine inandırıldıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Almanya'nın akıbeti tam olarak belli olduktan ancak yirmi yıl sonra ortaya atılan soykırım safsatasının gerçek olup olmadığı üzerine yapılan araştırmalarda, araştırmacı konumundakilerin de İngiliz veya Fransız oluşu, bu soykırım iddiaları üzerine gölge düşürmüştür. Siyonistler elde ettikleri başarıları bir çırpıda kaybetmelerine sebep olabilecek bu tür söylemleri ortadan kaldırmak için ortaya bir de “Holokost inkârcıları” denilen yeni bir propaganda atarak, inkârın dayanaklarının temelsiz olduğu üzerine yeni bir söylem geliştirmişlerdir. Siyonistler, özellikle Almanya'da konuyla ilgili

57 Veale, “Advance to Barbarism...”, s. 10.

58 Veale, “Advance to Barbarism...”, s. 11.

59 Veale, “Advance to Barbarism...”, s. 11.

60 Veale, “Advance to Barbarism...”, s. 12.

incelemeler yaptırarak, deliller oluşturmak ve bu delilleri ünlü tarihçilere kitaplaştırarak kamuoyuna duyurmak suretiyle Holokost'u temellendirmeye çalışmışlardır. Ancak bu çalışmalar çok kısa zamanda kendi muhalefetini de yine aynı kaynak üzerinden doğurmuştur. Bu muhalefetin arasından Holokost'un gerçek olmadığını ispata çalışanlar ise açıkça tehdit edilerek, çalışamaz duruma getirilmek istenmiştir.

1914 yılında yazılan bir kitap "*Epitaph on Nuremberg*" *aslında bu kurgunun maksadını ve gelecekteki uygulamasını açıkça göstermekteydi. Kitabın tamamı spekülasyonlardan oluşuyor olsa da 1948'de Churchill'in danışmanlarından bir fizik profesörü dışında hiç kimse yukarıda sözü geçen Lindemann Planı hakkında bir şey bilmiyordu. Bu plan "Terör Bombalaması" denilen ve o tarihe kadar hiç kullanılmayan, ancak gayr-i resmi olarak uygulandığından, hakkında hiçbir bilgi, belge olmayan bir terim olarak tarihteki yerini almıştı. Epitaph on Nuremberg adlı kitap Montgomery Belgion Mektupları'nın da ilk kez adının geçtiği bir eser olarak 1946'da yayınlanmıştır. Yayınlandığında, kitabın yazarının son sözleri: "Nurnberg Duruşmaları'nın adalet için ezici bir tutkudan ve suçun cezadan kaçmaması gerektiğine dair baklı bir kararlılıktan ilham alınmadığını, aksine yargulamayı meşru kılacak bir araç olduğunu, Nurnberg'de uygulanacak mevcut bir kanunun da bulunmadığı" olmuştur. Oysaki yazarın da iddia ettiği gibi Nurnberg Mahkemesi aslında söz konusu kanunları yargulamalar sırasında icat ediyordu. Bu yüzden Montgomery Belgion, "eller adaletin elleri olabilir" diye yazıyordu. Ancak gerçek bir propagandadan ibaretti. Amaç Almanların savaşa neden olduğu gibi bir algı oluşturmaktır ve bu da ancak bu şekilde siyasi yargulamayla mümkün olabilirdi. Bu sebeple yargulama gerçek gibi görünecek şekilde süslenmişti. Bu sayede galipler hakikat kadar adalet ile de açıkça alay eden bir görüntü sergilemişlerdi⁶¹.*

Bütün bu süreç her ne kadar Almanların gözü önünden kaçırılmış olsa da Nurnberg Mahkemelerini izleyen tarihçilerin birçoğu bu yargulamalar kadar, Hitlerin de oyunun bir parçası olduğunu teşhis etmişlerdi⁶². Söz konusu tarihçiler aynı zamanda, Lindeman prensiplerinin savaş sonrasında ortaya çıkacak olan yeni oluşuma bir hazırlık olması için planlandığını ve özellikle Alman işçi sınıfı üzerine yağdırılan bombaların önceden kurgulanan bir senaryonun parçası olduğunu

61 Veale, "Advance to Barbarism...", s. 13-14.

62 Eğer doğrusa Cenevre Gölü kıyısında Fransa'ya ait lüks tatil bölgesinde yapılan Evian konferansına çağırılan ancak gitmeyen Adolf Hitler'in şu sözleri aslında Yahudilerin Almanya'dan bilinçli olarak sürülme istendiğini, öyle katliama maruz bırakılma amacına dayalı bir politikanın olmadığını açıkça göstermektedir: "Bu suçlulara bu kadar derin bir sempati duyan diğer dünyanın en sonunda bu sempatiyi pratik yardıma dönüştürecek kadar cömert olacağını umabilir ve bekeleyebilirim. Bizler, tüm bu suçluları lüks gemilerde bile umurunda olan bu ülkelerin emrine vermeye hazırız." (Ervin Birnbaum, "Conference of All Times in Jewish History Part II", *A Journal of Politics and the Arts*, February 2009, p. 1-2).

da tahmin edebilmişlerdir. Aynı tarihçiler bu bombalamanın ve mahkemelerin sonradan ortaya çıkacak olan soykırım yalanını meşrulaştırmak amacıyla yapıldığını bildikleri aşağıda izah edeceğimiz hadiselerden anlaşılmaktadır.

Holokostu inkâr akımı, 1977’de David Irving’in “Hitler’in Savaşı” adlı kitabıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Aralık 1978 ve Ocak 1979’da Lyon’da bir Fransız edebiyat profesörü olan Robert Faurisson, Le Monde Gazetesi’ne Nazilerin Yahudileri öldürmek için kullandıkları gaz odalarının hiç bir zaman var olmadığını iddia eden iki mektup yazmıştı. Faurisson: “Auschwitz’deydim. Orada gaz odası yoktu.” Sanık adına cezayı söyleyerek tanıklık etmeye cesaret edenler güçlkle dinleniyor. Yargılanırlar. Yine de 1978’de, Almanya’da “The Auschwitz Lie” nin yazarı Thies Christophersen lehine konuşan herhangi biri, “ölülerin anısını karalamaktan” mahkûmiyet riski taşıyor.” diyerek antisemist olanları açıkça neyin beklediğini ortaya koymuştur⁶³. Faurisson’un meslektaşlarından ve başta onun gibi Holokostu inkâr eden Jean-Calude Pressac daha sonra 1979’da Auschwitz’te belgeleri incelerken Holokostun varlığına ikna olmuştu ya da olmaya mahkum edilmişti. Kanılarını birçok delille birlikte 1989’da “Auschwitz: Gaz Odalarının Tekniği ve Kullanımı” adlı kitabında yayınlamıştı⁶⁴. Holokost taraftarlarının dört elle sarıldığı bu kaynakta geçen belgelerin büyük çoğunluğunun içeriği okunamaz durumdadır. Yahudilerin katledildiği fırınları ve gaz odalarını göstermek amacıyla oluşturulmuş olan bu kitaptaki görüntülerin yarısı çekilen fotoğraflardan yarısı da elle çizilen krokilerden oluşturulmuştur. Kitap, Holokost taraftarlarının delil olarak kullandıkları en önemli kaynaklardan biri olarak bilinmektedir.

Amerika’da Institute for Historical Review (Tarihi Eleştiri Enstitüsü) - 1979’da neo-Nazi Willis Carto tarafından, Holokost “efsanesi”ne açıkça meydan okumaya adanmış bir kuruluş olarak vücuda getirilmiştir.⁶⁵ Bu

63 *Le Monde*, 29 Aralık 1978, s. 8; Robert Faurisson, “Faurisson’s Three Letters to Le Monde (1978-1979)”, *The Journal for Historical Review*, Volume: 19, Number: 3, May/June 2000, s. 40.

64 Jean-Claude Pressac, *Auschwitz: Technique and operation of the gas chambers*, the Beate Klarsfeld Foundation, New York 1989, 564s. Bu kitabın Holocaust’un el kitabı adı altında yeni bir versiyonu yayınlandı. 145 Sahifeye düşürülen kitap Germar Rudolf tarafından Castle Hil Publishers’de Ocak 2019’da yayınlandı. Bu yayının girişinde verilen bir allegori ile okuyucu önce uyuşturulmakta ve sonra ne anlaması gerektiği kendisini bir güzel izah edilmektedir. Yani ilk kitap olan 564 sahifenin anlatamadığı bir dizi iddia 145 sahifede okuyucuya son derece inandırıcı bir şekilde anlatılmış olacaktır. Kitabın önsözüne eklenen bir diğer cümle ise yeni kitabın hiçbir şeye kimseyi zorlamadığı, aksine her şeyin PDF olarak ilgili kütüphanelerden ve arşivlerden takip edilebileceğini ve “bu nedenle hiçbir şey sizi mevcut kitabın bilgi olarak savunduğu şeyin temelini bulmaktan alıkoyamaz. Sıyrılmak bir seçenek değil.” İfadesiyle inandırıcılığını güçlendirmeye çalışmaktadır. (Germar Rudolf, *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers*, UK 2019, s. 12).

65 <https://www.ihr.org/main/about.shtml> (Erişim: 09.02.2021, 22:05).

kuruluşu çoğunlukla neo-Naziler ve beyazların üstünlüğünü savunanlar destekliyordu. Zamanla yeni üye ve mali destek bulmakta zorlanan bu kuruluşun ve diğer inkârcı grupların sözcüleri başka radikal gruplarla yakınlaşmak için Ortadoğu'ya seyahat etmeye başladılar⁶⁶. Bu atfın aslında yukarıda bahsi geçen ve propaganda için Nazilerin nereye gittiğinin bilinmediği konusuna açıklık getirmek için yapılmış olduğunu söylemek yanıltıcı olmayacaktır.

Görülebileceği üzere gerek Siyonistler ve gerekse Yahudi din adamları İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya atılan iddiaları bütün dünyanın gerçekleriymiş gibi lanse için büyük uğraşı vermektedirler. Ülkemizde de bu çalışma Yahudi Hahambaşılığı tarafından üstlenilmiştir ve konuyla ilgili düşüncelere aşağıdaki kalıplarla karşı koyacak bir propaganda şekli geliştirmişlerdir. Bu şekilde düşünenler onların nezdinde Antisemist olarak suçlanmakta ve mahkum edilmektedirler.

4. Holokost İnkârcılarının İddiaları

Türkiye'deki Yahudi Hahambaşılığı'nın internet sitesinde Holokost'u inkar edenlerin iddialarına yer verilmekte ve Holokost İnkârcılarının İddiaları başlığı atılarak bu iddiaları yapanlar Antisemist hedef olarak gösterilmektedirler. Bu iddialar⁶⁷:

1. Naziler Yahudileri topluca öldürmek için gaz odaları kullanmamışlardı. Bitlerden arıtıcı küçük odalar vardı ve bu işlem için Ziklon-B gazı kullanılmıştı.
2. Naziler fırınları öldürdükleri kurbanlarının cesetlerini ortadan kaldırmak için kullanmamışlardı. Fırınları işletmek için gereken enerji savaşta olan bir ülkenin karşılayabileceğinden çok daha fazlaydı.
3. Fırınlar böyle bir gaye için çok ufak kalırdı. Bu fırınlar çok kalabalık olan işçi kamplarında, doğal nedenlerden veya bulaşıcı hastalıklardan ölen kişiler için krematoryum olarak yapılmıştı.
4. Ölen Yahudi sayısı olarak verilen 5-6 milyon sorumsuzca abartılmış bir rakamdı. Rusya, İngiltere, Filistin ve Amerika'ya göç eden birçok Yahudi bu sayının içinde yer almaktaydı.

66 <http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/yahudi-soykirimi/96-holokost-inkarinin-tarihi-nedir> (Erişim: 04.02.2021, 14:25) Bu sitede geçen söz konusu yazının son cümlesi ise tarafımızdan bir saptırma olarak algılanmıştır. Site yöneticileri bu cümle ile antisemitlerin artık Ortadoğu'da olduğu yönünde bir algı oluşturmak istemiştir.

67 <http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/yahudi-soykirimi/96-holokost-inkarinin-tarihi-nedir> (Erişim: 04.02.2021, 14:25)

5. II. Dünya Savaşı'ndan sonra gösterilen birçok fotoğraf ve film, İttifak kuvvetleri tarafından özellikle Nazi karşıtı propaganda amacıyla üretilmişti.
6. İttifak ülkelerinin niyeti Nazilerin Yahudilere “sözde” yaptıklarını iddia ederken Filistin’de bir Yahudi Devleti’nin kurulmasını gerçekleştirmektir. Bu iddialar günümüzde İsrail Devleti’nin özellikle Filistinlilerle ilgili politikasına destek toplamak için kullanılmaktadır.
7. Holokost’la ilgili tarihi deliller değiştirilmişti veya mahsus yanlış yorumlanmıştı.
8. Bir Amerikan, İngiliz veya Yahudi komplosu Yahudileri kurban, Almanları da şeytanlaştırmakla uğraşmaktadır.
9. Önyargılı akademisyen ve tarihçilerin arasında büyük bir kısım Holokost’un bir hikâye olduğunu kabullenmekten korkmaktadır; konuşurlarsa işlerini kaybedeceklerinin farkındadırlar.
10. Holokost inkârcıları, Nazilerin kendi hazırladıkları ve savaştan geriye kalan on binlerce sayfayı tutan belgeleri ve fotoğrafları ya görmemezlikten gelir, ya da küçümserler.

Türk Yahudileri Vakfı bu listenin hemen sonunda ise doğrudan okuyucuya yönelerek kendi görüşünü dikte eder: “Tarihçiler Holokost inkârcılarının iddialarına kesin açıklamalar getirip, onların tartışmalarına ve yalanlamalarına karşı gerçekleri ortaya koymuşlardır.”⁶⁸

Görüleceği üzere Türk Yahudileri Vakfı, Holokost’un neden inkâr edildiğiyle ilgili yargılarını sıraladıktan sonra bir taraftan inkâr edenleri afişe ederken diğer taraftan da onların ileri sürdükleri ve Yahudiler ile Siyonistler tarafından “inkâr” yaftasıyla taçlandıkları iddiaların hangi kalıplara sığdırılması gerektiğini de açıktan söylemektedirler. Yukarıda inkârcı tarihçileri tek tek isimleriyle sıraladıklarını iddia eden Vakıf yöneticileri, Holokost iddialarına kesin açıklamalar getirilmek suretiyle tartışmaya bir son verdiklerini iddia etmelerine rağmen, Holokost lehine konuşan tarihçi olarak da sadece Jean-Calude Pressac’ın adını verebilmeleri söylemleriyle en büyük tezattır.

Sonuç

Bu makale Yahudilerin Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında aniden patlak veren yayınlarla kendilerini açığa vurmalarıyla başlayan bir kışkırtma

68 <http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/yahudi-soykirimi/96-holokost-inkarinin-tarihi-nedir> (Erişim: 04.02.2021, 14:25)

serüvenini gözler önüne sermektedir. Catholic Gazette'de çıkan makalenin amacı Avrupalıları bir konuda bilgilendirmek veya gözlerini açmak değildir. Gerçek, Avrupalıları dolduruşa getirmek ve Yahudilerin Avrupa'dan geçmişte pek çok defa kovuldukları gibi yeni bir kovulma sürecinden geçirilmelerini sağlamaktır. Joseph Jacobs'un da belirttiği gibi Yahudiler, tefecilikleri ve kralların vergi tahsildarlıkları sebebiyle yaptıkları zulümlerden dolayı Hıristiyan halk arasında sevilmedikleri gibi, kralların işine geldiğinde korudukları, işleri bittiğinde de onlardan kurtulmak için pek çok defa sürgüne gönderildikleri bilinen bir gerçektir.

Yahudileri Avrupa'dan bir kez daha kovabilmek, ancak bu defa bilinçli olarak ve onların bilgelerinin isteğiyle kovabilmek için Şubat 1936'da İngiltere'de Brondesbury Park' London, N.W.6'da yayın hayatına devam eden Katolik Gazetesi'nde yayınlanan "Jewish Peril and Catholic Church" adlı bir makale devreye sokulmuştur. Jewish Peril adlı makalede Yahudilerin Avrupa için nasıl bir tehdit ve tehlike oluşturduğu öne çıkarılmakta ve Yahudilerin bir kez daha Avrupa'dan neden kovulmaları gerektiği anlatılmaya çalışılmaktadır.

Makale, Yahudilerin ağızından Katolik Kilisesi'ne yönelik sürdürülen aşağılayıcı bir kampanyanın dindar çevrelerde uyandıracığı nefret duygusunun yanı sıra inanmayan kesimleri de rencide edecek, aşağılayacak ve hatta nefret dili oluşturabilecek cümleler kurmaktadır. Makalede, ateistlerin, kendini maymun zannedenlerin ve hatta milliyetçi, muhafazakâr ve liberal kesimlerin dahi sindiremeyecekleri bir takım töhmet ve suçlamaların sıralanması, Yahudi tehlikesinin sadece kiliseye değil aynı zamanda bütün bir topluma nasıl sirayet edeceğini de açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu sebeple her kesim bu tehlikeye karşı önlem alma konusunda uyarılmaya çalışılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında 1936 yılı belli bir kurgunun oluşturulabilmesi için seçilmiş özel bir tarih gibi görünmektedir. Üç yıl sonra 1939'da bütün dünyayı dehşetiyle sarsacak ve yaklaşık 50 milyon insanın ölümüyle sonuçlanacak bir büyük savaş söz konusuysa, 1936-1939 yılları arasında özellikle Avrupa'da oluşturulmaya çalışılan algı, Yahudilerin kötü olduğundan başka bir şey değildi.

KAYNAKLAR

- Birnbaum, Ervin, "Conference of All Times in Jewish History Part II", *A Journal of Politics and the Arts*, February 2009, pp. 1-4.
- Catholic Gazette, February 1936.
- Farmer, Brian, "The Holocaust: Denying the Deniers", *The New American*, Vol. 30, No. 07, April 7, 2014, pp. 1-10.
- Faurisson, Robert, "Faurisson's Three Letters to Le Monde (1978-1979)", *The Journal for Historical Review*, Volume: 19, Number: 3, May/June 2000, pp. 40-46.
- İrving, David, *Der Morgenthau-Plan (1944-1945)*, Parforce UK Ltd., 2004.
- İrving, David, *Hitler's War and The War Path*, Great Britain 1991.
- İrving, David, *The War Path: Hitler's Germany (1933-1939)*, Parforce UK Ltd. 2003.
- Jacobs, Joseph, *Jewis Contributions to Civilization, An Estimate*, America 1919.
- Kalıçlı, Yakup, Varlık Vergisi Ve Uygulanışı: Hatay Örneği, (Yüksek Lisans Tezi, HMKÜ, SBE), Hatay 2020.
- Le Monde*, 29 Aralık 1978.
- Lemkin, Raphael, "Genocide", *American Scholar*, vol. 15, No. 2 (April 1946), p. 227-230.
- Li, Dabo (2015) "Capitulation or Resistance? The Response of the Catholic Church to Nazi Mistreatment of Jews," *Black & Gold*, Vol. 1, Issue. 1(4), pp. 1-17.
- May, Michael, "Denying the holocaust", *Index On Censorship*, Volume 14, Issue 6, 1985, pp. 29-33.
- Morgenthau, Henry, *Germany Is Our Problem*, s. 1-120, https://pdfs.semanticscholar.org/7957/09711dba81cb500cd44c29fffe10fc-03c4a2.pdf?_ga=2.261302925.1227804286.1613500879-1223656284.1612276848 (Erişim: 16.02.2021, 22.02)
- Pressac, Jean-Claude, *Auschwitz: Technique and operation of the gas chambers, the Beate Klarsfeld Foundation*, New York 1989.
- Rassinier, Paul, *The Dream of The European Jews*, 3. Edition, USA 1976.
- Rudolf, Germar, *Auschwitz: Technique and Operation, An Introduction and Update to Jean-Claude Pressac's Magnum Opus of the Gas Chambers*, United Kingdom 2019.
- Segesser, Daniel Marc- Gessler, Myriam, "Raphael Lemkin and the international debate on the punishment of war crimes (1919–1948)", *Journal of Genocide Research*, (2005), 7(4), December, s. 460-463.
- The Jewish Peril: A Disturbing Pamphlet, Call For Inquiry (From a Correspondent)", *Times Gazetesi*, 8 Mayıs 1920.

The Jewish Perill: Protocols of the Learned Elders of Zion'un The Jewish Perill: Protocols of the Learned Elders of Zion, The Britons, London 1920.

The Protocols of the Meetings of the Learned Elders of Zion with Preface and Explanatory Notes, (Çvr. Victor E. Marsden), London 1934.

Times Gazette, 8 Mayıs 1920. (<https://account.thetimes.co.uk/> Erişim: 18.02.2021, 23.00)

Try to Tie B'nai B'rith to Protocols: Nazi "Expert" to charger Order Not Zionist Framed "Plot", Jewis Daily Bulletin, 23 April 1936.

Vale, E.J.P., *Advance to Barbarism: The Development of Total Warfare From Serajevo to Hiroshimas*, New York 1968.

Varange, Ulick (Francis Parker Yockey), *Imperium: The Philosophy of History and Politics*, I-II, Londra 1948.

Web Sayfaları:

<http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/yahudi-soykirimi/96-holokost-inkarinin-tarihi-nedir> (Erişim: 04.02.2021, 14:25)

<http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/yahudi-soykirimi/96-holokost-inkarinin-tarihi-nedir> (Erişim: 04.02.2021, 14:25)

<http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/yahudi-soykirimi/96-holokost-inkarinin-tarihi-nedir> (Erişim: 04.02.2021, 14:25)

<https://www.ihr.org/main/about.shtml> (Erişim: 09.02.2021, 22:05).

Tarih Alanında Seçme Yazılar-V

Editörler:

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Prof. Dr. Füsün Kara

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-783-2

9 789754 477832